KERESZTÉNY MAGVETŐ.

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK

KRIZA JÁNOS és NAGY LAJOS.

II. KÖTET.

JÁNOS ZSIGMOND ARCZKÉPÉVEL.

KOLOZSVÁRT,
A róm. kath. Lyceum betűivel.
1 8 6 3.

TARTALOM.

TÁRCZA.

I.

A bűn: mi és mi nem. *)

A parancsolatnak vége pedig a tiszta szivből, jó lelkiismeretből és az igaz hitből való szeretet. I. Tim. 1, 5.

Az apostol a felolvasott szent leczkében a legegyszerübb magyarázatát adja a keresztény tökéletességnek. Ő nem szerette az erényekről hosszu listákat késziteni, mint az erkölcstanárok szokták tenni, s ha olykor mégis e módot követve a következtetéseknek egy során áthalad, annak sajátságos eredménye van. Vizsgáljátok meg az erkölcstant tárgyazó könyveket s bámulni fogtok azon tulajdonságok számán, a melyek együttvéve teszik jóvá az embert; a kötelességek sokféle ágazatának nincs szere száma, alig tudjuk megérteni, hogy képes az emberi lélek annyit magában foglalni; mentől tovább megy a szerző következtetéseiben, annál nehezebbnek látszik a megállapodás — az osztályzatokba alosztályzatok jőnek bé, ezek ismét uj különbségeket idéznek elé, mig az élet maga elporlani látszik az értelmezések alatt s az erkölcsi részletek végtelen halmazává válik. Szt. Pál következtetési sora ellenkezőleg a sokaság helyett egységet hoz létre, minden következő meghatározás szélesebb fogalmu, mint az előtte való; ő óvakodni látszik figyelmeztetéseit oly mód-

*) Sin: what it is, waht it is not. Szerzője: James Martineau, jelenben theologiae professor az angol unitáriusok Londonban levő theologicum seminariumában és pap a little-portland street-i imaházban.

dal kötni az emberek lelkére, mintha azok közül mindeniknek magára is saját hatásköre volna, inkább, a mint beszédében tovább megy, azon igyekszik, hogy a különböző kötelességeket egymásba olvaszsza, mindaddig, mig egy oly elnevezést talál, mely minden kötelességet magában foglal. Az erényes cselekedetek az ő felfogása szerint nem választhatók el egymástól ugy, hogy azokat a kert virágaihoz hasonlóan egyenként lehessen ápolni és öntözni, hanem mindnyájan ugyanazon szervezetüek, mint ugyanannak az egy bokornak levelei és ágai. Szerinte nem summázódnak az erények, hogy öszvegök végeredmény gyanánt adjon egy szent-lelket, hanem maga az egyszerü lélek munkássága kiterjed az erények minden irányában, és van a léleknek bizonyos természeti hangulata, bizonyos klimája, a mely minden szépet egyszerre növel, és a mely nélkül, mig az egyik rendbeli diszitmény ápoltatik, a hátramaradott elhervad és elpusztul. Ennek az áldott és termékeny állapotnak egy dolognak kell lenni, egy néven kell neveztetnie és az apostol ezt szeretetnek nevezi, s azt néha mint az erények legnagyobbját, néha mint mindnyájok öszvegét tünteti fel.

Azonban ennek az egyszerü erénynek három forrása kell hogy legyen. Az ur kertjének közepette az apostol az életnek csak egy magános fáját helyhezteti: az isteni, a termékeny szeretetet. Ámde ennek három gyökeren kell a maga táplálékát szivni; a melyek közül ha valamelyik hiányzik, elvész mind az alak szépsége, mind a levelek üdesége. Tiszta szivből, jó lelkiismeretből, igaz hitből való szeretet. Tehát a szivnek, a lelkiismeretnek, a hitnek mind épnek kell lenni, és az a szeretet, mely nem ebből a három gyökérből veszi táplálékát, az bizonnyal nem a szt. Pál által ajánlott szeretet. S vizsgáljátok meg a rendet. A középben, mint a mely legmélyebbre lebocsátja gyökérszálait világunk lényegébe, a lelkiismeret, életünk erkölcsi eleme áll, kétfelől saját erejök által sulyegyent tartva, a szi-

vet, emberi természetünk hajlamaival, és a hitet égi vágyaival és reményeivel találjuk. Egyfelől szelidség és könyörületesség, másfelől kegyesség és reménység kell ahoz, hogy középben a kötelesség érzete fennmaradjon, s csak ezek együtt alkotják azt a nemes és magasztos szeretetet, melynek fája nem vet kárhozatos árnyékot a földre s ágai között nem ad helyet más madárnak, csak az olyannak, mely az ég dalait énekli. Az a szeretet tehát, mely csupán az érzékeny szivből származik, a mely szives hajlammal tekint minden dologra és személyre, s az állati rokonérzelemnek bizonyos nemével enyhitni igyekeznék az emberiségnek minden fájdalmát, a mit lépten-nyomon talál: nem a parancsolatnak vége; mert az ilyen szeretetnek magában nincs semmi erkölcsi, semmi vallási eleme; semmit sem kárhoztat, semmit sem imád; szemei sem a szemrehányásra nem lobbannak, sem az imádkozásra nem magasztasulnak fel; a szenvedés s nem a bűn teszi érzékenynyé, s ha könnyet törölhet, nem keresi annak okát, s az Istentől küldött büntetést éppen oly jó szivből elenyésztetné, mint az ártatlan keservet. Más felől az olyan szeretet is, mely csak a hit öszinteségéből származik s csak a hitsorsosokra terjed ki, a mely talán sokak iránt, de csak kevesekkel együtt érez, a melynek legmelegebb rokonérzelmei keveset különböznek az ellenszenvek egyesülésétől, a mely az önmaga által megszentelt körnek keskenységét átviszi a végtelen Istenre, s a világegyetemet az orthodoxia templomává szükitvén a halhatatlanok mennyországát egy felekezet májusi gyülekezetévé változtatja — az ilyen is elferditi a parancsolat végét; mert vissza él a vallásnak élet felett való erejével, s nem azért fogantódzik a hit karjaiba, hogy megédesités helyett megkeseritse a természeti hajlamok vizét; megvakitja és elvaditja az erkölcsi itélőtehetséget; figyelmére nem méltatva a tagadhatatlan nemességet, nem egy csekélységet égig magasztal, s ezen félszeg bámulását a multra

és jelenre alkalmazva a történet szobor-csarnokába oly gyanus és idétlen szenteket állit fel, a melyeknek arczvonásai ugy egy hit formájára és kinyomatára mutatnak, hogy inkább egy elvont theologia felekezetének, mint az élő emberéség képmásának tekinthetők. Vedd el a lelkiismeret bölcseségét, és a szeretet, puszta hajlamtól kormányoztatva, nem lesz képes meglátni hol van bűn, vagy a hit által megszoritva, bűnt képzel ott is, a hol nincs. Mind a két hiba valóságos hitczikkelylyé változik át, mihelyt eltávozunk erkölcsi természetünk és a Krisztusban való hittől. Vessünk egy nehány pillantást ezen tárgyban a közép igazságra, s abból kiindulva pillantsunk azokra, a kik a szélsőségeken járnak.

A közép igazságot ezzel a tétellel lehet kifejezni: a bűnnek személyes természete van. Ezzel azt akarom kimondani, hogy minden ember személy és nem dolog és hogy az-ő bűne saját magáé és nem a másé. Ha az ég és föld határai között van valami, a miről azt lehet mondani, hogy magunkból meg lehet ismerni, s nincs szükségünk arra, hogy azt más mondja meg nekünk, a bűn természete az Ez nem kérkedés, hanem fájdalmas megvallása annak, hogy a bűn olyan tárgy, a melyben nem csalódhatunk. A bűn minden dolgok között hozzánk legközelebb van, olyan mint az árnyék, mindenüvé követ, a hová menyünk, s mellénk ül, ha leülünk; mint a hozzánk tapadt jelen természetünk lényegét hatja át s csak belőlről ismeretes, hová gyökérszálai lenyulnak, hogy táplálékot szijanak. Egy külső vizsgáló, ha mindjárt profétai tehetsége s árkangyali szeme volna sem adhat egyetlen jottát ezen szomorú tény ismeretéhez, ha csak nem az által, hogy érzéki tehetségünket fogékonyabbá tenné a bűnnek magunkból leendő megmagyarázására és megértésére; éppen igy semmi bizonyitás, semmi csuda által nem törölhetne ki egyetlen rendet abból, a mit az Isten ujjai irván keblünkbe, ennek falai között ég és fellobog. Itt legalább állitásunk közvetlen, s hogy azt elhigyjük, hogy

mint sátánt kiüzhetünk mindent, a mi állitásunknak ellent akar mondani, vagy álutakra akar vezetni: az nem kétely, hanem hit, nem bizalmatlanság, hanem bizalom az Isten öröklétü szava iránt. A mit az Isten ujjai irtak bé keblünkbe, azt sem a régi theologia sötét fátyola, sem a legujabb philosophia fénymáza állandóan el nem rejtheti, világa élő, átviláglik mindenen, folytonosan figyelmeztetve minket munkáink közben.

S ugyan miképpen magyarázza meg ez az első és utolsó kijelentés e tárgyban, hogy mi az emberi bűn? Abban a pillanatban, midőn mi legjobban tudjuk, hogy hibáztunk, midőn elfedjük arczunkat, mert rosz cselekedetünket nem vagyunk képesek eltitkolni, midőn nem tudjuk elhordozni a dolgok néma csöndét s lelki küzdelmeinkben igy kiáltunk: „Verj meg oh uram, de mond meg mit tettem" egy feleletet hallunk, mely ezt mondja: visszaéltél hatalmaddal; én jobb útat mutattam neked s te a rosszabbon haladtál; én egy titkos erő által a nemesebbre ösztönöztelek és te hajlamod által az aljasabb felé sülyedtél, én saját képemre akaratot adtam neked, mely által a jót szabadon valósitsd és te foglyul adtad magadat a gonosznak; azért most neked oly terüt kell hordoznod, melytől senki meg nem szabadithat és a melyet hűségesebb és egészségesebb dolognak fogsz sejteni a viselésre, mint a levetésre. Bizonnyal ez azon hang, a melyen az Isten szentlelke szól hozzánk, ha őt megértettük; és ha mi ennek nem hiszünk, nem tudom hová megyünk; ez az igazságnak legfelsőbb oraculuma az ég alatt, a melynek több bizonyossága van, mint saját szemünknek, mely a napot fejünk felett látja, és mint lábainknak, mely az alattunk levő földről győz meg bennünket.

Ezen oraculumnak megfelelőleg tehát a bűn lényege: a rosznak öntudatos szabad választásában áll, feltéve hogy a jót is éppen igy lehetett volna választani. Ebből kiindulva, arra, hogy bűnösök legyünk, három feltétel kivántatik, először: hogy keblünkben két

egymással küzdő hajlam legyen, másodszor: tudnunk kell, hogy ezek közül az egyik jó, s ösztönzésének engednünk kell, a másik ezzel ellenkező; harmadszor: teljesen a mi hatalmunkban kell hogy álljon, magunkat valamelyiknek követésére elhatároznunk és semmi külső ok ne kényszeritsen egyikre vagy másikra. Vedd el bár melyiket e feltételek közül és a bűn lehetetlenné lesz. Ha keblünkben nincs meg a szabadválasztás a két hajlam közt, hanem azt egészen egy foglalja el, ez az egy ösztön lévén az alap, a melyből kifolyólag valamit cselekedhetünk, ez alkotván a lehetőséget: akkor nem marad fenn a jóra és a roszra egyforma tér, s igy az ember az ösztön puszta teremtménye lesz. Vagy ha a midőn az egymással versengő szenvedélyek küzködvén keblében, nem tud közöttük különbséget tenni, vagy csak annyit, hogy ezen szenvedélyek közül némelyek kedvesebbek s neki több gyönyörüséget szereznek, mint a másikok: ez esetben is az embernek nem lehet feltudni ha hibázott; mert ő ezen szenvedélyek közül azt követte, a melyet inkább szeretett. Ha végre midőn az egymással küzdő törekvések az emberben feltámadván kimutatják, hogy ime ezek itt a kisértetek, válassz; ekkor a választás egész feltünése puszta látszattá lesz; mert a dolog kivülről már meg levén határozva, neki nem marad egyéb hátra, mint a kijelölt kisértetek kikerülésének szertartását hajtani végre: s ez esetben is az embert nem érheti szemrehányás. Az ily belső küzdelem nem egyéb, mint a szinjátszó szenvedélyek álharcza egy álmodozó lelke felett, és a mi alatt benn a tragediai küzdelem — ördögök táncza, angyalok szabaditása — foly, ő az alatt kinyujtózkodva alszik a természet ágyán, hogy felébredtekor ne érezzen semmi egyebet egy álom mardosásán és felelősségén kivül.

Ezekből kiindulva, midőn rosz cselekedetünk igazolására nem kapunk helyes okot, rendesen e feltételek valamelyi-

két tagadjuk. Ne vádolj! szoktuk mondani; mert nem volt más út, vagy nem gondoltam meg, hogy a mit tettem annak az a jelentősége legyen, vagy láttam, de nem tehettem róla. S igen sokszor a benső szemrehányás tőrszurásait éppen azon perczben érzi a sziv legjobban, midőn ezek az igazolásra felvett okok az ajkon kimennek. Gyakran azonban ezek az őszinte csalódásnak jelei, s oly emberektől származnak, a kik rászedték önmagokat; ez esetben azután a felelősség érzete teljesen elenyészik, a lelkiismeret furdalása eltompul, a hiba megvallása átváltozik a szerencsétlenség feletti panaszkodássá és a vádlott inkább a természet által méltatlanul megsértettnek, mint az Isten ellen lázadónak tekinti magát. Ezek a mentségek tehát egészen ki kell hogy legyenek zárva, ha az erkölcsi élet tisztaságát megakarjuk tartani. Ezek a különböző formák, melyek alatt a bűn személyes természetét tagadni lehet, azt allitván, hogy a személy vagy nem tudja a szükséges feltételeket, vagy természetes akadályok által fel volt tartóztatva, hogy kötelezettségének eleget tegyen. A ki ezekkel menti magát, önmagát vádolja és saját védelmében szerencsétlenebb, mint a hiba elkövetésében; s midőn ezek a kifogások egyének mentségeiből egyházak tanaivá szélesednek, azzal jobbak nem lesznek; mert magyarázatuk által a bűn fogalmát semmisitik meg és az embereket teljes értetlenségben hagyják a felől, hogy az égen vagy földön valami szentben hitök legyen.

Ugyanazért, a' ki azt állitja, hogy az emberi sziv javithatatlanul annyira meg van romolva, hogy semmit nem tehet, nem gondolhat a mi az Isten előtt ne lenne gyülöletes: elferditi az erkölcsi kötelezettségnek valódi természetét és annyi mintha kizárná a dolgok természetes rendéből. Tegyük szembe ezt az állitást az élet tényeivel, s lássuk van-e valami jelentősége? Mit gondoltok — lehetne kérdezni az emberi sziv teljes megromlottságát védelmezőktől — hogy bár minő két elv küzd az elsőségért a kebelben, az ember min-

dig az alsóbb rendünek adja alá magát? hogy egyszóval: soha senki sem volt, ki a kisérteteknek ellent tudott volna állani? Ezekre a kérdésekre igennel felelni valóban igen vakmerő dolog volna egy oly világban, a hol sokan vannak, a kik szükséggel küzdenek, de azért nem lopnak; szenvednek s még sem panaszkodnak; a hol egy Perikles az államjövedelmeket kezelni tudta, s még is meghalt a nélkül, hogy csekély vagyonát valamivel szaporitotta volna; a hol egy Sokrates a megromlottságnak közepette tisztán, a hazugságok között igazságosan tudott élni s mint igazságtalanság martyrja kész volt meghalni inkább, sem hogy törvény iránti tiszteletét megtagadja; a hol nem lehet egy iskolát, nem egy családot találni, a melynek a lelkiismeretségről tudomása ne lenne. Igy tehát meg kell engednetek, hogy a kisérteteken már sokan győzedelmeskedtek. Hát az Istennek az emberek iránt való érzését illetőleg ne lenne semmi különbség abban, ha az emberek győzők, vagy meggyőzöttek voltak? Az Isten nem veszi-e azt figyelembe, ha vajjon az emberek helyeiken nemesen küzdöttek, vagy visszaéltek a rájok bizottakkal? Ha ezt állitjátok, akkor az Isten szentségét tagadjátok; mert megengeditek a jellem legnagyobb ellenmondását e földön s tagadjátok, hogy a jó jellem becsületre méltóbb lenne az égben, s igy a mi itélőtehetségünket, természeti elragadtatásunkat, midőn valami jó által meginditttatunk, mint erkölcsi barometert érzékenyebbé teszitek, mint a mindentudó érzési tehetségét. Vagy azt mondjátok, hogy jóllehet az emberek különböznek egymástól az erkölcsi tevékenységre nézve, hogy a kisérteteknek bizonyos mértékben ellent tudnak állani, hogy a véghetetlen Isten figyelemmel kiséri az ember egész történetét; még is a becsületesebb, a legtisztább jellem is alább áll, hogy sem Isten előtt kedvességet nyerhessen; s a tökéletes szentség szemében az egymástól különböző jellemek a hibáknak különböző feltünései. Ekkor ismét tagadjátok a bűn személyes természetét, csak hogy más for-

mában; mert a lelket nem az ő saját, hanem egy más természetü törvény szerént itélitek meg, oly törvény szerént, mely a lélek látkörén és erején kivül van, és a midőn azon küzdik, hogy legjobb elveihez hü legyen, s ne engedje magát a rosztól elcsábittatni —, a miben egyedül határozódik minden jóságnak lényege, — azt mondjátok neki, hogy az Isten megveti ezt a küzdelmet, és hogy ez a nép, mely nem ismeri az ő törvényeit, bár mily igaz a magáéihoz, átkozott. Mi ez egyéb, mint az erkölcsi fönséget égen és földön megkülönböztetni ? — nem jogosság, nem igazság, nem a gondolat tisztasága, nem az önfeláldozó szeretet, semmi a mi szivünket lángra-gyulasztja, midőn kipróbált barátok vagy istenes idegenek kedves arczáira tekintünk, vagy midőn elhagyva a lármás jelen Jeruzsálemét, a történelem csendes utján elsétálunk beszélve utközben a nemzetek szabaditóival, a világ profétáival; — nem ezek, hanem valami elrejtett bűbáj, mely keblünkben sem helyet, sem feleletet nem talál, ugy hogy az Isten, a ki azt szereti, minket e földön a vele való rokonérzelemnek minden jele, vagy a megközelithetés lehetősége nélkül hágy. Ez esetben az Isten erkölcsi tökéletesség nélkül való lény kellene hogy legyen; mert habár a szent nevek egész sorát tulajdonithatjátok neki, a dolgok melyeket ezek által akartok jelölni, ismeretlen mennyiségek, melyeknek a mi gondolatainkkal semmi rokonságok nincs. Vagy végre azt állitjátok, hogy a jellemek nem egészen különbözők az égen és a földön, csak hogy a természeti emberbe minden változásain keresztül beoltva van bizonyos megváltoztathatlan rosz, bizonyos kitörölhetetlen hiba — az önzés szennye, a büszkeség érzése, a hit hiánya? S ha ez volna a lélek természetes állapota, ha annak megromlottságán teljes lehetetlen volna valamit javitni, akkor is csak helyzetünk, melyben feladatunkat meg kell oldani, volna szánalomra méltó, és hitetlenséggel nem vádoltathatnánk, akkor az Isten ezt a hozzánk tapadt tehetetlenséget, jóllehet az nem

egyezik meg az ő jóságával, nem nézhetné büntetésre méltónak; mert avagy lehet-e gyülölni a nyomorékot s üldözni a vakot?

Ismét, a kik azt tanitják, hogy az emberek egészen a körülményeк teremtményei, kiknek saját jellemökre semmivel sincs több befolyásoк, mint születésökre, hanem mint a természetnek előre elrendelt teremtményei ez által alakittatnak részint belőlről, részint kivülről; az ilyenek is megsértik az erkölcsi meggyőződést és tagadják a kötelesség valóságát; mert ez az állitás leront minden különbséget, mely a személy és dolog közt létezik, s ugy tekintet minden embert, mint csupa halmazát vagy müködését az egyetem physiologiájának, a ki ugy nem felelős a maga helyzetéről a kitünés fokán, mint a növény, mely a földhöz és maghoz képest a völgy izsopja, a mező liliomа, vagy a Libánon czedrusa lesz. Ennek a tannak érintésére is minden erkölcsi eszme elhervad és ez az ünnepélyes szó: „Isten kegyelméből“ melyre a törvény és lelkiismeret tiszteletre méltó bélyegeiket nyomták és erővé tették a nemzetek közt a fatalismus forradalmi gyárában, ki van véve a képiből és követelt egyenlőség és szabadság feliratával inditva folyamatba. — Igen is egyenlőség van, a hol minden aljas, de minő szabadság az, a hol senki sem szabad. — Egészen világos, hogy ha a léleknek nincs eredeti causalitása, hanem minden lépésiben, melyet teszen, előre kiszabott és utnak inditott erők rendezik és müködtetik kérdetlen hallatlan: ugy az embernek nem lehet semmi kötelessége, nem nyerhet érdemet, a hiba nem háromolhatik rá, nem lehet büntetésre méltó; akkor a lélek saját szemrehányásaiban meg van csalatva, s hiában való kinokat szenved azon gondolat által, hogy ő Istentől eltávozott. A mi tehát az egész erkölcsiségből fennmarad, ez: hogy akármi dologban elindulunk, a természeti törvények szerént rosz következése lehet és tudjuk hogy a lesz, és hogy saját magunk koczkáztatásával indulunk arra az ösvényre; de saját kocz-

káztatásunkkal történik az is, midőn egy léghajóval felemelkedünk, vagy tengerre szállunk egy kis csónakkal azért, hogy megmentsünk egy sereg veszni indult embert. Ezen a nyomon okoskodva az egész dologból több vagy kevesebb *eszélyesség* jön ki: a boldogság reménye, a szenvedéstől való félelem semmit sem szentelhet fel kötelességnek, hanem csak mint érdeket terjesztheti elénkbe, és ha valaki oly útat választ, melyen saját érdekét megvetve az eredményt koczkáztatja: nem tudom minő tekintély mondhatja neki az égen vagy a földön, hogy neki nincs joga azt tenni, vagy mit mondhat neki többet, minthogy ő bolond az ő bolondságában. Ki vetheti magát igy bűnbánó könnyekkel szemeiben a véghetlen kegyelmü Isten keblére, ki zokoghatja el könyörgését, hogy Istennel kibéküljön? Ki reszketne a mérges szemrehányás vesszője alatt és ki vallaná meg a mint az felette suhog, hogy igazság van annak ijesztgetéseiben? A bűnös inkább egy kegyetlen sors áldozatjának kell hogy magát tekintse, a melynek őt éppen oly kevés joga van megbüntetni, mint egy lázas beteget sujtolni, vagy egy utczai nyomorékot kinozni. Az a tan, mely a kötelességet érdeknek, a megtorlást fegyelemnek, a hibát betegségnek, a szentséget diszes elrendezésnek és jó egészségnek és az Istent a jó és rosz dolgok közönyös forrásának állitja lenni, a mely bennünk csak oly félelmet gerjeszthet, a melylyel daczolhatunk, s nem mutat oly tekintélyt, a melyet tisztelnünk kellene; a mely szánakozik a gonoszságon és mosolyog a jóságon, de csak azért, hogy az élvezetet oltalmába vegye; a melynek az emberi természetben való hite nem egyéb, mint az állati vadember tanulékonysága iránti bizalma, és a kinek Isten imádása olyan, mint egy a gyakorlat kedveért megtenni szokott reggeli-séta — az ilyen oly távol van a vallás igaz szellemétől s annyira daczol a lelkiismeret első ösztönzéseivel, hogy csak az által menekedhetik meg a bosszus kárhoztatástól, ha egészen a természethistoria körébe húzza magát

vissza, és elhagyja mint idegen vidéket a hit és erkölcs birodalmát, a melynek nyelvét megrontja.

Végre a kik azt tanitják, hogy a hiba és az érdem, a büntetéssel és a jutalommal másra ruházhatók, a legegyenesebb uton tagadják a bűn személyes természetét. Hogy az ember tulajdon maga által előidézett nyomorára nézve idegen óvszert találhat, nem kevésbbé botránkoztató mint az, hogy hibáját idegen forrásra vihetné. Ha általában tudják, hogy mi a bűn, akkor érezniök kell, hogy az elidegenithetlenül az övék, a melyet senki sem adhatott nekik és senki sem vehet el tőlök. És semmi sem bámitóbb, mint hogy jó keresztények, a kik ugy látszik alázatosságban borulnak le tulajdon alárendeltségök érzetétől lenyomatva és a meghiusult vágyak bujától áthatva, és a kikről az ember éppen ezért azt gondolná, hogy a bűn személyes természetéről tudomásuk kell hogy legyen, s tudják hogy az egyenesen tulajdon akaratjokra nehezedik — még is könnyebbülést remélnek nyerni az által, ha a kereszthez futnak, és ott arról győzik meg magokat, hogy a rosz, melyet ők elkövettek, rajtok kivül történt munkásság által elenyészett, megjavittatott és ezzel már egy más lény történetéhez tartozik. Mit lehet az alatt érteni, hogy Krisztus ezelőtt mintegy 18 századdal elszenvedte a büntetést olyan emberekért, a kik akkor még nem is voltak s igy bünösök sem lehettek? Avagy a büntetés megelőzheti-e a bűnt? Lehet-e azt másra ruházni, mielőtt még elkövettetett volna? Vagy a bűn lehetőségéről, a mely meglehet hogy soha sem lesz valóvá, jó idővel ezelőtt lehetett-e rendelkezni és róvását kiegyenliteni mielőtt keletkezett volna? Ha igen, akkor mi a Krisztus halála egyéb mint egy tőkéről való előgondoskodás, a melyből mint az egyház örökkétartó kincséből szabadon ki lehet fizetni a hiba-adósságokat s az Isten iránti kötelezettségeket ki lehet tisztázni.

Erkölcsi kötelezettségek saját természetöknél fogva ki-

zárnak minden helyettes szolgálatot, nem eshetel és nem is igazulhatsz meg képviselet által; a rosz által, melyet elkövettél, megtámadtad saját szivedben az isteni lelket, és ez annyi mintha egyedül Istennel állanál szembe; közbenjáró éppen oly kevéssé forditthatja el rólunk a büntetést, mint a mily kevéssé tarthatja vissza a végtelen Istennek jótéteményeit. Minő vádat emelhetnél sulyosabbat egy kormány ellen, mintha azt mondanád, hogy büntetéseit meg lehet vásárolni? A biró, ki az ártatlannak önként felajánlott szenvedéseit a vétek alatt levők felelősségének feloldozására elfogadná, az igazságnak minden érzését megrenditené s olyat tenne, a mit a legrosszabb birói szeszély se mert volna soha utánozni. Az a törvény, a mely nem gondol azzal, ha vajjon az illető egyének bünhödtek-e, csakhogy másutt valahol az elkövetett bűnnek megfelelő büntetést találjon, a jog legelemiebb ismeretét sérti meg. És egy vádlott, a ki ilyen csel által igyekezik megszabadulni, a maga erkölcsi eszméjét személyes háládatosság által megvakittatni engedi s megelégedést talál egy olyan szerződés felhasználásában, a mely sulyos szemrehányást okozna, ha saját gyermekeivel szembe követné el.

Egy közbenjáró tagadhatatlanul sokat tehet arra, hogy Istennel kibékitsen. Ugyan is az ő személye oly tisztaságban és nagyságban jelenhetik meg előttem, mi által nekem hitem lesz oly isteni dolgokban, melyeket az előtt nem ismertem, s magas képe által szemeimet a legmagasabb felé fordithatja. Ő megmutathatja nekem, miként egyesül a legfenségesebb természetben a szentség és szelidség, s a benső tisztelet iránti hajlamot ugy érintheti bennem, hogy a jósággal való rokonérzelemben, minden romlottság, minden visszarettentő félelem elenyészik. Ő a szenvedések tömkelegéből vagy az önfeláldozás keresztjéről oly tekintetet vethet ránk, a mely a szenvedélyek ösztönzéseit, az önzés erejét meghiusitja és nemesebb dolgok iránti lelkesedést idéz elő bennünk. Ő megja-

vithatja jövőmöt, de nem változtathatja meg multamot; megtisztithatja lelkemet az ujjászületés habjaival, de nem moshatja el a végbevitt tetteket. A jelen vétkezéstől eltartóztathat, de az elkövetett büntől, ha mindjárt hatalomban maga az Isten volna is, nem szabadithat meg, ha csak az isteni hatalom mellől nem hiányzik az isteni szentség. Ezek való tények, a melyeknek következéseit senki sem forditthatja el magáról; a mit az isteni törvény hozzájok kapcsolt, minden bizonynyal kifejlődnek belőlök. A külső szenvedések, a melyek által Isten a dolgok természetébe mintegy benyomta a bűn iránti ellenszenvét és terhelővé tette a jelenre és jövőre nézve, visszavonhatatlanul állanak, ugy hozzá ragadva a vétekhez, mint árnyék a testhez, mint eredmény az okhoz. Ezt a természetes büntetésbeli adósságot az utolsó fillérig ki kell fizetni mind a bűnbánónak, mind az ellenkezőnek, a békültnek és békületlennek, s csuda azt nem semmisitheti meg, sem közbenjáró nem enyésztetheti el. Ez értelemben, az Isten büntető törvényeitől való megszabadulásra nem ismerek bűnbocsánatot, s nem is tartották volna meg a keresztények ezt a pogány fogalmat, ha nem nagyobbitották volna meg annyira az Isten büntetéseit az által, hogy öröktartó bosszuállássá változtatták, s igy állitották elé szükségességét, hogy képzelő tehetségök merész állitását helyre üssék, hogy a remény és a visszatérés ne legyenek egészen kizárva. Tehát egészen az emberben, nem az Istenben van igy vagy amugy tenni vagy nem tenni. Az ő szava, akár fenyegetés, akár igéret legyen: Igen és Amen; az ő munkássága feltartóztatlanul foly tovább s számba sem véve bocsánatért való szenvedőleges esdekléseinket és ámitó diadalainkat, dorgálja hitetlenségünket, melylyel szava igazságában kételkedünk.

De ha a multat nem lehet meg nem letté tenni, a jelen kibékithet, s a jövő határtalan remény világában tünhetik fel. A külső terüt, melyet magunkra vettünk, hordoznunk

kell ugyan, de ha isteni erő által az Istennel való benső rokonérzelem bennünk felébredt, s inkább ennek a világánál szemlélünk, mint a magunkénál, akkor sebeinket béketürő pirulással fogjuk hordozni és fájdalmait alig fogjuk többé érezni. Az Isten a maga arczáját ismét felénk forditja s az ő tiszta szeme szelid szeretettel fog ránk tekinteni, mire mi megfelelöleg tekinthetünk vissza s érezni fogjuk, hogy mi az Istennel kibékültünk.

Angolból **Ferencz Józsi**, kolozsvári pap.

II.

Valódi miveltség vallásosság nélkül nem lehet.

Az igaz ember hitből él. Rom. 1, 17.

Ha még egy oly vallás is boldogitó volt az emberiségre nézve, a melynek oltáráról emberek és állatok véréből füstölgött fel az áldozat: mennyivel boldogitóbb az evangélium, mely az áldozatot nem másunnan, mint szivünk oltáráról kivánja? S ha még ott is akadunk a hitnek jótékony nyomaira, hol hamis berkek és barlangok üzérkedtek a lélek gyengéd kincsével: mennyivel jótékonyabb Idvezitőnk tudománya, mely által: a vakok szemek világát veszik, a sánták járnak, a poklosok megtisztulnak, a siketek hallanak, a halottak feltámadnak, és a szegényeknek az evangélium prédikáltatik. Máté 11, 5.

Nem szólok k. ai! azon boldogitó viszonyról, melyben egy felvilágosodott lélek áll Istennel, önönmagával, embertársaival, s a körülette lévő minden dolgokkal, — nem ama tiszta örömről, melynek mennyei forrását az evangéliumi tudomány fakasztá fel a vallásos lélekben, — nem ama fensőbb regioról, mélybe a hit és vallás magasztos szárnyain emelkednek a felvilágosult lelkek: csak ama legközönségesebb munkáit emlitem a keresztény vallásnak, melyeknek, ha okosságunknak engedünk, mindennap szemlélői vagyunk az emberi társaságban. — Nézzétek a szükölködőt, kinek izzasztó munkája szüken szerzi bé a mindennapi táplálékot, s mégis boldogabb és elégedettebb sok életunt szerencsevadásznál;

nézzétek a férfit, ki az igazság lelkétől vezéreltetve bátor elszántsággal száll szembe a századokig magasztalt és dicsőitett gonoszsággal; nézzétek a kijelentés ihlett bajnokát, kit sem az elméncz ravaszság, sem a szentség palástjába burkolt gonoszság, sem az eszközül ragadt tudatlanság nem tarthat vissza kitűzött nagy czéljától, ki még ott s még akkor is csüggedetlen lélekkel áll, midőn már minden ügybarátok elveszték reményöket; nézzétek az ágy fenekére vettetett nyomorultat, kinek bággyadt tetemeit átszegezték a fájdalmak sebző nyilai, s mégis oly békén, oly panasz nélkül türi a nyugtalanitó csapásokat; s vajjon hol keressük — ugyan hol találjuk ezeknek okát, ha nem a vallásban, ha nem az evangéliumban, hol Idvezitőnk boldogoknak mondja mindazokat, kiket a világ fiai boldogtalanoknak szoktak tekinteni. Máté 5, 5—11.

Ugy van, a vallás, s különösen Idvezitőnk vallása az a révpart, melyen e földi élet hullámaitól hányatott sajkánk kikötőre talál; a vallás azon édes anya, melynek emlőin a képmutatás, részrehajlás, és visszavonás tikkasztó szélvészétől elalélt lelkünk ujból enyhületet vesz magának; a vallás azon rózsaláncz, mely földi zajos életünket magával az örökkévalósággal hozza kapcsolatba; szóval: a vallás az a mennyei forrás, melyből ki lelkének vigasztalást nem tud meriteni, arról igen el lehet mondani, hogy számára már sem a föld, sem az örökkévalóság nem nyujthat boldogságot.

Igaz, néha ugy vagyunk a vallással, mint valamely közönséges eszközzel, melyet csak addig szeretünk becsülni, mig szükségűnk van reá; igaz, néha láttatunk azt mintegy félrevetni, mintegy hátunk megi tenni; de fordulnak elé körülmények, melyek közt, Istenem! be jól esik lelkünknek, ha vigasztalást talál a vallás kutfejénél. Midőn látjuk az ármány és képmutatás diadalát az igaz ügy felett; midőn halljuk az igazat méltatlanul szenvedni, az istentelen gonosztévőt pedig birói székben ülni; midőn látjuk, hogy itt az ér-

dem háttérbe szorul, amott a gyarlóságot felmagasztalják; midőn látjuk, hogy itt a krisztusi szeretet az elfogultság áldozatja, amott a nagylelküség az árulás és hitszegés martalékja lesz: oh mely örömest kész ekkor a mi lelkünk a valláshoz folyamodni, s annak kútfejénél keresni magának vigasztalást a tapasztalt kajánság és képmutatás sebző nyilai ellen!

Gúnyolja bár a hitet és vallást a szűkkeblü önhaszonlesés; gáncsolja bár annak szent tanitásait az elmés rágalom; üldözze bár merész állitásaival az elfogult atheista; ostromolja bár természetből meritett okoskodásával a durva materialista; de azért a vallás — a lélek gyengéd kincse — mindig hasonló marad ama becses aranyhoz, mely dörzsölés után még kedvesebb a szemnek. Legyenek bár Krisztus jövendőlése szerént gyülölségesek a vallás sáfárai, üldöztessenek bár titkon vagy nyilván annak apostolai; de azért valamint Ábrahám, Habakuk és szt. Pál idejében: ugy ma is: Az igaz ember hitből él, mely is a szent leczke.

Hitből élni annyit teszen, mint vallásosnak lenni, s éltünk vezérfonalául Krisztus két nagy parancsát tartani. — És ez azonkivül, hogy a keresztény embernek legfőbb ismertető bélyege, egyszersmind feltétel, mely nélkül valódi miveltség nem lehet. Miről hogy meggyőződhessünk, vizsgáljuk magát a miveltséget párhuzamban,

1. A keresztény vallás hitelvével;

2. Ennek ikertestvérével Krisztus erkölcstanával.

Én előlmegyek útmutatással, ti kisérjetek figyelemmel.

I.

Anyagi és szellemi jóllét, tudomány, művészet, ipar, kereskedés, és ezek közegei: erőművek, vasútak, távirdák, gőzösök, és gyárok napjainkban azon előtérbe tolakodó tár-

gyak, melyek által a mivelt világ tán megközelitni hiszi Idvezitönk ama mondását: Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes. Máté 5, 48. S bárha ezek megannyi virágok a miveltség koszorujában, megannyi fejlődés-formái a tökélyesbülésnek: mindazáltal az ezekben helyhezett hit még nem azon hit, melyre utalnak az apostolnak alapigékül felvett szavai; azon hit nélkül pedig hiányos a koszorú, nem lévén meg abban a legszebb virág, melyet a föld magától az égtől kölcsönözött; akarom mondani: valódi miveltség vallásosság nélkül nem lehet.

Ha a vallás szempontjából vizsgáljuk az emberiséget, különböző fokozataira akadunk a vallásos miveltségnek. Látunk vakbuzgókat, kik még ma is középkori bigottsággal ragaszkodnak egy vagy más avult szertartásokhoz, s csak a meszsze jövőben engedik sejtenünk ama krisztusi igéret teljesedését: Én világosságul jöttem e világra, hogy senki ne maradjon a sötétségben, a ki én bennem hiszen. Ján. 12, 46. Látunk közönbösöket, kik sokkal okosabbak, hogysem martyr halált szenvednének az evangéliumért, s reájok illenek a laodiczeabéli gyülekezet angyalának izent ama szavak: Sem hideg nem vagy, sem hév. Vajha hideg volnál, vagy hév. Jel. 3, 15. — Látunk ugynevezett felvilágosodottakat, a kiknek ezen szép tulajdonuk főleg abban határozódik, hogy ügyesen tudják gunyolni a vallást, s merészen állitják, hogy bármelyik vallás sem egyéb, mint a ravasz politikusok agyszüleménye, s egyszersmind vak eszköz azok kezében. S mind ezek bárha egymástól felette igen különböznek; találkoznak még is egy bizonyos pontban; s ez a valódi miveltség hiánya, mely vallás nélkül nem is képzelhető.

Az, hogy az igaz ember hitből él, oly mondása a nagy apostolnak, melyet még a legravaszabb politikus is, kinek igazsága alig bővölködik fennebb a farizeusok igazságánál, saját eszméi és elvei szerint magyarázhat magának.

— Ugy van, hitből él ez is, a mennyiben saját önző terveit, kiszámitott cselszövényeit, s ezekből folyó következetes tetteit — Máté 23, 4—7. stb. — feddhetetleneknek hiszi Isten és világ előtt; de e hit nem Krisztus hite, s az ezen alapuló vallás nem az evangélium szellemében mivelt ember vallása. Mi legyen azonban sajátkép Krisztus hite, s miben álljon az őtet követni akaró ember vallása, elhatározni nem akarom, miután e kérdés körül oly sokfelé térők a vélemények, miután a parányi mustármag oly terjedelmes élőfává nőtte ki magát, hogy annak sokfelé hajlott ágai között az égi madarak — az isteni eredetü vallásos lelkek — meggyőződésök szerint választhatnak, melyikre rakják fészkeiket. — Máté 13, 31, 32. — Csak azon főbb pontokat emelem ki, melyekben minden felekezetek megegyeznek, tudniillik: Van Isten, ki a nagy mindenségnek teremtője, megtartója és igazgatója. Van erkölcsi viszony Isten és az okos valóságok között; és ez erkölcsi viszony közbenjárója Jézus, ki által van menetelünk az atyához. Zsid. 7, 25. A Krisztus megdicsőittetése után minden testre kiöntetett mennyei erő a szentlélek segiti a mi erkölcsi jóra való törekvésünket. Lesz feltámadás, lesz örökélet, lesz itélet és viszszafizetés. — Hol ezek a természet, okosság és kijelentés által egyaránt elfogadott elvek teljes virágzásba fejtve miveltetnek és mivelnek: ott érzik az emberek nemes hivatásukat, érzik Istennel és a dicsőült lelkekkel való viszonyukat, ott a vasútak, gőzösök, távirdák és csatornák mellett megfér a bölcs király és próféta ama hite is: Hová mennék a te lelked előtt, és a te orczád előtt hová futnék? ha a mennybe menyek, ott vagy, ha a koporsóba vetem az én ágyamat, ott is jelen vagy, ha olyan szárnyaim volnánakis, mint a hajnalnak, és a tenger utolsó határánál laknám is, oda is a te kezed vinne engemet, és a te jobb kezed ott is megfogna engemet. Zsolt. CXXXIX,

7—10. Ott az anyagi és szellemi élvezet, miveltség, tudomány és jóllét nem zárják ki Krisztus ama tanitását: Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyeknek országa. Máté 5, 3.; nem Pál apostol amaz utasitását: Higyj az ur Jézus Krisztusban, és idvezülsz, mind te, mind pedig házad népe. Csel. 16, 31. — ott az ipar és kereskedelmi társulatok nem vetnek homályt a vallás hiveire, s az erőmüvek, gyárok, reál és tudományos iskolák mellett nem törpülnek el, s nem szorulnak háttérbe a vallás iskolái, templomai, s más az evangéliumi tudomány fejlesztésére állitott intézetei.

Ellenben hol a vallásnak fennebb emlitett magasztos tárgyai csak gyermekes dolgoknak tekintődnek, mint a melyek az emberiség gyermekkorához illettek, de annak serdülő korához már nem illenének; hol a magasra fejlett miveltség tulszárnyalja azokat, a mikre a természeti kijelentés és józan okosság a kétségbehozhatlanság bélyegét rányomta, hol Isten, halhatatlanság, síron tuli élet, jutalmazás és büntetés nem egyebek dajkameséknél: ott higyjétek meg ikari szárnyakat öltött a miveltség, melyeken aligha emelkedhetni Istenhez, az örök igazság fényes napjához; csak olyan ott a miveltség, mint a Nabukodonozor álló képe, melynek a feje bár merő arany légyen is; a lába csak cserép, s azért hamar öszszeroskad. Dan. 2, 32. 33.

Ha a miveltséget elemezni s annak miségéről magunknak fogalmat szerezni akarunk: miveltségnek nevezhetjük az embernek eredeti állapotán való felülemelkedését, s testi és lelki tulajdonainak nemesebb irányban fejlődését. És igy a miveltség kimutatja magát beszédben, cselekedetben, a kor igényeinek és a társadalmi illemnek helyes felfogásában. S hogy mind ezekre az ipar és kereskedelmi vállalatok, különböző jellemü emberekkel való érintkezések, utazás, társalgás, tapasztalás, s több hasonlók nagy béfolyással vannak, senki

sem tagadhatja, valamint azt sem, hogy ezeknek szükséges és nélkülözhetetlen föltétele a pénz. És igy a miveltség érdekében korántsem megvetendők azok a nézetek, a melyek az emberi miveltségnek mozdonyok által reménylik lendületet adhatni; valamint szintén azok sem, a melyek tudományos fejlettségtől föltételezik a józan miveltséget. Azonban az anyagiak mindig csak anyagilag mivelnek, s a tudomány maga sem lehet kiegészitő része a miveltségnek, ha hiányzik abból Krisztus tana, azon tan, melyről azt mondja tanitványainak: a ti szemeitek boldogok, hogy látnak, és füleitek hogy hallanak; mert bizony mondom néktek, sok próféták és igazak kivánták látni, a melyeket ti láttok, és nem láthatták, és hallani, a melyeket ti hallotok, de nem hallhatták. Máté 13, 16. 17.

Az ember két különböző alkotó részekből állván, melyek a test és lélek, ezekhez a tévőrészekhez képest az embernek élete is kétféle: testi és lelki; jólléte, boldogsága, öröme, szomorusága, fájdalma, gyönyörüsége is kétféle: testi és lelki. Hijában teszünk meg mindent a test mivelésére, érdekei előmozditására s tehetségei kifejtésére; ha a lelket parlagban hagyjuk, s annak tehetségeit a test tehetségeivel illő arányban kifejteni és ápolni nem igyekezünk. Ez utóbbit pedig csak a vallás és annak intézetei által tehetjük. A fájdalom és keserüség érzetét csak a vallás égi szózata enyhiti lelkünkben; tiszta öröm csak az lehet, a melynek kútfeje Istennel való viszonyunk öntudatos érzete; s a valódi boldogság, mennyiben e földön kereshetni, csak oly házaknál található fel, hol az anyagi jóllét mellett isteni félelem lakozik a szivekben. S' miután a nevelés szent ügye csaknem minden országban a valláshoz van köttetve, miután a vallási intézetek feladata az embert emberré, a keresztényt keresztényé képezni, a nép élire és a haza kormányára férfiakat állitni, s az emberi lelket isteni eredete s felséges hi-

vatása édes öntudatára juttatni: ugyan miképp képzelhetnők, mondhatnók a miveltséget teljesnek vallásosság nélkül?

A hány az érdek és életmód, annyiféle a miveltség is. Az honnan lehet valaki mivelt ez vagy amaz szakban, a tudománynak vagy mesterségnek ez vagy amaz ágában; s általán véve miveltnek mondhatunk mindenkit saját mesterségére vagy hivatalkörére vonatkozólag, mihelyt annak megfelelni, s a társaságnak azon szaktól várt szolgálatot megtenni képes; de felületes és egyoldalu ez a miveltség mind addig, a mig hiányzik abból az ész és lélek amaz öszhangzó miveltsége. a mely az Isten képére teremtett embert a föld göröngyein, s a világ hiábavalóságain felül Istenhez emeli, s rendeltetése magasztos czéljával megismerteti. Ily miveltség pedig csak ott várható, hol szivben és lélekben józan vallásosság lakozik.

A miveltség még nem a legfőbb czél, hanem bizonyos tekintetben csak eszköz a czél elérésire. Czél hivatásunk öntudatos érzete, a léleknyugalom és idvesség. S bárha a tudomány, müvészet, felvilágosodás, érzéseink és gondolataink nemesitése magokban véve megannyi czélok: ama legfőbb czélhoz képest nem egyebek ezek megannyi eszközöknél; következőleg eszköz a miveltség is, még pedig hiányos és egyoldalu mindaddig, mig hiányzik abból a józan vallásosság, Istenhez való viszonyunk mennyei zálloga. Ha mégis e földi élet kielégithetné lelkünk forró vágyait; ha a mivelt világ bár egyetlen hatalmast tudna felmutatni, a ki ur legyen a természet felett, a ki az elemeknek parancsoljon, a villámokat bezárja, a mennydörgéseket elnémitsa, s a vizek megzúdult árját feltartóztassa, vagy — mint az Idvezitő — lecsillapitsa; ha annyi mivelt országok bár egyetlen itélőszéket mutathatnának, a mely az utolsó itéletet fölöslegessé tegye: akkor talán elfogadható volna azok nézete, kik a legfőbb czélt e földön elérhetőnek, s magában a miveltségben feltalálhatónak hiszik. De miután a tapasztalás ellenkezőt bi-

zonyit; miután a földi zsarnokok s ama legtökéletesebb valóság között még az öszszehasonlitás is utálatos; miután az igazságot éhező és szomjuhozó léleknek a kérdőre vonhatlan birák itéletén annyiszor kell megbotránkozni; miután — bár mennyire hizelkedjünk is magunknak — az evangélium parancsolta tökélytől oly meszszeállunk: mi lehet más a miveltség mint út, mint eszköz, mintegy emelkedettebb foka ama szellemi hágcsónak, vagy Jákób lajtorjájának, melyen Istenhez az egyedül tökéletes valósághoz juthatni? szóval: kiegészitő része a józan vallásosságnak? s ha hiányzik valakiben a vallásosság: mi alapja a miveltségnek?

Lehetnek emberek, a kik hiszik, a kik állitani szeretik, hogy a miveletlen tömeg vallásosabb tud lenni a miveltebb résznél, kik szerént a miveltség visszás arányban állana a vallásossággal. És ez igaz lehet akkor, ha a vallásosság alatt bigottságot, a miveltség alatt pedig csak divatmajmolást értünk. Én azonban kitüzött czélomhoz képest megkülönböztetni kivánom a magával tisztában lévő, a szent Pál szerint mindeneket megpróbáló józan vallásosságot a vakhittől, s magát a valódi miveltséget annak divat-öltönyétől; s állitni merem, hogy valamint az eredeti forrását messzire hagyott zavaros viz, bárha gépeket mozgathat, hajókat hordozhat, s ezerekre menő anyagi hasznokat hajthat; de a szomjuság enyhitésére fel nem ér a kristály-tiszta forrással: éppen igy az evangéliumtól messze távozott bigotteria, a lélek szomja enyhitésére magával Krisztus tiszta tudományával nem ér fel. E tudomány pedig nemcsak megfér, sőt nélkülözhetlen feltétele a józan szellemi miveltségnek, mint a nap a világosságnak s a természetben szendergő tenyészerő fejlesztésének.

Istenhez való viszonyunk két szélsőségei a bigottság és közönyösség, s ezekből folyó erkölcsi romlottság olyforma ellentétben állanak a józan vallásossággal, s az ezen alapuló nemes erkölcsökkel, mint az ártalmas növények a hasznos

plántákkal. Amazok folytonos irtogatás daczára is búján tenyésznek, ezek kellő ápolás, öntözgetés és tisztogatás mellett is későre fogamszanak, s még későbbre gyümölcsöznek az emberi szivekben. Ezt bizonyitja a mindennapi tapasztalás, ezt az emberiség és vallás története. Vegyük csak a dolgot ugy, a mint van: nem látjuk-e, hogy a téveszmék a szentirással és a józan okossággal, Isten igazságával, és az emberiség céljával meg nem férhető hitelvek, babonák és előitéletek sokkal kapósabbak, mint az örökigazság azon igéi, a melyek a természet és kijelentés lapjain mindenki által olvashatók; de csak a józanon mivelt lélek előtt érthetők? Nem ugy van-e, hogy az istenkáromlás, feslett élet, szépnek, jónak, igaznak megvetése és kigunyolása előnyösebbek magánál a tizparancsolatnál, előnyösebbek Krisztus követésínél, s az ő nagy parancsolatjánál a szeretetnél. Dicsekedjünk mégis miveltséggel, s vitassuk, hogy az lehetséges józan vallásosság nélkül!

Vegyük a miveltséget ugy, s keressük abban, a miben a világ legnagyobb része keresni szokta, tudniillik a finom társalgásban, külső simaságban, nyájasarczu képmutatásban, s szivek hurjain könnyen játszó mézes beszédben: s ugyan mit érnek ezek vallásosság nélkül? mit ér a világ szerént legfinomabb társalgás, ha Istennel, ki szól az emberekhez a természetben, az okosságban, és kijelentésben, nincs társalgásunk? mit ér a külső simaság, mit a hizelgő nyájas beszéd, ha nem a szivnek teljességéből szól a száj? Mát. 12, 34. Ily miveltséget nem láttunk-e a farizeusoknál? s nem vagyunk-e magunk is, mig csak ily miveltséggel dicsekedhetünk, hasonlatosok a megfejérittetett koporsókhoz, a melyek kivülről ugyan szépeknek tetszenek; belől pedig rakvák holtaknak tetemeivel, és minden undoksággal. Máté 23, 27.

A mi a lélek a testben, az a vallás a társaságban; s valamint a test csak addig él, a mig benne van amaz isteni

szikra, a lélek: igy a társaság is csak addig halad, addig fejlődik a miveltség lépcsőjén, a mig józan vallásosság vezeti azt rendeltetése nagy czélja felé; azontul pedig nemcsak hogy nem fejlődik, nem mivelődik; hanem erkölcsiképen meg van halva vallás nélkül, mint a test lélek nélkül.

Ha Klio könyvébe tekintünk, ott is csak azt látjuk, hogy ha mivelt és boldog volt valamely ország, ha fölemelkedett valamely nemzet: az csak addig tartott, a mig az anyagi miveltséggel párhuzamban állott a vallásos miveltség. Az egyiptomi csillagászatot a vallás emelte historiai nevezetességre; a görög müvészetbe a vallás lehellett életet; Izraël nemzeti életének fénypontja az igaz Istenben helyhezett hit; s Róma csak addig ült a hatalom főpolczán, csak addig tartá kezei közt három földrész kormánygyepleit, mig tisztelte házi isteneit. S ha a keresztény vallás terjedését, annak kifejlődését, népekre, nemzetekre és országokra hatását tekintjük, nem azt látjuk-e, hogy a miveltség időről időre illő arányban emelkedett, s ma is illő arányban áll azzal a képességgel, a melyben különböző országok felbirták fogni Krisztus tudománya szellemét. S ha tekintjük legközelebbről a folyamatban lévő téritési vállalatokat, melyek Krisztusnak nem Máté evang 23, 15 v.-ben mondott szavaira, hanem a 10, 7 és 8-ben adott utasitására emlékeztetnek: nem arról győznek-e meg ezek is, hogy valódi miveltség vallás nélkül nem lehet; hogy a miveltség polczára már felemelkedett, anyagilag és szellemileg gazdag nemzetek miveltségöket más népek és nemzetek között is terjeszteni és meghonositni akarván, e magas czélt, mely egykor a világtörténet lapjain oly fényesen fog ragyogni, az evangelium terjesztése által látják elérhetőnek? De

II.

mint a virág illat nélkül, olyan a vallás erkölcsiség nélkül, s ha a hitet a vallás elméleti, ugy a jó erkölcsöt méltán annak gyakorlati részéül tekinthetni, melyek egymást

viszonyosan feltészik, Jakab apostol ama szavai szerint: Ha valaki azt mondja, hogy hite vagyon, cselekedetei pedig nincsenek, avagy megtarthatja-e azt a hit? — Mutasd meg nekem a te hitedet a te cselekedetedből, mert miképpen a test lélek nélkül, azonképen a cselekedetek nélkül való hit megholt állat. Jakab 2, 14. 18. 26. Ide czéloz nyilván Péter apostol is, a midőn igy szól: A ti hitetek mellé ragaszszatok jóságos cselekedetet, a jó cselekedet mellé pedig tudományt; a tudomány mellé mértekletességet, a mértékletesség mellé türést, a türés mellé pedig isteni tiszteletet. II. Péter 1, 5—7. Sőt maga az anyaszentegyház feje Krisztus is nem szőrszálhasogató hitkérdésekkel, hanem józan erkölcsi oktatásokkal igyekezett a nagy időszakot megnyitni, az embereket nemes hivatásuk önérzetére juttatni, Isten országát köztök megalapitani, szóval a szent Atyjától reá bizott nagy munkát elvégezni. Ezt ajánlja tanitványainak s a hallgató sokaságnak széltire az evangeliumban, ezt a hegyi predikáczióban, ezt különösen ezekben a szavakban: Ugy fényljék a ti világosságtok az emberek előtt, hogy lássák a ti jó cselekedeteiteket, s dicsőitsék a ti mennyei atyátokat. Máté 5, 16.

És e nagy mennyei követ erkölcstana főelvéül nyilván a szeretetet tette: Erről ismerik meg — igy szól — mindenek, hogy az én tanitványim vagytok, ha egymást szeretenditek. Ján. 13, 35. Ezeket parancsolom nektek, hogy ti egymást szeressétek. Ján. 11, 17. Ha csak azokat szeretitek, kik titeket szeretnek, micsoda jutalmát veszitek annak, nemde a fukarok is azont mivelik? Máté 5, 46. Sőt a törvényben is ezt találja főnek: Szeressed a te uradat Istenedet. Ez az elsö és nagy parancsolat. A második hasonló ehez: Szeressed felebarátodat mint te magadat. E két parancso-

lattól függ a törvény és próféták irások. Máté 22, 37—46.

Ha a törvény e magasztos szellemét már az ó szövetség ideje alatt ismerék és érték az emberek: akkor talán nem kell vala Krisztusnak eljőni, szenvedni és meghalni; s ha az ő elmenetele vagy megdicsőittetése után, az ő rangfokozata isteni vagy emberi természete felett támasztott üres s mai napig semmi üdves eredményt fel nem mutatható kérdések, vitatkozások, s nem ritkán üldözések helyett a szeretet szelid lelkét fogák fel a keresztények, a kik az ő tanitványinak akartak ismertetni: mennyivel közelebb állhatna ma az egész keresztény világ a mindennapi imádságban esdett Isten országához, a szeretet, jóllét, felvilágosodás és miveltség áldott kanaánjához! Mert ha a hit a gondolkodás emelésére, az értelemnek és okosságnak fejlesztésére, szóval: az okos léleknek eredeti kútfejéhez Istenhez vezetésére: ugy a Jézusi szeretet a leghatósabb s mondhatni egyedüli eszköz a sziv nemesitésére, s a Krisztustól parancsolt erkölcsi tökély lehető megközelitésére; s ha a pogány költő szerint az igazság volt azon főerény, mely a többit mind magába foglalta: Krisztus tanitása szerént nyilván a szeretet az, melytől függ az egész törvény; s nemcsak, hanem ez talpköve az új szövetségnek, e kútfeje a keresztény erényeknek. Azonban mintha hallanám itt azt az ellenvetést, hogy a szeretet önző és részrehajló lévén, az erények fogalmában nem mérközhetik az igazsággal. De higyjük meg, hogy a mely szeretet önző s részrehajló tud lenni, a nem krisztusi szeretet.— S ha a törvény alatt élt emberekre ama két nagy parancsnak kevés jótékony hatása volt, — s ha van még ma is ország, hol a közügy szenved, az igazság üldöztetik: oka az, hogy nem fogták fel ama két nagy parancs szellemét. A ki az Istent teljes szivéből, teljes lelkéből és teljes elméjéből szereti, szeretni kell annak az igazságot is; s a ki felebarátját ugy szereti mint önnönmagát, az nem lehet igaz-

ságtalan, ama mondása szerint Pál apostolnak: A szeretet nem irigykedik, nem cselekszik álnokul, nem keresi csak a maga hasznát, nem gondol gonoszt, nem örül a hamisságnak, örül pedig az igazságnak. 1. Kor. 13, 4—6. — Ellenben hol a sziv üres, s a lélek a keresztény erények e legnemesebbjével ismeretlen: ott a száj kellő meggyőződés után is ezt kérdi Pilátussal: Micsoda az igazság? s Ezóp farkasával: miért zavarod fel a vizet?

Krisztus maga sem szoritja pillanatra is háttérbe az igazságot, s nem akarja kizárni az erények koszorujából, sőt igy szól: Én azért születtem, és azért jöttem e világra, hogy bizonyságot tégyek az igazságról. Minden azért, valaki az igazságtól vagyon, hallgatja az én beszédemet. Ján. 18, 37. Azonban tudva azt, hogy annak sorsa — mig a földet emberek lakják — nem egyéb, mint rágalom, üldöztetés és vérpad, az igazak elismertetését csak a túlvilágban igéri, hol a költő szerint is honol az igazság. Ugy vagyon, tudta e nagy mennyei követ, hogy a föld, s annak része a sziv, mig szeretet és józan vallásosság által mivelve nincs, csak árulást, hitszegést és üldözést terem, — tudta e mennyei követ, hogy az igazság olyan, mint a nap, melybe mikor legszebb fényben ragyog, akkor nem vagyunk képesek belé nézni, s hogy egyedül a mennyország lesz az, hol az igazságot éhező és szomjuhozó lelkek megelégittetnek. (Máté 5, 6.) hol az igazak fénylenek, mint a nap, az ő atyjoknak országában (Máté 13, 43.); azért erkölcstana főelvéül ismételve csak a szeretetet ajánlja, igy szólván tanitványainak: Új parancsolatot adok nektek, hogy ti egymást szeressétek: a mint én szerettelek titeket, ugy szeressétek ti is egymást. Ján 13, 34. S hol e valóban krisztusi parancs szellemét krisztusi lélekkel fogták fel az emberek: ott

a nyomorult Lázár nem hal meg éhhel a dús asztala alatt; ott a bünösök nem halálra, de megtérésre büntettetnek; ott a törvényhez hiv polgárok a jóltévőség karjain hordozzák a nyomorultakat. S kérdem, van-e, lehet-e ezeknél szebb és nemesebb, Isten akaratjával s az emberiség czéljával öszhangzóbb nyilatkozata a keresztény miveltségnek? Ellenben hol a törvény és evangélium ama magasztos tanitása ismeretlen, hol ama krisztusi moral tán csak az iskolák és templomok falai közé van szorulva; de a társadalmi életbe át nem szivárgott, s a tehetősebbek és nagyobb befolyásuak keblét nem melegiti: ott ma is, mint Krisztus idejében, a szúnyogot hiszen megszűrik, de a tevét elnyelik; a mentát, kaprot és köményt megdézmálják, de a mi a törvényben fődolog volna, az igaz itéletet, irgalmasságot és tökéletességet Krisztusra bizzák. És a képzelet bármily magas fokán álljon is ott a miveltség, ne higyjük elérkezettnek Isten országát és annak igazságát. Mát. 6, 33.

Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes. E szavakban adja elönkbe Krisztus az erkölcsi miveltségnek ama legfenségesebb eszméjét, a melyet — bárha, mig e testben jövevények vagyunk, távul lévén addig az urtól (2. Kor. 5, 6.) egészen el nem érhetünk; mindazáltal ha krisztusi szeretet lakozik sziveinkben, ha ez vezére gondolatainknak, irányadója cselekedeteinknek, sokkép megközelithetjük. Ha az Istent teljes szivünkből, teljes lelkünkből és teljes elménkből szeretjük, akkor természetesen óvakodunk mindentől, s igyekszünk eltávolitni mindent, mi ama legtökéletesebb valóság fenséges képét meghomályosithatná mibennünk; s ha egyszer annyira tudnánk menni, hogy felebarátinkat ugy szeressük, mint a hogy minmagunkat: be sokat levetkeznénk akkor azon gyarlóságokból, a melyek oly távol tartnak minket az erkölcsi tökéletességtől! Honnan legkevésbé sem csodálkozhatunk, midőn halljuk, hogy Krisztus e két nagy pa-

rancsolatot egymáshoz hasonlatosnak, János apostol pedig egyiket a más nélkül lehetlennek mondja: Ha valaki azt mondja — igy szól az apostol — szeretem az Istent, és az ő atyjafiát gyülölendi, hazug az; mert a ki nem szereti az ő atyjafiát, a kit látott, mimódon szeretheti Istent, a kit nem látott. 1. Ján. 4, 20. Szóval: ha az erkölcsi miveltségnek Krisztustól ajánlott magas ideája halandó embertől megközelithető, az a szeretet nagy parancsának teljesitése által lehetséges. Áldani azokat, kik minket átkoznak, jóltenni azokkal, kik gyülölnek, imádkozni azokért, kik háborgatnak és kergetnek: ezek ha egyfelől az igényelt erkölcsi tökély elemei, másfelől nyilván a szeretet munkájának jelei.

S hol a szeretet e magasztos parancsát, melyben a törvény betüi az evangélium szelid lelkével oly szépen öszhangzanak, ismerik és értik az emberek, hol krisztusi szeretet alapja a törvénynek, vezetője az érdeknek, irányadója az iparnak, mérséklője a hatalomnak, hol a magas tudományosság nem tekinti méltóságán alólinak czeknek az emberiség csecsemő korához mérsékelt elveknek ápolását; hol a szeretet krisztusi keze emeli magasra az ész lobogó fáklyáját, szeretet lelke támogat koldusmankót és királyi pálczát, szeretet dicsőült szelleme lengi körül a haza és vallás oltárát: ott higyjük el, nem tévesztett sem útat sem czélt a józan miveltség; sőt állitni merem, nincs messze ama sokak által talán megközelithetlennek hitt erkölcsi tökély, melyre útalnak Krisztus szavai. — Ellenben hol az ipar és kereskedés egyetlen czélja a telhetetlen pénzvágy, melynek korunkig, ha nem is több, de csalhatatlanul van annyi rosz mint jó oldala, hol a magas tudományosság iránya mások szükségein nyerészkedni, tudatlanságán egyedáruskodni, s azokat a kiket Isten önképére teremtett, baromi állapotra sülyeszteni, s az önkény vakeszközévé törpitni, hol az emberiség szent

jogai lábbal tapodtatnak, hol a miveltség térjedését azok gátolják, kik népek és nemzetek sorsa vezetésében a Gondviselés eszközeinek tekintik magokat, hol a távirda Pilátus és Hérodes közlönye, s a vasútak és gőzösök előnye abból áll, hogy az igazság országa terjesztőinek könnyitve legyen az az út, a melyet maga Krisztus gyalog tett a Galgotára: ott higyjétek meg, rosszul fogták fel az emberek Krisztus erkölcstana szellemét, rosszul a keresztény miveltség igényeit. S hol a szentek szentiben Kaifások áhitatoskodnak, az itélőszéken Pilátusok ülnek, s ezek oly néppel adatják magoknak a tanácsot, s oly nép kivánata kielégitőinek tekintik magokat, a melynél Isten képe csak szánalomra ragadhat: ott ne higyjük, hogy a nép szava Isten szava, ne beszéljünk, ne álmodozzunk miveltségről; mert ott bármily számosak legyenek is a töredelmesség küljelei, bármily gyakoriak az Uram Uram! kiáltások, egy józanan mivelt lélek Krisztusnak csak ama mondását látja megtestesülve: E nemzetség csak szájjal tisztel engemet. Máté 15, 8. Ott ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólna is valaki, ha egész hite volna is, csak olyan ő, mint a zengő ércz és pengő czimbalom 1. Kor. 13, 1—3.

Ki a Krisztus által parancsolt tökéletességet meg akarja közelitni, annak Krisztust kell maga elé követendő például venni, ki nem csak szóval tanitotta: Szeressétek ellenségiteket; áldjátok azokat, kik titeket átkoznak, jóltegyetek azokkal, kik gyülölnek; és imádkozzatok azokért, kik háborgatnak és kergetnek; hanem tettel is bébizonyitotta, igy esedezvén ellenségeiért szent atyjához: Atyám! bocsáss meg nékiek, s azok gorombaságát azzal mentvén, hogy nem tudják mit cselekesznek. Krisztus követését tán csak az Isten igazságával, létünk czéljával s a megtérés fogalmával egyaránt ellenkező eleverendelés egyéb-

iránt nem krisztusi — hite tarthatna lehetetlennek; pedig az nem lehetetlen, sőt legszebb erénye a keresztény embernek. Hiszen e nagy szabaditó maga mondja tanitványinak: Példát hagytam tinéktek, hogy a mint én cselekedtem, ti is ugy cselekedjetek. Ján. 13, 15. Maga mondja az élet útairól tudakozódó ifjunak: Ha tökéletes akarsz lenni, kövess engemet. Máté 19. 21. A ki élte feladatát, nemes hivatását, s Istenhez való viszonyát komolyan átgondolja, a kinek tudományos miveltsége nem jön összeütközésbe Krisztusnak tanitásával a halhatatlanságról, az a tökélyesbülést se tekinti sem lehetetlennek sem szükségtelennek. Nem lehetetlennek, ha tekinti a természet három országát, melyek közül mindenikben — még az ásványokban is — tökélyesbülést és czélfelé közeledést lehet észrevenni. Nem szükségtelennek, ha elgondolja, hogy valamint a gymnasiumok előkészületi iskolák az egyetemekre nézve; sőt magoknak a gymnasiumoknak is vannak előiskolái: ugy e földi élet sem egyéb, mint előkészület magához az örökkévalósághoz képest; s hogy a Krisztus által ajánlott tökéletességet itt kell elkezdenünk, hogy ott tovább folytathassuk. Ne is mondja magát kereszténynek, kinek szive ismeretlen Krisztus ama tanitásával, s az erkölcsi miveltségnek arra vonatkozó elvével a szeretet isteni parancsával. 5. Mós. 6, 5.

A tökéletesedésben való nehézséget, akarom mondani hanyagságot, Krisztus maga sem feledi, sőt hiven érzékiti a szolgáknak kereskedés végett kiosztott talentumok példabeszédében; de azért pillanatnyira sem mondja lehetetlennek. Mert ime az öt talentumos szolga kereskedvén a vett talentumokkal, nyere más öt talentumot; s a két talentumos szolga szintén két talentumot; s csak a talentumot elásott szolga neveztetik haszontalannak. Máté 25. 20—30. És mi keresztények! kik szép nevünket Krisztusról vettük, mindnyájan sorsosai vagyunk ama szép megbizatásnak. Krisztus elmen-

tekor tanitványaira, a tanitványok utódaikra, s igy közvetve ránk is bizák a kereskedést ama szellemi kincsekkel, s az ő országának azáltal gyarapitását. — S bárha a talentumot nem mindnyájan egy mértékben vettük; de ha kiki saját osztályrészével hiven kereskedik, ha igyekszünk napról napra a hit mellé jó cselekedetet, a jó cselekedet mellé tudományt, a tudomány mellé atyafiakhoz hajlandó szivet, szeretetet ragasztani: nem leszünk haszontalan mivesek az Ur szőlőjében, nem haszontalan szolgák Krisztus anyaszentegyházának — az igazság, szépség, jóság, szóval: a szellemi miveltség országának — terjesztésében. Krisztus szava: Legyetek tökéletesek. Krisztus szava: Ugy fényljék a ti világosságtok, hogy látván az emberek a ti jó cselekedeteiteket, dicsőitsék a ti mennyei atyátokat. Krisztus szava: A ki engemet követ, nem jár sötétben, hanem életnek világa leszen annak. Ján. 8, 12. Krisztust követni legszebb és legnemesebb bélyege a keresztény miveltségnek s felemelkedett léleknek; tudomány, müvészet, ipar, mind csak mellékes dolgok, mind csak eszközök ama fő és egyedüli czélhoz, a keresztény erények ama koronájához képest.

Elmondám átalános elvekben k. ai! mit teszen és miben áll: Hitből élni, tudniillik vallásosnak lenni, s éltünk czélpontjául a tökéletességet, s ennek eszközéül az isteni és felebaráti szeretetet, mint a többi keresztény erények gyémánt foglalatját, tartani. Igyekezém megmutatni, hogy hit s ennek kifolyása keresztény szeretet nélkül valódi miveltség nem lehet; hogy hinni, de hitünket cselekedetekkel nem bizonyitni csak annyi, mint virágot nyitni a szemnek, de gyümölcsöt nem hozni az izlésnek. Kitünt beszédemből, hogy ha tán a csillagok közé emelkedett is valaki, ha kimeriti is a roppant égi testek útját, de Istent, ki szól az emberekhez a termé-

szetben, szól az okosságban és kijelentésben, meg nem találta, ha azt kérdezi: kicsoda az ur, hogy engedjek az ő beszédjének? miveltsége nem több a hajdonkori Faraójénál. Kitünt beszédemből, hogy ha tán a bölcseség követ találta volna is meg valaki, mig Krisztus s az ő erényei csak botránykövek előtte, miveltsége egy ponton áll a farizeusokéval. Részletekbe bocsátkozni kivül esik egy templomi beszéd szük körén. És igy nézetem szerént nincs egyéb hátra, mint titeket józan vallásosságra, s ettől elválhatatlan krisztusi szeretetre serkenteni; mint felkérni, hogy igyekezzetek hitetöket cselekedettel bizonyitni; e végre főszabályul Krisztus nagy parancsolatját az isteni és felebaráti szeretetet tartani; s ennek vezénylete alatt a miveltség koronáját az erkölcsi tökéletességet megközelitni. Ámen.

Goró István
h. újfalvi pap.

*

III.

A keresztény családélet.

Boldog ember az, a ki féli az urat és az ő útaiban jár. — A te kezednek munkáját eszed és jól leszen dolgod. A te feleséged, mint termő szőlő a te házadban, a te fijaid mint olajfának ágai asztalod körül. — Igy áldatik meg a férfiu, a ki féli az Urat. Zsolt. 128, 1—4.

A szent leczke felolvasása érdekes képet leplezett le a családi életből lelkünk előtt. Istenfélő család-apa teszi a főszemélyt, kit mint látszik munkájának, hitének jutalma feletti aggodalmas küzdelme alatt lep meg az ég szelid követe, s igéri: hogy munkájából élete lesz, s aztán az egy csoportban álló nő és magzatok felé mutatva, mondja: Ime, hogy áldatik meg a férfiu, ki féli az Urat; mintegy igazolására ama bölcseleti tételnek: „A családi élet maga magának jutalom és büntetés, a szerént, a mint több benne vagy kevesebb az erény, hűség és egymáshozi ragaszkodás.“

És e képlet szerencsés tapintattal van azok osztályából véve, kik kezök munkájából élnek. Mert ámbár végzetszerü intézkedése ez a társadalmi élet-szerkezetnek, s mint ilyen, ha néha a gyakorlati életben alárendeltetik is a hiuságnak s kirívó önzésnek, eredetében, alapjában a természet elútasíthatlan törvényén nyugszik: s még is az élet különböző fokozatán, egymástól eltérő nézetek s fogalmak szerént veszik

azt az emberek. — Azon osztályokban, melyeknek több kényelem, több élvezet, több dicsőség jutott, a családi élet nem látszik annyira életkérdésnek s inkább a sors költészetét alkotja, s annak szépitésére s édesbitésére iránylik, mig az alsóbb körökben kölcsönös gyámolitás nemtőjeként védi a jámbornak hajlékát. Neki ebben áll az élet egyedüli ereje, biztositéka, szórakozása, reménye s dicsősége. Ebben érzi az élet igájában küzködő halandó, hogy számára is tartott fenn Isten egy szép viszonyt, mely őt a világhoz édes lánczolattal fűzze. S van az ő kunyhójában is egy kincs, mely őt gazdaggá, boldoggá tegye. Van neki is része egy szent frigyben, mely nélkül a gazdag is szánandó szegény, s a fejedelem is rab — a sziv és ész harczában legyőzött rab — maradna.

Ismerem a családi életnek is rejtélyes örvényeit, melyeknek Circéi annyi kalandort temettek éhes habok alá. Láttam tövises útait, melyeken kimerült zarándokokkal találkozunk naponként, hátukon kereszttel, fejükön töviskoszoruval s szivökben mártyrsebekkel. — Oh de ezek apró hullámzások, annyi fénycsillám a nagy tenger sötét tükrén, árnyvonások a durvább szinezet érdekesitésére; mert különben a családéletről méltán mondhatá koszorus költőnk: „Melegitő nap Grönland örökös haván, hűs ernyő Afrika homokján.“ — Lám a világi élet örök viharzásában is, vessen bár a sors börtönre, üzzön el megsiratott tüzhelyünkről, számkivessen imádott honunkból; a legviselhetetlenebb fájdalom ott vérzik, hol családunk szakadt le szivünkről.

Nem czélom itt költői álmokat idézni elé, sem regényszerü ábrándokkal cserélni fel az élet komolyabb igényeit; de nem lehet felejtenünk, hogy mind az, mit a világ ad: gazdagság, polgári méltánylat, díszrojtok, csillagok s a karzatok tapsai mind szemcsaló, s fénylő nyomukon elhamvadtan visszahulló röppentyüi az élet nagy játékának. Egyedül a családi élet kisér minden veszélyben; felderiti a magány szür-

kületét, viraszt halál-ágyunk mellett, és megkönnyez temetőnk felett. Meg van hiszem a nőtlenségnek is saját előnye, s még függetlenség álmaival is csiklandja a lelket; de csak mentő szigetként merül fel az mindig, hová a világ zajában hajótörést szenvedettek meneküljenek. De, mert sziget, ki van téve hullámnak, viharnak, s ott a hazudott függetlenség vetését az aljasság burjányai lepik el. Kissé profanus gúnyorral, de találóan mondja Jean Paul: „A szeretetlenség s nőtlenség két sacramentoma a pokolnak."

Válságos időszakban élünk. Korunk nem okoskodásokkal, hanem példákban tanitott, hogy az élet nagy szinpada korán kifárasztja hőseit, s a sötétebb szinfalak közt kell keresnünk a pihenést. Szeretheti az ember a világot, imádhatja honát, feláldozhatja érette életét mint Kodrus, vagy magzatit mint Ábrahám és Brutusz, vagy annak buktán saját vérében andaloghat mint Cato; de a világ örök szerkezetü gépezete ha el nem tiport, kimerülten dob magányba, hol a családi élet biztos falai között kell kárpótlást keresnünk az álmunkkal együtt elreppent babérfürtökért, s fellegbe vonult aranyhegyekért; és ha itt erényes bizalommal, rokonszenvvel és hűséggel találkoztunk, nem önként tolakodik-e fel kiégett vulkánként hallgató szivünkből: Igy, s csak igy áldatik meg a férfiu, a ki féli az Istent! . .

A szivből jő ki az élet, mondja bölcs Salamon, s a szivérzelmeknek a nagy világgal való érintkezésében az első hullámkörzetet a családi élet alkotja; távolabb áll a társadalmi élet, még messzebb a világ-polgárság ámitó okoskodásaival. Mig a világfia minden akar tán lenni, csak család nem, s ennyiben a boldogságot mindenütt keresi, csak ott nem, a hol az elrejtve van számára, addig a családi élet, mint szent menhely, fogadja s ápolja a csalódásaiból megtért kalandort, s megnyugtatja a világharcz hadastyánait. Minél többen vannak pedig e szép hit renegátjai korunkban, annál korszerübbnek látszik a családi élet érdeméről is el-

mélkedni, hogy a tévúton andalgó lelkeket bevezethessük az emberiség e közös szentélyébe, s a boldog viszonyban élőket hálára birjuk boldogságukért. De lehet-e boldog itt is minden? önként támad e kérdés, s én kimútatom a keresztény családi élet főbb jellemvonásait, melyek szerint az megfelel eredeti elhivatásának; elhozza gyermekei számára a boldogságot, vagy mint a leczke mondja: Áldásul veheti azt az istenfélő. És ezt elmélkedésem két részében adom elé, kimútatván elsőbben a boldogságra igényt tartó család tagjainak egymáshozi viszonyát s ebből folyó kötelezettségeit, és másodszor a családi boldogság főbb vonásait, s ebben ki van mondva az irány, melyet elmélkedésem követni fog.

A szent leczke eléggé jellemzően jeleli ki a családi élet fénypontjait, s ujjal mútat a kötelezettségekre. A családfő hordja az igát, neki szól az ige: A te kezednek munkáját eszed s jól leszen dolgod, s jutalma egy nő, a ki mint gyámolához fogódzott szőlőtő ragaszkodjék férjéhez, s a magzatok, mint annyi békeangyal, kötik össze az egész családot mintegy olajágfüzérrel. Mely intő szókat közép értelmökre vezetve, kitünik, hogy

1. Legyen a család jelszava, iránya: erényes élet. A családi élet fogalma nálunk szent. Az alap, melyen nyugszik szent. A házasság, mely annak alapját teszi, miután sajátszerü szervezetet nyert, minden népek történelmében, az állatiság szenyköréből kiábrándult, kilépett nemzedék szelidebb, józanabb s úgyszólva emberibb érzelmek útjára térülésének kezdőpontját képezi. Akár Isten alkotta a házasságot úgy, a mint van, akár az ember kezdette unni édes szivhajlamát is, melyet még a vallás nem szentesitett, s ezért hozta azt megszentülés végett oltár eleibe: mindenik esetben látszik, hogy sziv és sziv közt nincs állandó, nincs kielégitő frigy szent és kegyes érzet nélkül;

a *családi élet* csak akkor felel meg eredeti rendeltetésének, mikor a védelme alá helyezett erkölcsiséget előmozditja, s annak útat nyit saját küszöbén kivül is a nagy világba. Meg van tudniillik a *családi életnek* az a kényes szerencséje, hogy keblében mint tűzhelyen támadnak az emberiség irányadó eszméi: bűnök és erények, úgy hogy a népeket, országokat feldúló romlottság csiráit a magánházak falai közt találjuk első gerjedésben. Ott kezdi a divatkór, fényüzés, fajtalanság, kincséhezés, erőszakoskodás hydra-fejét felemelni, mely utóbb annyi nyomort és inséget, könnyet és vérözönt támasztott népek és birodalmak elboritására. Jákobtól Dávidig, Antoniustól VIII. Henrikig s Maintenonig hány ivadékot buktatott, hány alkotmányt és trónt ingatott meg az ágyas-ház titkos leplei megől világba lépett családi gyarlóság és bűn, s a házi zsarnokság hányszor fajult állam-zsarnoksággá, nem czélom itt felsorolni; csak azt a béfolyást akarám érthetővé tenni, melylyel a *családi élet* a nagy világban szerepel, s mint ilyen sok tekintetben felelős az emberi nem szerencséjéről és buktáról, s egy komoly felhivást intézni minden családhoz, hogy mint a spártai fiu a részeg rabszolgától józanságot: tanuljon erényt és isteni félelmet az eltántorodásuk miatt bukott nemzedékektől.

A mint már a házasság nem mindig erényes elven alapul, hanem olykor szeszély, bűnök, ingerek, s aljas érdek vonják össze annak pányvaszálait, igy sokszor tapasztaljuk, hogy e szennyes fonalszálak húzódnak végig az egész család életén; de tiszta boldogság ott — pedig arról van a szó — nem is képzelhető. Fennállhat a ház, ragyoghat a család bűnös előnyökkel is néha; de nincs meg aztán a szüziesség fénypora, mely nélkül a virág nem szép, a gyümölcsnek nincs zamatja, az ember nem eléggé kedves; elalszik a házi oltáron a vesta-tűz — ezzel megszünnek a kölcsönös bizalom kenetteljes pillanatai — s aztán többé a *család* nem boldog, nem szerencsés, nem vonja körébe az Isten áldását, sem az

emberek tiszteletét. Oh azért, hogy az Isten hosszútürő, nem kell azt hinni, mintha elfelejtkezett volna megáldani az igazat, vagy ostorozni a gonoszt. Egyik mag korábban kihajt, mig a másik éveken át várja a neki való időjárást; s azért, hogy egy elfajult bünös család virágzik, mosolygó szirmai közt lappanghat a féreg, halálát előkésziteni.

A mely szövetség nincs Istentől, el kell vesznie, mondja a szent könyv, s az erkölcstelenség útján indult családnak megásva a sirja. Egy tekintés a világ folyására s gondolkodó után-nézés a családok eredetére, meggyőzhetnek mindenkit, hogy mig az erény és ildom embereket támaszt a porból, addig az elfajult érzelmek aláásnak a fellegben mosdott s napsugárral törülközött háztájaknak, s azokat saját romjaik alá temetik; meggyőzhetnek arról is, hogy a ki a családi életbe bévitte a vétkezés, embercsufolás, hitszegés, vallástalanság, álnokság divatját, templomrablás bűnét követte el; mert az emberiség legféltettebb szentélyét förtéztette meg.

Soha nem láttam, hogy az igaz ember maradéka megéhezzék, mondja szent Dávid. Tehát ha nem szővjük is minden háztáj életébe azt a büszkeséget, hogy a világ hangulatának irányt adjon; az önfentartás ösztöne is hatálylyal müködhetik arra, hogy minden család isteni félelemmel vértezze, s önzéstelen felebaráti szeretettel, nagylelküséggel, önfeláldozási készséggel sánczolja körül magát és hajlékát. S a mily kellemetlen látni az undok folyamot, mely az atyáknak bűneit s a család vérébe örökség szerént átment aláválódságokat az utókorra vezeti át, épp oly bájos képet állit előnkbe a következetesség, melylyel az ősök erényei dicsfényköit alkotnak az unokák halántékaira. S kérdésen kivül, az emberiség itélőszéke elott az a legszebb család, melyben az erényes unokák erényes ősökkel dicsekedhetnek, s ez úton a legdrágább kincs örökségit élvezik Ez erényeknek pedig védelme s az ohajtott boldogságnak biztositéka

2. A munkásság. Kezeidnek munkáját eszed, és jól leszen dolgod, mondja a szent leczke. Szent Pál még határozottabban nyilatkozik: Aki nem dolgozik, ne is egyék. Komoly szók ezek, s érzékenyen nyomják a magával tisztában lenni szerető család lelkét; mert hiszen a legtöbb család számára csak is elhullott verejtékök nyomán virul az élet aratása, s válságosabb pillanata alig lehet családfőnek, mint kenyeret kérő népének esengését hallani és nem segíthetni. Kincs-halmazról és sybarita-kényelemről nem álmodoz az istenfélő. Tudja, hogy pompa, kényelem a mellett hogy keveseknek jut, nem ad teljes biztonságot, mig két munkás kéz, s a főben józan számitás — legalább hazánk földén — nem hagyja soha megéhezni emberét.

Az emberi nemzet ős történelmében az első bukás s ezt követett paradicsom-vesztés eredményeként van bémutatva a munka-kötelezettség. S tán ez is az oka, hogy az emberek közül legtöbben élnek abban a hitben, hogy a boldogság s a munka fogalma együtt nem fér meg. Boldognak csak azt tartják, a ki munka nélkül is birja az élet terheit, s képes megteremteni annak kényelmeit. Van ebben igaz is; de ha ez elvet mégis általánosan elfogadnók, soha sem értenők meg: miért van sokszor jobb kedve a szegénynek mint a gazdagnak; miért végzi derült homlokkal robotját a napszámos, mig a földesur szomoruan számitja a futó perczeket; miért ragaszkodik az élethez a könyörülés keserü kenyerén tengődő koldus, s lesz öngyilkossá a kedvetölt kéjencz? Beljebb a baj, mintsem ez áldozatok magok is hinnék; s tán a munkakerülés több embert ölt meg vagy tett nyomorulttá, mint a legrabszolgaibb igavonás.

Ha a munka fogalmát a kapa nyelén s az eke szarván túl nem tudjuk vinni, akkor igen is helyén találjuk a sorsa köréből kinevelt vagy a szerencse által elkényeztetett embernek aggodalmát, a ki javaiból kifogyván, rémülten néz elé további útjára; de az mégis csak vétkes öntájékozás, midőn

az evangéliumi bukott sáfár a kapa nyelétől irtózván, koldulni szégyelvén, mindjárt csalásra határozá magát. Csalni?! ötletnek elég szerencsétlen, élet-módnak elég gyalázatos. Inkább éhen halni, mint bűnnel keresni kenyeret; de inkább dolgozni aztán, mint éhezni: ez a keresztény bölcseség.

Nehéz, meglehet sokaknak nehéz a verejtékkel keresett kenyér, de nem gyalázatos. E pályán a nagy világból is találkozunk egy Phocionnal, Cincinnattal, Curiussal és a történelem újabb és régibb hőseivel. A mely háztáj másként gondolkodik, elébb-utóbb éreznie kell, hogy szegénység — e nyúgalomnak, erénynek többszöri gyilkosa — beköszönt hozzája, s aztán tudtul adja, hogy „halál ellen nincs orvosság".

Nem akarok evvel tulságos hódolatot tenni az életjóknak; de szeretnék minden családot megóva látni a buktató állapottól; mert tudom, hogy az ily válságos ponton túl az ember mit se becsül; se magát se mást, sem a földön sem a mennyben; eladja, talán elébb, nélkülözhető rongyait, de azután el lelkiismeretét, vallását, Istenét. Lám Jákób frigyben álla Istennel, s mégis a meddő esztendők keserve alatt megtörik, s utóda négyszáz évig szolgáskodik Egyiptom földén. Az egyiptomi éhezett tehén ráczája pedig ma sincs kiveszve.

Mindazok az előnyök, mikben az ember e földön bízik, alá vannak vetve divatnak, népkegynek s a természet ezer viszontagságainak; egyedül a munka-szeretet diadalmaskodik mind azon protheuszi alakoskodásokon, melyekben amazok annyiszor vesznek el, és vesztik el embereiket. Ez az állandó tőkepénz, melynek árfolyama békében s hadinségei közt, a közbizalom hizelgései- mint a közátok üldözéseiben is megmarad változatlanul, s kelete mindig van. Verejtékünk gyöngycsepjei minden időben s minden nép közt és égalj alatt beváltható kincset képeznek, s elmondhatni: hogy a munkához szokott ember biztositva van az élet vi-

szályai ellen, s ha tán sokon tanult is hiv lenni, hiv lesz a kevesen is.

Munkásság tehát, keresztény ember! munkásság legyen nemtőd, őrző angyalod az élet kétes útain. Ám hódolj a polgári élet diszes pályájának, szeressed a munkát, hogy megérdemeld a bizodalmat, mely hizeleg körülted, s ne felejtsd el, hogy a Capitoliumtól nem messze van a tárpéji kőszirt, s a mellre függesztett kereszt a kin fájára emlékeztet; de e munka-szeretés hű barátod lesz akkor is, midőn amazok elpártoltak. Munkásság a magánélet rejtékében, s az únalom — e lélekölő s bünt ápoló rosz angyal — elkerüli hajlékodat. Munkásság a nyomasztóbb életpályán, és tapasztalni fogod, hogy egyetlenegy édes anyánk van, a föld, a mely soha sem csalta meg gyermekeit. S ha Isten keze csudát alkotott, midőn semmiből világot teremtett: egy gyarló ember két keze nem kevesebb csudát tesz, midőn semmiből családot tart fenn. És ha néha panaszt hallunk, hogy van háztáj, melyben nincs vége sem szünete a munkának s még is pang az élet: vagy rendetlenség, vagy titkos örvény nyelte el ott az életet. Adj munka-képzettséget magzatodnak családapa, s mellette erényes életet: s hagytál neki vagyont és hivatalt, kenyeret és dicsőséget örökségül, s meglátod, hogy a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.

Az igy rendezett erény- és munkaszeretéshez idomult családi életet szilárddá, tömör-egészszé alkotja

3. Az öszszetartás. Egy lélek, egy irány, egy akarat képezik tehát ez alkotmány ékkövét; mert a mely ház meghasonlik, pusztulás annak sorsa — mondja Jézus. És e meghasonlás akár egymástól, bár ártatlanul eltérő nézet-külömbség, akár vétkesen ápolt külön érdek, akár az ennél nem igen menthetőbb közönyösség által fészkelje be magát a családba, megtermi a keserü gyümölcsöt, mely aztán megmérgezi a legvirágzóbb család életét is. A legtöbb ház bukását ez okozta; mert ez úton nemcsak az anyagi állás

lesz ingadozóvá, de az erkölcsi szilárdság is rendületet kap. Régen, midőn Ábrahám és Lóth világba indultak, ebben állapodtak meg: ha te napkelet felé méssz, én napnyugotra menyek. És ma ki győzné felszámitni a házakat, melyeknek ajtaja felibe e mondat illeszthetnék?! — Férj és feleség nem egy úton járnak, a magzatok nem rendelik alá magokat a szülői akaratnak, s van tán minden egyéb a háznál, csak egyetértés, öszvetartás nincs; s ha nem látszik is kivülről a zavar, nincs megelégedés, nincs életkedv a háznál; minden szegletben egy-egy bálvány, minden szivben egy-egy titkolt érzés, s minden pillanatban félni lehet, hogy a benn elharapozott tűz lángba boritja az egészet, s az egyénileg eléggé szilárd jellemek is ez úton egymást kölcsönösen felemésztik. A hány személy, annyi párt, annyi érdek ott, s ezek együtt mindig táborban; és ha tán egy ideig a miveltség, csend-szeretés s nyomukon a resignatio erénye akadályozza is a veszélyt: bizony bizony mondom, annak a háznak meg vannak számlálva napjai.

Ritka eset, hogy a házasodással egy kis ferdeség ne férkezzék férj és nő közé. A korábbi élet- nevelés- életkor- sors-külömbség s véralkat eredeti szinezete megmarad rendszerint az egész életre, s hát még a csalódás a nagyitott remények nyomán, s az igen soká halasztott kiábrándulás hányszor nem ád ellenkező irányt a felek lelkének már a menyegzői mámor után, melyek aztán mint a közép pontról kiinduló sugárok, egymással soha sem érintkeznek többé?! Előbb egy kis közöny jelentkezik, majd hidegség, későbben életunalom, aztán egymást-kerülés, végre az elszakadás. És ez elszakadás inkább csak a lélekben fejlik ki; a kenyér legyen közös, de az élvkeresés külön-külön, s aztán akár hányszor mondhatják el a család tagjai egymásnak: A ki velem egy tálba márt, elárul engemet. Mikor ily hidegséggel egymást kerülő családot látunk, kik, mint a gúnyköltő mondja, sem együtt sem egymás nélkül nem él-

hetnek, mindig eszünkbe juthat az est-alkony szürkülete: lement napja, s mégis nappalt akar mutatni, pedig közel az éj, közel a sötétség.

„Baromhoz, paraszthoz illik mindig egy járomban görzsedezni, egy barázdában botorkálni“ mondja a házi élet édenéből magát számüzött divat-rab. Káromlást szóltál gyarló teremtés! hát a természet ártatlan emberét, az isteni törvények engedelmes barátját akarod-e megzavarni boldogsága érzetében? hát az a járom nem könnyebb-e, mint a zár, melyet hideg illem szoritott ajkadra, hogy ne szólhass, ne panaszkodhass, hol fáj lelked?! látod-e, te a jóllakás miatt éhezel, a függetlenség tett rabbá s a gazdagság szegénynyé. Ezek távolitották el tőled a rokonérzetre hivott sziveket; és a végtelen ürt, melyet ezek eltávozta hagyott hajlékodban, csaló farizeusokkal kelle betöltened, s keserüen kell tapasztalnod, hogy illusio minden boldogságod, s csak jelmezed uri, a szinfalak közt rongy és kegyelem-kenyér vár reád.

A házi élet ege csak tisztán, csak fellegtelenül szép, s boldogsága minden idegen elem által megzavartatnék. Azon egy fedél alatt csak egy nemzet, egy hon, egy vallás, azonegy párt-szellem s egy érdek fér meg teljes egyetértésben; és csak egyik hiányozzék, tökéletes boldogság nincs. És én soha sem tartottam szeszélynek a Cato magaviseletét, midőn nővéreit Pompejustól és fiától csak azért tagadta meg, mert nem voltak vele egy párton. Ha az Isten fiainak az emberek leányaival való összeházasodása közveszélyt vont maga után, nem csudálom; mert a családi életben a hajszálnak is van árnyéka. Egy csendes tóhoz hasonló ez, melynek halgatag sima felszinét a leggyengébb szellő fuvalma, s csak egy virág-szirom hullása is komor redőkbe sodorja; s mint ilyennek a legcsekélyebb meghasonlás feldulja nyúgalmát, s itt a kényeztetett gyarlóság könnyen általános romlottságot idéz elé.

Mondják, hogy az a szigorán fegyelmezett családélet, mely nálunk legfennebb a közép osztály sajátja, leélte ko-

rát; egy kis-ázsiai kényurkodás maradványa látszik rajta; a nyugoti miveltség pedig többecske jogot enged a család tagjainak. Ám legyen ázsiai maradvány, becsületére válik azon néposztálynak, mely azt a miveltség szines rozsdájától meg tudta védeni. S ha igazat akarunk mondani: ez az osztály védte meg a nemzetiség ős jellegét, s ha e jelleget kell oda cserélnünk, nem olcsón jutunk a miveltséghez. A jog ellen nincs szó. Jogot minél többet; de függetlenkedést minél kevesebbet. S minél egyenlőbbek a jogok, annál több érdek, több ösztön az öszvetartásra. Közösön védeni a ház becsületét, vagyonát, nyúgalmát, hogy annak paizsa alatt védve legyen a miénk is — életbölcseségre mutat. Göthe mondja, hogy boldog a nemzet, melynek nincs historiája. És ez elvből indulva ki, boldognak mondhatjuk a családot is, melyről keveset tudunk, arról feltehetjük, hogy mindenek ékesen s jó rendben állanak, s tagjai egymást nem emésztik. Az a legjobb gép, melynek részei egymást nem őrlik, nem akadályozzák, az ilyen legkevesebb lármával végzi munkáját. Öszvetartás tehát minden áron, öszvetartás saját érdekünk s nyugalmunk árán is!!!

Szent Dávid midőn Goliáttal szemközt állott, e kérdést tevé: Mint leszen dolga annak az embernek, ki azt a szörnyet legyőzi? A családi élet terén garázdálkodó téveszméket, balfogalmakat legyőzött ember is joggal kérdheti: mint leszen dolga annak, ki annyit tűrt, törekedett és áldozott családja becsületéért? s én felelni fogok beszédem

Utólsó részében.

Beszédem kezdetén mondám, hogy a családi élet maga magának jutalom, s e szómat nem húzom vissza. Két viszony jő tekintetbe minden családban: férj és nő, szülék és magzatok közt, s boldogságuk jutalma egymásban van. Két ragyogó csillag jeleli tehát a családélet keresett édenét

1. Hűség férj és nő között. „Szeretet bére a szeretetnek" mondja a költő. „Hűség a hűségnek" sohajtja utána minden sziv. Hűség a családi életnek őrző angyala. Mondják, hogy enyelgő lepkeként tündérkedik az s legtöbb családban nincs megállapodása; de megbántanók e hittel a házassági élet szentségét, mely isteni védelem alá helyezte szivünk ártatlan ömlengését, és ha néha tévedés kerül elé, okát legtöbbször a háztartás vétkes irányában találjuk meg; mig ellenben az erény, munkásság s öszvetartás alapján nyugvó család, templomi szentségben őrzi a hűség örök törvényét.

A társadalmi élet különböző rétegeiben a jóllét, kényelem s miveltség fokozataihoz képest egymástól eltérők a nézetek a hűségről is. S mig az egyik életkérdésnek veszi azt, meglehet a másik örömest megbocsát magának s tán társának is egy kis lengeséget, egy kis közönyt, s elégnek tartja gyöngédséggel, lovagias bánással fedezni a botlásokat. Innen van, hogy némely háznál férj és nő ugy vannak egymás ellenében, mint folyóviz mellett ingadozó növény: eljő a csapodár hullám, egy hideg hab-csók-érintés szerzi a rövid frigyet, a hullám elsiet, a növény körül új hullám örvénylik, ismét megújul az egykedvü érintkezés, hideg ez is mint az előbbi, s egy új hab-csók után panasztalan elválás, mint volt örömtelen az együttlét. Ennek ellenében a másik inkább halált kíván mint e vétkes közönyt — s ezért szilárd jellemet vár egymástól, mint Amphion, kinek Neptun egy félig hal-leányt ajándékozván, esenge az istenségnek: „Uram! ha teheted, tedd, hogy vagy egészen leány vagy egészen hal legyen, hogy bizhassam hozzá" Igy történik, hogy az egyik hideg egykedvüséggel mondja társáról: ez a nép, szájával közelit hozzám, de szive távol van tőlem. S a másik saját hűségére hivatkozva, félve gondol társa hűtlenségére Jóbbal: Ha az én lelkem más feleségének szerelmére hajlott, örüljön az én

feleségem másnak. Oh iszonyu vétek volna az! Jób. 31, 10.

Vétket és büntetést lát itt a pátriárka az indokolt hűtlenségben is; s ennek már kinzó előérzete büntető ostora az emberi nemnek; s bizalom nyugalom csak ott létezhet, hol hűség van. Nem a divatvilág szeszélye itél e kényes viszony felett, hanem a magános falak közt sötétkedő Areopagusz, melyben önzéstelen lelkiismeret védi a sziv eredeti jogait. Ne mondja senki: „igen primitiv, igen antik gondolkodás ez"; mert ezen kivül boldogság nincs. Hűtlen kézből a kenyér nem táplál, a virágnak csak tövise van s a gyógyszerbe méreg van keverve. A csalódott kebelből felkölt sohajtások, melyek közt annyi házaspár számitja unalmas napjait, meggyőző erősségek, hogy az életet elhazudni nem lehet, s mit embernek birni nem adatott, hiában kivánjuk tőle. Az egymás vakitásában gyönyörködő felek pedig ne felejtsék, hogy a vakká tett Sámson magára rázta a házat s magával együtt a benlevőket is annak romjai alá temette.

Önként tolakodik itt előtérbe kérdésül: a nem viszonzott hűség tehet-e boldoggá valakit? Nem ismeri a sziv örvényeit, ki azt hiszi, hogy csak az boldog, ki szerettetik. Boldog csak az, ki szeret. Hozza bár lábunk elé hódolatát, szerelmét, áldozatát az, kit nem szeretünk, nem kell az a hódolat, szerelem, sem áldozat, s elfogadva sem tenne boldoggá, s kérdésen kivül Leánder nem boldogabb, midőn viszonzott szivhullámait a tenger viharzó habjai temetik el, mint Sapho, midőn a hideg Phaonért merül Leukadia örvényébe. A mint a keserűen édes ámulat megszünik, egy szép délibáb enyészik el a szerelem rónáin, hanyatlik velek a boldogság túlvilági ihletettsége, s az élet legszebb költészete elnémult.

Oh de szeretni s nem szerettetni; hű lenni s e drága áldozat tömjénét érzéketlen bálványra vesztegetni; hinni és csalódni; mégis hinni s mégis csalódni: birhatja-e emberi

sziv?! Platon mondá Aristotelesre czélozva: „Nem lehet, hogy az engem ne szeressen, a kit én annyira szeretek“; s Pygmalion karjai között a márvány is életre gyúladt; mert hű csengéssel ragaszkodott ahoz. Győzd meg jóval a gonoszt, szeressed azt, a ki téged gyülöl — az evangélium szavai. Ne csüggedj társad hűtlenségéért hű élettárs! boldog vagy ha szeretsz tántorithatlanul. Ez önérzet kit nem boldogit?! megjő a hódolat részedre is, megtér társad hűséged varázsára. Boldog voltál mig csak magad szerettél, boldogabb léssz, midőn ki nem fáradt lelki erőd körödbe vonta kedves hitszegődet. Ketten lesztek boldogok, a kölcsönös hűség teszen boldogokká, és e boldogságot fokozza aztán

2. A magzatok szerencséje. A legnagyobb érdeket a családban a magzatok sorsa képezi. A legtöbb gondot, figyelmet ez igényli. A szülők jól-rosszul már csak elmúlnak, de oh mily szánandó, mily szegény állapotban hagyják itt bujdosásuk földét, s indulnak el számadásra Isten eleibe, ha bár annyi öntudatot nem vihetnek magokkal, hogy pirulás nélkül mondhassák el: a kik nekem voltak adva, nem vesztek el. De úgy tetszik, jégkéz illetése húzódott el szivem felett. Érzem, hogy szomorú mezőbe jutottam — a csalódások országába, kietlen Saharába, innen és túl útvesztések panasza hallik, s a nyugtató oázok elérhetetlen távolban léteznek. Mindenfelől panasz. A paradicsom szüz földén elömlött ártatlan vér boszut kér az első testvérre. Noe rabszolgává átkozza fiát, mert csufolódott vele; Ésau fenyegeti Jákóbot, mert megcsalta, kijátszodta első-szülöttségi jogából; Dávidot űzi fia a királyi székért; Éli pap elveszti az Isten kegyelmét, mert fiai gazemberek; s egy lélekrázó tompa hang jő szemközt a holtak országa felől is: mint az árnyék úgy jár az ember a földön, hiába szorgalmatoskodik; rakásra gyüjt, de nem tudja, ki éli el azokat. Zsolt. 39, 7. Szerencsétlen szülők! kiknek lelkében ez igék sajgó sebeket érintének, nincs

szóm vigasztalástokra, nincs egyebem, mint könyörgök érettetek.

Több hiuság vagy nemes önfentartás ösztöne-e az indok, nem vitatom, elég az, hogy a szülők csak magzataikban hiszik élhetni. Innen a készség érettök feláldozni magokat. Éheznek, hogy azok jól lakhassanak, nyugtalankodnak, hogy azok nyughassanak, s esztelenkedésig üzik magokat, hogy azok bölcsekké legyenek, és a reménynek csak egy mosolygó sugára is, mely a szép jövőnek előkövete, égi boldogságot ád a nehéz gondok jutalmául. Hát még a megvalósodás órája? midőn örömmel arathatjuk, a mit könyhullatással vetettünk, s házunknak, nevünknek, anyaszentegyházunknak, nemzetünknek és honunknak fényt, erőt és dicsőséget hagyhatunk bennek örökségül?! Van-e, lehet-e ennél szebb pillanata az örökkévalóságnak is!? Méltán nehéz fekelet nyomja azért azokat, kik tán pillanatnyi örömet keresve, eltévesztik szem elől, hogy a magzatok nemcsak a családi háznak, de az emberiségnek is öröksége, s azokból divatbábokat, élhetetlen páriákat nevelnek, s hagynak a világ nyakára hordozhatatlan korcs-nemzedéket, kiknek kezén elvesz vallás, nemzet és haza, s magok is mint a letünt családi érdem árnyékai lézengnek át az élet siralmassá vált pályáján.

Sok keserü pillanatot okoz e téren egy rögeszme: az úrkodás makacs divata. Nemcsak a felsőbb köröket hóditotta ez meg, hanem lehajol a kunyhókig, s kiszemelt áldozatát felemeli saját földéről, hogy azt mint Herkules Antenort, megfojthassa. Igy lettek nem egyszer koldusokká gazdag ősök unokái is, s dölyfös atyák maradéki zörgettek kegyelemért azoknak ajtaján, kiket amazok megvetettek volt. A nemzetek történetében ez elkorcsosulás útján kerültek elé a Lykurgok nyomán az áruló Pausaniások, az önmegtagadó Aemiliusok helyébe a fajtalan Antoniusok és Don Juanok. E sötét képek mellett megdicsőülve emel fel titeket a csa-

ládélet apotheosise szerencsés szülők! Igaz, itt is játszik a sors szeszélye a halandók törekedésével, s mint Brutusz mondá: Az erény is árnyékká változik; de adjatok csak a kétes útra magzataitoknak erényt, munkaszeretést, öszvetartó szilárd indulatot: biztositottátok magatoknak a családi öremet, legalább az önfeláldozás nemes öntudatát. Ezek lesznek nekik Theseussok s Ariadnéjok, kik megmentsék az ifju-faló Minotaurusnak — a világnak, a korszellemnek — ezer titku tévelyéből. Örülni fogtok az ő életöknek, s ők lesznek a ti kincsetek, ők lesznek egykor sirhalmatok felett boldogságtoknak s dicsőségteknek emlékei nemzedékről nemzedékre, s béke-jelvények, mint annyi olajvesszők, melyek tanuskodjanak, hogy a világ békét kötött az emberekkel, s nem hagyja jutalmazatlan a szülői gondokat, de visszafizeti azokat a háladatos maradék keze által S ha különben sok szép álmuk enyészik is el nyom nélkül, s nem hozza is a világ elönkbe mindég kiérdemlett hódolatát, legalább maga magának jutalom az ildommal vezetett családi élet, és igy s csak is igy áldatik meg a férfiu, a ki féli az Urat. Ámen.

Koronka Antal,
toroczkói pap és esperes.

IV.

A magzatok nevelésiről.

Atyák, neveljétek a ti magzatitokat a tudományban, és az Ur beszédének intésében! Ephes. 6, 4.

Van-e a szülőknek méltóbb büszkeségök, drágább kincsök gyermekeiknél? Avagy nem ezekről a kincseikről szokták-e mondani, hogy azokat a világ kincsiért nem adnák?! Vannak-e a haza s az emberiség szebb jövőjének biztosabb zállogai, mint a jó reményü gyermekek? Nincsenek, nem is lehetnek. Őket adta a szeretet Istene szülőiknek a végre, hogy azoknak valódi örömei, és a szükség beálltával hű gyámolai legyenek. Ők vannak a világ igazgatójától arra hivatva, hogy a nagy munkát, a melyből az öregek már kifáradtak, s a melyet a meglett koruak idővel csak reájok hagynak, tovább folytassák, javitsák és tökéletesitsék. Nekik kelletik majd hatni, alkotni és gyarapitani, hogy a haza fényre derüljön, hogy a siralom völgyének nevezett föld a mennyország előcsarnokához mindinkább hasonló legyen. S oh pedig ez, bárha nehéz, de dicső, sőt mulhatatlan kötelesség. Mulhatatlan; mert vajmi sok szenyfoltot, vajmi sok fekélyt... kenytelen még látni a nemes lelkü és józan eszü ember a föld arczulatján; vajmi sok fattyunövést az emberiség boldogságának életfáján! Mulhatatlan; mert oh be sok restség van ott, a hol — a költővel szólva — egyszer tenni is kellene már valamit;... be sok önzés, a mit közhasznu áldozatnak; be sok vakság, a mit éles belátásnak; be sok hamisság, a mit igazságnak; be sok

türelmetlenség, a mit jézusi türelemnek kellene fölváltania. Mulhatatlan, mert hej be sokat ássa még a mértékletlenség egyesek és családok sirját ott, a hol a mértékletesség nyomán jóllétnek, életnek és egészségnek kellene fölfakadnia; mennyi gyülölség dühöng még ott, a hol a szeretet angyalainak kellene körüljárniok; mennyi háboruság zavarja az élet-kedvet ott, a hol — miként ez már több izben tervezve és egyezve is vala — örök békének kellene honolnia; mennyi vérlázasztó törvénytelenség zaklatja az egyeseket és népeket ott, a hol önkény helyett törvénynek kellene uralkodni! Egy szóval sok, nagyon sok rossz van még a világon, a minek jóra kellene változni.

S vajjon mimódon eshetik meg leghamarább, legbiztosabban, és leggyökeresebben ez a minden jók által annyira ohajtott változás? Csak egyetlenegy módon, t. i. a minden jóra fogékony keblü gyermekek helyes nevelése által. Mert ugyan lehet-e haszonnal épiteni ott, a hol előbb biztos alapot nem vetettünk? Folyhat-e tisztán a patak, ha forrása megzavarodik? Igen kedves atyák és anyák, a ti magzataitok iránt tartozó kötelmetök hű teljesitésétől függ a haza boldogsága, ettől az emberiségnek a tökéletességben való eléhaladása. Ettől függ legközelebbről a ti valódi örömetek és a földön elérhető boldogságtok. Mert lám! sok százados tapasztalás bizonyitja amaz aranymondat igazságát, hogy „nevelés teszi az embert emberré,“ — emberré a szó legnemesebb értelmében.

Mondják ugyan azt is, hogy „teremve terem az ember;“ de én részemről e mondást odamódositom, hogy csak a tehetség terem az emberben, épen úgy, mint a termésarany a hegyek gyomrában. De a nevelés az a bányász és művész is egyszersmind, a mely azt onnan kikeresi, kicsiszolja, elkésziti, és a közforgalomnak általadja. Megengedem, hogy a költőket illetőleg van értelme ama régi mondatnak, hogy ők nem lesznek, hanem születnek; de tekintve a nagy szóno-

kokat pl. egy Demosthent, az erős jellemeket, pl. egy Catót, az áldozatkész honfiakat pl. egy Regulust vagy Kemény Simont: kétség kivül áll az, hogy senki sem lesz történet által jóvá; hanem czélirányos nevelés, azaz hogy sziv- és léleknemesités, jellemképzés és értelemgyakorlás által. S vajjon maga az ur Jézus, ez a minden erények és tökéletességek példányképe, nem növekedik és erősödik vala-e lélekben és bölcseségben? Luk. 2, 40. S vajjon a kegyes Máriának és istenfélő Józsefnek tiszta életök, és vallásos oktatásaik nem folytak-e be hathatósan arra, hogy Idvezitőnk világboldogitó nagy munkájában oly fáradhatlan buzgalmat, oly rendületlen hűséget és bátorságot, s oly példátlan önfeláldozást tanusitott? Kétségkivül befolytak.

Ezért helyeztek és helyeznek máig is minden idők és nemzetek bölcs férfiai oly nagy sulyt a gyermekek nevelésire. Ezért volt oly nagy gond forditva erre különösen a világhirü görögöknél és rómaiaknál. Ezért választotta a derék Sokrates életföladatáúl az ifjuság nevelésit, mint a mely által egyedül vélte elejét vehetni ez a nagy bölcs a romlásnak indult, hajdan erős Göröghon végelfajulásának. Ezért kérdi oly hathatósan a világhirü szónok és államférfi Cicero: Micsoda ajándékot hozhatunk nagyobbat és jobbat a köztársaságnak, minthа oktatjuk és neveljük az ifjuságot?! Ezért unszolja a nagy apostol szent Pál is a keresztény atyákat a felolvasott szent igékben: Atyák neveljétek a ti magzataitokat a tudományban, és az Ur beszédének intésében!

A nagy apostol két magasztos irányeszmét jelöl ki ez alapigékben a gyermekek nevelésit illetőleg, t. i. a tudományt, és az urnak beszédét s intését; vagyis miként ezt egy tekintélyes bibliamagyarázó értelmezi: az erkölcsiséggel párosult vallásosságot. — Ezekben körvonalazta ő a nevelés isteni feladatát. Ha valami a világon: ugy e két eszme megérdemli a bővebb fejtegetést, megjutalmazza a rá

forditott figyelmet és fáradságot. Mig tehát e két eszmét, t. i. a tudományos, és erkölcsösen vallásos nevelés eszméjét, azoknak egymással való szoros kapcsolatát, és üdvös befolyásaikat bővebben fejtegetni, és az atyák lelkére kötni törekedném, legyetek figyelemmel!

I. Arra inti tehát a nagy apostol az atyákat, hogy neveljék magzataikat elsőbben is a tudományban. Sokat jelentő intés ez k. h! Úgy nevelik pedig az atyák gyermekeiket igazán a tudományban, ha minden kitelhető költséget és fáradságot áldoznak a végre, hogy azok a lehetőségig többoldalu kiképződést nyerjenek. Hogy igy, a mivelt külföld példájára, válhassanak belőlük különbféle hajlamaik és tehetségeik szerint, a tudomány, müvészet, ipar és gazdászat megannyi ágaiban közhasznulag müködő egyének, szem előtt tartván a költő mondását:

Irj, tégy, csatázz, kinek mint adák az istenek;
Oltári a hazának hadd füstölögjenek. —

Úgy nevelik az atyák magzataikat igazán a tudományban, ha kiválólag ügyelnek arra, hogy gyermekeik szabad szellemben növekedjenek, hogy azokból ne szolga-lelkü bábok s ütenyre járó államgépek, hanem emberi méltóságukhoz és rendeltetésökhez illőleg szabadelvü és felvilágosodott értelmü férfiak képződjenek, a kik mindazt, a mi szép, jó és igaz, azonnal felfogják, megértsék és megismerjék; sőt ne csak megismerjék, hanem lelkesüljenek is azokért keblökben; és ne csak pillanatnyira — mert a pillanatnyi lelkesedés szalmatűz — hanem egész életökön keresztül, minden lehető körülmények között oda müködjenek, hogy az, a mi szép, jó és igaz, hathatós, bátor, a maga helyén és idejében mondott szavaik és példaadó tetteik által mindinkább terjedjen, az emberiségnek mindinkább közkincsévé váljék. És végül úgy nevelik az atyák magzataikat igazán a tudományban, ha lelkesen odaműködnek, hogy azok ne csak szabad szellemü, hanem kor- és okszerü nevelést is kapjanak; hogy

e szerént válhassanak belőlük olyan egyének, a kiknek jelszavok legyen: eszélyes, korszerü haladás, újitás, javitás, tökéletesités és a megrögzött eloitéleteknek okkal móddal való irtogatása; nem pedig a régiek mellett való konok megállapodás; hogy legyenek — a mint mondani szokás — több emberek, mint atyáik és nagyatyáik valának Egyszóval: buzgón igyekezzenek arra, hogy nagy költséggel és fáradsággal szerzett ismereteiket a közjó üdvére mentül hasznosabban kamatoztassák. — Mert a tudós, a ki négy fal közé zárkozva ismeretet ismeretre halmoz, a nélkül, hogy azokból hazájára valami fény derülne, nem érdemes erre a szép nevezetre. Az legfennebb egy tudákos, egy nyegle, egy haszontalan tagja az emberi társaságnak. Vagy hogy a szent irásnak szelidebb ugyan, de mégis igen találó szavaival éljek: e g y v é k a a l á r e j t e t t g y e r t y a.

Magától érthető kedves atyák! hogy az elmondottam értelemben vett tudományos nevelés elérésire nem elégséges a családi kör szük tere. De hát mirevalók az őseink által annyi áldozattal felállitott, és korunk hitbuzgó férfiai által a gonosz napokban is annyi erőmegfeszitéssel fenntartott tanintézetek, a melyek a hazának minden részeiben virágzanak, s a tudományos nevelésnek megannyi jótékony csatornái? A mit a tudományos nevelés terén az atyák és anyák meg nem tehetnek, megteszik azt ezek a nevelőintézetek. — A családi köröknek, mint megannyi zártkörü, és az iskoláknak mint megannyi nyilvános tanintézeteknek közös feladatuk a nevelés magasztos ügyét végrehajtani. Ezeknek legszentebb kötelességök egymást kölcsönösen segitni; nem pedig — miként ez, fájdalom! oly sokszor történik — ellensulyozni, gátolni. Mert ha e kettő a nevelés terén egymásra-törőleg müködik, munkájok hasonlitani fog a Penelope szövetéhez, kiről azt tartja a monda, hogy a mit nappal szőtt, azt éjjel mind kibontotta. Igy szokták gyakran kibontani az atyák és anyák merőben ellenkező szavaik és tetteik által

ama szép eszméket és fogalmakat, melyeket a nevelők a nevelés és tudomány tisztes és üdvös voltáról növendékeik lelkébe beszövögettek. S hol van itt aztán — kérdem — elégtéve az atyák részíről a nagy apostol amaz intésének, a mely gyermekeik tudományos nevelését illetőleg nekik szól?!

Oh pedig, ha valaha, úgy most kellene az atyáknak szivökre venniök ezt az apostoli intést. Most a szellemi és polgári újjászületés korszakában. Most kellene lelkökre venniök Hozseás profétának ama nevezetes mondását: E l v é s z a n é p, a m e l y t u d o m á n y n é l k ü l v a l ó, az az: elvész az a nép, mely a kor miveltségének és tudományosságának kellő szinvonalára föl nem emelkedik; elvész az a nép, mely különösen hazájának nem tudja multját, hogy abból tanuságot, önérzetet és lelkesedést merithessen; nem ismeri jelenkorszülte szükségeit, hogy azok szerént intézkedjék, reformáljon. Most kellene, hogy leginkább eszökbe forgassák az atyák nemzetünk látnoka Széchenyinek amaz állitását „hogy a tudományos emberfő mennyisége a nemzetnek igazi hatalma“. Úgy van! igazi hatalma. S jaj a népnek, a melynek minden korban éles belátásu vezetői nincsenek, mert az okvetetlen farkasverembe esik... Élő példák állanak szemünk előtt, ha az élet mestere a történelem nem mondaná is, hogy sokszor egy-két valóban tudományos, jó eszü, s következőleg jó tanácsadó férfiu egy egész országra nézve életkérdés. S természetes, hogy mentől több van ilyen egy országban, annál boldogabb és tekintélyesebb az az ország. Az ilyenek teszik a szent irás szerént a földnek savát. Az ilyenek emelik a népek hirnevét, hatalmát és dicsőségét főleg a mai korban, midőn inkább az eszmék korát kezdettük élni. Elkezdettek mulni, — vajha örökre elmulnának! — azok az idők, midőn a nyers erőben állott egy nemzet hatalma. Most az igazság kételü fegyverével, ha azt eszélyesen és bátran forgatjuk, nagyobb vereséget okozhatunk elleneinknek, mint a szuronyok ezreivel. Ezért van tehát korunkban oly

égető szükség arra, hogy az atyák magzataikat a tudományban neveljék, hogy azok ennek vezérfényénél az igazságot ismerjék meg és az igazság tegye őket szabadokká. (Ján. 8, 32.); mert „Jaj a népnek, a mely irott parancsokat némán olvas, és vakon engedelmeskedik"— úgymond a nagy Kölcsey.

Mindazonáltal az eddig mondottakból nem azt akarom én kihozni keresztény atyák! hogy gyermekeiteket mindnyáján a szó szoros értelmében vett tudományos emberekké neveljétek és neveltessétek. Ez egyfelől nem lehetséges, de másfelől nem is szükséges. A tömegek sorából nagy tudománynyal és tekintélylyel kitünni csak kevésnek van módja, ideje és hivatása. Ez inkább csak a lángelmék sajátja. De ha mindnyáján nem lehetnek is gyermekeitek mesterek a szó magasabb értelmében, ha nem lehetnek is az igazságnak megannyi vezérei; de czélszerü nevelés által — és csakis ez által — annyira mindnyájan mehetnek, hogy egymást és bölcs vezéreiket, tanácsadóikat a jóban megértsék, pártolják és gyámolitsák; annyira mindnyájan mehetnek, hogy ne csak családjoknak hasznos tagjai, hanem a nemzetnek is értelmes és jóakaratu napszámosai legyenek a szó nemesebb értelmében; olyanok, a kiknek értelmöket ne tudja megzavarni az ármány és roszakarat; mert ha megzavarja: akkor bizonyára félbeszakad a hon boldogságának dicső épülete, mint félbeszakadt hajdan a nagyszerü bábeltorony a keletkezett nyelvzavar miatt. Valójában nem lehet elégszer és elég meggyőzőleg elmondani, hogy az ifju nemzedéknek értelmes, korszerü és hazafias irányu nevelése, és az ebből önként kifolyó közszellem, lelkesedés és akaraterő nélkül hiába pengetik az egyesek a legszebb eszméket, hiába hangoztatják a legczifrább beszédeket, hiába állanak elé közhasznu vállalatokkal és világboldogitó tervekkel; mert szavaik a pusztában fognak elhangzani.

Pillantsunk csak vissza a multakra. Mi volt az oka,

hogy főleg a középkorban oly nehezen léphetett életbe valamely üdvös eszme; oly későre válhatott a népnek közkincsévé valamely világraszóló, népeket és egyeseket egyiránt boldogitani, testi és lelki rabságból kiemelni törekedő találmány? Nem az-e, hogy a nép a tudatlanság, és az ebből eredő rövidlátás, közönyösség, kislelküség és idegenkedés miatt későre fogta fel és tette sajátjává azokat; sőt igen gyakran élethalálra küzdött ellenök és üldözte, kinozta feltalálóikat, nem tudván, hogy mit cselekszik? S mi az, a mi a nép lelkét elkésziti, megérleli az ilyen üdvös eszmék és világraszóló találmányok elfogadására, kivitelére és általánossá tételére, penditsék meg, avagy találják fel azokat akár a Szajna, akár a Temze partjain, akár valahol egyebütt? Nem egyéb mint az alapos nevelés, a mely az embernek tiszta és gyors felfogást, helyes irányt, érettséget, ember-, tárgy-, haza-, világ- és korismeretet kölcsönöz. Kövessétek hát oh atyák a nagy apostol intését, s neveljétek és neveltessétek a ti magzataitokat a tudományban!

II. De arra is inti a nagy apostol az atyákat, hogy neveljék magzataikat másodszor az Ur beszédének intésében. Az apostol intésének ezen utolsó felét igy fogja fel a többek közt egy tekintélyes biblia-magyarázó: „az úr beszédében és intésében nevelni a magzatokat annyit jelent, mint a jó erkölcsökben, és legfőképen a keresztény vallás tanaiban nevelni.“ E felfogás helyes volta véleményem szerént is azonnal kitünik, ha szintén a bibliában sok más helyen elé nem fordulna is az urnak beszéde és intése a keresztény erkölcs és vallás helyett. (Zsolt. 119, Luk. 8, 21); mert a tudományos, erkölcsös és vallásos nevelésben van teljesen és tökéletesen körvonalozva a nevelés magasztos föladata. S valójában kedves atyámfiai, nem lehet eléggé lelkökre kötni a keresztény atyáknak főleg ezt az utóbbi intését, irányeszméjét a nagy apostolnak. Azt t. i. hogy az atyák gyermekeiknek a tudo-

mányos nevelés mellett erkölcsi és vallásos nevelést is adjanak. Mert vajmi silány, rüdeg, egyoldalu, sőt nem ritkán veszedelmes valami a tudományos nevelés a szükséges erkölcsi alap nélkül: vajmi távolról közeliti meg a pusztán tudományosan nevelt ifju az Isten képét, és az emberi tökéletesség mértékit, bárha egy káptalan volna is az ő feje!

Ne csak a főt vegyétek hát számitásba gyermekeitek nevelése és neveltetése körül oh atyák; hanem legyen gondotok azoknak szivére és jellemére is. Oltsátok be korán gyermekeitek fogékony keblébe a becsület, szelidség, szerény-magaviselet, igazságszeretet, nyiltszivüség, hála, engedelmesség, munkásság, önmérséklés és más sarkalatos erények magasztos tanait, hogy igy a velök született jó tulajdonok öntudatos erényekké fejlodjenek ki. Oltsátok be élő szavaitok által, a melyek tanitanak, s leginkább élő példáitok által, a melyek vonzanak, ragadnak. Vajha minden atyák és anyák igy tennének! megemlékezvén ama nagy igazságra, hogy valamint az új fazék az előbb kapott ízt, úgy a gyermek is a zsenge korában beszívott irányeszméket, szokásokat és erkölcsöket mindvégig megtartja. Ekkor aztán nem hallanánk úton útfélen, és pedig leginkább a szülők résziről, annyi panaszt, annyi zúgolódást a gyermekek engedetlensége, és erkölcsi romlottsága ellen — annyi panaszt, a melyekkel a szülők nem annyiban gyermekeik romlottságát, mint saját nevelési hanyagságukat árulják el, és a melyek a jobb érzésü ember lelkét mélyen elszomoritják. Hogy is ne? Hiszen van-e szomoritóbb, van-e visszataszitóbb látvány egy feslett erkölcsü és jellemtelen tanuló ifjunál? És ez annál szomoritóbb, annál leverőbb, mentől szebb esze van különben az ifjunak. Vegyétek hát lelketökre oh nevelő atyák és ti is tanuló ifjak, a mit még a régiek megmondottak, hogy „a mely ifju eléhalad a tudományokban, de hátramarad a jó erkölcsökben, többet marad, mint a mennyit halad.“ S mit mondjunk eszmetársulatnál fogva az erkölcs és jellem nélkül való tudós

férfiakról, az úgynevezett nagy tehetségekről? Megbámulom én meglehet a nagy tudóst, a bátor hadvezért, az odysseusi ravaszsággal teljes diplomatát; de őszinte tisztelettel és bizalommal csak a nemes lelkü, szilárd jellemü, és feddhetetlen erkölcsü emberhez közeledem, s csakis az ilyenre merném — a mint mondani szokták — olvasatlanul rábizni a pénzemet....

Hát a vallásos nevelés előnyéről, és szükséges voltáról mit mondjunk? nem többet egyelőre k. h! csak annyit, hogy ettől függ az ember jövendőbeli boldogsága. A pusztán tudományos nevelés inkább csak a jelenvaló világot, a vallásos pedig főleg az örökkévalóságot tartja szem előtt. Úgy de mit használ nekem, ha az egész világot meg nyerném is, ha a lelkemet elvesztem? Márk, 8, 36. Mit ér, ha az egész világ tudományát tudnám is, a Jézust pedig nem ismerem? Mit ér, ha fejem túlterhelődik tudománynyal, lelkem pedig éhen és szomjan marad? De nemcsak jövendőbeli boldogságunk függ a vallásos neveléstől; ettől függ a jelenvaló is, és mentől lelkiismeretesebben nevelik az atyák gyermekeiket a vallásban, annál boldogabbak lesznek azok már itt e földön egyenként, és annál boldogabbak közönségesen.

Boldogabbak egyenként; mert igazán vidám, igazán nyugodt, igazán boldog csak a vallásos, az erényes ember lehet. A mi a harmat a virágnak, az éltető napsugár a növényeknek: az a hit, a vallás a léleknek. Egy kies, egy életadó oáz az, a hová a világi gondok, szenvedések, és üldözések tikkasztó hevétől elfáradt kebel menekül, hogy ott megpihenjen, s üdvös munkájának folytatására új erőt, új lelkesedést meritsen. Egy bűvös talizmán ez, a mely egyedül biztosit minket az életben kiállott szenvedésekért a jövő élet gazdag jutalmáról.

Boldogabbak lesznek közönségesen. Oh mennyivel nagyobb volna ma is az emberbecsülés és szeretet a magánosak, mennyivel kevesebb a jogtapodás és embervérfecsér-

lés az elöljárók és hatalmasak részirõl, ha a mostan szereplő nemzedék igazán az Ur beszédében és intésében növekedett volna! Fennyen dicsérik a tizenkilenczedik századot. Igaz is, hogy sok szépet, nagyszerüt és üdvöst hozott létre; de vajjon nem hagyott-e fönn még valami kivánni, tökéletesiteni valót; nincsenek-e ott korunkban a fényoldalak mellett az árnyoldalak is? Nem rágódnak-e a Jézus szellemében vett vallásosság életfáján még máig is két veszedelmes féreg, u. m. a vakbuzgóság és vallásos lágymelegség férgei? Nem szerepel-e nagyban az emberiség áldása, a közszellem mellett, ugyanannak átka az önzés, a szükkeblüség is? Nem fejlődött-e ki az annyira dicsérendő miveltség mellett, a finom, a szépszerivel való lecsalás vagy — Horácz értelmében szólva — a minden módon meggazdagodni akarás? Hány ember — de mit mondok — hány ország van boldogtalan az annyira tömjénezett tizenkilenczedik század utolsó felében? Pedig bizony, főleg szegény magyar hazánkban soha sem fordult meg annyi világboldogitó, annyi doctor... mint a lefolyt tizennégy év alatt. Mind hiába k. h! mert a népek és országok boldogsága nem a paragrafus-hálókon, nem a mázsa számra szaporodó birodalmi törvénylapok- és protoculumokon, hanem tudományos, és erkölcsösen vallásos nevelésen, főleg pedig ezen utolsón alapszik. Igy fogták fel a persák is már a hajdankorban ezt az eszmét, miként ezt a mézszavu Xenophon az ő növelési rendszerökről Cyropaediájában emlékezetbe hagyta. Ide vonatkozik egy régi bölcsnek ama mondása, hogy „hamarább lehet egy házat a levegőbe épiteni, mint egy államot vallás nélkül.“ A Jézus szellemében vett vallásosság tehát az a jó doctor, az a biztos recept, a mely korunk betegségeit leggyökeresebben meggyógyitani képes; ez az a bűvös szer, a mely az államoknak hatalmas fenntartó erőt és lelkesedést kölcsönöz.

Avagy vegyük csak egy kissé apróra a dolgot.

Szolgálatokra, és engedelmességre van szük-

sége egy államnak. Úgy-e bár, hogy ez csak a jog és törvényesség kötelmei teljesitésire kényszeritheti az egyeseket, ha annál alkotmányosabb volna is? De vajjon elégséges-e csak ezeknek teljesitése? Mi lenne egy országból, a hol az élet, vagyon és becsület biztositva volna ugyan, de a szeretet, szánakozás, hüség és barátság magasztos kötelmeiről senkinek sem volna fogalma és érzése? Áldott légy mitőlünk szent vallás! Te adod a kötelmeknek ezt az üdvös kiterjedést. Te többet kivánsz, mint a mennyit az állam kivánhat, mint a mennyit ez megjutalmazhat. És kivánod mind ezt az Isten nevében, kivánod emberi méltóságunk érdekében! Te szülsz szerető barátokat, jó atyákat, gyöngéd anyákat, engedelmes gyermekeket, hű házastársakat, békés szomszédokat, szelid urakat, szolgálatkész cselédeket, nemes lelkü fejedelmeket, hazafias polgárokat, áldozni siető keresztényeket!

Bátorságra, és erőre van szüksége egy államnak; különösen akkor, midőn a válságos pillanatok bekövetkeznek, s a sors csapásai a köznapi lelkeket földre sujtják: kinek van ekkor bátorsága a terhek elhordozására, kinek ereje a szenvedésre? Bizonyosan csak annak, a ki igazán a Jézus vallásában nevekedett. Annak, a kit azon magasztos gondolat lelkesit, hogy az Urnak szemei őreá néznek és ő a mindenhatónak szent ügyében fáradozik. Az ilyen ember aztán az, a ki hazájának és a közügynek lelkiismeretesen szolgál, tudván, hogy az atya, a ki reánéz titkon, megfizet néki nyilván. Mát 6, 18. Az ilyenről mondhatjuk el jogosan, hogy ennek nemcsak feje, hanem szive, lelke helyén van. Az ilyennek láttára kiálthatunk fel egy szivvel lélekkel: „Adjon Isten a hazának több ilyeneket"!

Igen, igen k. h! ha szeretet által munkálkodó élő hit volna bennünk mindnyájunkban, élő hit miként ezt Idvezitőnk értette, a hegyeket is kimozdithatnók helyeikből.

Neveljétek hát oh atyák és anyák, gyermekeiteket jókor, mig lelkök fogékony, az Ur beszédének intésében, azaz:

a jó erkölcsökben, és idvezitő vallásban. Neveljétek őket a keresztény vallás fölséges alapelveiben, u. m. a munkás szeretetben, türelemben, igazságban és ártatlanságban. Tanitsátok meg őket korán imádni az Istent, a minden teremtmények édes atyját és minden áldások kútfejét; mert higyjétek el, hogy gyermekeitekre nézve a vallásos és erkölcsös nevelés terén sokkal többet tehettek minden iskolánál, minden nevelőintézetnél. S győződjetek meg affelől, hogy a mit e részben kárhozatos könnyelmüséggel elmulasztotok, nem pótolja azt ki teljesleg sem az iskola, sem az istenháza soha. Gondoljátok meg, hogy Isten titeket rendelt magzataitok legelső nevelőjivé s jaj tinektek, ha Isten rendelésit hiven nem teljesititek. Gondoljátok meg, hogy különösen az erkölcsi és vallásos nevelésnél mily roppant befolyással vannak a példák, főleg a rosszak. Mert ugyan lehet-e képzelni, hogy a gyermek kegyelettel viseltessék a szent vallás iránt és ohajtozzék az istenháza után, ha látja, hogy atyjának vagy anyjának kisebb gondja is nagyobb a templomba menetelnél?! Lehet-e képzelni, hogy a gyermek tisztelettel és imádással emlegesse a jó Isten nevét, ha atyjától ugyan e szent név káromlását hallja?! De nem fűzöm tovább ezeket az eszméket, mert lelkem elkeseredik és sirnom kell a jövő nemzedék sorsán, mint sirt hajdan Idvezitőnk Jeruzsálem pusztulásán, ha a sok templomkerülő, iskolák-, egyházak- és községek ügyeit számba sem vevő, vallásgunyoló és istenkáromló atyákra gondolok.

Az Istenért oh keresztény atyák és anyák! ha kedves előttetek saját gyermekeitek és saját magatok boldogsága, ha lelketöken fekszik hazánk fenmaradása, szabadsága és dicsősége: még egyszer felszólitlak, neveljétek és neveltessétek magzatitokat a tudományban, erkölcsben és vallásban; mert higyjétek el, hogy nagyobb kincset ennél gyermekeiteknek örökségül nem hagyhattok. Higyjétek el, hogy az igy nevekedett gyermekek tudják a sulyos csapásokat legköny-

nyebben elhordozni; az ilyenek tudnak a világban legbiztosabban eléhaladni; az ilyenek fognak valódi örömetök és méltó büszkeségtök lenni; mert ezek fogják az emberek szeretetét, nagyrabecsülését és tiszteletét leginkább kiérdemelni. És mi természetesebb, mint hogy e tisztelet vissza fog sugárzani az atyákra és anyákra és mindazokra, a kik őket nevelték. Gondoljátok meg, hogy ha a maga idejében szülői kötelességtöket hiven teljesitettétek, majd éltetök alkonyán nem kell azon aggódnotok, hogy mi lesz gyermekeitekből. Ők megélnek nagy vagyon nélkül is, mert az értelmes és tiszta lelkiismeretü emberekre mindig volt és lesz is szüksége a világnak. Gondoljátok meg, hogy magzataitok nem csak a tieitek, hanem számot tart azokhoz a haza, ez a közös édes anya, számot az anyaszentegyház is. Ha tehát őket a nagy apostol szavai értelmében nevelitek: nem csak szülői, hanem honfiui és keresztényi kötelmeiteket is teljesitettétek. Igen! mert az igy növekedett gyermekek jó hazafiak lesznek és áldásdúsan fognak müködni a körben, hová őket a gondviselés helyezte. Fényt fognak deriteni hazájokra, meg fogják védeni annak jogait és szabadságát a cselszövényes és erőszakos megtámadások ellen. Jó keresztények lesznek, és meg fogják őrzeni s tovább fogják terjeszteni a keresztény vallás tiszta szellemét, oda müködvén, hogy a földet mindinkább a mennyország előcsarnokává varázsolják, vagyis — a szent irás szavaival élve — az Isten országát mind közelebb hozzák. És végül a mi titeket legközelebbről érdekel: vegyétek eszetökbe, hogy csak a nagy apostol szavai szellemében növekedett magzatok fognak majd a ti öregségtök hű gyámolai lenni; mert hiszen az ilyeneknek nem csak értelmök van felvilágosodva a tudományos, hanem szivök és lelkök is meg van nemesedve a vallásos és erkölcsös nevelés által. Hogy feledhetnék hát el valaha szülőik gondosságát, fáradságát, nevelésök és növeltetésök körül tanusitott áldozatkészségét?!

Íme oh keresztény atyák és anyák! mily dicső, mily magasztos a ti hivatástok e földön. Igyekezzetek annak az eddig elmondott értelemben megfelelni. Erre unszol titeket a nagy apostol a fölvett szent igékben; erre ösztönöz saját magatok és gyermekeitek boldogsága; erre kér titeket az imádott haza; erre köteleztétek magatokat gyermekeiteknek a keresztény vallásba történt beavattatásakor; erre segéljen titeket a mindenható Isten!! Ámen.

Marosi Gergely,
tanár.

*

V.

Jézus megkisértése példája általában az ember megkisértésének.

Akkor Jézus viteték a Lélektől a pusztába, hogy megkisértetnék az ördögtől. sat. Máté 4, 1—11.

Jézus életének egyik legfönségesebb s örökre tanulságos szakaszát adja előnkbe az alapul vett szent történet. Harmincz éves korában, mint érett férfiu, jelenik meg előttünk, lelki tulajdonainak s szellemi erejének teljességében; érezvén, hogy eljött az idő, melyben hozzá kell kezdenie ahhoz, a mi ifjukori éveiben lelke előtt borongott, majd hajnalként derült s most teljes fényben ragyogott: az emberiség reformálásához. Nemesebb erkölcsöket, tisztább hitet, s ezek által boldogságot és üdvöt akart az emberek közt terjeszteni. Hosszas szemlélődések után most határozottan állott előtte e szent czél; s lassanként megért lelkében a változhatatlan meggyőződés, hogy ő Istentől hivatva van annak teljesitésére; s e meggyőződéstől indittatva, tovább nem késhetett felvenni a prófétai palástot.

De mielőtt elhagyná a magán ember cselekvési szűk körét, hogy a messiási széles pályára lépjen: még egyszer magát akarja megpróbálni; előbb ama kisértetekkel akar szembe szállani, melyek velünk közös testi természetéből támadhatának ellene, tudván, hogy ezeket végkép le kell győznie előbb, hogy aztán külső bajokon s ellenségen diadalt várhasson. Feláldozván tehát a kedves emlékeket, a melyek ed-

digi magános életviszonyaihoz valának fűződve, a rokoni érdekeket, nyugalmat, családi tüzhelyt, gyermekéveinek csendes hajlékát, annak szeretett lakóit — mindezt talán leirhatatlan megilletődéssel áldozván fel: a pusztába menyen, hogy ott érezhesse a maga valóságában az elhagyottság s nélkülözés hatalmát, s ama szent erő mértékét, mely lelkében annak legyőzésére emelkedett. A menny és pokol szellemeinek tusakodása, az erkölcsi és testi elemek küzdelme volt ez Jézusban.

Mily lelkesitő, szép példa, atyámfiai, a komoly nemes lelkeknek, a kik éltök azon válságos pontjára jutottak, midőn a kötelességek képei szélesebben kezdenek kiterjedni előttök, mintsem a korábbi esetszerü helyzetben megférhessenek; a midőn az emberi élet ünnepélyesebb szinben tünik fel a szemlélő előtt; s a szokás többé nem tudja kimutatni, mintegy barázdák közé szoritott darab földet: ime, itt szánts, itt épits, itt vond meg magad, és itt hajtsd nyugalomra fejed; mert meggyőződésökben valami nemesebb erő, szentebb kötelességérzet inditja tovább-tovább haladni túl a saját énjöket környező határokon, ama mezőkre, hol a társadalom, nemzetek vagy épen az emberiség magasabb érdekeiért foly a küzdelem. És azoknak, a kik hivatva érzik magokat ily küzdelemre, mily fontos tanulság arra, hogy nagy tervekhez azoknak komoly megfontolása, alapos készültség s önmegpróbálás illenek.

Az alapul vett szent allegoria három oldalról kisérteti meg Jézust; lássuk miként értelmezhetjük e három válságos pontot, s mennyiben hozhatjuk párhuzamba azokkal saját éltünknek némely terhes pillanatait. Gazdag forrást találunk e leirásban, a melyből erkölcsi erőt, elhatározást és bátorságot merithetünk.

A pusztában először is az éhség áll elé megkisérteni Jézust; „Változtasd kenyérré a köveket, ha Isten fia vagy“ — azaz: ha hatalmadban van, igy kezd elmélkedni az ér-

zéki inger; és ezzel hány visszaijesztő rokon gondolat ébredhetett fel benne: a pálya, melyre indulandó vagy, inséggel és nyomorral teljes; nem lesz, hol fejed majd nyugalomra hajtsad, mivel fáradt tagjaidat megenyhitsed; hiányozni fog, a mi az idő viszontagságai ellen védjen; bujdosó léssz, nélkülözve a mindennapi szükségceseket, kenyeret, ruhát, egy biztos menhelyet; im ez lessz sorsod, melyet ha megváltoztatnod nem lehet: még van idő rá, hogy visszalépj s mint eddig, nyugodtan élhess. Nyugodtan élni! oh de lehetséges-e ez, ha szinte krézusi kincsek s lukullusi bőség környeznek is, ha keblünk más természetü vágyakat zár magában? Elnémithatja-e lelkiismeretünk szavát, ad-e erkölcsi táplálékot a külső bőség és kényelem? S mégis ai! hány embert ijesztenek vissza ama kisértetek; hánynak hűtenék meg buzgóságát; hánynak lenne bátorsága nyugodtan szembemenni ily sötét képekkel? Nem pillanatnyi fellelkesülés teheti ezt; nem a tünékeny óhajtások, melyek szivünkben az igazért s szentért fel-felgerjedvén, szellőként ellebbennek; nem közönséges erő állhat meg ilyenkor; csak az oly lélek, melynek az élő Isten nem képzelet, hanem valóság, a kinek törvényei neki kedvesek mindenek felett; csak a jézusi lelkek szólhatnak igy: Távozz sátán, mert megvagyon irva, hogy nem csak kenyérrel él az ember, hanem Istennek minden igéjével. — Azaz: nem csak testi szükségeinkről kell gondoskodnunk; vannak szentebb lelki érdekeink, vannak erkölcsi kötelességeink, melyeket számba kell vennünk, hogy kikerüljük a testinél kinzóbb lelki éhség gyötrelmeit.

A kisértet még sem távozik; most más oldalról támadja meg Jézust; mint irva van, a templom tetejére viszi, s igy szól hozzá: Ha Isten fia vagy, bocsátkozz le onnan. E tétel értelmét, azt hiszem, helyesen magyarázhatjuk igy: Jézus ihletett lelke részint a mult példáiból, részint az előtte folyó társadalmi viszonyokból átlátta, hogy

annyiféle földi érdekek között, az emberek korlátozottsága, szükkeblüsége s annyi más gyarlóságai miatt a legjobb szándék is hajótörést szenvedhet, sőt a legszentebb ügy apostola is jöhet oly helyzetbe, a honnan a bukás kikerülhetetlen. Nem hallod-e, mi történik keresztelő Jánossal? szólt az önző érzékiség. Nem jut-e eszedbe a Sokratesek sorsa? Ime, mit várhatsz te is, a mit ha megváltoztatnod nem lehet: még van idő rá, hogy visszavonulj, s mint eddig csendesen élhess. Fájdalom, hányszor tört meg az ilyetén szomoru kilátáson a különben nemes, de nem eléggé edzett akarat! Ezt teszi a szent irás mondata: A lélek kész, de a test erőtelen. Buzgólkodunk, mig szép a kilátás; beszélünk, mig nincsen baj; küzdünk, mig nyilt a tér előttünk; de ha a veszély zivatarja kezd borongani avagy csak képzeletünk láthatárán: már a biztositott menhely az első s legfőbb, a mi eszünkbe jut. Igen, ai! mert szivünket vonzza ugyan az erény szépsége, de nem hatotta át szent ereje; kivánjuk táplálékul, de tudjuk nélkülözni; mert lelkünk ohajtja az igazságot, de nem ismerjük főkötelességnek azzal és azért élni és halni. Oh keresztények! csak a jézusi lelkek képesek a leirt helyzetben igy szólani: Távozz sátán, mert meg vagyon irva, ne kisértsed a te Uradat Istenedet — azaz: hallgassatok önző testi érdekek, midőn isteni részünk, a lélek szentebb vágyai áhitoznak valósággá alakulni, midőn az örök szép s jó létele vagy nem létele forog kérdésben; halljátok meg legalább, ha nem értitek, hogy a közboldogságért meghalni is dicsőbb, mint az önzés köpenyegébe burkolva élni nehány silány esztendőt; vagy jöjjetek, akadályozzátok, temessétek el a lélek örökzöld levelcit, az erényeket; ontsátok le ama szebb világ oszlopait, az erkölcsi kötelességeket: de tudjátok meg, hogy a mit cselekesztek, mulékony dolog, mint a fergeteg; mert a mi örökkévaló, feltámad sirjából és fénylik és élhet tovább, mint az ég dicsőségének sugarai, ha a vándor fellegek elvonultak.

A kétszer megszégyenült kisértet megint más oldalról támadja meg Jézust; magas hegyre viszi, nagy városokat és tartományokat mutat meg neki: Mindez tiéd leszen — úgymond — ha leborulva imádsz engemet. Ebben az érzéki dicsvágy sugallatára ismerünk. Azaz: ám folytasd útadat, ha már visszatarthatlan vagy elhatározott pályádon; de válaszd meg legalább az eszközöket, czéloddal kösd össze a reád nézve kedvezőbb körülményeket. Hathatós tudomány, s e tudományban nagy erő van hatalmadban, használd fel az igazság ügyének, de ne felejtkezz el magadról sem. Lásd, e nép szabaditót, dicső fejedelmet vár; értsd meg ez ohajtást; szólj, hogy eljött az, a kit vártak, és szódra egy nép vagy tán népek fognak zászlóid alá gyülni, egy nagy tábor, mely előtt a zsarnokhatalom összeomlik, és ha ura léssz tartományoknak fényben és dicsőségben ragyogván, könnyebben reformálhatod az emberiséget. Mily csábitó gondolatok! nem csuda, hogy annyi elmét megzavartak, annyi szivet magokkal ragadtak már. Mahomedek, biborsüvegesek, Cromwellek és Napoleonok, nagyszerü példái vagytok ti annak, a mi kicsiben mindennap történik az emberek között, a dicsvágy kisértő hatalmának. Oh, ai! csak a jézusi lelkekből emelkedhetik ily szózat: hát az igazság érettem s nem én az igazságért? Avagy szorult-e az, a mi magában szent és enyészhetetlen, külső viszonyok támogatására? Nem, az igazság, mint isteni eredetü elv és törvény, magában örök becscsel bir, feljül áll mindenen a mi érzéki; mely az élettől semmit se nyerhet, de annak becsét határtalanul növelheti. Az igazságnak önmagát kell érvényesiteni, önmagában kell diadalra jutni; Távozz hát sátán, mert megvagyon irva, a te Uradat Istenedet imádjad és csak őtet szolgáljad — azaz: némuljatok el érzéki incselkedések és csábitások, ti földi gerjedelmek; hallgassatok az isteni lélek szentebb sugallataira és azoknak szolgáljatok.

Ekkép győzte le Jézus azokat a kisérteteket, melyek

belől a testiség természetéből veszik eredetöket; ekkép győzte le önmagát, mielőtt másokat próbált volna legyőzni. És e diadal után, megszabadulván a kisértetektől, tisztult czél, renditheteflen akarat és elhatározás, és teljes bizalom elhatározásának üdvös voltában és Istenben, nemes önérzet, lelki erő, állandó nyugalom mint égi szellemek, mint angyalok serege, vették körül s szolgáltak nékie. Ez idő óta Jézus mintegy megszentelve haladt megváltói pályáján; szabadon, minden apróbb érdekek felibe emelkedve, hirdette az igazság s örökélet beszédét; és nyugodt méltósággal, mint a ki tisztában van azzal, hogy a mit meg nem tehet, annak oka nem benne, hanem rajta kivül van.

Oh mennyit tanulhatnánk, k. h! Jézus életének csak e rövid, de örökre tanulságos szakaszából is! Hiszen ebben saját életünk legválságosabb pillanatai vannak előnkbe tüntetve; azok a pillanatok, melyekben erkölcsi méltóságunk s lelkünk nyugalmának épitünk templomot vagy börtönt; a melyekben révpartra ér vagy elsülyed minden, a mi nemes, nagy, mondhatjuk isteni van entermészetünkben. Kisértetek csábitásának vagyunk kitéve mi is mindenfelől, kisértetek ostromolnak mindnyájunkat; és ezek közt azok a legveszélyesebbek, melyek érzéki természetünkből származván, saját keblünkben lappanganak, ott támadnak meg s emésztenek. Mig ezek hatalmában vagyunk: czéljainkban és eszközeinkben keveset különbözünk egyéb állatoktól; melyeket le kell hát győznünk, és ha egészen ki nem irthatunk, rajtok legalább uralkodnunk kell előbb, hogy aztán nemesebb vágyak gerjedhessenek szivünkben, s szellemi természetünkhöz méltó czélt s hivatást ismervén meg, affelé törekedhessünk, s a sikerben tisztább boldogsághoz juthassunk. Meg kell öldökölnünk a testet, hogy lelkileg éljünk.

Vagy azt gondoljátok talán, hogy a miket mondtam, inkább csak a hivatottakról illenek, az emberiség erkölcsi s társadalmi történetében vezér-szellemekről, kiknek nagy dol-

gok vannak elejökbe adva; de nem rólunk közönséges emberekről, a kiknek sorsunk úgylátszik az, hogy alig némelyektől ismerve, az egyéni vagy legfennebb családi szűk körben mozogva, töltsük el éltünk szakaszait egymásután. Hadd küzdjenek ők, mondjátok, magasabb rendeltetésök szerint; de nekünk erőteleneknek elég arra törekednünk, hogy rövid napjaink reánk nézve csendesen, nyugodt lélekkel való megelégedésben folyjanak le. Ámde oly könnyen elérhető-e, ez a csendes nyugodt lélekkel való megelégedett állapot? Nem vagyunk-e kénytelenek az érzéki kisértetek egész legiójával küszködni itt is, hogy eljuthassunk oda, s még inkább, hogy megmaradhassunk benne. Pedig, ai! tagadhatatlan, hogy törekvéseinknek ez még csak a legközönségesebb, habár legáltalánosabban ohajtott czélja lehet; mert sáfárkodnunk kell mindnyájunknak a nekünk adott talentumokkal; még pedig nem csak a magunk hasznáért, hanem a másokéért is; avagy a kicsiny tehetségek összehatásából nem származnak-e nagy erők anyagi és szellemi téren?

De hadd mutassak fel egyet—kettőt legalább ama sötét légió szellemeiből, melyek mint az árnyék, követik mindenütt az embert, ott vannak a legszükebb körben is körülötte, annyiszor feldulván a sziv békességét, annyiszor megkeseritvén az életet, ha a lélek világossága el nem oszlatja köréből őket.

Im először is a hiúság, e sima, nyájas, mézes szavu kisértet mint figyelmezteti az embert kitünő tulajdonaira, magasztalja érdemeit, még hibáit is erénynek, gyengeségeit is jelességeknek festi előtte. És az áldozat, kinek jól esik a tömjénezés, a helyett, hogy igy szóljon: távozz, ne kisérts csábitó! végre maga is elhiszi, hogy ő a legkitünőbb teremtmény; büszke lesz önmagára, magas igényekkel áll elő; s ha minden mozdulatát, szavát nem bámulják meg: az neki roszul esik; ha nem veszik számba helytelen méltatlankodását: azért boszankodik, elkeseredik, megveti a rosz világot,

gyűlölni kezdi a hálátlan embereket, kik őt nem értik s méltányolni nem tudják.

Amott egy más, még veszedelmesebb kisértet, a nagyravágyás, gazdag fényben tünvén fel. Mire való — igy szól — a természetnek annyi kincse és gazdagsága; az emberi találmányoknak annyi drága terméke, selyem, bársony csak arravaló hogy hiréből halljuk? Miért tette Isten urrá e földön az embert? azért-e hogy szolgailag dolgozzék s fáradjon? Szánakozik azokon, kiket oly kevés kielégit, kik szerény hajlékban, egyszerü ruházattal s élelemmel boldogoknak érzik magokat; minő izlés nélküli dolog — igy kiált fel gúnyosan — minő együgyüség, s elmaradás a mivelt világtól! És a szerencsétlen áldozat, kinek figyelmét felébreszték e lázitó szavak, kinek nincs ereje igy szólani: távozz ne kisérts csábitó! kezd elégedetlen lenni egyszerü bár tisztességes helyzetével, körülményei most mind silányabbaknak látszanak neki; kezd magasbra nézni, kincshalmokról, fényről, pompáról álmodozni; s aztán ha látja, mert látnia kell, hogy mindezek, távol a teljesüléstől, csak hiú ábrándoknak maradnak: békételenségre, majd keserü panaszra fakad: miért hogy oly mostoha iránta a sors!

Ekkor szólal meg egy más kisértet, az irigység, mely épen ez alkalmat leste. Nem a sors mostoha irántad jó ember, úgymond, hanem a világ, az emberek. Nézd csak, ők foglalták el helyetted a fényes méltóságokat, ők ragadták el előled a gazdagságokat, ők okai a te szerencsétlenségednek. És jaj a szegény embernek, a ki e kisértettől sem tud menekülni; mert nem tudja többé emésztődés nélkül nézni senki szerencséjét s boldogságát! És a mi legroszabb, az, hogy a ki ennyire sülyedt, azon könnyen erőt veszen egy még sötétebb kisértet, a roszindulat, mely a rágalom fulánkjával kinálja meg, hogy mérgezze mások boldogságát; hálót ád kezébe, hogy beléejtse azokat, a kiknek szerencséjéhez, gazdagságához maga vágyik jutni. Az ily szerencsétlen

már az ördög kezében van, s nem ritkán saját hálója fojtja meg. De tegyük fel, hogy sikerüljön rosz szándéka, jusson fényes polczra, nagy gazdagsághoz ily úton valaki: vajjon a boldogság forrását is feltalálta egyszersmind? Hiszen ekkor megint egy más kisértet veszi körül, a zsugori fösvénység, s bálványává lesz a kincs, melyet érinteni sem mer, nemhogy használni tudjon. Hát lelkiismeretével hogyan fér meg a nyomorult, mely szüntelen vádolja, kárhoztatja és üldözi, nem hagyván nyugtot neki sem éjjel sem nappal!? Hol van itt a megelégedett nyugodt élet, midőn nincs békessége egy perczig is boldogtalan fejének!?

Azt hiszem eléggé kitünik ennyiből is, hogy nem lehet megelégedés, nem lehet a boldogságnak csak árnyéka is ott, hol az érzéki indulatok uralkodnak, s a lélek nemesebb tanácsai elfojtatnak. Innen erednek a csalárd képzelődések, telhetetlen kivánságok; innen származik a legtöbb panasz, keserüség, s az a rögeszme az emberek fejiben, hogy ez a világ siralomvölgye, ez a földi élet csak szenvedések ideje, melytől sokan erőszakosan igyekeznek megszabadulni. Pedig a mező csak addig rémséges, mig a háboru foly rajta; ha megszünt a harcz: kellemes virágok tünnek elé, áldás és vidámság lengenek határain, s a boldogság forrásai csörgedeznek rajta. Igen, ai! siralomvölgye azoknak az élet, a kik folytonos harczban vannak magokkal, testi szenvedélyeikkel, a kik a kisértetek csábitásaitól nem tudnak szabadulni, igy szólván Jézussal: Távozz sátán, mert megvagyon irva, hogy a te Uradat Istenedet imádjad és csak őtet szolgáljad. De a ki legyőzte, mint Jézus, e kisérteteket, a kinek Isten a vezére, azaz: Isten akaratja, mely szent igéjében s lelkiismeretünk szavában int és tanit minket, az ilyen embert, mint Jézust, angyalok veszik körül: hit, remény, szeretet, tiszta öntudat, lelki erő és békesség égi szellemei; az ilyen ember elérte törekvéseinek első czélját, a csendes nyugodt lélekkel való megelégedett

életet, a honnan a hivatott szellem biztosan indulhat magasabb és szentebb törekvések valósitására, melyekkel egyszersmind magasabb és szentebb lelki örömök vannak öszszekötve.

Mennyet és poklot hordhat az ember magában, a szerint, a mint a testi nyers és elfajult szenvedélyek ura vagy rabja. Ezek a szenvedélyek a mi legnagyobb ellenségeink a földön; ezeket igyekezzünk lelkünk jobb sugallata által legyőzni mindenek előtt; mert a hol tusakodásaink ezekkel végződnek: higyjétek el, ott kezdődik társalkodásunk az angyalokkal, ott kezdődik a nemesebb élet — tisztább boldogság!

Buzogány Áron,
tanár.

VI.

A czedrusfa mint a keresztény vallás jelképe.

Igy szól az Ur Isten: és veszek én ama magas czedrusfának tetejéből....gyenge ágat, és elplántálom azt magas és felemelt hegyen. Az Izrael magas hegyén plántálom őtet, és ágait felneveli és gyümölcsöt terem: és nagy czedrusfává növekedik; és laknak alatta mindenféle szárnyas madarak, az ő ágainak árnyéka alatt laknak. Ezekiel. 17, 22, 23.

A felolvasott isteni jövendőlés a czedrusfa jelképében a keresztény vallásnak Jézus által a föld minden határain és népei közt való elterjedését fejezi ki, s a keresztény emberiséget mintegy előre bepillantatja nagy jövendőjébe. A czedrus legszebb, legtartósabb fája volt Syriának és Palaestinának; a pogány népek rothadatlannak hitték, a zsidók különös tisztelettel voltak iránta. Ebből volt faragva az ó szövetségi frigyláda, melyben a törvény s az aranyozott asztal, melyen a szent kenyér állott; ebből épitették Dávid és Salamon királyi palotáikat és a jeruzsálemi templomot. A görögök isteneik képeit metszették reá; Diánának Efézusban, Apollónak Rómában ebből épitették templomot. Magas hegyeken terem, mint a Taurus és Atlás környéke. Alakja magasan mintegy a fellegek közé nyúlik fel. Szine barnazöld, mint a legzőldebb smaragd, s illatát a pogány Róma isteni tiszteleténél áldozatul használta. Oly nagyszerü, oly parancsoló tekintetü volt e fa, hogy midőn Dávid a CXLVIII

zsoltárát irta, s eget és földet isten dicsőitésére szólitott fel, lelkesedésében erre is kiterjedett s igy szólott: Hegyek és minden halmok, gyümölcsfák és minden czedrusok dicsérjétek az Urnak nevét. Nem csuda tehát, ha a próféta ihletett lelke Jézus és a keresztény vallás jövőjére vonatkozó szép hasonlatát a természet és keleti éghajlat e valóban nagyszerü növény példányától vette, mi annyival természetesebb, mivel egyfelől a keleti s kivált szent iróknál a czedrus sokszor nagy és hatalmas embereket is jelentett, másfelöl az Palaestina tartományaiban, különösen a Libánus hegyén nagyon el volt terjedve. A szentiró gyakorlatiságát bizonyitotta be az által, hogy egy elvont igazságot egy látható felséges ábrázolatban úgy állitott olvasói elébe, hogy azt szükségképen meg kellett kedvelniök és szivökbe befogadniok.

Jelkép gyanánt jelenik meg tehát itt a czedrusfa, midőn Ezékiel az elolvasott alapigékben igy ir róla: Igy szól az Ur Isten: veszek ama magas czedrusfának tetejéből gyenge ágat, stb.

A czedrust, a mint mindnyájan tudhatjátok, a természet maga Istentől nyert erejével önmagára hozza elé; magva elhull, vagy gyökeréből sarjat vet, az ég esőjével öntözi, s kisded gyenge csemetéből gyakran oly terjedelmes fává nökvekszik, hogy négy-öt ember nem képes beölelni. Nem szükséges tehát, hogy az Isten mennyei dicsőségéből látható alakban alászállva, oltogassa vagy ültesse azt Izrael hegyére, vagy a Libánusra. Valóban az alapige nem egyéb, mint képes előadása Jézus születésének s általa a keresztény vallás megalapulásának. E szempontból tekintve alapigénk szavait, azok oly mély jelentésűek s oly költőileg szépek, hogy azok bővebb kifejtése érdemes nehány percznyi elmélkedésre. Vizsgáljuk meg tehát azokat röviden ez innepi szent órán s igyekezzünk a képes hasonlatok valódi értelmét s a bennök foglalt igazságokat a lehetőségig kitalálni. Én megkönnyitem

fárádságtokat, ti pedig legyetek beszédemre szives figyelemmel.

Alapigénk első tétele ez: És veszek ama magas czedrusfának tetejéből gyenge ágat, elplántálom azt felemelt hegyen, az Izrael magas hegyén plántálom el őt.

Hogy a magas czedrusfa Izrael országát jelzi, megtetszik Zakariás proféczriája 11-ik részének 2-ik verséből, hol Izrael országának elpusztulására vonatkozólag mondatik: Elesett a czedrusfa; teteje Dávidot, Izrael dicső királyát, a gyenge ág a megváltót, a gyermek Jézust s ifju tudományát, a magas és felemelt hegy pedig a keresztény miveltség amaz erkölcsi emelkedettségét jelzi, hol mintegy kőszálon nyugszik a Jézus anyaszentegyháza. Valóban a czedrus alatt akár a zsidó népet értsük, melyet az Isten önnépévé választott vala, akár Izrael országát, melyben volt a paradicsom, s a hol legelébb gyult fel az Isten egységét tanító vallás eszméje: mindkét esetben méltán ruházzuk reá a magasság fogalmát, mindkét esetben méltán mondhatjuk, hogy a keresztény vallás oltóága magas czedrus tetejéből van véve. Az egyiptomi és görög tudományosság romjain s tapasztalásain támadt az ó testamentomi nagy élőfa, melynek tetejéről vette az Ur Isten a béoltandó gyenge ágat. Gyenge ágat, mondám; mert lehet-e erősnek mondani oly tudományt, mely öszvesen is nehány erkölcsi alapigazságból áll, melyet egy igénytelen férfi alig tizenkettőd magával, idegen uralom alatt, ellenséges indulattal eltelt népek szomszédságiban hirdet? Gyenge ágat vett a nagyszerü oltásra az Ur Isten; avagy nem volt-e gyenge maga Jézus, midőn isteni küldetéséhez kezdett? Bizonyára gyenge volt. De mint a legépebb fának legmagasb tetejéről veszik az oltóágat: úgy lőn Jézus származása a legdicsőbb zsidó királynak Dávidnak véréből; s mint a fa és virág ifju galyja

könnyebben fogamszik: ugy a vallásos igazságok és erkölcsi elvek is könnyebben meggyökereznek, ha azokot zsenge korukban csepegtetjük be a szivekbe. Magas és felemelt hegyen, az Izrael hegyin plántálta el ez ágat, mond tovább az Ur Isten a próféta által. A magas hegy alatt kétségen kivül nem lehet egyebet értenünk, mint Jézusnak felséges erkölcsi alakját, isteni küldetését, s átalában az ő tanainak emberies és boldogitó voltát, az Izrael hegyén pedig Zsidóországot, Jézus szülőföldét, hol az ő szent tudománya legelébb elterjedett és meghonosult.

Második tétele az alapigének, hogy az újonnan plántált fa ágait felneveli. A czedrus a föld magasb tájain és gránitszirtek ormain terem. Képzelhetni tehát, hogy nehéz fogamzása és élete, s gyakran ostromolják vad zivatarok; mégis óriási terjedelmü fává nő fel, hogy az útazók nem győzik bámulni s szépségeit rajzolni. Régen a fák királyának is mondották. De ha egyszer ily plánta gyökeret vert majd nem hozzáférhetetlen magasságában: nehéz kiirtani; felnő az és ágaival a szabad légben messze kiterjeszkedik. Hasonló volt Jézus és az ő tudománya. Ő szegény sorsban született, bölcsője egy nyomorult jászoly, születése után csakhamar Heródes üldözőbe vette, a papi fejedelmek Pilátus ellenére halálra itélték, a nép keresztre feszittetését kérte, meghalt, eltemettetett, tanitványait megfélemlitették, hiveit szétszórták, a keresztény zsinagogákat bezárták, s a meteorként feltünt új tudomány, meteori rövid futás után, eltünni látszott. Ezek k! megannyi zivatarok voltak Jézusra és az ő tudományára nézve: megrázták őt, megingatták tudományának földét; de ő feltámadt, tanitványai ujra egybegyülekeztek, tudománya szájról szájra lön adva, hiveinek száma megsokasult: a gyenge ág nem hogy kiszáradott, az általa alapitott keresztény vallás nem hogy kiaszott, elenyészett volna; de felnőtt a kereszténység nagyszerü czedrussává; mint az alapigékben van irva, az újon-

nan ültetett fa ágait felnevelte, azaz: a kis Zsidóországban támadt vallás lassanként elterjedett Görögországban, Rómában, Ázsia és Áfrika több tartományaiban, szóval csaknem minden miveltebb részein a földnek.

Harmadik tétele az alapigének, hogy a fa és ágai gyümölcsöt teremnek. Igen, mint a Libánus czedrusainak meg van illata és gyümölcse: ugy árasztja a keresztény vallás is jótéteményeit mindenfelé. Nézzük bár az embert vallásos, erkölcsi és polgári viszonyai között, s ez igazságot mindenütt feltaláljuk. A vallás istenibb természete emberibbé tette a népeket, az erkölcsök ősi vadságokat elvesztették, a polgári élet a legdicsőbb emberi erényeknek kezd termő földe lenni. Az Istenről és emberi hivatásunkról való helyesebb fogalmak, a jogok és kötelességek kölcsönösségéről való nézetek mai tisztultsága, a humanismus és polgári egyenjogosultság, a keresztény emberiségnek az erkölcsi jó és szép iránti vonzalma, az örökélet hite: mind megannyi haladási mozzanatok és vivmányok az emberiség életének újabb történetében. S hogy mindezekre a keresztény vallásnak irányzó és döntő befolyása volt, ugy hiszem, senki sem fogja elvitatni akarni. Egyetlen vizsgáló tekintet a keresztény vallás előtti és utáni erkölcsi és szellemi állapotokra képes bárkit meggyőzni a Jézus erkölcstudományának az emberi nem tökéletesedésére való nagy befolyásáról. Valóban, nemünknek azóta folyvást emelkedik erkölcsi értéke, a közjóllét gyarapodóban van, átalában egy magasabb földi boldogság megközelitésire az út ki van egyengetve. Ezek atyámfiai! a keresztény vallás magas czedrusának ágain termett drága gyümölcsök, melyeket élvezni Isten kegyelméből mi is szerencsések vagyunk. Igen! Jézus, a mi lelki czedrusunk, az ő szent tudománya s a tőle alapitott keresztény vallás által folyvást gyümölcsöt terem, és mi, kik e tudományt eredeti tisztaságában s apostoli egyszerüségiben fogjuk fel és valljuk, a mi kicsiny anyaszentegyházunk közepett el-

mondhatjuk Jóel profétával: Musttal csepegnek a hegyek, téjjel folynak a halmok, kútfő származik az Úrnak házából, mely megöntözi a Sittim völgyit. Kép nélkül szolva: Krisztus egyházában bőven vannak a lelki jók.

Negyedik és utolsó tétele az alapigének, hogy a felnőtt czedrusfa árnyában midenféle szárnyas madarak laknak. A persa és indus népnek külön nemzeti istene volt, a zsidóegyház csak zsidókat ismert tagjainak, a pogányság üldözte a keresztényeket; Jézus anyaszentegyházának minden nép és nemzetbeliek tagjai lehetnek, egyiknek sincs a másik felett előnye. Menjetek el, és hirdessétek az evangéliumot minden népeknek, igy utasitotta ő a világba kiküldött tanitványait; ismét: Minden népben és nemzettségben kedves Isten előtt, a ki őtet féli s akaratját cselekszi. Csel. 10, 35. Pál apostol szerint pedig: Nincsen sem zsidó, sem görög, sem szabados, sem szolga, mi mindnyájan egyek vagyunk a Jézus Krisztusban. Galat 3, 28. Lám mily különbözők e tanok a Jézus előtt hallottaktól! Amazok kizárnak, ezek egyesitnek; azok gyülölséget, ezek szeretetet hirdetnek; azok személyt válogatnak, ezek minden embert testvérnek mondanak a Krisztusban. Valóban már eddig elé is betelve látjuk ama szent jövendőlést, hogy Jézus a kereszténység czedrusa, hogy az ő egyháza magas hegyen, erős kőszálon van épülve, hogy ágakat hajt, gyümölcsöt terem, s árnyékában mindenféle szárnyas madár lakik. Mint a nap lassanként világitja meg a föld különböző részeit: ugy terjed mind tovább tovább, más meg más részekre e boldogitó tudomány is, meghóditva az elméket az igaz Isten hivésének, megnyerve a sziveket Jézus idvezitő vallásának, s igy lassanként ugyan, de biztos eléhaladással készitve előre az egy akol- és egy pásztorról mondott isteni jövendőlés egykori valósulását.

*

Imádjuk azért mindenkor, legkivált pedig ezen karácsoni szent ünnepen, az Istent, ki az Izsai törzsökéből származott vesszőszálat (Ésa. 11, 1), ki ama magas czedrus tetejéről vett és elplántált gyenge ágat, a kereszténység czedrussává növelte fel.

És buzduljon szent tiszteletre Jézus iránt minden keresztény sziv és lélek; becsülje nagyra azt a szerencsét, hogy az általa plántált keresztény vallás felséges czedrusának árnyában pihenhet s áldott gyümölcseit élvezheti; s kivánja szivből, munkálkodjék teljes erővel mindenki azon, hogy ez áldott fa egykor az egyetemes emberiséget árnyaiba fogadhassa. Ámen.

Török Sámuel,
szentmihályi pap.

VII.

Jézusra nézni legjobb.

ÁLDOZÓ CSÖTÖRTÖKI.

Jézus tanitványinak láttokra felemelteték, ők pedig utána szemeiket az égbe függeszték. Csel. 1, 9. 10.

A hol vagyon a ti kincsetek, ott vagyon a ti szivetek is, ezt mondja Jézus. Luk. 12, 34. Én is azt mondom Jézussal: a hol van kinek-kinek kincse, ott van az ő szive is, s a hol van szive, ott van az ő szeme is; mert minden ember azon tárgyra, vagy tárgy után szokta szemeit leginkább függeszteni, a mit szive leginkább szeret, ohajt, a mi legkellemetesebb, fontosabb és boldogitóbb tárgy reá nézve; pl. a csillagvizsgáló az égre, a szántóvető a földre, a vitéz a fegyverre, a tudós a könyvekre, a szerelmes ember az ő szeretőjére, a fösvény pénzes ládájára legörömestebb szokták szemeiket s szemeikkel együtt teljes szivöket, és minden ohajtásukat forditani vagy függeszteni. Hadd függessze kiki oda szemeit, hol boldogságát leginkább reméli feltalálhatni. Hát mi keresztények! hová, kire és mire függesszük szemeinket? Mi legyünk hasonlók ma szent Dávidhoz. Dávid ezt mondja: Szüntelen az Urra néztem. Zsolt. 16, 8 És viszont: A te parancsolatidról gondolkozom, és nézek a te ösvényeidre (Zsolt. 119, 15.); mert a kik te reád néznek, azok meg nem szégyenittetnek. Zsolt. 34. 6. Legyünk hasonlók Mikeáshoz, ki akárhová s mire nézzenek mások; magáról ezt a vallást tevé: Én

pedig az Urra nézek. Mik. 7, 7. Vagy legyünk hasonlók Jézusnak apostolaihoz, kik midőn Jézus mennybe felemelkedének, elszakasztták minden egyébtól magok körül figyelmöket, s egyedül csak Jézus, az ők tanitómesterök után függeszték szemeiket az égre, a mint az alapigékben irva van. S miért függesszük Jézusra szemeinket? Azért, mert Jézusra nézni felséges, boldogitó és vigasztaló.

1.) Azok a tárgyak, melyekre mint legérdekesebbekre szokták az emberek szemeiket s figyelmöket forditani, igen sokak és sokfélék, de akár mennyiek s akár mely szépek legyenek azok, mégis azokat Jézusban többnyire mind fel lehet, még pedig a legfelségesebb alakban, találni. Mit kivánunk s mit tartunk pl. méltónak az életben a mi figyelmünkre? Talán egy királyt? Úgy van! egy királynak nézésére mindenek futnak, s nevét és emlegetését mindenek becsben tartják; s ha igen, hát Isten után van-e nagyobb s dicsőségesebb király mint Jézus? Jel. 17, 14. Mit kivánunk nézni? Talán egy pompás hajnalt a maga legszebb és legszelidebb tavaszi megnyilásában? Ime Jézusnak is hozzánk jövetele olyan mint egy szép hajnal és mint a tavaszi eső a földnek alkalmatos idejében. Hos. 6, 13. Mit kivánunk nézni? Talán az égen ragyogó fényes napot, vagy egy ritka szép csillagot? Ime Jézus ama fényes nap és világosság, mely életadó világával és melegével minden teremtéseket megáld (És. 60, 1—3), vagy ama szép hajnal csillag, mely minden csillagok felett tündöklik. Jel. 22, 16. Talán egy szépen világitott termet? Ime Jézus is mint egy hétszeres világgal tündöklő aranygyertyatartó olyan az anyaszentegyház közepében, mely a békeségnek olajágai között állandóul tündöklik. Zak. 4. Mit kivánunk mégis nézni? Talán egy szép, kedves virágot vagy liliomot? Ime Jézus ama Jefte gyökeréből felnevekedett kedves virágszál (Es. 11, 1.), vagy liliom (Ének. 2, 2.), mely az isteni igazságnak és kegyelemnek drága illatjával kellemeteskedik. János 1, 14. Mit kivánunk, mit

ohajtunk mégis? Talán egy kedvesen zöldellő élőfát, melynek árnyékában kényelmesen pihenjünk? Ime Jézus ama szent hegyen felemelkedett magas czedrusfa, melynek árnyékában mindenek csendesen nyugosznak, és a mely gyümölcsöt terem. Ézék. 17, 22. 23. Mit kivánunk, mit ohajtunk mégis? Talán egy becses ládát, melyben drága kincsek legyenek? Ime Jézus az újszövetségnek ama drága ládája, melyben nem veszendő kincsek, de idvességes törvények vannak, melynek követése boldogság. Ézék. 34. Mit kivánunk s mit ohajtunk mégis? Talán drága eledelt és italt, melyekkel megelégittessünk? Ime Jézus az, ki megelégit minket amaz örökéletnek kenyerével (Ján. 6, 35) s táplál és itat élővíznek forrásából ingyen. Ján. 4, 10. 14. Vagy talán végre egy lajtorja, ama Jákób lajtorjája vagy útja kellene minekünk, melylyel ama legfőbb jóra, a mennyei boldogságra mehetnénk egyenesen fel? Ha az: ime ez is Jézusban valósággal megtalálva, mert ő mondja és bizonyitja önnönmagáról: Én vagyok az út, és senki nem mehet az atyához, hanem csak általam. Ján. 14, 16. Egyszóval: Jézusra, csak Jézusra kell minekünk szemeinket főképen függesztenünk elsőben is azért, mert Jézusra nézni először felséges dolog és

2.) boldogitó. A boldogságot nem lehet semmi más által elérni és feltalálni, hanem csak egyedül az erény által, igen, de erényt sem lehet jobb úton és módon szerezni mint Jézus tudományának, életének és példájának követése által. Miként követhetnők pedig mindezeket bizonyosabban, mintha Jézusra nézünk és figyelmezünk, s a hogy és miként ő szólott és cselekedett, akként szólunk és cselekeszünk mi is. Akarsz-e annakokáért hiv istentismerő és tisztelő lenni? Nézz Jézusra és az ő tudományára, mert ő legtisztábban megtanit tégedet: ki az Isten, s miben álljon az ő legtisztább tisztelete. Akarsz-e jó embernek, jó felebarátnak neveztetni? Tekints Jézusra és az ő példájára, s ő tökéletesen megtanit tégedet, mert oly képmutatás nélkül

való tiszta emberbarát még soha sem volt mint ő, s ha őtet el nem érheted is, legalább mennyire lehetséges igyekezd elérni. Akarsz-e az élet örömeiben mérsékelt, alázatos, s a sors csapásai alatt békeséges tűrő, erős és állhatatos lenni? Tekints itt is Jézusra, mert ebben is a legtökéletesebb példát ő benne találod fel. Igy tehát e tekintetben is méltó főképen Jézusra függesztenünk szemeinket, mert Jézusra nézni boldogitó és

3.) vigasztaló is. Sokféle vigasztalások találtatnak a szenvedések között; de úgy tetszik nekem, hogy egy sincs hathatósabb mint az, mikor nálunknál sokkal felségesebb és érdemesebb személyeket is hasonló sorsban látunk forogni; mert e győz meg bennünket arról, hogy a méltatlan szenvedések úgyszólván hozzá tartoznak az érdemesnek sorsához, s talán ezek nélkül nincsen s nem is lehet érdem. Ha tehát e földön minden érdemünk mellett is méltatlanságokat, vagy akármi egyéb rosszakat kell szenvednünk, s ebben a tekintetben valakire néznünk és tekintenünk kell vigasztalásnak okáért; találhatunk ugyan számtalan dicső lelkeket, kik mentől érdemesebbek, annál szerencsétlenebbek voltak világ szerint az emberi társaságban; de egyet sem mégis olyant, kiben minden esetre ugy egybecsoportosultak volna a szenvedések és nyomoruságok, mint Jézusban. Egyetlenegyet sem, kinek életének és sorsának megtekintéséből annyi vigasztalást lehetne meriteni, mint Jézusnak. Éhséget, szomjuságot, hideget, meleget s fáradságot szenvedünk-e? Tekintsünk Jézusra, mert ő ezek közül mindeniket sokszor szenvedte. Legjobb intézeteinkben, czéljainkban és munkásságunkban ellenmondásokra, ostoba tudatlan és irigy ellentállásokra találunk-e? Ime a földön soha egy ember sem akart annyi jót véghezvinni az egész emberiségre nézve, mint Jézus; és még is soha egy ember sem talált annyi tudatlan, irigy és goromba ellentállásokra s akadályokra mint ő. Ellenségeinktől rágalmaztatunk, üldöztetünk, kinoztatunk, vagy talán meg is öle-

tűnk? Ime ő mindezeket a legnagyobb mértékben szenvedte, elannyira, hogy ártatlan lelke szinte lerogyott már azoknak sulya alatt, és mégis mind eltürte, elhordozta ezeket, mert épen ezek voltak azok, melyek az ő érdemeit a legnagyobb fokra felemelték, neki a legdicsőségesebb boldogságot szerzették. És ha Jézus ezeket szenvedte, hát mi ne szenvednők-e el, mennyire gyarló erőnk elbirja? Hiszen nem nagyobb a szolga az ő uránál. S ha a gazdát Belzebubnak nevezték és hivták, a szolga annál inkább szenvedheti. Máté. 10, 25. Oh mely nagy vigasztalással tekinthetünk hát Jézusra, s mely nagy vigasztalással hordozhatjuk mi is minden földi terheinket és háboruságinkat, midőn látjuk, hogy nekünk is mindezek nem szerencsétlenségünkre, hanem éppen örök boldogságunk megszerzésire szolgálnak, ha t. i. nemcsak a szenvedések viselésiben, hanem az erények követésiben is ő reá néznek mindenkor a mi szemeink!

K. ai! Az ó-szövetségben Isten parancsolatjából Mózes egy érczkigyót emelt vala fel a pusztában, melyre valakik betegek levén, reá tekintettek, meggyógyultak. Ime ilyen érczkigyót emelt fel nekünk is lelki és erkölcsi betegeknek Isten Jézusban, kire valakik tekintenek, mindazok meggyógyulnak. Ján. 3, 14. 15. Függesszük hát mi is szememket erre az érczkigyóra szüntelen, azaz: járjunk és éljünk az ő példája, s szent tudománya szerént, s bizonyosan meggyógyulunk! Viszont: a régi indusok egy aranytáblát függesztettek fel a nép templomában, melyen idvességes törvények voltak irva, s a nép midőn templomába ment, legelőször is arra nézett. Ilyen aranytábla Jézus is nekünk az újszövetségben, melyben a legidvességesebb törvények vagynak. Jer. 31, 31. Nézzünk tehát szüntelen erre az aranytáblára mi is, s megtanulván szent törvényeit, kövessük az idvességnek elnyerésére. Viszont: a tengeri hajós útasoknak számára némely partokon és kikötőkben bizonyos magas tornyok vannak épitve, melyeknek tetején nagy lámpások világolnak el messze a ten-

ger sikján, s ezeket világitó-tornyoknak hivják. Erre néznek szüntelen az útazók a tengeren, s erre nézvén útjokat el nem téveszthetik, sőt békével érkeznek a csendes kikötőbe. Ilyen világitó-tornyunk nekünk is Jézus az élet tengerén, ő reája függesszük hát szüntelen szemeinket, őtet kövessük, őtet hallgassuk. Igy nem fogunk eltévelyedni egyfelé is az élet tengerén mint Ulysses, sem Scyllák és Carybdisek közt hányattatni életveszedelmek közt, hanem mint Péter a viz tetején: a nyomoruságok habjain is bátran járunk, s mint Telemachus Mentornak társaságában, békével fogunk útazni, s mennyei édes hazánknak boldog kikötőjébe érkezni, hol mint ő atyját, úgy mi is mennyei atyánkat feltaláljuk. Ámen.

Sándor István,
datki pap.

VIII.

Az apostolok soknyelvü beszéde.

PÜNKÖSTI.

Alapige: Csel. 2, 1—8.

A pünkösti történetnek leirása, melynek egy részét az apostolok Cselekedeteiről irt könyvből az imént elolvastam, és a mely csaknem minden pünkösti beszédnek tárgya szokott lenni, azokhoz a leirásokhoz tartozik, melyekben a szép a csodálatossal párosul. A szent lélek és ennek sebesen zugó szélhez hasonlitott elterjedése, a tüzes nyelvek és ezeknek álmélkodásra ragadó tehetsége; majd később a Péter prédikálása s ennek most már csaknem hihetetlennek tetsző téritési ereje: mind oly események, melyek ma szintugy magokra vonják az emberek figyelmét, mint az első pünköstkor; söt talán azt is állithatom, hogy minket most a képes leirás, melynek hitelt kell adnunk, szinte nagyobb mértékben bámulásra ragad, mint akkor maga a történet ragadott volna; mert igen sok dologgal vagyunk mi ugy, hogy ha szemmel látott tanui vagyunk, vagy rajtunk történik meg egy s más változás: mind az oly természetesnek tünik fel, hogy alig tartjuk megjegyzésre méltónak; ellenben pedig, ha csak elbeszélés vagy olvasás után jövünk valaminek tudására: sokszor a legközönségesebb dolog is hihetetlennek tetszik. Ki csodálkozik közülünk azon, hogy a nap minden reggel megvilágositja földünket? hogy ugyan az a nap, melynek télben nincs annyi ereje, hogy künn a szabadban egyetlenegy fűszálat megmentsen a fagytól, nyárban zöld lombokkal koszoruzza fel az erdőket, illatos virágokkal ékesiti meg a me-

zőket? Senki, s hogy is csodálkoznék? hiszen mind ez oly természetes dolog, a mit ujra meg ujra látunk és tapasztalunk. De beszéljük el egy világtalannak a például felhozott természetes dolgot; mondjuk el neki minő változásokon megy keresztül földünk 365 nap alatt; igyekezzünk oda emelni lelki tehetségét, hogy képzelni tudja azt, a mit mi látunk: s higyjétek el, lesz annyi csodálkozni való oka az előttünk természetes dolgon, mint nekünk a pünkösti történeten. Ki csodálkoznék közülünk azon, hogy mi 25—30 betű segitségével gondolatainkat, érzéseinket leirhatjuk? hogy a távirda által tudósitásainkat a szélnél is sebesebben elküldhetjük a föld legtávolabb eső helyére? Senki; mert vagy magunk tudunk irni és olvasni, vagy legalább szemeinkkel meggyőződhetünk a kézirásnak ugy, mint a távirásnak lehetőségéről; pedig szinte ebben is van annyi csodálkozásra méltó, mint az apostolok soknyelvü beszédében. S hány ezekhez hasonló példát lehetne felhozni a természetből ugy, mint a történetből és a társadalmi életből, a hol valami csak azért nem lep meg, mert hozzá vagyunk szokva, mert velünk és rajtunk történik. Azonban az ilyen példáknak felkeresését rátok bizva, én visszatérek a pünkösti leiráshoz.

Egy rég várt ohajtás, egy még az ó-testamentomban eléforduló és az áldozó csötörtöki szent történet alkalmával megújitott igéret teljesedett be Jézus tanitványain, az apostolokon, az első pünköst alkalmával. A szent lélek, melytől oly sokat vártak, mely az értelem világának világosságot adó napja kellett hogy legyen, e napon szállott az apostolokra, s mint a villanyos folyam a tárgyat, a mivel összeköttetésbe hozzuk, megmelegiti, mozgásba hozza: ugy a szent lélek ereje is az apostolokat a tudomány iránt, melyet Jézustól tanultak, s a melynek megértésére lőn elküldve a szent lélek—buzgókká tette, terjesztésire ösztönözte, s mint a tűz először csak a legközelebb fekvő levegőréteget melegiti meg, s ez, a kapott meleget tovább adva, lassan lassan a szoba

legtávolabb eső szegletébe is elterjed: ugy az apostoloknak szent hevülete, melyet az első pünköstkor nyertek, először csak a Jeruzsálembe gyült népeket s ezután a távolabb levőket is annyira áthatotta, hogy ma már nehéz volna elésorolni mindazon népeket és tartományokat, melyek a szent lélek hathatós erejét meghatározott időhöz való kötés nélkül érzik, s annak munkássága által minden szépre, jóra és igazra hevülni tudnak; mert azt hiszem nincs közöttünk senki, a kinek mondanom kellene, hogy a szent lélek nem egyéb, mint az Istennek jórá vezérlő lelke, mely az első pünköst óta már sok keblet megszállott és a melynek erejét mi is érezzük, valahányszor nagy és nemes tettek végbevitelére határozzuk el magunkat.

Azonban ha ilyenformán mindnyájan egyet is értünk a szent lélek értelmezésére nézve, ha annak az emberekre gyakorolni szokott befolyását elismerjük, sőt sokszor épen tapasztaljuk is, mindazáltal mégsem titkolhatjuk el csodálkozásunkat, mely a szent léleknek oly szokatlan módon leirt elterjedése s a miatt támadhat keblünkben, hogy a szent léleknek oly erő van tulajdonitva, mely szerént az apostolok kinek-kinek saját nyelvén beszéllettek, a mi első tekintetre mindenesetre feltünő lehet. Ezért mai beszédem tárgyául a pünkösti történet leirásának bővebb kimagyarázását tüztem ki, s mivel a csodásnak tetsző eseményt megfoghatóvá és érthetővé szándékszom tenni előttetek, becses figyelmetekre — hiszem — számot tarthatok.

Mikor a pünköst napja eljött volna és a tanitványok mindnyájan együtt volnának, akkor nagy hirtelenséggel lőn az égből, mint egy sebesen zugó szélnek zendűlése, mely eltelé az egész házat, a melyben ülnek vala és megtelének mindnyájan szent lélekkel. E leirás szerént k. ai! a szent léleknek megjelenése — a mint ti is könnyen

kivehettétek — kissé csodálatos módon kellett hogy történjék; a mi ama feltétel után, hogy mi a szent lélek alatt nem valamely személyt vagy tárgyat értünk, a mely zajt vagy zugást okozhasson, első tekintetre érthetetlennek, kimagyarázhatatlannak tünik fel. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy e képes kifejezésre, melyet ez evangélista a pünkösti történet leirására használ, főként az ünnep megszentelésének czélja adott okot. Ugyan is a zsidók a pünköstöt a törvényadásnak, a nemzeti átalakulásnak emlékezetére szokták volt megülni; ezt a napot ugy nézte közülök mindenki, mint a nemzet második születésnapját; és méltán; mert a törvények a nemzeti életre nézve hasonlók az épületnél megkivántató alapkövekhez; valamint ezeknek szilárdsága szokta meghatározni az épület tartósságát: ugy a nemzeti életben is a törvények jóságától függ a nemzeti jóllét; és a hol törvények nincsenek, a hol meghatározott rend és czél nélkül tesznek és vesznek, megállapitott szabály nélkül kérnek és mérnek, ott hiába keressük a közboldogságot; mert ha tán a szerencse egyeseknek igy is kedvezhet: a nemzetnek, mint egésznek, boldogságát csak a jó törvények adhatják és adják is meg; azért egy oly zürzavaros állapot után, mint a minőben a zsidók voltak Mózes előtt, minden nép az újjászületés napjának tekintheti a nemzeti törvények megadását s ügyeinek e törvények szerinti elrendezését. De valamint a gyermek egy nehány év mulva kinő a rászabott köntösből, igy a törvények is a századok hosszu során elavulnak s ha viselésök egyszer alkalmatlanná válik a népre, azt fegyverrel sem lehet többé rákényszeriteni. Igy jártak a Mózes törvényei is; voltak pulyaszülöttek, a kiknek még a régi köntös is jó volt, a nagyobb rész azonban kinőtt belőle, s használhatatlanságát felismerve, számba sem vette; ezért a próféták, a nemzet oraculumai, egy jobb jövőről álmadoztak, midőn a törvény a nemzet kivánataihoz szabva, új alakban ismét feléled, s minden népekre elterjed, s ime a várva várt

idő a pünköst napján be is következett. Az új törvények, az evangélium ildomos törvenyei, életbe léptek. Ha már meggondoljuk, hogy Mózes a Sinai hegyről mennydörgések és villámlások között küldötte le a régi törvényeket a népnek: akkor a Lukács evangélista tudósitásaiban könnyen ráismerhetünk a hasonlóságra, mely a régi törvénynek és az evangéliumnak, mint új törvénynek megadása között létezik; mely szerént a szent lélek elterjedése az akkori környülállásokhoz képest kissé szelidebb módon szintén égi zengedések között történik; minél fogva a szent léleknek sebesen zugó szélhez hasonlitott elterjedésén nem kell egyebet értenünk, mint egy képes kifejezést, melyet az evangélista azért használt, hogy a nép a régi törvények adására visszaemlékezve, az újnak égi származását — más szókkal jóságát, szintén elismerje s magát azokhoz alkalmazni kötelességének tartsa.

A pünkösti történet leirásából továbbá látjuk, hogy az apostolok szent lélekkel megtelve szólani kezdének, még pedig ugy, hogy azok, kik ez alkalommal különböző tartományokból Jeruzsálembe összegyültek, mindnyájan saját nyelvökre ismertek s álmélkodva kiáltának fel: N e m d e n e m G a l i l é u s o k - e i m e m i n d n y á j a n e z e k, a k i k s z ó l n a k; m i m ó d o n v a g y o n a z é r t, h o g y h a l l j u k ő k e t, a m i t u l a j d o n n y e l v ü n k ö n s z ó l a n i, a m e l y b e n s z ü l e t t e t t ü n k? Nagyon tévednénk ai! ha azt gondolnók, hogy e leirás szerént az apostolok zsidónak zsidóul, görögnek görögül, s ha mi ott lettünk volna, nekünk magyarul beszéltek volna, feltéve, hogy egy magyar sem volt közöttök; én legalább nem tudom elképzelni, mi módon lehetne az, hogy a ki közülünk például görögül egy szót sem tud, egyszerre csak elkezdjen görögül beszélni. Ezzel azonban sem az Isten mindenhatósága felől nem kétkedem, sem a szent irás hitelességéből semmit levonni nem szándékom; de a mig valaminek értelmes magyarázatát adhatom, addig soha sem folyamodom a csodák kényelmes sátra alá, ügyvédül kérni

fel magamnak a vak hitet. Mire nézve e kifejezést: más nyelveken szólani, igyekszem nektek is megmagyarázni.

Tudva van, hogy a zsidók a magok nyelvét tartották legelsőnek, legszentebbnek, a mire annyival inkább jogositva voltak, mert ez volt úgyszólván kezdetben a közlekedési nyelv az Isten és az emberek között; az az: a vallási tisztább fogalmak először zsidó nyelven voltak kifejezve; ezen zengette el Dávid hárfája magasztos énekeit; a prófétták tollaira ezen jöttek az isteni ihletésü igéretek; szóval a zsidónyelvet, mint vallási nyelvet, abban az időben diplomatiai nyelvnek lehetett tekinteni. Innen ezt a nyelvet minden más nyelvek törzsökének tartották — s vannak ma is a kik annak tartják — s ha azt akarták kimondani, hogy a mi törvényünk minden bölcseséget magában foglal, igy mondották ki: az Istentől jött beszéd 70 nép nyelveire oszlott szét: a mi alatt azt kell értenünk, hogy az ők törvényeik sokfelé magyarázhatók, s mindenik irástudó kereste annak igaz nyelvét vagy igaz értelmét; minthogy a nyelv alatt nem csak a szóló eszközt, s annak bizonyos megszokás utáni müködését, hanem a gondolatoknak és érzéseknek kijelentését is lehet és kell is értenünk; ezért mondjuk, hogy ez az ember a barátság, másik az irigység, egy harmadik a szeretet, egy negyedik a gőg nyelvével vagy nyelvén beszél, jóllehet mindezek a különböző érzések egy és ugyanazon nyelven kifejezhetők. A ki már a törvénynek mindenik értelmét tudta, azt 70 nyelven szóló férfinak nevezték. A törvénynek ilyen sokféle magyarázása, külön nyelvü, vagy különböző értelmü felekezetekre osztotta a zsidókat, melyeknek egyesitését az Isten lelke által reméllették. S ime az ohajtott idő a pünköst napján be is következett; a szent lélekkel megtelt apostolok szólani kezdének, s beszédjök a különböző értelmü népnek értelmével megegyezett, mindenik nép ráismert született nyelvére; azaz: a Jézus tudományában, melyet az apostolok a pünköst napján szent lelkesedéssel hirdetni kezdének, kiki

saját érzéseire, saját nyelvére ismer; minélfogva az apostolok soknyelvü beszédén nem kell egyebet értenünk, mint azt, hogy a Jézus tudománya az emberek különböző gondolkozásmódjával, ohajtásával megegyezett; más szókkal: a keresztény vallás az emberiség anyanyelve lett. Lássuk ezt most bővebben.

Mindnyájan emlékezni fogtok azon korra, midőn gyermekéveitekben szülöitektől vagy tanitóitoktól egy s más dolognak eléállása, származása után tudakozódtatok, vagy ha ez nem jut eszetökbe, akkor mindeniteknek van módja itt vagy ott hallani kérdéseket, melyek csaknem önkénytelenül támadnak a lélekben, mihelyt valaki gondolkozni kezd s a körülötte levő tárgyakat figyelemmel vizsgálja. Honnan vagyok én? Hogy lettek a föld, az ég, a nap, hold és a csillagok? Ki az, a ki mindezt eléállitotta? Minő erő tartja fenn? s ezekhez hasonló kérdések annyira a lélek tulajdonságaihoz tartoznak, hogy nem is képzelek embert, a ki ezeket magának fel ne tette volna. Ekkor a keresztény vallás, a soknyelvü tanitó, ölébe vesz, okról okra menő kérdéseinkre rendre megfelel: elmondja, hogy az Isten az, a ki teremtette a világot, ő ad mindeneknek életet és lehelletet. Csel. 17, 25. Ő általa élünk, mozgunk és vagyunk. Csel. 17, 28. Ő tőle, ő általa, ő benne vannak mindenek. Róm. 11, 36. És midőn e feleleteket halljuk, midőn értelmöket megvizsgáljuk: ugy tapasztaljuk, hogy a vallás a mi anyai nyelvünkön szól mihozzánk, hogy tanitása a mi gondolkozás-módunkkal megegyezik. Igen, mert hát mutassatok nekem bármely nemzetből csak egy embert, a ki magába szállva tagadni merje egy főerőnek, egy Istennek lételét, hiszen az ő ereje tükrözik vissza az egész mindenségben, az ő hatalma tartja össze a számtalan világokat, az ő parancsszavára lesznek mindenek.

Majd tovább a gondolkozó lélek fokonkénti kifejlődésével az ember keblében ismét más kérdések támadnak. Mi-

után mind az, a mi tapasztalatunk körébe esik, azt bizonyitja, hogy nincs semmi bizonyos czél nélkül teremtve, hogy a természeti tárgyak mennyen és földön összeköttetésben állanak, egymásnak kifejlődésére kölcsönösen befolynak, azt elémozditják: önként következik, hogy az embernek is czélja, rendeltetése kell hogy legyen e földön. De miben áll az ember rendeltetése? Vajjon megfelelünk-e mi életünk czéljának, ha csak minmagunkat szeretjük, ha csak önérdekből teszünk a mit teszünk, s a közdolgok iránt közönyösök maradván, törekvéseinknél számitáson kivül hagyunk minden magasabb eszmét, minden szentebb czélt? Ilyen s hasonló kérdések alkalmával a keresztény vallás — a soknyelvü tanitó — ismét magához hiv, szivünkbe irja ama két nagy parancsolatot, hogy szeressük a mi Urunkat Istenünket, teljes szivünkből és minden erőnkből; szeressük felebarátunkat mint önmagunkat. (Máté. 22, 37); int: hogy ne nézze kiki mind a maga hasznát, hanem minden ember a mások hasznát is nézze. (Fil. 2, 4.); előadja kötelességeinket, mely szerént, ha boldogok akarunk lenni, az igazságot kell keresnünk és gyakorolnunk. És midőn ez intéseket halljuk, midőn megvizsgáljuk: ugy találjuk, hogy a keresztény vallás a mi anyai nyelvünkön szól mihozzánk; mert mind az, a mire tanit, teljesen megegyezik a lélek nemesebb hajlamaival. Igen ai! mert nem képzelek olyan embert, a kinek keblét habár rövid időre is, át ne járták volna az erkölcsi érzések, a ki át ne látta volna azt, hogy az élet nem heverő tőke, hogy ennek kamatoznia kell a közjóllét, a közboldogság, az egész emberiség számára, ez pedig nem történhetik másképen, mintha hiven teljesitjük azt, a mire erkölcsi érzésünk kötelez; megtesszük azt, a mivel Isten és embertársaink, vallásunk és egyházunk, hazánk és nemzetünk iránt tartozunk.

Azonban a mindennapi tapasztalás másfelől azt mutatja, hogy a boldogság sokszor a legnagyobb igyekezet mellett

sem áll arányban a kötelesség teljesitésivel, hogy töreкvéseinknek nem mindig látjuk kivánt sikerét; mintha néha a körülmények is ellenünk szegülnének, mintha az egész élet ellentétekből állana. Hiszen hányszor nem történik meg, hogy midőn ma a boldogság tiszta napfényénél az öröm vidám poharát ürítjük, holnap már a nagy veszteség bánatos fellegei boritják el lelkünket s a fájdalmak miatt keserü könnyeket hullatunk!! Hányszor nem történik meg, hogy míg e perczben az egészség rózsás ujjaival simogatja arczunkat, a másikban már a betegség üti fel arra halvány bélyegét?! Most megelégedettek vagyunk, mert mindenünk van, a mivel helyzetünket kényelmessé tehetjük; majd egész táborral ránk rontanak az élet szükségei s egy falat kenyérért szomszédaink ajtaján kell hogy kopogtassunk. Vágyainkat, ohajtásainkat most a szerencsének legbiztosabb szálai kötik szivünkhöz, s a jó remény nagyitó üvegén nézünk jövőnkbe; majd ismét elfoszlanak a szerencse szálai, jó reményünk nagyitó üvege pedig a csalódás durva kövein darabokra törik, s a jövő rémes képeivel jó felénk. Ki magyarázza meg ezt a sok változást? Ki adja és veszi el az örömet és bánatot? Miért van az, hogy családi, polgári és nemzeti életünkben még kötelességeink hű teljesitésével sem biztosithatunk magunknak állandó jóllétet; hogy a megpróbáltatás napjai sokszor oly hosszasan tartanak? Ilyen és hasonló kérdések nem egyszer támadnak keblünkben, kétségek közt hánykodó szivünk pedig megnyugtatást, feleletet vár és keres, s ekkor ismét hozzánk jó a keresztény vallás — a soknyelvü tanitó — mondván: *Szerelmeseim, ne rémüljetek meg, mint idegenek ama tűz által való kisértéstől, mely ti rajtatok leszen a ti megpróbáltatástokra.* 1. Pét. 4, 12. *Az Isten igaz és nem hagy titeket feljebb kisértetni annál, a mint elszenvehetitek, sőt a kisértettel egyetemben a szabadulásra útat nyit.* 1. Kor. 10. 13.

*

Az Isten tetszése szerént ad örömöt vagy bánatot, de a kik őtet szeretik, azoknak mindenek egyiránt javokra lesznek. És midőn mi ezeket halljuk, midőn megvizsgáljuk: ugy találjuk, hogy a keresztény vallás a mi anyai nyelvünkön szól mi hozzánk; mert ez az, a mit szivünk keresett. Igen ai! a keresztény vallásnak ezen tanitásai eloszlatják aggodalmainkat, megkönnyitik bánatunkat, bekötözik sebeinket, elhallgattatják ajkainkon a panaszt, lelkünket megkönnyebbitik, mi szabadabban lélekzünk, s megnyugtatva hallhatjuk tovább azt a nyelvet, mely szivünknek érzéseit tolmácsolja, a melyben születtünk.

A hosszadalmasság kikerülése tekintetéből mellőznöm kell azt a számtalan kérdést, melyekre a keresztény vallás hasonlóan a mi anyai nyelvünkön felel meg; egyet azonban még sem hagyhatok megemlités nélkül. Mi fog következni az élet után? Vajjon életünk határa csak a temetőig terjed, vagy még a siron tul is folytatjuk azt, a mit itt elkezdettünk? Vajjon azzal maradunk, a mit itt élveztünk és szenvedtünk, vagy egykor tetteink után érdemünk szerént nyerünk jutalmat és büntetést? Nem, ez ránk nézve nem lehet mindegy; s mentől inkább megvagyunk győződve a felől, hogy az Isten igazságos, annál inkább szivünkhöz tapad egy jövendő életnek elősejtelme. Oh ha ez elősejtelmet nem zavarnák meg a felmerülő kétségek; ha a lélek e reményében nem ingadozna, mintha maga magának sem hinne! Kihez folyamodjunk hát feleletért? . . . Ime a keresztény vallás — a soknyelvü tanitó — ismét magához int, s a hit szavaival igéri nekünk a lélek halhatatlanságát: elmondja, hogy mindnyájunknak meg kell majd jelenni egy itélő szék előtt, hogy kiki elvegye jutalmát annak, a mit cselekedett; hogy részesei leszünk ama dicsőségnek, melyet az Ur az őtet szeretőknek készitett. És midőn ezeket halljuk, midőn megvizsgáljuk: ugy találjuk, hogy a keresztény vallás a mi anyai nyelvün-

kön szól mi hozzánk; mert ez a mi szivünknek ohajtásával teljesen megegyezik. Igen ai! ha az élet nem csupa ellenmondás; ha a pillanatok, melyekben magunkat az Istenséghez legközelebb érezzük, nem hiu ábrándok, legszentebb érzéseink nem üres képzelődések: akkor mi polgárai vagyunk az élő Isten városának, a mennyei Jeruzsálemnek.

Ha most az elmondottakra még egyszer visszagondoltok: látni fogjátok, hogy a pünkösti történetnek leirása semmi érthetetlent, semmi kimagyarázhatatlant nem foglal magában. A szent lélek, az Istennek jóra vezérlő ereje az apostolokat a megismert igazság, a Jézus tudománya iránt fogékonyokká tévén, megkezdik annak terjesztését, beszédeiket a nép figyelemmel hallgatja, s abban kiki saját nyelvére ismer, a mi a fennebbbiek szerént azt teszi, hogy a vallás tanitásai minden ember érzéseivel, gondolataival és ohajtásaival megegyeznek, hogy a vallási nyelv az emberiség közös anyai nyelve. És ne gondoljátok, hogy e magyarázat után a pünkösti történet nagyszerüségéből valamit vesztene; nem, mert higyjétek el, sokkal nagyobb mesterség valakinek ugy beszélni, hogy beszédje mindenkinek értelmével és érzésével megegyezzék, mint valamit csak ugy szó szerént megértetni. Mindezek után pedig igyekezzetek ti is figyelemmel kisérni a vallás tanitásait, hogy annak igazságait megismerve az élet minden változásai között azok szerént cselekedjetek, kötelességeiteket azok szerént hiven teljesitsétek, s hogy ezeket tehessétek, szenteljen meg az Isten mindnyájatokat az ő lelkének erejével. Ámen.

Ferencz Józsi,
kolozsvári pap.

IX.

Töredelmes Imák

HUSVÉT NAGY HETÉRE.

Szenved-e valaki ti köztetek? imádkozzék.
Jak. 5. 13.

Hétfőn reggel.

Szerető Atyánk a Jézus által! megihletődve borulunk le előtted, midőn megújult hetünk első töredelmes reggelén felnyilt előttünk a te házadnak kapuja. Egy hálasohaj emelkedik hozzád elsőbben is, hogy az éj bizonytalan órái között, midőn sötétség boritotta földünket, szerelmed karjain nyugodtunk, mi és szeretteink; s ime most a világosság, melyet te teremtettél, felmutatja azt a világot, melyben annyi teremtményekkel együtt élünk mi is, és a mely egyszersmind hatalmad, bölcseséged és örökkévalóságod tűköre.

Szerető szent Atyánk! nem csak napod világa újult meg, hanem megújulva tündöklik kegyelmed is, megújitva hirdetvén az igazságot, hogy te ugy szereted e világot, hogy egyetlenegy szülött-fiadat érette adnád. És mi örömmel ragadjuk meg az alkalmat, hogy imádjunk, félre tesszük világi gondjainkat, melyek ugy is sokszor csak nehezitik lelkünket az égiekhez való emelkedésben; megbékélünk te veled, hogy ne nyomjon az emlékezetnek sulya, s s hogy ha elközelg az időnek szentsége, melyben nekünk is, mint háladatos Izraelnek áldozni kell: legyünk megiga-

zulva, s lelkünk legyen tiszta mint a menyegzői ruha, melyet megmostak ártatlanságban!...

Érezzük oh Atyánk! mily komoly ez a pillanat, mintha jövőnk attól függne, hogy a legnagyobb dolgot miként kezdjük, ha boldog véget érni akarunk; a pályafutásban hogy induljunk el, hogy a legnagyobb jutalmat, az élet koronáját, elnyerjük?! A mit itt érzünk most, nem szabad hogy elmossa ott künn élet- és világzaj; a mit itt szólunk, meg kell őrizni törhetlen hűséggel; a mit fogadunk, meg kell adni tenéked, s oly erősen állni feltételünkben, mint a mily változhatatlan a kötés, melyet tettél ég és föld között, s hogy erős legyen, megpecsételted a legszentebb vérrel, egyetlen fiad vérének hullásával!...

És azért is borulunk le előtted könyörögni jó Atyánk, hogy erősits s vigy czélra szándékunkban, s kivált e hétre szentelj meg bennünket. Valamikép a te lehelleted megszaggatja a tél fejér takaróját, oldozz fel a testiség rideg lánczaiból, s mint a jeget felolvasztja a visszatért nap éltető melege, ugy vallásunk forró szerelmével hajtsd ki jobb természetünk virágait, hogy aztán a hit érlelje gyümölcscsé. Te számunkra frigyed intései közé igtattad: Minden őrzésnek felette megőrizzed a te szivedet, mert abból származnak az életnek cselekedeti: im feltárjuk szivünket; figyeltess arra, a mi rosz, hogy irtsuk ki; éreztesd a mi tisztátalan, hogy tisztitsuk meg, s miután a kútfő tiszta lett, engedd, legyen dús termékenységgel éltető az, a mi onnan kibuzog. Sok kötelességeink lesznek e héten is, és a napok még rövidek; de teveled és tebenned sokat, sokat tehetünk. Idézd fel e végett csodadolgait a hitnek, hogy mint a te bajnok szolgád, állitsuk meg mi is a napot; mert a harcz és munkálkodás földén világosság van akkor, midőn a szolgaság házát elfoglalja a sötétség. Talán életünk s boldogságunk elleneivel találkozunk, s nagy lesz az

áldozat, melylyel idvességünket biztosithatjuk: szent fiad példája tanitson, ki könytelt szemekkel, de hittel közelitett a városhoz, hol szembe ment ellenséggel és árulóval, s kész volt kiüriteni a keserü pohárt, melyben akaratod megdicsőittetett. Mint eddig, tán lesz ezután is örömünk, de lesz bánatunk bizonyosan: fogadjuk mindeniket hálával s egyenlő tisztelettel, mert te a sötét felleg dördületiben s a derült ég kékségében azonegy isteni szeretet vagy. Minden jó iránt tégy fogékonynyá; mert sokféle tehetségeinkben sokra hivtál meg. Költsd fel szendergő tehetségeinket, mert ideje az álomból felserkennünk. Világoljon előttünk a Krisztus, mint a hegyre épitett vár, hogy sok és jó tetteink hirdessék a hit győzedelmét, s dicsőitsék a mennyei atyát. Ha szent fiad türt a keresztig, szenvedjünk mi is a sirig, s veszitsük itt az elmulót, hogy nyerjük meg ott az örökéletet. Az ő jegyesei vagyunk mi, meghiva szent asztalához; foglalj el megigazulásunk szent gondolatjával, hogy a törekvés és tökély azon pontjáig juthassunk, honnan a hiv követővel ezt mondjuk: Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus; s igy aztán hiv részesei levén keresztjének, legyünk méltó vendégei az öröm-innepen.

Emlékezz meg a te jóvoltodból mindazokról, kik szenvednek, kik árvák és özvegyek, s nyomort és inséget hordoznak; azokról, kik szeretteink és ellenségeink. Áldd meg e hetet, e ház minden tagjait, vezéreld útunkat, segélj idvességünk dolgában, s ha buzgón kérünk: Isten, öltöztess világossághoz illendő öltözetben, hallgass meg, szent fiad nevében. Ámen.

Hétfőn estve.

Hálával eltelve jöttünk hozzád kegyelmes Atyánk a Jézus által! Neved dicsérete zengett éneкünkben, s ime felindult érzéseink szent remegésbe hozzák most is lelkünket és

ajakinkat. Jól esik, hogy itt áldhatjuk azt az atyát, kinek nevében e napot és e hetet kezdettük, oda emelhetjük fel kezeinket, mielőtt a nap leáldozna, hova oly sokszor törtek fohászaink, s bizalommal tekintettek könyekben lábbadozó szemeink, hogy ott végezzük dolgainkat, hol imádkozással kerestünk tégedet!...

Kegyelmes Atyánk! te mondod ezt: Keressétek az én orczámot, te tanitasz, hogy téged arra kérjünk, hogy lakhassunk a te házadban, életünknek minden idejében, hogy láthassuk a te szépségedet, és látogathassuk a te templomodat; mert igy aztán elrejtesz minket a te sátorodban a veszedelemnek napján, elrejtesz titkos helyen és a kősziklára felemelsz minket; ím itt áldozunk örömmel, hogy e nap végére siet, és mi élünk, visszaszállunk lelkünkbe, mint a medrébe tért folyó, hogy itt a jelen szent pillanatain gondoljuk el a multat, melyen kegyelmed világa ragyog, mint völgyön és halmokon a leáldozó nap megtört sugára!...

Szép igy elgondolkozni, Atyánk! mint a mily szép önmagába temetkezni a természetnek, mely a pályát megfutotta, a munkát bevégezte és a számadást már benyujtotta. De nem merjük mondani, hogy ily önérzettel állunk itt, s nem merünk bizakodó tekintetet emelni az egekre, honnan igazság és jutalom vár mindenkire; mert te tanuja voltál minden cselekedetinknek, s olvastad még a rejtett szivnek is minden gondolatait, láttad, ha igaz úton jártunk-e; a mit éreztünk, szóltunk és cselekedtünk, azt, itt titkolni nem lehet. Mint igaz biró már számba is vettél minden adatot, s csak mert kegyelmes vagy, késel kimondani az itéletet.

Oh légy áldott, hogy régtől fogva és sokszor meghallgattad a kérést, melylyel szolgád hozzád folyamodott: Uram ne feddj meg engemet a te busulásodban, se ne ostorozz a te haragodban; légy áldott, hogy ránk vá-

rakozott e pillanat is, s a megtérés idejében kinálkoznak most is jobbulásunk és üdvünk eszközei!

E nap is, melyen imádkozhatunk, hosszutürő szereteted bizonysága! Oh hadd még is bölcs szivvel számlálni napjainkat; mert kegyelmed mellett is előbbutóbb eljő az óra, melyben megzendül szavad: *Adj számot a te sáfárságodról!* S valamint éjbe merül a fáradt világ, ugy elközelg amaz éjszaka, melyet idvességünk gazdája emleget, hogy *akkor senki nem munkálkodhatik.* Rólad tanitja hitünk könyve, hogy *meggyógyitod a töredelmes szivüeket és bekötözöd azoknak fájdalmokat;* ha ma fogadásunkhoz hiven jártunk el, s érezve büneinket, szivünknek testi vágyát megtörte lelkünknek mély bánata, és a szenvedések kebelünk szent földjét felszaggatták: hintsd oda a te *beszédidet, melyek az életnek igéi,* öntözd töredelmességünk könyüivel, kösd be irgalmad balzsamjával, hogy legyünk meggyógyulva. Szeressünk téged mindenek felett, s e szeretetet mutassuk meg az embereken, kikkel együtt élni és szenvedni hivatásunk. Sirjunk a sirókkal, osztozzunk a nyomorultak inségeiből, hogy balsorsunk éjjelein legyen édes örömünk, s enyhitsen keserveinkben ama biztatás: *Miképp társaink vagytok a szenvedésben, azonképpen a vigasztalásban is társaink lesztek.* Ha vétkeztünk még ma is, bocsáss meg; s adj a megtérésre időt, mert oly szükségünk van, hogy miéink, hazánk és felebarátaink iránt a nagy tartozást letizethessük. A mi jót tettünk, annak jutalma magában van, s ezért lelkünk csendes öröme édes jutalom; de igazságod többet igért: jutalmat itt és az egekben. Serkents többekre, hogy ez által megsokasult kötelességink szüljenek több boldog érzést. Ha egykor minden pillanat mellettünk vagy ellenünk szól, kivált most, midőn e hét első munkás napját végezzük: újitsd meg lelkünkben a törvényt, melyet szólottal, az igét, melylyel megváltottál; mert mintha nekünk is mondanád: *El ne*

felejtkezzél a napról, melyen állottál a te Urad előtt; hogy ha még új napot látunk: lelkünk, mint a szomju szarvas a hideg kútfőre, ide visszavágyjék, s életünk hitünkről, cselekedeteink neved félelméről bizonyságot tegyenek. Békéltess meg minden emberrel s az élet sok kérdéseivel, miknek megoldása más időket vár; ugy is a békeségre igyekezők boldogok. Maradj ez egyházzal, ennek lakóira áraszd jóvoltodat. Kit megkeseritett e nap, vigasztald meg; száritsd fel a méltatlanság könyüit, édesitsd meg a keserü kenyeret, oldozd fel a beteget, s kegyelmedet láttasd mindenkin.

Ha innen távozunk is, járjunk szined előtt; s ha majd az álom karjaiba dőlünk mint elfáradtak, szállj le az éj magányába titkosan, s mint édes anya alvó kisdedére néz, tekints meg minket is kegyelmesen; küldd le angyalaidat, hogy felettünk őrködvén, lebbentsék ránk az ártatlanság fátyolát; s igy adj jó éjszakát! Szent fiad nevében. Ámen.

Kedden reggel.

Jó Isten, irgalmas Atyánk a Jézus által! a te lelked a virasztásban el nem fárad s kegyelmed javai soha el nem fogynak! Im e vallomással mutatjuk fel lelkünket, nyitjuk meg ajakainkat, s midőn hozzád e szerint közelgetünk, szent nyugalom boritja el egész valónkat; mert érezzük: Jó dolog tégedet tisztelni, s hirdetni minden reggel a te kegyelmességedet!

Légy áldott, hogy ismét itt vagyunk, emlegethetjük régi dolgaidat, melyekkel dicsővé lettél az emberi nemzet életében. Most is mint ezelőtt megtartottad életünket, oltalmaztad lelki és testi erőnket, feltártad kötelességeink mezejét, s ez által intesz, és ma különösön töredelmes foglalkozásaink között serkentesz, hogy többről többre menjünk; mert rövid az élet, de nagy a czél, melyre hivattunk; éle-

tünk egy tenyérnyi, de végtelen a pálya, melyet megváltónk összefoglalva előnkbe szab: Legyetek tökéletesek, miként a ti mennyei atyátok tökéletes!

Oh de miként fogunk ennek megfelelni, s hogy lehetünk képesek hozzád még csak hasonlitani is, kiben az ész elmerül, mint véges a végtelenben, a gondolat elhal, mint sohaj a levegőben; kik ugy állunk hozzád, mint egy elpattant tűz a nap fényéhez, mint tünemény az örökkévalóhoz?! S mégis erre akarunk törekedni, mert lelkünk feléd vonz, mint központhoz; sietni fogunk feléd, bárha érezzük, hogy erőtelenek vagyunk; de felemeljük elsőbb lelkünket a magasságba hozzád, kiről tudjuk, hogy a fáradtakat megújitod, és a kiknek nincsen ereje, azoknak erejét megsokasitod!

Ugy vagyunk itt előtted, kezdetén e napunknak, mint az útazó. Tudjuk a czélt, melyet kijeleltél; de nem az akadályokat, melyeket le kell győzni, sem az ellenséget, melylyel boldogságunk útjában találkozunk. Előre is számitunk a nehézségekre; mert sokszor tapasztaltuk, hogy a meredek és göröngyös útat kikerülni nem lehet, s talán vérzeni fognak lábaink is; mert pályánk rózsái tövisek közt teremnek. Lesznek sebeink is; mert kinek mi jó reggelt mondunk, átkot kérhet fejünkre, s kinek nyilván avagy titkon javát munkáljuk, megfizet hálátlansággal, megejt az ármány és irigység fegyverével, s véreink és barátaink félreértéssel nehezithetik megsokasult terheinket. De bizunk Atyánk benned, s feléd közelítve és tégedet követve, hiszünk szent ügyünk diadalában; mert szövetséged igéretei között áll: Szállnak tereád áldások, csak engedj a te Uradnak, Istenednek szavának.

Te látod jó Atyánk szándékunkat: oh szállitsd mibelénk elsőben is akaratodat, hogy tiszteljük ezt; s mint szent fiadnak, az legyen eledelünk, hogy akaratodat cselekedjük; aztán adj bölcseséget értelmünkbe, hogy tudjuk az indulat szavát, a szenvedély zudulásait megkülönböztetni

a józan ész és kijelentés beszéditől; mert a test kisértetei-ben elveszünk, mig az evangéliumi tudományban idvességünket találjuk. Miután megismertük a jót és a roszat, szállitsd ránk szent lelkedet, hogy mint a tanitványok, nemes elhatározással és hiv kitartással küzdjünk a jóért, törekedjünk szépre és valódira, melyek itt s az örökéletben is kincseink lesznek. Ama sok szenvedés, s eltürése a kimondhatatlan méltatlanságoknak, melyek által a Krisztus az idvesség fejedelmévé szenteltetett fel, s melyek emlékei megujulnak most, ma és e héten is, ne engedjenek kétségbeesni és panaszolkodni soha, habár terheink és keresztjeink alatt leroskadnánk is, mint ő. Adj végre igaz dolgainkra kegyelmet, hiv munkáinkra segedelmet; mert méltónak hirdeted a munkást az ő jutalmára. Ha ma is lelkünk szentebb vágyai s égi reményei közé világi érdekek és testi szükségek, mint vastag szálak, fűződnek; ne higyjük, hogy ellenmondásban vannak az ember és akaratod, e világ és az örökélet; egyeztessük ezeket a nélkül, hogy e földért elvesztenők halhatatlan részünket. Minden sorsban és állapotban gyermekeid vagyunk, s egyaránt szeretsz minket a szegénységben ugy, mint a gazdagságban, az örömben ugy, mint a szomoruságban: segélj, hogy botránkozás nélkül végezzük minden kötelességeinket; s legyünk bármily csekélyek a nagyokhoz s hatalmasokhoz mérve, emberi méltóságunk, s hivatásunk érzetének szentségével teljesitsük a legparányibb tártozást is; mert minden tartozás a te parancsolatod, melyben tégedet tisztelnünk és imádnunk kell. Járjunk hiven és serényen napi dolgainkban, hogy tegyünk és végezzünk sokat, s verejtékeink édes kenyerét tegyék még édesebbé töredelmes lelkünk könycseppjei, melyeket idvességünk keresésekor itt hullatunk, hol magadhoz fogadsz, midőn megelégittetünk a te házadnak javaival, és a te templomodnak szent dolgaival. **Szent fiad által kérünk. Ámen.**

Kedden estve.

Lelkünk egyetlen reménye, szent Atyánk a Jézus által! Megemlékezünk most is rólad, ki meghallgattál kérésünkben, midőn esedeztünk: Emlékezzél meg a te gyülekezetedről, melyet régen szerzettél; mert lám kegyelmed által ismét összegyülhetett dicsőséged hajlékába hitünknek buzgólkodó serege. Egy napi pályát futottunk meg, s a mennyivel ma is több javaidat vettük, annyival már kevesebb hátra életünkből; s a mennyivel több terhet hordoztunk s kötelességet teljesitettünk, annyival tapasztaltabbak vagyunk, de közelebb is állunk az itélet napjához s megrongált életünk ama csendes kikötőjéhez. Lelkünk fáradalmai után megpihen most is tenálad, s folyamodik a te szárnyaidnak árnyéka alá. Ezért hivott ide a harang bánatos szava, ezért folytak itt össze éneklésünk hangjai, s oltárid körül ezért szállonganak, mint az áldozat füstje, lelkünk sohajjai s kérő ajkunk rebegései!

Szent Atyánk! a te lelked tanitja: Szenved-e valaki tiköztetek? imádkozzatok. Te tudod mennyit szenvedtünk ma is! Mig itt vagyunk, megcsendesülnek ugyan a földi indulatok, s a Sion szent hegyét ritkán háborgatják világi üldözések; de ott kün, mint felháborodott tengeren, zivatarok támadnak, sorsunk hajója elmerül; itt bizton nyugszunk atyai kebleden, s édesen merenghetünk vallásos eszméleteinken, mint szent fiad tiszta lelke multjának áldott emlékezetén; de ha távoztunk innen, életgondok nehezitik lelkünk emelkedését, szükségek bágyasztanak, világ és emberek követelései, sokszor és legtöbbnyire pedig hiábavalóságok epesztenek. S ha magunk elég ostort, lángot és csapást nem támasztánk is, találtak mások elég kint, melylyel szaggassanak, méltatlan szót, melylyel megbántsanak, égrekiáltó bűnt és árulást, melylyel vádoljanak, hogy ha jó hirünkben és becsületünkben meghaltunk, eltemessenek!

Atyánk! szenvedünk és imádkozunk! Nem vádolhatunk csak másokat, nem kárhoztathatjuk csupán a világot és az embereket. Magunkat vádoljuk be előtted szent és igaz biró! Te tudod, hogy mint amaz első vétek a paradicsomban az emberi kivánságból eredett: ugy ma is, midőn kisértetünk, tulajdon kivánságaink csalnak meg, a kivánság pedig minekutánna fogadott, szüli a bűnt. Mi teremtjük magunknak legtöbb bajainkat, nem vigyázunk, mint okos teremtményeknek kellene, lépteink ingatagok, törekvéseink iránytalanok; egy ballépés kiviszen az igazságból, s eloidéz többeket; egyik bűn szüli a másikat, s igy nevekedik erényeink helyett vétkeink száma. Szeretjük magunkat mindenek felett, s midőn intésed ellenére tápláljuk a testet kivánságaiban, nem vesszük észre, hogy az indulatok feljül-kerekednek az értelmen, leverik az okosságot királyi székéből, kioltják szivünkből az evangéliomi szeretet tüzét, köddel és éjszakával boritják be a hit szent napját, pártot támasztanak köztünk és közötted, üdv és kárhozat között, s mig saját szenvedélyeinktől hányatunk, rabok leszünk, s ugy járunk, mint esztelenek, vigyázatlanul felgyujtjuk boldogságunk hajlékát!

Szenvedünk és imádkozunk! Mint a te szent fiad e napokban is a zajló világ s bűnös emberek ellen, hogy lelke magányában teveled lehessen: ugy mi is, bár oly tiszták, mint ő, nem vagyunk, hozzád e szent helyre menekültünk; s mint ő rettentő kinjainak kapujától a Gecsemánénak kertébe, mely tanuja volt a legbüntelenebb könyeknek, melyeket a föld valaha felfogott, s a verejtéknek, melyet valaha emberi ábrázat hullatott: betértünk ide a te sátorodba, melyet, bár a Jeruzsálem vétkezett, nem hagytál el mint a kertet; s itt kérünk tégedet szenvedéseinkben imádkozva, hogy ha eléggé jók és igazak nem vagyunk is, ne légy olyan mint az ellenség, bűneinkért ne ontsd ránk busulásod poha-

rát! Szeresd legalább oltáridat, s ne vesd meg e szentséges helyet, melyben mi a te békeségedet keressük. Tanits útaidra, hogy mint a te szolgád előtted járt szüntelen: jőjjünk ki mi is a földről, melyen bálványt imádnak, s éljünk akaratodnak és törvényeidnek; ne csak szóval térjünk meg pedig, hanem cselekedeteinkkel, ne csak szájjal tiszteljünk, hanem egész életünkkel. Egy test és egy lélek vagyunk a Krisztus által; közszeretet nevelje egyesek szerencséjét, az emberiség boldogságát, s dicsőségét az anyaszentegyháznak. Gondviselésed, melylyel ma igazgattál, nevelje hitünket a jövőre; kegyelmed, melylyel még a bűnöst is megtartottad, nyerjen meg az idvességnek, hogy ne felejtsük, mily végtelen a szeretet, mely mindenkit akar idveziteni. A mint megbocsátasz vétkeinkért, ugy áldd meg jó cselekedetinket. Oltalmazz az éjszakában; s hogy bűntől és gonosztól még a sötétség takarója alatt is távol legyünk: add lelkünkbe és ajakinkra az igét: Megemlékeztem éjjel a te nevedről és megőriztem a te tudományodat. Szent fiad által. Ámen.

Szeredán reggel.

Hozzád emeljük fel lelkünket, s megujult napunkkal újabb áldozatot hoztunk elődbe kegyelmes Atyánk a Jézusban! Érezzük e szent reggelen is, és a feltünt nap sugárain olvassuk: Az egymásután következő napok bőséggel prédikálják az igét, s az egymásután való éjszakák tanitnak bölcseségre! Im irgalmadról beszélhetünk, melylyel teljes a föld, jóvoltod tanui és részesei lehetünk, melyek kezdettől fogva vannak, s a mi több, mert vétkeinket mindentudó szined előtt nem titkolhatjuk, kegyelmed székébe borulva esedezhetünk, hogy azokról ne emlékezzél!

Egy szent kötés által tartod össze emberi nemünket

szent Atyánk. Szent fiad által váltottál meg, hogy egy hitünk s egy örökéletünk legyen. E hitben enyhültek a szülőanya renditő fájdalmai, s első sirásunkkal e hit hálaját bocsátotta az anyai szeretet szent egeid felé; egy keresztségnek vizével mosattunk meg, hogy lelkünk mind végig tiszta lenne, s hitünk angyalai lengték körül bölcsőnk csendes álmát s játszották velünk gyermekkorunk játékait. E hitben hoztak legelsőbben a te házadba, hogy Jézusunk örökre megmaradó beszédiben áldana meg, hogy mig élünk, higyjünk az evangéliumnak. Itt e szent helyen, hol lelkünk dicsőséged dolgain eltőlt álmélkodással, hallgattuk az igét, hogy te lélek vagy s téged lélekben és igazságban kell imádni; te atyánk vagy, akaratod szent, s országodnak eljövetelét kérnünk kell, s mily boldogok, kiknek szivök tiszta, mert téged meglátnak! Láttuk a hit csodadolgait is. Megtisztul a nyavalyás, ha a bűnök fertőit elhagyja, járnak a nyomorékok és sánták, ha eltérnek amaz útról, mely a halálra vezet, s visszasietnek a te ösvényedre, mely a tökéletesség. Szabadok lesznek a foglyok, ha a testiség lánczait eloldják, hallanak a siketek, ha elnémitják az indulatok zugásait, élnek a meghaltak is, ha akaratodat cselekszik. Még ezek felett itt az örökélet ama jegyét is vettük, mely hitünk királyának megtört testét jeleli, s itt ittuk az örökélet ama vizét is, mely kifoly a báránynak széki alól, hogy meg ne éhezzünk és meg ne szomjuhozzunk soha!

Oh Atyánk! mily boldogok voltunk, a mig hittünk, mig ártatlanságunkba nem csuszott a kivánság unszolni, hogy tilalmad szentségét lépjük át! Ohajtottuk ismerni az életet, s benézni oda is, hol számunkra tőr és veszély vannak elrejtve; s bár jobb természetünk visszaintett az ártatlanság útjára, s lelkünk hangzani vélte intésedet: Siess, vissza ne tekints; még is még látni, élvezni akartunk, hogy tapasz-

taljunk, s igy aztán kebelünkbe fészkelte magát a tapasztalatok hideg kigyója, s velünk van azóta szüntelen, hogy ne higyjünk a világnak, mert csalárd ez és álnokok az emberek, s nincs azóta magunknak is tiszta és önzetlen szeretetünk. Többre vágytunk ennél is! Midőn pályánkra inditottál, kezünkbe adtad sorsunk levelét, melyet bezártál a hit szent pecsétével, szövétnekül hagyván ama csillagokat, kik Jézus körül valának, mikoron tanitott, hogy ezek tanitásai minket is vezessenek szent fiad nyomdokin. Mi látni akartuk sorsunkat, érteni titkaidat: feltörtük a hit szent pecsétjét, megkisértettük olvasni betüidet, melyeket te értesz csupán, s igy porladozott a tudásban hitünk is!

Oh kegyelmes Atyánk! hibáztunk ugyan sokszor, de te megigazitottál; vétkeztünk, de te el nem töröltél, s ha ily sokat vesztve nem élhettünk is hitben és ártatlanságban sokáig: adtál eszközt, időt és módot, hogy visszatérjünk a jóra, s feloldván a gonoszság kötelit, járjunk új életben. Terhet és kötelességet, veszteséget és csalódást, kint és törődést kötöttél az élethez, hogy legyenek nehezitői sorsunknak, mely sokszor köny és siralom között zivataroktól hányatik!

S im Atyánk ez a nap is, melynek reggelén előtted állhatunk, oly idö, melyben kegyelmed idvességünkről különösön gondoskodik! Itt rebegjük el a hálát az oltalomért, itt találjuk a menedéket az üldözések ellen, s itt kérünk segedelmet most és ezutánra. Érezzük eléggé, mily gyarlók s erőtelenek vagyunk, s még is vállainkon a sok életteher, lelkünkön idvességünk gondja, multunkon az emlékezet, mely vádol, jelenünkön a bánat, mely keserit, jövőnkön a félelem, mely rettegésbe hoz. Oh hála, hála neked irgalmas Isten, hogy időt adtál még számot vetni, mielőtt sorsunkat s idvességünket eljátszanók, hála hogy alkalmat nyujtottál e töredelmes napon és pillanatban is örvendeni, ha jók vagyunk, sirni ha roszak, mielőtt ama keserü poharat kiinnók! Te dél

meleg szelével olvasztod fel a föld és folyók jégtakaróját, esőcseppekkel lágyitod meg a fagyos hantokat, napod sugárival készited a barázdák vetéseit gazdag aratásra. Tedd ezt velünk is, cselekedd ezt lelkünkkel is idvességünk gazdája! Költsd fel a szeretet meleg szelét az anyaszentegyházban egyik égövtől a másikig, engedd lehullani az áldásos esőt, a részvét gyöngyeit a sárkunyhók lakóira, s a társaság mélységében a porban siró nyomorultakra; s vallásunk szent melege, mint a nap, fejtse ki s érlelje meg hitünk gyümölcseit, melyet mint angyal, szentül őriz az emlékezet, s az örökélet ama csürbe takarit! S ha kellenek még villámok is, hogy higyjünk, mint midőn törvényeket irtál: láttasd csodadolgaidat is; de szabadits meg aztán kisérteteink között. Áraszd kegyelmedet végnélkül reánk egyen-egyen, kik itt vagyunk, feleinkre, kikért imádkozunk. Minden dolgainkat, javainkat, örömeinket és bánatunkat, mint szent fiad tett, kössük össze neveddel, s éltünk soknemü áldásai vigyenek viszsza hozzád, mint a létel egyetlen kútfejéhez. Tisztits meg, mint aranyat a salaktól, szenvedéseink által, s tégy méltókká a nagy vendégségre, melyre mi e napokban készülünk. S valamint irgalmad emlegetésével kezdettük el e napot, segélj, hogy éljünk tebenned; s ha feléd nyujtottuk kérve kezeinket, ne taszitsd el, fogd meg inkább és vezess, mint világosságunk, hogy a mit kezdettünk, végezhessük is a te nevedben. Szent fiad által. Ámen.

Szeredán estve.

Végtelen kegyelmü Isten, mennyei Atyánk a Jézus által! Lelkünk kivánkozott hogy szent oltáridnál szolgálhassunk, s el is jöttünk hajlékidhoz, hogy meghajtsuk magunkat lábaid zsámolyánál. Mily jó az elfáradtnak a nyugalom, futónak a pihenés, üldözöttnek a menedék, hajósnak a kikötő: oly enyhén szünnek itt megtörő-

dött szivünk bánatai, megelégül szomju lelkünk kegyelmedben, biztos kőszálra emelnek karjaid, mintha teljesülni éreznők igéretedet: Sátorodban titkos helyre rejtesz el minket! Sirt a te szent fiad, mert előre látta, hogy elpusztul nemzete, összeomlik a szent város, mert nincsen igaz, a ki felmenjen az áldozatra, kihalt a törvény és igazság s a kigyóknak nemzetségi elszaporodtak. Szomoru elgondolás szállja meg lelkünket is, mint nehéz felleg a láthatárt, ha életünkre s nemünk sorsára gondolunk. Nagyraképes lélekkel teremtetted az embert, csak valamennyire kisebb az angyaloknál, dicsőséggel és tisztességgel megékesitetted; törvényt és igazságot irtál lelkünkbe, tudtunkra adtad akaratodat, s nem maradtál kijelentés nélkül; megismertetted a jót és roszat, forró szeretetet ültettél az erény iránt, irtózást a bűn ellen szivünkbe, jutalmat biztositottál a hivségért, büntetést a hitetlenségért, igéret és fenyegetés áll a szövetségben, melyben közbenjáró a Jézus, kezünkbe juttattad megváltásunk szent könyvét, hirdetni engeded az igét, tudakozni az irásokat, melyekben örökéletünk vagyon; sőt időnként megújulni hagyod és fentartod a szenvedő Jézus és tanitványok vacsoráját, az első hivők szokásait, szent vallásunk történeteit, áldott eleink énekeit, imádságait, megújulni hagyod még a vérnyomokat is, melyeken hitünk tanui az erőszakos halálban megdicsőültek, s melyeken ma is lelkünk üdve és szabadsága terem; meghagytad könyeinket is, melyekben a megtérő irgalmadat nyeri meg: s mindezeket csak azért, hogy legyünk jók, igazak, szentek és tökéletesek, mint te vagy, mert akaratod, hogy itt, s halálunk után is boldogok legyünk!

S oh Atyánk! ma is. mikor itt imádkoztunk, megszállott jobbulásunk szent vágya, s felindult lelkünk frigyed égi ihletését érzette: Fogadásimat megadom az Urnak, s készek voltunk e felindulásban elmondani, hogy ettől sem

élet, sem halál el nem szakasztanak. S mégis hol állunk most?! Lehet-e dicsekedésünk a jóság, paizsunk a megőrzött igazság, ékességünk a szentség és tökéletesség, melyek által új életben járunk?! Mint a világ örök rendszere s titkos erői nem változtak soha: ugy megmaradtak útitársainknak az önzés és számos emberi gyarlóságok, melyekben élünk, és siettetjük halálunkat. Szeliden kér Jézus: Maradjatok meg abban az én szeretetemben, s mi elhagyjuk e tiszta kincset, szeretetünket világiakban helyezzük, s tehetségeinket ezekért kimeritjük. Titkosan számitják az emberek, miként lehet eladni az ártatlan vért, naponta tanulják, hogy a bűn zsoldjában miként lehessen táplálni a testet, melyről fenyegetve mondod: Átkozott, ki testben helyezteti reménységét; és sokszor tapasztaltuk, hogy az árul el, ki velünk együtt nyujtja kezét a tálba, mert feleink és véreink, hogy megejtsenek, titkon mint a sátán munkálnak ellenünk; és mi nem vethetjük az első követ a bünösre, mert érezzük, hogy magunk is tiszták és bűntelenek nem vagyunk!

Jó és irgalmas Atyánk! boldogok volnánk, ha szivünk minket nem vádolna; boldogok a szerencse karjai s a szenvedés rablánczai között is, ha az emberek megvetnének és üldöznének is; s a köny titkosan folyna orczánkon, vagy barátaink kezei törölgetnék is! De igy csak kérnünk kell tégedet, hogy mit igazságod el nem itél, feddje be azt kegyelmed, s törölje ki irgalmad a büntetésnek könyvéből. Ha távol van a tökély, melyhez közelithetünk: mint az útazónak, ki messze indult, kétszerezd meg lépteinket. Meg van átkozva és kivágatik, hogy tűzre vettessék, a fa, mely jó gyümölcsöt nem terem: oh ne engedd, hogy nekünk oly készületlenül emez itéletre nyissa meg a szelid Jézus ajkait; s minthogy az „Uram Uram" kiáltás még nem tárja fel boldog mennyed kapuit, azt engedd tennünk, mit szeretsz, hogy akaratodat cselekedjük. Fogadd hálánkat napi

segedelmedért, hogy tápláltál és megtartottál, házunkat és javainkat védelmezted, hitünket és templomunkat megőrzötted; sőt minden véreink, szeretteink és felebarátaink e kegyelemnek részesei lehetnek. Oh maraszd meg rajtunk gondviselésedet ezután is, mert semmik vagyunk isteni segély nélkül. Halld meg a kérő szavát, ki inségből sohajt, számláld meg a beteg jajjait, kötözgesd be sebeit. Árva és özvegy, szegény és gazdag, boldog és szerencsétlen egyaránt legyenek gondviselésedben megáldva. Tedd becsesekké e nap még hátralevő pillanatait; s mielőtt egy csendes éj karjaiba dőlnénk, figyelmeztess vigyázásra és imádkozásra s add ajkunkra szent éneked szavait: Távozzatok el éntőlem ti gonoszok, hogy őrizzem meg az én Istenem parancsolatit. Szent fiad által. Ámen.

Csötörtökön reggel.

Hitünk Istene, lelkünk idvessége, szent Atyánk a Jézus által! Oh légy áldott, hogy ma is elválasztád a világosságot a setétségtől, mint egykoron, midőn lön estve, reggel és első nap; légy áldott, hogy ragyogtatod idvességünk fényét is, hogy senki el ne veszszen, hanem megtérjen az örökéletre! Mint az álmodónak és virasztónak sötét tünődései után kihasad a hajnal amaz általad kiterjesztett erősségen: ugy tünik fel ismét dicsőséged házában lelkünk foglalkozásai között a Jézus, hogy senki ne maradjon a sötétségben, a ki őbenne hiszen, hanem járjunk világosságban, mert a ki setétben jár, nem tudja hová megyen!!

Itt látjuk Atyánk szeretetedet, és sokasuló napjainkkal jobban jobban merülünk el kegyelmed végtelenében! Igéretet tettél, s az igéret teljesült, lelkedtől ihletett férfiak látásokat látának, s ezek is megvalósultak. Az első

embertől fogva sok ezer év után jött meg az *időnek teljessége*, melyben eljött a te szent fiad is *megtanitani mindeneket az örökéletre, hogy tégedet ismerjenek egyedül Istennek lenni.* Kárhoztatást talált e világon, mert *az emberek cselekedetei gonoszak valának*, s *még sem kárhoztatott*; tanitott, s ezért jutalma lön az üldözés, *hogy tisztessége ne legyen az ő hazájában*; sirt, pedig *akaratodat cselekedte*, mások valának azok, *kiknek szive elhajolt tetőled*; tűrt veretést s hordozta a sulyos keresztet, mikor e földön annyi volt a gonosz, mint a felleg, melyben elborul az áldott nap; *meghalt, ki e világért született*, s visszamaradt a verejték, köny és vér az úton, mely őt dicsőségre vitte, nekünk pedig idvességet biztosit!

Atyánk! a szenvedés közelgő pillanataiban *jó dolgot cselekedett az, ki drága kenetet töltött szent fiad fejére.* Lám itt vannak az ő szenvedéseire emlékeztető pillanatok, melyeket oly sokszor ujitottál meg az emberek és anyaszentegyházad életében. Elhoztuk mi is a drága kenetet vallásosságunk buzgó érzelmeiben; kitöltjük most is fohászkodó énekünkben és könyörgésünkben hitünk olaját, összegyülve mint amaz első hivők ájtatosságuknak házában. S kérünk, ha vannak, kik a vallást megbántották, igazságait álnokul megölik, kigunyolják beszédeit, keresztre feszitik törvényeit, sorsot huzva megosztoznak javain, s e szent vér diján is csak kárhozatot vesznek lelköknek: *szabadits meg minket e gonosztól*; s ne engedd, hogy szemeink e bűnt látva, lelkünk az édes mérget megszokja, hogy aztán többé bűn és büntetéstől menekülni ne tudjunk!

Mint kiöntött viz folynak el napjaink, s vissza nem térnek soha. Most még van időnk. Engedd jó Istenünk megfontolni, hogy azért esik el az emberek igaz ügye, s nem teljesül a lelkek szent vágya, mert a bűn sulya alatt elsőb-

ben elesik maga az ember is, s igy szakad meg a láncz ég és föld között. Mivel vétkezett felette igen Jéruzsálem, azért csufoltaték meg. És ha Jézusnak sok jelei után is el kellett rejteni magát a hitetlenek elől: ma is annyi csodadolgaid után méltán hangzik felénk lelked feddése: Kicsoda hitt a mi beszédünknek, és az Urnak karja kinek jelent meg?

Boldog, ki jár a te útaidon; s e nap alkalmat hozott, s arra unszol, hogy magunkat megigazitva sokat sokat tegyünk idvességünkért. Vezess hát oh Atyánk annak példájával, ki szeretetében örökséget s beszédiben kincset hagyott minekünk. Vessük le, mint ő, mi is a felső ruhát, ezt a világ és emberek előtti kedvességet, s övezzük derekunkra a tiszta kendőt, az igaz és egyenes indulatot felebarátinkhoz; s igy igazitsuk meg egymást, megmosván lábainkat ártatlanságban; mert ha nem tesszük, nem leszen őhozzá semmi közünk. Ne nézzük azt, mily mélység tátong a király és koldus között, s mekkora különbség van a gazdag és szegény sorsában.... Boldogok leszünk, ha ezeket cselekesszük: ha mindenkit vérünknek tartva, egymást az élet útján a te nevedben köszöntjük; boldogok, ha örök hazánk felé, tehozzád sietve, felemeljük az elesett nyomorultat, bort és olajat töltünk a sebekbe; s boldogok ha megosztjuk ruhánkat, kenyerünket és hajlékunkat; boldogok, ha karjainkba vesszük porból az ártatlant, s keblünk lesz menedéke az üldözött igaznak, hogy beteljék az irás: A ki szereti az Istent, szeresse az ő atyjafiát is! Világban élünk s földieket keresni szabad és kell; de őrizz meg, nehogy ezek legyenek örök rugói s céljai éltünknek; mert e vágy és szerelem kiirtja a barátságot, elnyomja a hit szavát, s lelki szent szövetségünk mellett is pénzért gonoszokhoz és gyilkosokhoz szegődik, hogy titkon adja a jelt, áruló csókkal illessen, s

a lélek üdvén addig vásárolja a kárhozatot, mignem elhull az áldozat, a visszalépés már késő, a megbánás könyüi hasztalanok, s mit ér aztán, ha a világot megnyerjük, a lelket pedig elvesztjük?! Ha szent ügyünk mellett megszáll a lelkesedés tüze, éltess elsőbb tanácsiddal, hogy mit szóljunk és igérjünk, hogy aztán szavunknak emberei legyünk, s igéretünket, mint szent fogadást, beváltsuk. Ha távozunk innen, hol együtt lakoztunk Jeruzsálem javaiban, mert közösön vettük kegyelmedet: ott kün is az élet nagy terén, ne legyünk mások, mint itt; ne foglaljon el az árulás lelke, ne boritson el a sötétség órája, hogy egymásra irigykedjünk; ne vigyenek tévelygésbe indulataink, hogy a föld nyomorait, keserveit szerencsétlenség és versengés által többitsük. S ha mások mégis méltatlanságot követnének el rajtunk, erőszakot a hiten és lelkiismereten, jogon és igazságon: ne háborodjék meg a mi szivünk, mert hiszünk tebenned és a Krisztusban. Hogy kivivhassuk e czélt, segélj lelkünk szent harczában ma is. Mint a te igaz munkásod tanitotta, segélj kimetszeni minden szőlővesszőt, mely gyümölcsöt nem terem, hogy hagyjunk el minden hiábanvalóságot; és segélj megtisztitani minden termő veszszőt, hogy ápoljuk és neveljük az erkölcsiség minden érzeteit, melyek megtermik a hit cselekedeteit; mert igy maradunk a Krisztusban, s te igy dicsőülsz meg mibennünk. Minden szükségeinkben hozzád folyamodunk; mert te tudod mi nélkül szükölködünk és te gondot viselsz! Viselj gondot ránk, áldd meg napi munkáinkat, táplálj sorsunkhoz illendően. Szegénységet avagy gazdagságot ne adj minekünk. Tanits kevéssel beérni és gazdálkodni, hogy áldásidból juttassunk másnak is; tanits arra is, hogy az idő intésire figyeljünk, kövessük a bölcseség szavát, mely tud bővölködni és szükölködni. S hogy mindnyájan akaratod-

nak éljünk, lelkünket minden kisértetben ama szent szövetségre megőrizzük: hallasd igédet ma is, melyet szent fiad nyugodtan mondott el, hogy elmondhassuk e napról mi is ővele: E világon nyomoruságtok leszen, de bizzatok; én meggyőztem e világot. Az ő nevében kérünk, hallgass meg. Ámen.

Csötörtökön estve.

Örök szeretet, mennyei Atyánk a Jézus által! hozzánk közelgettél e napon, melyen segitségre hivtunk tégedet! s mi törődve bár — mint egy szent vándorlásban — betértünk hajlékodba; mert megemlékezel a te gyülekezetedről, melyet régen szerzettél; s izraelnek adsz békességet, mely megerősiti szivünket.

Kinszenvedéseinek nehéz órái előtt felkereste Jézus is a helyet, hová gyakorta gyül vala az ő tanitványival, s a kisded folyamon túl, ott a kertben az olajfák alatt imádkozott. Lelke szomoru volt mindhaláligs kért: halehetséges, muljék el a pohár; s midőn verejtékei mint a vércseppek aláhullának a földre, megjelent angyalod, hogy őtet bátoritaná.

Itt van örökéletünk szent vize a te oltáridnál, itt az a hely, melyen oly sokszor bágyadt lelkünk az imádkozásban megenyhül, s itt szállitod alá ránk vallásunk angyalát, hogy életcsalódások, tévelygések s emberi méltatlanságok ütődéseiben megsebzett szivünk vérkönyüi felszáradjanak!

Boldogok vagyunk hiszen igy is, bárha panaszod bántja nyugalmunkat: minden szivet elfogott az erőtelenség! De mennyivel boldogabbak volnánk, ha oly nyugodt önérzettel állhatnánk itt és sorsunk jövője előtt, mint a mily tiszta lélekkel várta szent fiad a halált, hogy telnének

be az irások és a te akaratod! Ha tiszta volna a kéz, melyet felemelünk, bűntelen az ajak, mely szent neved dicséretét zengi el, szeplőtelen a lélek, melyet belénk te lehellettél, ártatlan a sziv, melyből indulataink és tetteink mint forrásból kibuzognak: hisszük, hogy igy *hozzánk sietnél, midőn hozzád kiáltunk, felmenne imádságunk elődbe, mint a jó illatu füst, s kezeink felemelése, mint az estvéli áldozat!*

De igy oh mindentudó Isten! irgalmad székihez borulunk, ott valljuk meg, hogy a feddhetetlenség dicsekedésünk nem lehet. S itt igazságos szined előtt érzi lelkiismeretünk szent fiad szemrehányását: *Ti is tiszták vagytok, de nem mindnyájan!* Messze kéklik tőlünk a szép egek tisztája, s távolban ragyog lábaid alatt a csillagok özöne: messzébb, messzébb maradtunk tetőled, s távol azon szentségtől, melyre pedig *hivatalosok* vagyunk. Az, a ki áldozat lett a világ bűneiért, édes tudattal mondhatta el: *Atyám megjelentem nevedet az embereknek,* s aztán imádkozhatott *azokért, kiket neki adtál;* de vajjon, mi tettünk-e bizonyságot teljes életünkben, avagy csak ma is cselekedetinkkel terólad, bizonyságot a névről, melyért keresztényeknek mondatunk, s hoztunk-e áldozatot hitünkért, mely gyámola volt éltünknek, s melyért vér folyt le a keresztről? S hogyha most örökre kellene elszakadni a világtól, elmondhatnók-e a miéinkről, véreinkről és feleinkről, kikkel összeköt a hit, bizalom és szeretet: *Kiket nekem adtál, én megőriztem;* s ha közel volna a pillanat, melyben lelkünk portestéből hozzád tér, megváltónkkal együtt tégedet kérhetnénk-e: *Atyám eljött amaz óra, dicsőitsd meg a te fiadat?*

E szent nap alkonya komolyan szólit fel számolni tetteinkről, s minden pillanat, mely röviditi éltünket, arra tanit, hogy megtérésünket ne halogassuk; *mert nagy hirtelen jön ránk ama nap.* Minden áldás sáfárságot

vár, melyről a gazda számot veend kérlelhetetlenül. Atyánk! mily boldog, a ki felemelt fővel s nyugott érzettel nézhet végig teljesitett kötelességein, bárha kevés volt is, mire megbizatott, de igaz sáfárnak találtatván, meghallhatja: J ó l v a g y o n j ó é s h i v s z o l g á m!

Elmerülnek nem soká napod sugárai. Lám már is bágyadozva intenek vissza, s éj lesz velünk, sötétség körülöttünk. Igy száll alá életünk világa, igy merül be földi pályánk, midön a sir lesz hazánk s a halál édes álom. Szükség erről megemlékezni, mert e l v é g e z t e t e t t d o l o g, h o g y m i n d e n e m b e r e g y s z e r m e g h a l j o n; s gyáva ki meghalni fél, s nem vette számba kegyelmedet az, kit e végzésed készületlen találand. Tanits élni és meghalni szent fiad példája által. Minthogy pedig még időnk van, addig is, mig a félhalálban elfáradt életünk megpihenne, engedd figyelni szent fiad intésire: M i g v i l á g o s s á g t o k v a n, h i g y j e t e k a v i l á g o s s á g b a. Cselekedjünk sok jót, hogy rövid éltünknek időt nyerjünk. S ha nem áll is meg nagy tetteink felett nap és hold, mint egykor szolgád nagy harczaiban: szép lesz az is, ha bár, mint egy csillagocska, lelkünkben él és ragyog házi és vallásos erényünk. Nem fegyverrel visznak mindig sok és nagy dolgot, s nem győz mindig a szablya, melyet ellenségre hüvelyéből kirántnak: s z e l i d s é g é s a l á z a t o s s á g által hatni tanitott hitünk vezére, hogy m i, k i k l e l k i e k v a g y u n k, é p i t s ü k e g y m á s t a s z e r e t e t n e k á l t a l a. Kisértéseink lesznek mindenkor: tanits v i g y á z n i és i m á d k o z n i. És mikor látogatásod karjai ránk nehezülnek, szelid megadás, csendes türelem segéljék csekély erőnket a nagy suly emelésében; mert a hánykodások csak nehezitik a terhet, s céltalanul fogyasztják tehetségeinket. Mint megbékélni vágyik lelkünk most teveled: ugy nyujtsuk engesztelődésre ellenségünknek is kezeinket; mert i g y b o c s á t a s z m e g t e i s m i n e k ü n k. Mindnyájan őrei vagyunk az egyháznak, nem menthetjük magunkat a gonosz testvér-

rel; vigyázzunk az erőtelenekre, tegyünk a tehetetlenekért, s hol a lélek üdve kérdésben forog, ne legyünk érdektelenek. Vallásunk szent ügye felett virasszunk éber lélekkel, nehogy lelkünk nagy pásztora megfeddjen: Ekképpen nem vigyázhattatok énvelem. S ha már mindent megtettünk, testünk elfáradt és lelkünk kimerült; akkor, akkor Jézus szavaival adj csendes álmot: Aludjatok immár és nyugodjatok!! Az ő nevében kérünk, hallgass meg! Ámen.

Nagy-pénteken reggel.

Megfoghatatlan bölcseség, imádandó kegyelmü Istenünk a Jézus által! mély megindulásban imádkozunk most előtted. E nap gyászos emlékein visszagondolunk az időre, melyben eljött a sötétségnek órája, hogy csókolással elárult fiadat mint a bűnöst elfognák. Eszünkbe vesszük ma még a jövendőlést is, melyről lelked szólott: Nem leszen azon napon világos és állandó nap. S oda sohajtanak, azon táj felé szállanak lelkeink, hol a lelkek megváltója, mint fogoly hurczoltatik, s a világszabaditó élete — kinok között a kereszten — mint a szelid nap túl a láthatáron leáldozik!

A te szerelmes fiad, kiben megengesztel-tettél, kiről irva hagytad: Soha ember ugy nem szólott, mint ő, az igaz és ártatlan eleibe megyen az üldözőknek, s bár rettenetes a kin, melyet szenvedni kell, önként lesz áldozatja a tévelygéseknek!

Élsz te örökkévaló, s karjaid nem rövidültek meg, hogy megne szabadithatnád; s még is elnézed, hogy a gonoszság miként űzi vad játékát az ártatlannal; a bűn miként kötözi le karjait az igazságnak. Élsz és megengeded, hogy a nép pártot üssön ellened, s hamis tanubizonyság után a te szented vereséget szenvedjen. Élsz és eltüröd, hogy vétkezzenek a papok fejedelmi, s mikor az

igaz fő töviskorona alatt vérzik, elhagyod, hogy birói székben üljön a bünös hatalom!

Im látjuk már ezekben oh megfoghatatlan bölcseség, hogy nem olyanok a te útaid, mint a mi útaink, és a te gondolatid, mint a mi gondolatink! Itt értjük azt, miért mondotta ama szenvedő, kire már a szolgák kezöket veték: kérhetett, s adtál volna többet tizenkét sereg angyaloknál; de ennek így kellett lenni, hogy legyen a te akaratod, és telnének be az irások! Csodálandó vagy minden munkáidban, megfoghatatlan a bölcseségben, melylyel az élet titkait feltárod, az emberek tévedéseit, a roszakat is javunkra forditod; de még is legmélyebben hatja meg lelkünket a kegyelem, mely ez áldozatot hozta az emberiség s lelkünk szent ügyének, hogy ama halálból támadjon hit és örökélet, hogy amaz éjszaka szülje a napot, melyen mint új világ gyermekei megmosulva a váltság szent vérében, vessük el a sötétség cselekedeteit, s öltözzünk fel világossághoz illendő öltözetben, s higyjük mindnyájan, hogy valakik megkeresztelkedtünk a Jézus Krisztusban, az ő halálában keresztelkedtünk meg, s ha ővele meghaltunk, bizonyára az ő feltámadásának hasonlatossága szerént feltámadunk, s ővele egygyé leszünk!

Uram, nagyok a te dolgaid s csudálatosok cselekedeteid az emberek fiaihoz! Te vagy az Ur, ki irgalmasságot cselekszel, hogy újonan szülessünk az élő reménységre, te vagy a kegyelem, mely megtart a hitnek általa. Ezeket elgondolva borultunk elődbe most is; mert lelkünk érzi, mily nagy az áldozat, mely lett e napon szent fiad a Jézusban.

És látjuk e példából sorsunkat is, s tudjuk az élet és

kijelentés könyvéből akaratodot is, hogy üdv és dicsőségre mi is csak keservek pályáján s tövisek között juthatunk. Sokat kell itt türni és szenvedni, ha boldogok akarunk lenni, s őt kell követnünk mindenben, ki szenvedéseiben is példát hagyott, hogy a mint ő cselekedett, mi is ugy cselekedjünk.

Itt a Sion hegyén, az élő Isten városában, e mennyei Jeruzsálemben, itt gyászolunk és sirunk mi is áldott Jézusunkkal. Mint ő felkereste lelke ihletéseiben a szent magányt: sokszor reája gondolva eljöttünk e titkos helyre, hogy panaszoljunk neked mennyei atyánknak, s vele öntsük ki szenvedéseink könyeit. Ő velünk volt igérete szerént, s megzendült felettünk igéje: Boldogok a kik sirnak! Elfáradtunk, s mi is, mint ama tanitvány, kebelében megujultunk, s éreztük biztatása igaz voltát, hogy az elfáradtakat megnyugtatja! Világ és emberek között nem volt annyi helyünk e földön, hová fejünket lehajtsuk; de égre emelte szemeinket a hit, s ott a szent kárpiton ama biztatást felirva találtuk: Az én atyám házában sok hajlékok vannak! Mint az irigység kaján lelke halálra kereste, s a szolga-lelkek csúfsággal illették Jézust, s nádszálat adott kezeibe a káröröm, s veres bársonypalástot vallaira a gunyolás: üldöznek mindet is méltatlanságok, a mi kezeinket is megkötik a gonosz emberek, fogva tart a szeretetlenség, s ha mint ő jól szóltunk is, megostoroz a féltékenység és a rágalom; de e sötét órákban megjelenik szelid képe szabaditó sugára, s nyomdokin járva, érezzük, hogy ő az út és élet, melyen hozzád juthatunk s lelkünk felbátorodva együtt vallja vele: Ne féljetek, a lelket meg nem ölhetik. Leszáll szerencsénk csillaga; gyász és éj boritja sorsunkat, halál és enyészet rémiti lételünket, elfutnak ismerőink, elhagynak véreink és barátaink, alig alig marad egy avagy kettő, ki szenvedéseink tanuja legyen, s a válság pillanatain, még

e kevésből is jut, a ki megtagadjon. Oh Isten, ki jól ismered a sziveket, az emberek és az élet természetét: ismerj reánk is. Ha igazak vagyunk és igy szenvedünk még is, hadd szóljon a vallomás rólunk is, mint követőidről: Az én atyámfiai ezek, kik Istennek beszédét hallgatják és azt cselekszik! Vagy ha vétkeink sulya nyom, adj bőv könyüt, hogy innen kimenve is, vétkeinket megbánva sirjunk nagy keservesen! S aztán ha látod, hogy igazán szeretünk tégedet, Jézus anyaszentházát és a mi szent vallásunkat: mint ama megtértet, ki könyhullatással öntözé szent fiad lábait és az ő fejének hajával törlé meg, biztass te is minket kegyelemmel, s bocsáss el e megnyugtató igérettel: Sok bűneid megbocsáttattak, mert igen szerettél. Ámen.

Nagy-pénteken estve.

Mindörökké vagyon a te irgalmasságod oh végtelen kegyelmü Atyánk a Jézus által! Vétkeztek atyáink, mikor a kisértésnek ellentállani nem tudtak, gonoszságba merült a világ, midőn sok jótéteményeidről elfelejtkezett, bűnnek nehéz éjszakája és kárhozat nyomta a népet, midőn nem ismert többé tégedet, s idegen istenek oltárainál áldozott! És te, ki nem gyönyörködöl a halálravalónak halálában, bár fenyegetések között mondottad: Enyim a bosszuállás én megfizetek! kegyelmed csodadolgaival jelentél meg, s irgalmad által szabaditottad meg a világot, hogy készitenél magadnak népet, mely tégedet lélekben és igazságban szolgáljon. Szeretted gyermekeidet örökké, s a vétkezők nagy számaért nem irtotta ki az emberi nemet busulásodnak haragja. Szereteted igért szabaditót, ki megtörendi a csa-

lárd kigyónak fejét. Szereteted támasztott hitet csodák által, midőn szolgaságból népedet megszabaditva vezetted szárazon és tengeren; mikor szólottál égi lángból, s a hegyen törvényeket adtál, az éhség idején mannát hullattál a pusztában, s a kőszikla kebeléből kibuzgott az éltető viz. Félelem szállott a szivekbe, midőn megnyitottad a földet, hogy kik ellened lázadtak, a bűnösöket elnyelje és azért látogatásod kezei sokszor megnehezültek: reményt és bizalmat támasztottál még is a nagy utazásban, s a hazát kereső nemzetet segitetted az ő nehéz harczaiban. Lelked gondoskodott, hogy legyenek vezérek és törvényadók, oltárodnak szolgái, kik áldozatot tegyenek, és próféták, kik magyarázzák az irást és a törvényt, tanitsák a népet, s jövendő dolgokról lelkedtől ihletődve szóljanak. És időről időre megujult az a gondviselés, mely férfiakat támaszta Izraelben, kik hirdessék az igazságot, s ama szent világot, nevednek ismeretét, az emberek elméjében, mint szent tüzet, kialunni soha ne engedjék!

E nép között erődnek általa született a megváltó, kit régen vártak, s a jövendőlések szerént csodatételek között tanitott a te szent fiad, midőn betölt az idő, elközelitett az Istennek országa, hogy megtérnének és hinnének az evangéliumnak. E nép ezerei hallgatták isteni beszédeit, látták csodatételeit, melyeken elálmélkodának. Ők örvendeztek, hogy meglátogattad és megváltottad népedet, hogy felemelted az idvesség szarvát Dávidnak házában! Ők hallották, mikor a boldogságról és a hit erejéről beszélett, új törvényt hozott a szeretetben, örökéletet, feltámadást és bűnbocsánatot hirdetett. Nagy sokaság kisérte diadalommal a szent városba, mikor útjára virágokat hányt, s feltört hozzád a

kiáltás: Hozsánna, hozsánna a magasságban! Isten légy segitségül!

De im kegyelmes Atyánk! e napon látod újabban tévedni az embert, s mint a levegőbe lőtt nyilat a földre, látod ismét visszaesni a lelkeket a kárhoztatásba. Mert lám e nép fejedelmei azt kerestetik halálra, kit te elbocsátottál az egész világnak, hogy minekünk lenne bölcseség, igazság, szentség és váltság. S épen e nép kiáltja a birónak: Feszitsd, feszitsd meg őtet! Hijába szólott ő igazat; hijába tettél bizonyságot őróla, midőn a Jordán felett szavadat hallattad: Ez az én szerelmesem. Keresztnek sulya alatt fárad el, kereszten hal meg az igaz, kihez hasonló sem az előtt sem az után nem volt a földön soha! Oh ez az óra a sötétségnek órája! s méltán vádol a te lelked: Ti azt a szentet és igazat megtagadátok, az életnek fejedelmét megöléték, ki azért bocsáttatott el, hogy megáldana titeket!

Napunk leáldozott! Ott függ már a kereszten hitünk világa, bágyadozva mint az elalvó szövétnek. Nem vádol senkit, mint ki önkéntesen ment a kinokra. Ellenségeiért imádkozik; megbocsát mikor sebeiből vércseppek omlanak alá. Mindaz, a mit akartál, s a mit a jövendőlések mondottak, beteljesedett, s lett a keresztről való tudomány nekünk, kik megtartattunk, Istennek hatalma. Itt vesszük a példát, hogy a haláltól ne rettegjünk, itt látjuk, miként lehet megállani és felelni nyugodtan a birónak, kinek vesszője sújt s szava halált itél; s értjük már, miért irtad hitünk könyvébe: Akarsz-e nem félni a hatalmasságtól? Cselekedjél jót! Lelke bár tiszta volt, nem mint a világé, melyről mondá: Az én országom nem e világból való: s még is, mig az élet kötelei el nem szakadtak, sohajtás emelkedett lelkéből: Én Istenem én Istenem! miért hagyál el!

engemet! Vajjon mi bűnösök miként fogunk és hogy halhatunk meg egykoron?! Megjött a jövendőlt veszély Jeruzsálemre, melynek leányai sirtak. Inség vár azokra, kik útaidat elhagyják, s elvesz a nép, mely nem ismer tégedet. Ott állnak még a keresztnél a tanitványok és több szent asszonyok: Oh hála neked megváltónk szent atyja, hogy vannak még, kik feljöttek e gyászinnepre, kikkel lelkünk drága kenetét, mint az az istenféló férfiu, a te szentednek áldozzuk, ki koporsóba tétetve a halál sötét birodalmába leszállott. Még csak arra kérünk, tanits meg minket is, hogy idején ama nagy harcznak, kinjai közt amaz utolsó órának, mi is oly bizakodva mondhassuk el: Atyám a te kezeidbe ajánlom lelkemet! S valamikép szent tisztelet és remegés vette körül a koporsót, melybe szented gyólcslepedőbe takarva tétetett: akképpen maraszd vissza sirjainkon és temetőinken, mint rezgő sugárt, reményét a hitnek és halhatatlanságnak! Atyánk esedezünk, hallgass meg! Ámen.

Szombaton reggel.

Idvességünk Istene, kegyelmes Atyánk a Jézus által! Minden szombatról szombatra eljő minden test, hogy tégedet imádjon: im e szombaton, tötredelmes hetünk utolsó reggelén, imádkozunk ismét atyai leled előtt. Felettünk halad az idő, jőnek s elszállanak napjaink, megemésztjük esztendeinket, mint a beszédet; csak te maradsz meg örökkön örökké, változhatlanul lételedben, a világok és lelkek törvényeiben, a gondviselés munkáiban s az emberekhez viseltető irgalmasságban. Lám nem tartott most is örökre az éj, melynek bizonytalan órái legközelebbről elmultak, nem szenderitett sirba az álom, melynek testvére a halál, s nem kelle még lelkünknek oly készületlenül megjelenni amaz itélőszék előtt,

*

melynél kiki jutalmát veszi annak, amit a testben cselekedett, ahozképest, a mit cselekedett, vagy jót, vagy gonoszt.

Rövid ugyan e nap, s nem elég arra, hogy teljesleg megigazulván, szentek és tökéletesek legyünk; de a mily drágák a haldoklónak — a hit szentségei között — az élet végpillanatai: oly becsesek előttünk e megtérésnek szánt órák; mert tudjuk, hogy a mennyiben összetart az idő az örökélettel: e napon követendő jó cselekedeteink annyiban lesznek feltételei és kezesei idvességünknek. És ezért örvendünk mi e helyen, ezért énekeltünk jóvoltodról, melylyel betöltesz minden reggel, ezért emeltük fel hálaadásunk áldozatját; s ha innen távozunk is, mint ama gonosztól megtisztittatott ember, szent fiad intése szerént megtérünk házunkhoz és megbeszéljük, mily nagy jókat tett az Isten mivelünk.

Boldog, ki mint szolgád egykoron, előtted jár szüntelen, ki tisztába van önmagával, ki betölt minden kötelességet, s mindennap az élet nagy könyvébe bizonysága lehet a kiérdemelt szerencsének, s lelkének tiszta öröme, az öntudat édes érzése itt a földön az a jutalom, mely szebb az emberek igéreténél, kik tettetés és csalárdság alá rejtőzve csak ámitanak, nagyobb a földnél is, hol a legkiesebb mezőn elhervadnak tövisek közt a rózsák s lengenek gyász virágok, több e világnál is, mely elvész, melyen minden csak hijábanvalóság, s kérlelhetetlenül jőn el a siralom, a jaj és végre a halál.

Idvességünk Istene! ne vonj hirtelen borut egünkre, ne hagyj ily hamar elszomorodni, mintha többé időnk és még reményünk nem lenne. Hiszen kegyelmed érezzük sokasulni e napon is, hiszen még tudunk imádkozni, s hitünk karjaival megölelve arra kérni, hogy segélj lelkünk ügyében, s gondot viselvén reánk, tanits meg, hogy adósok vagyunk

nem a testnek, hogy test szerént éljünk, hanem a léleknek. Mint egykor feltárultak a szent város kapui a lelkek királyának: hadd, hogy nyissuk fel, ha vétkeztünk is, szivünk és lelkünk ajtaját előtted; hadd, hogy szálljon be most különösön igéd: Bánjátok meg és térjetek meg, hogy töröltessenek el a ti bűneitek; hadd, hogy tartsuk meg a feltételt is, melyet a világért szenvedett Jézus mondott: Ha engemet szerettek, az én parancsolatimat mgtartjátok; s aztán megtéve mindent, biztosan számitsunk, mert igérve van általa, hogy a mit az ő nevében kérünk, azt megcselekszi, hogy te dicsőittessél őbenne.

Még is, mert időnk már oly kevés, tanits sokat tenni, megbocsátani, és mindenkivel, sőt az élet minden csalódásaival is, megbékéllni. Utolsó napja ez hetünknek; gondoljunk ama végórára, az élet utolsó szombatjára, midőn napunk örökre leáldozik. Hol vannak testvéreink, kikkel egy vérnek melegében születtünk; hová lettek gyermekkorunk játszótársai, kikkel az élet útain járni tanultunk ártatlanul; hová tüntek ifjuságunk barátai, kikkel a bűntelen öröm virágait szaggattuk, s annyi boldog órát édesen töltöttünk? Hányan lettek árvák, kik siratják a szivet, mely igazán egyedül tudott szeretni, csak emlékezetben áldják a kezeket, melyek titkon és nyilván boldogságukért munkáltak? Oh mily sok a sohaj, mely elszállt idegen éghajlat felé, mely egeidre tört és tégedet keresett; mily keserü és sok a köny, mely éltünk kezdetétől fogva a koporsóra s a sirok göröngyeire aláhullott. Oh Isten! keserves nekünk minden baj, melyet világ és élet okoztak, nehéz minden seb, türhetetlen minden fájdalom, melylyel az emberek és saját feleink és véreink illettek: hát mi nem okoztunk-e jajt senkinek, nem bántottunk-e meg valakit, nem dultuk-e fel, mint gondatlan gyermekek az ártatlan madár fészkét, a háboritatlan élőnek csendes örömét?

Oh kérünk idvességünk Istene! ha kisérnek tévedéseink, a megfelejtkezés pillanatain elkövetett tetteink, bűnös szándéku merényeink: törd fel a hideg sziv kemény rétegét, szaggasd meg, mint a palástot, önző lelkünk bűntakaróját, hogy lássuk mennyire estünk hátra a czéltól, a közboldogság munkálásától, szent tulajdonaid megközelitésétől; hogy, ha boldog jövőt, új eget és új földet várunk, vetkezzük le az ót, és öltözzük fel az újat. Még egy napunk vagyon ama nagy óráig, melyben a megdicsőült Jézussal együtt leszünk, addig is bár hol leszünk, hallasd ma is sokszor, hogy megigazuljunk, ama figyeltetést: Tisztitsátok ki a régi kovászt, mert a mi husvéti bárányunk a Krisztus miérettünk megáldoztatott. Az ő nevében hallgass meg. Ámen.

Szombaton estve.

Megnyilt házadnak ajtaja oh kegyelmes Istenünk a Jézus által! Feljött a Sionba a te néped. Estvéli áldozatra borulunk le. Szivünk buzgó hálá ját hozzuk neked áldozatul Atyánk, hogy ez a komoly és szent pillanat is elérkezett, melyben megigazulni kész lelkünk legelőbb is kérdést tesz önmagában: miként éltünk e héten és mit cselekedtünk, hogy használtuk javaidat és mennyit tettünk le áldásaidból a közszeretet oltárára, megadtuk-e fogadásunkat az Urnak, s megtermettük-e a megtért emberhez-illő gyümölcsöket, van-e s milyen még most is lelkünkben a remény s a hitben állhatatos-e türelmünk, napjaink száma nevelte-e erényeinket, hogy ez által jobbak és tökéletesebbek legyünk, s elmondhatjuk-e szenteddel, küszöbén a nagy napnak, melyen szent fiad feltámadásán a szeretet pecsétcit a kenyeret és bort vesszük: Megmosom kezeimet az ártatlanságban és a te oltáraidat gyakorlom?

Mintha itt hallanók, midőn a földi mélységből szent

egeid felé tekintünk, s ama szent vacsorára gondolunk: Ne jöjj ide közel, old le a te saruidat a te lábaidról, mert a föld, melyen állasz, szent föld! Nem merjük vétkeinket tagadni, s kimondani a szót, hogy nem vétkeztünk; mert bizonyságul hivod ellenünk az eget és a földet, a világosságot és sötétséget. Elismerjük inkább, hogy te mindent megtettél idvességünkért, s mi még is oly éretlenek vagyunk ama nagy aratásra! Oh csak e héten is mennyi időt adtál hatalmunkba, hogy vessünk ebben a léleknek, mily sok intéssel vettél körül, hogy álmunkból felserkenve siessünk a czélra, mert siet felettünk az idő. Teneked minden engedelmeskedett: az eszterág az égben megismerte az ő idejét, a gerlicze, a daru és a fecske tudták mikor kell elmenni; mi, a te néped, nem ismertük itéletidet! Lelked táplálta a vizeket... sokképen volt eleitől fogva segitségünkre nekünk is, midőn az élet és természet kincseiben megáldott, házad javaival megelégitett: de a mi lelkünk vádol, hogy rólad elfelejtkeztünk, s hálátlanok voltunk irántad, s panaszban borul reánk az ég, mintha elhagytunk volna téged, mikor hordozál útaidon! Megis kisértettél, hogy lásd meg lelkünket, ha vajjon boszuságodra való úton járunk-e; de szivünket megkeményitettük, s félünk, mert igazságos vagy, ellenünk zúdul panaszod: Hijába ostoroztam a te fiaidat, az intést nem vették be! Im most is sokan maradnak el az áldozatról. Sirnak a Sionnak útai!

Igaz Isten, kegyelmes Atyánk! Lesz idő, mikor számadásra hivod az embert, mikor felkélsz támadatról és enyészetről, mikor a világnak vége leszen, mikor e föld elmulik és a csillagok aláhullanak. Akkor, oh akkor a bibor és a rongy, a korona és a mankó, a nagyság és mélység,

szegénység és gazdagság nem tesznek különbséget, a tettek és cselekedetek fontba vétetnek, s az erkölcs és az igaz érdem megjutalmaztatnak. Lessz idő ugy-e Atyánk, mikor meglátjuk, kiket itt már siró szemeink nem látnak, mikor ama végtelen hazában azokat ismét megtaláljuk, kiket itt a siralom völgyén örökre elvesztettünk?! Lessz idő, midőn felfedezsz mindeneket, nyilvánosságra hozod a bűnt és az erényt, a jót és a gonoszt, mint igaz biró jutalmat és büntetést osztogatsz, megadod kinek-kinek érdemit, nem hallgatva el semmit — te, k i n e k a z é j s z a k a i s m i n t a n a p f é n y l i k, k i n e k a s ö t é t s é g i s o l y a n, m i n t a v i l á g o s s á g, s i s m e r t e d t e s t ü n k e t, m i k o r m é g f o r m a n é l k ü l v o l n a!!

Mindentudó Istenünk, arra int ez az óra, melyben előtted állunk, hogy m e g t é r h e t e t l e n s z i v ü n k n e g y ü j t s ö n h a r a g o t a h a r a g n a k é s i g a z i t é l e t e d m e g j e l e n é s é n e k n a p j á r a, m i k o r m e g f i z e t s z m i n d e n n e k a z ő c s e l e k e d e t e i s z e r é n t: inditsd fel lelkünket a bűnbánatra, s h o r d o z z e z u t á n t ö k é l e t e s ú t o n, e mellett bocsáss meg, n e v é g y i g a z a t, m e r t h a i g a z a t v é s s z, k i c s o d a é l h e t j ó v o l t o d d a l?! Felejtsd, felejtsd el, hogy mi vétettünk s a legfőbb szeretetet oly sokképp megbántottuk! Mint te megbocsátasz, ugy mi is bocsássunk meg azoknak, kik ellenünk vétettek; s ne legyen senki ezután, ki méltán folyamodjék ellenünk tehozzád, ne legyen már egy pillanat, melyet elvesztettünk. Egész életünk huzódik el most előttünk: kérünk, hogy multunk sok tévedéseire boritsd kegyelmedet, melyen legyen a jóért felirva jutalom és biztatás, a hibáért kiengesztelődés és bocsánat. Jövőnkre támaszd a remény és bizalom világát, melyet kormányozzon jézusi hit, hogy sorsunk hajóján az árbocz mutasson mindig az egekre. Szigetünk, hol megpihenünk, legyen e szent hely, hol a bejárásnál neved van felirva, s majd majd kikötőnk legyen az örökkévalóság! Addig

pedig áldj meg bujdosásunkban, életünk és boldogságunk keresésiben, idvességünk gondjában. Őrködj anyaszentegyházad felett, tarsd meg itt az igaz hitet, neveld az élő reménységet, a jók és igazak számát. Áld meg minden testvéreinket, barátainkat és ellenségeinket. Keresd meg, ha vannak, kik eltévelyedtek, hozd vissza ide, hogy örvendezzünk együtt kegyelmednek. Vigasztalj meg mindent, ki szerencsétlen, és vesztett világ szerént. Enyhüljön a bánat, melyben eped az apa és anya, a könyhullatás, melynek kenyerét érzi az árva és özvegy. Gyógyuljanak be annyi sok sebeink, melyekre az ír és orvosság csak nálad vagyon. Legyen megáldva e föld, melyért elfolyt apáink vére, mint Jézusé a váltságban! Vedd oltalmadba nemzetünket, ennek kincseit a jogot, erényt és szabadságot, tartsd lezárva a viszálkodás angyalit, de áraszd a békességet reánk mintegy folyó vizet. Jutalmazz meg minden igaz törekvést, a hivnek minden verejtékcsepjeit, hogy termékeny barázdák felett hozzanak a hegyek békességet a népnek, a halmok igazságot, hogy ha újulnak napjaink és heteink, s jőnek szent innepeink: hirdessük szolgáddal az Urnak kedves esztendejét. Legyen kegyelem az atyafiakkal, hogy midőn bizunk igéretedbe, mely elveszi haragodat az Izraelről, mert kegyelmes vagy, cselekedje, hogy legyen a mi hitünk szerint. Végül oltalmazz az éjszakában, mely reánk borul, s holnap a nagy napon hozz ide tiszta menyegzői ruhában, hitünk drága kenetével mint a szent asszonyokat, hogy halljuk az angyal szavát: Jézus feltámadott, s higyjük és hirdessük mint tanitványok azt, hogy ővele mi is feltámadunk! Isten, légy irgalmas és hallgass meg szent fiad által. Ámen.

Albert János,
tordai pap.

X.

Megnyitó beszéd,

melyet a londoni egyetemmel kapcsolatban álló ugynevezett „Manchester New-College“ unitárius papnevelő-intézetben az 186$^{1}/_{2}$-ik tanszak kezdetével az igazgató-választmány s jelen volt gyülekezet előtt ez intézet igazgatója s theologia r. tanára JOHN JAMES TAYLER tartott.

Napjainkban két hatalmas törekvést vehetünk észre; mint központra, mindkettő a vallásra vonatkozik. Meg van mindeniknek saját fontossága és jelentősége, melyek azonban gyakran ellentéteseknek látszanak, s eredményeik első tekintetre valóban nem mindig könnyen megegyeztethetők. Egyfelől látjuk a cselekvés s érzés embereit, a kik, belefáradván a vitatkozásokba, s tettleges lelki hit után sóvárogván, oly vallás szükségét érzik, a mely munkálkodásuk közben gyámolitsa, keblöket elevenitse, s eredetének üdvös voltát hatásában láttassa meg, a kik semmit sem törődnek a bizonyságtételekkel vagy vallási elméletekkel, s készek a béke kedviért kérdés nélkül megnyugodni egyházuk hagyományos formáin, ha bennök a gyakorlati igazság némi elemeit, vagy a vallás hathatós befolyásának némi erejét megtalálják. Mindaz, a mit az ilyen emberek a vallásra nézve tudni akarnak, csak annyi, hogy milyen annak gyakorlati befolyása az emberre, s vajjon a társadalmi élet terhes szükségeiben kielégit-e? Másfelől van az embereknek egy számra nézve bár kisebb, de nem jelentéktelen osztálya, a mely nem tud megnyugodni azon, hogy az emberi lélek legmélyebb érdekeivel ily könnyen bánjék el; a kik bizonyos értelmi szükségesség által indittatva érzik magokat arra, hogy a hatásnak kútfejét kutassák; a kik hitöknek okát kivánják megismerni, olyan okát legalább, milyent a tárgy természete megenged; és a kik kutatásukban addig nem állapodnak meg, mig az áthatlan titokszerüség

(mystery), mely a létel alaptörvényeit boritja s kell, hogy elborítsa örökre, megállapodást nem int. Az ilyen emberek előtt az igazság minden. Csak a következményeket venni tekintetbe, az igazság ellen elkövetett tévedésnek tartják. S midőn az igazságból annyit ismertek meg, a mennyit megismerni képesek; midőn eszökjárásának útjára annyi világosság derült, mennyi vezetésökre s benső békeségökre nézve elegendő: elértnek hiszik feladatukat, s ez eredményben megnyugosznak, nem törődvén a gyakorlatban levő szokásos hitnyilatkozatokkal.

E két, egymással annyira ellentétben lenni látszó osztály egy pontban találkozik, mennyiben egy közös történelmi vallást, a keresztény vallást mindkettő elismeri, habár az egyik kérdésen feljül álló tekintélyként; mig a másik abban csak kiindulási alapot talál, a honnan a kapcsolatban levő kérdésekre nézve vizsgálódásait tovább intézheti, de a mely vallás távol van attól, hogy az isteni igazságok bármelyikét oly világosan adná elénkbe, hogy ujjunkkal rámutatván, mondhatnók: „ime, ez a kijelentés“,— a mely vallásnak gyökerét, nyilvánulását, kifejlődését oly különnemü irodalom foglalja magában, mely a legkülönfélébb szerzések s összeállitások mellett, több mint egy évezreden úszva keresztül, két egészen különböző szellemü nép nyelvén jutott reánk, mely nyelvekben a gyakorlott jártasság csak évekig tartó szakadatlan tanulmányozás eredménye lehet. A bölcseség és profécziai látás legmélyebb nyilatkozatait magokban foglaló emez irattömegből az általános (popular) ösztön mintegy öntudatlanul, egy benső sugallat inditásából, kiválasztá a lelki nyugalmára s élte vezérlésére szükséges elemeket, ha nem is mindig függetlenűl a kor előitéleteinek nyomásától, s néha a metafizikai theologiához kötött feltételektől; de a melyek, daczára az oda vegyült száraz hüvelynek, szellemi táplálékot még bőven nyujtottak a léleknek. Szerencsétlenségre, habár talán elkerülhetetlenül ugy kellett történnie, a hüvely és mag folyvást annyira egygyé keveredett, hogy a közérzék most nem képes megkülönböztetni azokat, s az egyiket oly egészségesnek veszi mint a másikat. Itt van már a nehézség. Midőn azok, a kik gondolkoznak s fürkésznek, mert ösztönöztetve érzik magokat erre, kezdik észrevenni a különbséget Isten élő szava között „mely sebes, hathatós s élesebb a kételü fegyvernél“ s az emberi lelket boritó homály között, melyen keresztül amaz útat tör magának; a különbséget az örökélet trónjáról hangzó szent ige s a mulandó anyag között, melyben ez öltözve

volt: elég világosan látják ekkor, hogy a történelmi épitmény a helyett, hogy elfedjen, pusztán hágy, s mesterségesen összerakosgatva, elnyomja és elfojtja benn a csirát. S még is gyakran kell érezniek magok róvására, hogy még a legtisztább igazság fürkészésében sem képesek emez elemeket ugy, miként lelki épülésök s növekedésök kivánná, különválasztani egymástól a nélkül, hogy a közönség vallásos érzékenységét ne sértsék; sőt a nélkül, ha némi kiméletlenséggel vagy tiszteletlenséggel történik az ily kisérlet, hogy az a tömeg vallásos meggyőződéseire legalább egy ideig károsan ne hasson.

„Miért ingatod meg az alapot,“ igy szól a gyakorlati emberbarát, „a melyen annyi béke és remény, annyi nemes inditóerő nyugszik?“ „De mit ér a hit,“ felel reá a fürkésző szellem, „ha alapja nem ép? Hát segitünk-e a közönségen, ha ál- vagy féligazságot adunk neki kétségtelen tények s való események helyett?“

Megegyeztetni e látszólag annyira össze nem férő két párt igényeit; kibékiteni a gyakorlati vallás kivánalmait az őszinte, bátor vizsgálódás eredményeivel; megtalálni mindkettőnek azt a közös pontját, melyen egymást egyensulyban tarthatják, hogy egyik rész se emelkedjék tulcsapongó felsőbbségre: ez korunk vallási nagyszerü feladata, a mely az emberi eszmék által előidézett ellenállhatlan haladás szükségképi következménye, mely előtt senki sem hunyhat szemet, hacsak a legközelebbi pillanatban már nyugtalanitó bajokkal küzködni nem akar; melyet semmiféle kikerülés vagy ügyes leleményesség sem képes állandóan háttérbe szoritani.

E kérdés, ha tekintjük következményeinek a gyakorlati életre ható nagy befolyását, fontosabb mindazoknál a kérdéseknél, melyek a mult három század alatt a társadalomra s általában az emberiségre vonatkozólag a közgondolkozást foglalkodtatták. Azzal a szándékkal, hogy e kérdés világositására egy-két szerény nézettel talán járulhatok: megkisértem ez alkalommal röviden megmutatni, a mennyire tehetem, azt, hogy a gyakorlati vallás — az a vallás t. i. a mely a lelkiismeret s általában az élet közvetlen igényeihez legközelebb áll — kétségtől s félelemtől csak ugy megmenthető s valóban szilárd alapon csak ugy nyughatik, ha a fürkésző (scholar) vizsgálódásait teljes őszinteséggel követjük minden következményeiben, még akkor is, ha szintén némely jelentéktelenebb tévedés vegyülne is a közvetitő törekvésbe; s másfelől, hogy az egyszerü kegyes lelkek benső öntudattal naponként szerzett észleleteik s ta-

pasztalataik eredményei viszont nem kevésbé szükségelik, mintegy határozó irányadóul, ama tudósok gondolatait, a kik régi iratokban s mély elméletek nyomán kutatják az igazságot, melynek arczára az elvont szemlélődés tiszta levegőjén át ohajtanak pillantani.

A fürkésző theologusnak tehát, a ki hivatását felfogta, nem az értelem elbizakodása, hanem az igaz kegyesség által kell vezéreltetnie, hogy őszinte, bátor, utógondolatoktól ment legyen, miként az igazság Istenének szolgáló emberhez illik. Annyi világosság derült már a társadalom minden rétegeire a miénkhez hasonló országokban, hogy még a tanulatlan elme is észreveheti, hogy a vallási igazságok hivatalos hirdetői a bizonyosság látszatával folyvást oly állitásokat terjesztenek s támogatnak, a melyek nem alapszanak kielégitő bizonyságtételeken (evidence), a melyek a legbonyolultabb bajosságokkal vannak behálózva; hogy ezek, miként állitják, azért vannak igy, azért tartatnak mintegy sötét háttérben, mivel nem lehet őket kimagyarázni. Szerencsétlenebb viszony ennél tanitó s tanitvány vagy hallgató közt valóban nem képzelhető. Minden erkölcsi befolyás vesztve van attól a pillanattól fogva, midőn valaki feltette, hogy ama tekintély, melyre nézve tőle alárendeltséget kivánnak, ily alapon áll, s hogy a közoktatók vagy nem ismerik az igazságot a maga valóságában, vagy, ha ismerik, nem akarják azt kimondani. Kétkedés és bajosságok nagyitva tünnek fel a határozatlanság ily állapotában. Az ismeretlen vagy sejtett dolgok nagyobbaknak tetszenek, mint a milyenek valósággal.

E theologiai nehéz helyzetből csakis azok becsületes őszintesége által van menekülés, a kiknek magas hivatások az igazság keresése s terjesztése, kelljen bár bevallaniok egykor, hogy a hozzájok intézett kérdésekre tiszta feleletet adni nem tudnak. Az ily bevallás, hogy t. i. némely nehézségek azok előtt is nehézségek, a kiket a közönség tanult, bölcs embereknek tekint, ama nehézségek erejét féligmeddíg magában elenyészteti; a tanult és tanulatlan közti egyenlőtlenség nyugtalanitó érzetét mérsékli az emberi korlátoltság közös voltának tudata. Helyes dolog, hogy a tanulatlan tanulja meg a tudóstól, mily kevés az, a mit tudunk s tudhatunk mindenkor oly dolgokra nézve, a melyek jelen tapasztalataink határán kivül esnek; s hogy a tudománynak nem legcsekélyebb része az, mely megismeri az általa át nem hágható határokat. Az értelmi elbizakodás — mely vádat azok szórnak mások ellen leggyakrabban, a kikre az leginkább illenék — rendesen nem a tudo-

mány, hanem a tudatlanság bűne; mert a tudomány az, a mi megméri tudatlanságunkat. Titokszerüségek vesznek körül sok tekintetben, s nem a mélyen látók, hanem a felületesen gondolkozók szokták képzelni, hogy képesek eloszlatni e titokszerüségeket. „Elvetni egy mystériumot csak azért, mert mystérium," ugymond egy nagy naturalista, „az emberi elbizakodottság legélesebb nyilvánulása."

Ez átalános észrevételek mellett, melyeknek czéljok arra figyelmeztetni, hogy mint mindenben, a vallásban is a legbölcsebb s legbiztosabb politika a nyiltan haladó öszinteség: meg kell említenem még azt, hogy a tudományos fürkészet mostani annyira eléhaladott állapotában alig függ tőlünk, hogy a beszélés vagy titkolódzás közt válasszunk, hogy a tények feltartóztathatlan logikája kényszerit, akár van kedvünk rá akár nincs, az igazság kimondására. A kereszténység nem valami új jelenség nemünk történetében. Gyökerei messze és mélyen vannak elterjedve a világ nyelvében s irodalmában, ugy hogy bármi módositsa a multra vonatkozó nézeteinket: arányosan kell, hogy illesse vallási fogalmainkat is. Annak, mint az emberiség fejlődésében élő elemnek, gondolkozva tanulása: az egymással szoros kapcsolatban levő tudományok nem egy ágával szövődik össze, a mit megváltoztatni nem áll hatalmunkban. Változások, sőt egész átalakulások történtek a tudományok különböző ágaiban; maradhatnak-e a kereszténység elemeit tevő eszmék mereven, mozdulatlanul, midőn egyéb eszmék, melyek abba bele vagy abból szükségkép kinőnek, teljesek élettel s fejlődési erővel? Az emberi gondolatok sorozatában, hová legbensőbb érdekeltséggel füződik a lélek, avagy csak egy pont legyen-e kopár, mig a többieken mindenütt virág s gyümölcs tenyészik? Ha a theologusok egy neme hajlandó megnyugodni e nézetben: a fürkésző szellem bizonnyal elveti azt, s tisztább hitrendszert igyekszik alkotni magának. A geologia azon fényben, melyet reá az újabb tudományosság vetett, összerontotta örökre azt az alapot, melyen némely elemi hitrendszerek épültek vala. Humbold „Kosmosát" a legélesebb elme sem hozhatja öszhangzásba a külső világegyetemről felállitott ama nézettel, melyen bibliai magyarázatuk egész rendszere nyugszik; pedig amaz bizonyitásokon alapszik, s az összes tudományos világ támogatja. Ezek a dolgok nem elméletek, hanem tények, oly tények, melyek valóságáról a közértelem naponként tisztábban győződik meg; melyekkel találkoznunk

kell, mert ki nem kerülhetjük. Hiszen már gyermekeknél sem szokatlan dolog, hogy az erkölcsi s fizikai igazságok közt különbséget tesznek, s mig az előbbiek kútfejéül a bibliát ismerik el, az utóbbiakra nézve azt semlegesnek tekintik. Az igazság itt csak részszerint van; s a korlátolt magyarázatnál, melyet ez alapon némelyek előnkbe adnak, sokkal tovább vinne e tényre vonatkozó minden eseteknek gondos, öszinte vizsgálása. De mellözve a természettudományokban történt nagyszerü változások bővebb fejtegetését, forduljunk azon tudományok felé, melyek az emberi természetet még közvetlenebbül illetik: mint nyelv, mythologia, népisme s mélyebb kritikai eljárás a történelemben, nyelvészetben s müvészetek körül; vajjon sokat állitunk-e ezekre nézve, ha azt mondjuk, hogy azok a feltételek, melyeken egykor kétségtelenül látszottak állani, összeomlottak, sőt némely esetekben egészen elenyésztek a szüntelen kutató vizsgálódás világosságában! S ezekben már érintettük is jórészint a tudományok azon ágait, melyeknek a biblia magyarázatára, s abból származó vallási fogalmainkra szükségkép egyenes befolyást kell gyakorolniok.

A tények nagy száma bizonyitja, hogy az embereknek Istenről való fogalmaik s imádásuk kifejezése módjai bizonyos benső viszonyban vannak a nyelv képességével, melyet beszélnek, a nép különös lelki tulajdonságaival (idiosyncrasy), s a más népekkel való érintkezés szülte változásokkal. S általában kimutatható minden néptörzsre nézve, hogy vallási fogalmaik a haladó fejlődés bizonyos fokozatain mentek keresztül, külső természeti tárgyak körül kezdődvén, innen a jelképekre, majd lassanként métafizikai formák szerént elvont eszmékig emelkedtek. A történelem oly általánosan bizonyitja azt, hogy kénytelenek vagyunk az emberiség fejlődése törvénye gyanánt fogadni el; s nemcsak hogy semmi jogunk sincs feltenni, hogy a fennebbi egyetemes törvény hatása alól egy bizonyos nép történelme kivétel legyen, hanem ama népről hátramaradt emlékek magok is az ellenkezőnek adják világos bizonyság jeleit. Egy nép vallási fogalmairól, vallásos fejlődése napjaiban nyilatkozó saját maximái, uralkodó hagyományai, melyek idővel irodalmává váltak, tesznek természetes bizonyságot. S mindez a fennebbi egyetemes törvény mellett szól.

Mellőzzük azt, mennyire lehetett fogékonyabb s reákészültebb a héber nép más népek felett a vallás tisztább felfogására, a gondviselés által neki kijelölt ama hivatásra, hogy megértse Jézus ta-

nitmányát, mely a szeretet s szentség élő Istenét jelentette ki a világnak: sokkal inkább tartozik felvett tárgyamhoz azt vizsgálni, hogy nemünk erkölcsi történelmében a legnagyobbszerü eseményt illető felfogásunkra mennyire s miként hathat ama tudományok által deritett világosság, melyek a biblia magyarázatával elválhatlanul vannak összeszövődve. S midőn e szent könyvet ekként forgatjuk, több értelemmel s ezért több tisztelettel: látni fogjuk, hogy gyakran mily nagyon eltér nézetünk azokétól, a kik milyenségre nézve azt egészen egyenlőnek tartják; a kik azt hiszik, hogy a biblia pontos történelmi eseményeket, tökéletes lelki igazságokat foglal magában eleitől végiglen; a kik kimutathatni vélik egész bizonyossággal, hogy annak részei, az egyes könyvek mind azoktól az iróktól származtak legyen, a kiknek neveit viselik; a kik kegyes félelemmel rettennek vissza minden gyanakodástól, a mely az időszámitás hibásságára vagy a szerző bizonytalan voltára nézve a szent könyvet illetőleg nyilatkozhatnék; a kik végre nem tudják megegyeztetni a haladó szellemi fejlődést szülte eszméket az isteni kijelentés eszméjével; a kik nem engednek abból a hiedelmökből, hogy Isten minden igazságot teljes mértékben egyszerre öntött ki az emberi lélekre, a helyett, hogy lassanként lehelje belé, a mint a szellemi organizmus új világosság elfogadására képesebbé válik. Lám, pedig ezek a feltételek, melyeken a szokásos theologiák alapszanak, nemcsak hogy be nem bizonyithatók, hanem le is ronthatók; s a kik ragaszkodnak mégis e feltételekhez, daczára az ellenkező mellett szóló bizonyságtételeknek, sokat ártanak az egész szentirási vallás tekintélyének, magok ingatván meg annak hitelét alaptalan előitéleteik megtartása által.

Nem tudom valóban, minek mondhatnók a bibliát igazábban, mint egy oly nemzeti irodalomnak, melyet összegyüjtött, megőrzött, — s miként bizonyitványok mutatják — annak némely részein időről időre módositott egy sajátságos nép vallásos lelkiismerete. De nehogy tévedésbe hozzon minket e szó „irodalom". Ugyanazon szavak különböző időkben igen különböző dolgot jelentenek. Az irodalom most nem az, a mi volt eredetekor. Egy könyv tartalma az öntudatosságnak talán a leghatározottabb s hathatósabb kifejezése, melyet képzelhetünk; lelkünk legbensőbb titkai egyrészének embertársainkkal való közlése kiválóan erkölcsi tény, meghatározva ama számtalan kötelezettségek által, melyek a keresztény miveltség nemesedett sokoldalu rokonviszonyaiból származnak. De ere-

detileg az irodalom, mielőtt e szót valaki először beirta volna — ha e kifejezést használhatom — kevésbbé volt meghatározott czélból eredő cselekvény, mint az egyszerü szükségesség után hajló engedelmesség; és minél mélyebb érzet szüleménye, annál öntudatlanabb volt maga a cselekvény. Alig lehetett kezdetben valami értelmi elem belévegyülve egyáltalában. A mindenütt jelenvaló szellem az, mely az ember lelkét mintegy nyilatkoztató eszközül használta, s az emberiség szive hangokban tört ki szabadon és gazdagon, mint tavaszszal a madár. Ezek a nyilatkozatok az egyéni megkülönböztetés s felelősség semmi érzetét sem rejtették magokban. A szerkesztés jogait s kötelességeit akkor még nem ismerték. Öröm és bánat természetes nyelven szólott, a mely az összes nép nyelve volt, nem pedig egyeseké, habár egy-egy hang erejénél s hathatós voltánál fogva a többiek felett kitünhetett. Ennek következménye, hogy az egyszerü költészet s durva krónikák hajdan mintegy közös vagyonnak s örökségnek tekintettek, melynek öröklő tulajdonosa az egész nép; melyet bőviteni, gazdagitani, javitani, módositani lehetett a nélkül, hogy valakinek eszébe is juthatott volna, hogy az irói tulajdont vagy becsületességet sértsen. E felfogás egy sokkal később koré. A hajdankorban bizonyos irodalmi közösség uralkodott. Voltak költői-iskolák szintugy mint profétai-iskolák. Még a homéri költőkről is tudja minden e szakban jártas ember, mily bajos meghatározni azok történelmi szerzőit, s hogy a mely alakban most ismerjük, kétségen kivül nem egy tekintetben újitáson s módositásokon mentek keresztül. Majd, midőn a könyvek megszaporodtak, a tanulás becse emelkedett, s az irodalom szakmává vált: a régi nézetek e tekintetben nagy változást szenvedtek. S még ekkor is az irók felsőbb osztályában a régi érzés annyira fentartotta magát, hogy a mult idők irodalmi öröksége közös tulajdonként tekintetett. Héber nyelven irtak pl. nem annyiban azért, hogy abban az időben történt eseményeket irjanak le; hanem inkább az erkölcsi tanuságokért, melyeket a jövőnek fentartani e nyelv legalkalmasabbnak látszott lenni. Plutárch életiratai, a pogányság vallásos bölcselmének ez egyik legnemesebb terméke, mindenütt elárulják didactikai irányukat; s a hajdani történetiró által az államférfiak s vezérek szájába adott beszédek valószinüleg hasonló okból veszik eredetöket.

Tisztán szem előtt tartva a régi és új idők irodalmi érzülete közt e különbséget, lehetetlen, hogy ki ne tünjék, mily észszerüt-

len dolog korunk itéleti mértékét alkalmazni egy különböző viszonyok, s erkölcsi szempontból véve a mi nézeteinktől egészen különböző nézetek közt egészszé alakult műre. Láthatjuk, hogy a biblia tekintélyével s hiteles voltával nincs ellentétben az, ha felfedezzük, hogy egyes részei valamelyikének szerzője bizonytalan, vagy épen hibásan van feljegyezve; hogy a mely alakban azok reánk maradtak, valószinüleg nem az eredeti alak; s a bennek feljegyzett események nem mindig öszhangzók a történelmi tényekkel. Mi nem vagyunk jogositva azt követelni, hogy egy könyv más könyvek közül az általános kritikai eljárás alól kivételt képezzen. Mi nem kivánunk a bibliától többet, csak annyit, hogy a hivő lélek egyszerü őszinte nyilatkozatairól, az életet illető meggyőződésről, Isten lelkének az emberek szivére s életére tett hatásáról hiven emlékezzék. Az isteni kijelentés mélysége s gazdagsága a különböző lelkületekre gyakorolt egyetemes befolyásban nyilatkozik; abban a közös érzésben, melylyel azt a közönség elfogadja; s abban a közös czélban, melyet eleibe kijelöl; nem pedig az egyéni tekintély hitelességiben, a mely az egyéni sajátságok által szükségkép korlátozott kell hogy legyen. Innen van egy vallási irodalom előnyös volta egy vallásos könyv felett. Innen a biblia nagy felsőbbsége a korán felett. Előttünk van a legrégibb idők irodalma az ó-szövetségi könyvekben, valamint az apostoli koré az új-testamentumban: s mindkettőben találunk bizonyságtételeket arról, mily mélyen munkált Isten lelke azokban. Nem önkényüleg felállitott feltételekből, hanem levont kétségtelen elvek szerént tudjuk megitélni most, hogy mily viszonyok között fejlődött ki a vallás történelme, s hogy abban minő elemeket kereshetünk s találhatunk. Nincs szabadságunkban, hogy Niebuhr itéletét minden más ókori népeket illetőleg elfogadjuk, csak a zsidókra nézve utasitsuk vissza. A bibliában foglalt elvek ellen nem megsértő dolog kimutatni tudni, hogy azokkal öszhangzólag alakitott némely elméletek nem igazak. A tény változatlanul marad, bármi legyen eredménye oly kisérletnek, mely kimutatni törekszik: hogy szent könyveink közül nem egynek ideje vagy szerzője bizonytalan; hogy azokban egymással meg nem egyeztethető nézetek fordulnak elő; hogy az isteninek s emberinek vegyülékét foglalja magában mindenik; s hogy történelmi vonásai itt-ott elfacsartak. Oly tények ezek, melyeket, azt hiszem, ma már senki sem mer tagadni, a ki az összehasonlitó tudományban valamennyire jártas; oly tények, a melyekkel a jó-

szándéku, szabad kritikának tovább kell foglalkoznia, ha azt akarjuk, hogy tisztább, állandó hithez jussunk, s egy független bibliát forgassunk.

Semmit se féljünk tehát a gondos, becsületes vitatástól. Két tény világosan emelkedik ki — miként gránit-sziklák — a mult idők sötét tengeréből, melyek ellen a scepticismus hullámai hiában csapkodnak; egyik az, hogy a pogány világ avagy csak megközelitőleg hasonlót sem mutat fel a héber könyvek tanitmányához; a másik: ama titokteljes szellemi elemek, a melyek időszámitásunk kezdetekor a világ történelmébe vegyültek, és a melyek egyátalában csak ugy kimagyarázhatók, ha azok központjául s kútfejéül egy oly Krisztust fogadunk el, a milyent nekünk az evangelium kijelent.

A tudományos egyenességgel gyakorolt kritikára nézve mondhatni talán, hogy az első tekintetre egyszerüen lerontani látszik. De mit ront le? Egyet sem érint a szellemi nagy igazságok közül, melyeknek a biblia közlője, s a melyek a vallásos ember lelkét táplálják. Ellenkezőleg, különválasztva adja elénkbe a vallásit a csupán történelmitől az által, hogy megmutatja e két elem egymáshoz való szoros viszonyát; kimutatja, mennyire alája van vetve az egyik az emberi fejlődés változhatatlan törvényeinek, melyek alól kivételt nem képezhet a nélkül, hogy a multtal való viszonyát illetőleg minden bizonyitékok meg ne semmisüljenek; a másik pedig, t. i. a vallási elem, mint származik közvetlen a szellemi élet forrásaiból, mely a világba csakis valamely emberi közeg által folyhat. Ez képessé tesz minket, hogy minden értelmi vagy tudományos érdekü dolgot közönyösen mellőzzünk vagy elvessünk; s megtartsuk másfelől lelki hasznunkra az értékes tartalmat, melyet számunkra nyujt. Ily gondos kritikai eljárás gyakran nem egy kegyes keresztény lelket segit megnyugtató eredményre, a kit addig a biblia ellentmondó tételei sajnos kételyek között tartottak; a kit mig némely helyek vonzottak, támogattak: mások reá éppen ellenkező hatást gyakoroltak. Fogadjuk tehát kész örömmel a komoly tanulásból szükségkép származó ilyetén eredményeket, — hogy a bibliában foglalt vallás más mint annak történelme, valamint az adott s az átadó más-más dolgok.

Nyilvános tanitásainkban e két elemet külön kell tartanunk. Teljesebb örömmel fogjuk érezni az áhitatos buzdulás áldott hatását, midőn a boszu s gyülölet sötét szinezetében, mely a vallás fejlődése folyamát majd mindenütt zavarja, csak amaz elvek hiv

kisugározását látandjuk, melyek a társadalmi előhaladás egyoldaluságából s az emberi nem természetes gyarlóságaiból nőttek ki. Tisztább gyönyörrel fogjuk szemlélni Jézus szent parancsait, midőn nem lesznek többé az ördögi elfoglalásról szóló tannal összezavarva. Az Isten országa felőli nyilatkozatok nagyobb lelki jelentőséggel birandnak, midőn átlátjuk, hogy a nemzeti fejlődés minden fázisain átmentek, s oly időszerü tekintetekkel s számitásokkal vegyittettek, melyek később téveseknek bizonyultak. Lelkünket nem a helyi mulékony eszmék, hanem az általános örökkévaló igazságok táplálják. A kritika az előbbieket mellőzni tanit, mig az utóbbiakat eredeti, söt növekedett erejökben tartja meg számunkra. Elveszi vallásunkból azt, a mi csak gyengitne s legyőzne. Mélyebbé, hathatósabbá teszi, világosabban s erőteljesebben tünteti elé a lélek ama hitét, a mely egyedül éltet és elevenit.

Igyekeztem megmutatni, hogy szentkönyveinkre nézve az őszinte kritika — hasonló ahhoz, melylyel a kritikusok most egyéb régi könyveket kezelnek — nem csak oly szükségesség, melyet a vallási tudományok minden ágainak jelen helyzete alkalmaznunk kényszerit; hanem oly eljárás egyszersmind, melynek eredménye a tiszta lelki vallás benső hatásának átérzését üdvösen eszközli; s következőleg a keresztényeknek az ily kritika ellen nyilatkozó kopár idegenkedések helyett, azt támogatniok kellene; bizalommal kellene fogadniok a gondos próbán keresztül ment eredményt; kész kezet kellene nyujtaniok a keresztény világ erkölcsi életének tisztulására azon új szempont tal szemben is, melyből a tudomány a ker. hit némely dogmáit ma tekinti.

De jegyezzük meg jól, hogy a gyakorlati keresztény embernek nem csak el kell fogadnia az ily módon nyujtott eredményt: neki is van, mit a theologia-buvárnak visszaadjon; t. i. azt, a mire gyakorlati vizsgálódásai s tapasztalatai juttatták, melyekhez ha gyakran vissza nem tér, a csupán könyvtudós elmélkedésében annyiszor félre téved. Hogy az igazság egész fényben kiderüljön: szükség, hogy az elmélet s gyakorlat emberei egymást segitsék. A természettudományok megtanitottak minket erre; nagyszerü „Britísh Associationk" tudósitásai nyilván hirdetik: mily pompás gyümölcsöket terem az egyesülés! A vallás tere volna csak kivéve ez általános törvény alól? Holott természeténél fogva éppen a vallás kellene, hogy részesüljön, az emberi gondolatok minden egyéb tárgyai felett, abban a jótéteményben, mely az egyesülés s kölcsö-

nös együttmüködésből származik. Mert hiszen a vallási vizsgálódás nem oly kérdésekkel bajlódik, melyek csak magasabb miveltségü értelmeket érdekelnetnek; hanem oly nagysulyu viszonyokkal foglalkozik, a melyek emberi természetünkre a fejlődés minden fokozatán befolyást gyakorolnak: és a melyekre nézve az emberi nem egyetemes tapasztalata bizonyságul szolgál. Az igaz theologus nem lehet ellene az elmélet s gyakorlat egyesülésének.

Mily nagy s vigasztaló az a tudat, hogy ugyanazon Isten, a ki régentén a prófétáknak s apostoloknak beszélt, lelke által most is beszél a mi sziveinkhez, s lelkiismeretünk mélyébe ugyanazon meggyőződéseket leheli, melyeknek azok a régi beszédek oly ünnepélyes nyilatkozatai. Mi azt, hogy ők az igazságot beszélték, azt, hogy szavaikban az élő Isten igéi vannak vegyülve: hasonló lelki mozzanataink tapasztalatai nyomán ismerjük meg; az által, hogy mintegy önkénytes sugallatra képesek vagyunk azokat egy isteni forráshoz vinni vissza. Mint ama régen élt embertársainkban: gyengeségek lakoznak mibennünk is; mint ők: lelki szabadságért áhitozunk mi is, s vágyódunk amaz örökéletre, mely csak az Istennel való érintkezés békeségében megtalálható. Ugyanazon szavak, melyekben ők vigaszt s erőt találtak: megnyugtatnak s megerősitnek minket is; s valami bennünk munkáló szent igyekvés — mint amazokét — a mi lelkeinket is Istennel való tisztább közösségbe hozza. Új életre emelkedünk ily módon. Az igazságok, melyeknek ők közlői, annál mélyebben hatnak reánk ama távolból, a honnan jőnek; a homályos történetekből, melyekkel behálózva vannak; ama megszentelt fönségből, melyben nyilvánultanak.

De hogy mindezt érezzük s megtaláljuk a bibliában: szükség, hogy már némi lelki tapasztalattal foghassunk hozzá. Hiában forgatjuk lapjait, ha szivünk üres s lelkiismeretünk fásult; szükség a vallásból ismernünk már valamit, mint bennünk honos tisztább elemet. Nem ok nélkül fektettek nagy sulyt a régiek az imádságra, hitre s szent életre, mint a theologust igazán jelző feltételekre; mert csupán az értelem által nem juthatunk el magasabb s nemesebb szinezetü theologiai igazságokra. Azoknak az ifjaknak, a kik filozofiai s theologiai tanulmányaikat e falak közt ma megkezdik, szeretném ezt kötni lelkökre; „ha Istennek minden igazságát ismerni ohajtjátok, igyekezzetek ne csak tudományos kutatók, hanem egyszersmind vallásos lelkü kutatók lenni. Fejtsétek a vallásos életet. Ne mellőzzétek egyéni tapasztalataitokat, lételetek

legfontosabb eredményeit. Egyik szemetek az emberiség mélyebb szükségeit kisérje folyvást, s kérdezzétek magatoktól megszűnés nélkül, miként lehetne kielégiteni e szükségeket. Vizsgáljátok minden alkalommal ama kegyes, önmegtagadó emberek tapasztalatairól s munkálkodásokról beszélő emlékeket, a kik szoros egyességben éltek Istennel, s a vallás világának bányájába mélyen hatoltak." — Ily módon olvasunk dús eredménynyel; az ilyen tanulás deriti előnkbe azokat a tényeket, melyekben az igaz, élő kereszténység képét szemlélhetjük; s a melyek ellensulyozzák az elmére nem kevéssé fárasztóan sőt ártalmasan ható ama nyomást, melyet a történelmi kritika s elvont szemlélet folytonos együttjárása okoz.

Vajjon eltérek-e felvett tárgyamtól, ha a mondottakhoz még ezt adom: „vizsgáljátok s ismerkedjetek meg minden idők nagy költőivel." — Az emberi élet szellemi titokszerüségeinek a biblia után a költők legjobb felvilágositói. Kitárják az emberi lélek szélesebb világát; szót adnak a mélyebb érzésnek s fensőbb áhitozásoknak. Magasztasultabb gerjedelmeikben ők próféták. E forrásból szellemi gazdagságot meritvén, lelketek termékeny leend a theologiai tudományokra. A bennünk ekép képződött lelki érzék legcsalhatatlanabbul fog vezérelni az irás szavaiban az isteninek s emberinek megkülönböztethetésére. E lelki-érzék előtt az utóbbi mint pusztán történelmi oda tapadt rész ülepedik le, mig az előbbi mint tiszta szellemi elem válik ki abból. Ily módon elégithetők ki legjobban a tudományos theologia igényei.

A keresztény papságra jelöltekben a theologiai vizsgálódásra s attól elválaszthatlan komoly tanulásra együtt fejteni a meleg vágyat az igaz vallásos buzgósággal s ama tehetséggel, mely a vallási igazságok hathatós közlésére s vallásos meggyőződés felébresztésére képes: ez főczélja ennek az intézetnek; oly czél, mely korunk nagy törekvéseivel szoros kapcsolatban van, melynek teljes elérése azonban nem olyan könnyü. Azok a feltételek, melyeknek az igaz vallástanitó képzésére közösön kell hatniok, különböző szellemi tehetségeinket érdeklik. Nem voltak-e olyan theologusaink, a kik nem voltak egyszersmind prédikátorok, s megint olyan prédikátoraink, a kik nem voltak theologusok? Anélkül, hogy az egyéni különféle jellemsajátságokat megsemmisiteni akarnók: vajjon nem lehetne-e egyesiteni e kétféle képességet legalább oly fokig, hogy a társadalom növekedő szükségeinek inkább megfeleljünk, mint

eddig? Oly szabad kiterjedést kezd most minden tudomány venni, hogy nem csak magános tanulók, hanem a kiváncsi közönség egész serege csoportosul mindenik körül. Ha a theologia, mely a vallási igazságok tudománya, a közértelemre ható befolyását megtartani, sőt növelni akarja: annak hasonló útat kell követnie. Szeretnék azért igy szólani ifju pályatársaimhoz, a kik itt hallják beszédemet: „ha be akarjátok tölteni azt, a mit korunk tőletek kiván; ha nem akartok hiában tanulni: miveljétek szónoki tehetségeiteket; forditsatok nagy gondot arra, miként lehet a gondolatokat tiszta, férfias és hathatós beszédbe öltöztetni. Vegyétek eszetekbe, hogy az igazság elveszti fele értékét, ha az azt közlő erő hiányzik. Tudom, mily keveset segitnek a puszta szabályok e tekintetben. A valódi ékesenszólás a lélekből ömlik; mindazáltal meg van mindenkiben, a kit komoly akarat lelkesit, az ékesen szólás bizonyos saját mértéke. Gondoljatok azért a nagy munkára, melyet a gondviselés elötökbe adott; gondoljatok annak nemes voltára; ama nagy s jó emberekre, a kik törekvéseik által veletek minden időkön keresztül egyek voltak; buzduljatok a földön Isten szentegyházának felépitésére; ne feledjétek, hogy e czélra szereztétek a nyelvek ismeretét, a tudományok- s filozofiában való jártasságot, s szenteljétek azokat kitűzött czélotok elérésére. Gondoljátok meg, mennyi jó törekvést ébreszthettek fel, s mennyi sötét szenvedélyt fojthattok el ily módon; emlékezzetek azokra az értelem s erkölcsiség fejlődését gátló nehézségekre, melyeket nagyrészben elhárinthattok; arra a sok kétségre, félelemre s nyomorra, melyektől annyi lelket menthettek meg, ha szellemi tehetségeitekkel, melyeket itt mivelendők vagytok, majdon lelkiismeretesen sáfárkodtok. Tartsátok hivatástok e magasztos czélját szüntelen szemeitek előtt, és az oly szivet fog teremteni bennetek, a mely érez, gondolkozik s beszél a ti nyelveitek által, és e beszéd nem leend hiábanvaló.“

Talán soha sem volt idő, melyben a felvilágosult s egyszersmind kegyes, a tanult s egyszersmind őszintén buzgólkodó papság szüksége érezhetőbb, — s a midőn egy ily papság előtt a jóság tevésére tisztább kilátás volt volna, mint most. S midőn rámutattam némely feltételekre, melyek egy ily papság fejlődhetésére szükséges befolyással vannak: talán nem lépek túl beszédem illő körén, ha azt állitom, hogy van még egy más lényeges feltétel; ha e helyről azt merem mondani egyházközségeinknek, hogy nekik is éppen ugy meg vannak kötelességeik e tekintetben, mint

a nekik szolgáló egyházi férfiaknak; hogy ők is kötelesek közreműködni abban, hogy korunk igényeinek megfelelő papságunk lehessen. Miként vonhatjuk a legjobb, legnemesebb elméket ez osztályba? Mi a vallás hirdetőjének főteendője? Gondolkoznunk kell ezen, s cselekedjünk a szerint. Nekem ugy tetszik, ha jól fogom fel a dolgot, hogy a pap teendője az, hogy táplálja a világ vallásos lelkét, minden helyzetben s körülmények közt, ama nagy igazságok hathatós terjesztése által, melyek az emberi lelkek s Isten közti viszonyokkal hoznak tisztába; a melyektől lényegesen függ a lélek szellemi müködése; de a melyeket a világi bajok szemeink elől oly gyakran elfednek. A papnak részt kell vennie természetesen másokkal együtt a ker. egyház gyakorlati munkásságában; de az ő sajátképi munkássága az, hogy tanuljon másokért, hogy magasabb természetü igazságokat keressen, s kimutassa azok végetlen alkalmazását s becsét az életre nézve. Nem szabad neki semmi olyanhoz kezdenie, mely amannak elhanyagolását okozná; különben nem lehet a ker. egyház igaz szolgája. Ha méltólag tudjátok e munka becsét felfogni, tisztelt hallgatóim; ha érzitek annak fontosságát; ha igazán ohajtjátok, hogy e munka jól folyjon: hármat kell papjaitokra nézve elmétekben tartanotok. Az első: erejöket ne terheljétek túl. Ha szellemi tehetségei még nem merültek ki, engedjetek időt neki a tovább tanulásra. A lelki igazságokkal nem lehet gépiesen bánni; nem lehet őket egy bevégzett formában adni elé, mint egyéb kezeink közül kikerült érzéki munkát. Lehet-e a gondolkozás erejére s friseségére megrongálóbban ható gyakorlat, mint azt kivánni, hogy egy ifju ember minden vasárnap két eredeti jó beszéddel álljon elé, kinek e mellett a hét folytában talán még egy alkalmi beszédre is készülnie kell? Igazán bámulnom kell, hogy ily gyakorlatot tulélhetett annyi ép értelmi képesség is, a mennyit szószékeinkben még nyilatkozni hallunk. Midőn az egyházi tanitások üressége s egyhangusága ellen panaszokat hallunk, eszünkbe kellene hogy jusson mindig e kérdés is: vajjon e panaszok egy része nem a közönség tulzott követelésének számitható-e be? Egy jól kigondolt s illő gonddal szerkesztett beszéd bizon annyi, hogy annál többet hetenként a legerősebb főktől is merészség volna kivánni. Nem kellene tehát az egész vasárnapot a formaszerü prédikálásnak szentelni. Mennyire szükséges volna, hogy gyermekeinknek s ifjainknak az ők elméjökhöz mérten a vallás s morál elemi főigazságai egyszerü nyel-

ven adassanak elő; mily nagy haszonnal lehetne némelykor a rendes egyházi beszédek helyett ily előadásokat tartani, a mi által a tanitó elméje is nemhogy kimerülne, hanem még gazdagodnék. Ugy hiszem, hogy a tulságos követelés az eredeti beszédeket illetőleg, egyházunk mostani helyzetében egyik legnagyobb baj, melyen ha segitve nem lesz, a legjobb tehetségeket még sokáig viszszatartja e pályáról.

Másodszor: mutassatok résztvevő rokonszenvet lelkészetek iránt az ő igazság után való komoly buzgólkodásaiban. Ne hallgassatok lelkének minden felmerült kifakadására felekezeti gyanakodással, mintha abban a tévedés némi árnyékától félnétek. Engedjetek illő tért a lelkesedésnek (enthusiasm) minden iránt, a mi igaz, nemes és keresztényies, — s a méltatlankodásnak ott, hol álnokságot s igazságtalanságot láttok. Ne akarjátok őt igen szorosan saját értelmetekhez idomitani. Elégedjetek meg, ha buzgólkodásának s lelke tiszta hevülésének bizonyitványait látjátok. Ily bizalomteljes, jóindulatu szellem nyilatkozása egyházainkban mindenütt, sokkal többet tenne, mint a hitczikkek tételei feletti való viták, arra nézve, hogy a jobb elmék e térre vágyjanak, s szilárduljon a szellemi összetartás köteléke az olyan fürkésző értelmek között is, a kik a szabadság után áhitoznak, azt keresik, de nem tudják hol találják meg.

Harmadszor: ne kerülje ki figyelmeteket a papnak anyagi helyzete sem. Ha szereti elhivatasát, nem lesz szüksége reá, hogy gazdagság s világi dicsőség kecsegtessék őt arra. Megtalálja azt nagymértékben magában elhivatása gyakorlatában. Mindazáltal, ha a pap munkáját igazán becsülitek: igen helyesen s méltányosan cselekesztek, ha gondoskodtok e munka illően végrehajthatásáról, a mennyiben tehetitek. Hiszen tudjátok, hogy ily ügyhez méltó észbeli eredmények gond s nélkülözés nyomása alatt nem állhatnak elő; nem, azon aggodalmak között, melyek a nem biztositott vagy kegyelemből tengetett élettel járnak. Ha a ker. papság igazán tisztelendő elhivatás: megérdemli, hogy mint ilyen legyen ellátva. Van társadalmi helyzetünkben bizonnyal valami e tekintetben, a mi változtatást kiván. Hát nem látjuk-e tehetősebb családainknál sok helyt, hogy a szakács vagy asztalteritő, a kik az alábbvaló testi szükségeknek szolgálnak, bőkezübben vannak jutalmazva mint azok, a kiknek hivatásuk a halhatatlan lélek éhségét s szomját elégiteni ki!?

Mindezt nem gáncsoskodni vagy dorgálni akarás mondatá velem, hanem egyszerüen csak az, hogy korunk jellemét annál találóbban vázolhassam. Az előmbe vett kérdés az volt, miként teremthetnénk oly papságot, a milyenre napjainkban szükség van? S midőn erre igyekeztem megfelelni: érintenem kellett minden tartózkodás nélkül azokat a körülményeket, melyek a feltett kérdés megoldására, nézetem szerint, lényeges befolyással lehetnek.

Távol vagyok azonban attól, hogy a jövőre nézve reménytelenségbe essem. Sőt ellenkezőleg, nem emlékszem, hogy valaha jobb reménynyel kezdtem volna meg a tanfolyamot. Tanulóifjaink száma nagyobb mint bármikor, mióta ez intézettel tanitói viszonyban állok, holott csak szoros vizsgálat után vesszük fel a jelentkezőket; s mind azoknál, a kik most ez intézetbe léptek, a képességnek és sikerdús haladhatásnak kiváló jelei látszanak.

Tisztelt gyülekezet! ha körültekintünk a társadalmi élet rétegein, s látjuk az aggodalommal teljes helyzetet, melyben a felvilágosult, az igazságot kereső emberek közül annyian találják magokat: ugy hiszem, van okunk örvendeni ama korlátozatlan szabad helyzetnek, a melyet nemes gondolkozásu elődeinktől örököltünk. Csak hogy e szabadságban ne keressük saját érdemünket; ne feledjük, hogy az ránk nézve inkább oly kiváltság, mely megfelelő kötelezettségekkel jár; a mely inkább megaláz, mintsem tisztességünkre válik, ha e helyzet előnyeit becsülettel s lelkiismeretesen fel nem használjuk. Világiak és egyházi férfiak! értsük meg mindnyájan ama nagy elv teljes értékét, a mely minket, törekvéseink s a társulati alakulások oly különfélesége közepett is, itten egygyé olvaszt a szabad gondolkozás s szabad beszéd közössége által. S e nagy elv szüntelen való gyakorlatában hadd mutassuk meg a bizalmatlankodó világnak: mennyire lehetséges a bölcs conservatismust az életrevaló előhaladással, az igazság után fürkésző szellemet a kegyes lélek tiszteletre méltó alázatosságával megegyeztetni.

Angolból

Buzogány Áron.

TÁRCZA.

JÁNOS ZSIGMOND
választott magyar király s erdélyi fejdelem élete és uralkodása.

Nemzeti fejdelmeink közt egy sincs, kinek ellenében a történetirás itélete oly elfogult lenne, mint ez ugyszólva fél-árván született, bujdosásban felnőtt, alattvalóinak és ellenségeinek egymástfelváltó cselszövényei közt a legválságosb időben uralkodott fejdelem ellenében. Folyvást felelőssé teszik atyja nagyravágyásaért, minek nem volt oka; vádolják anyja helyett, a ki népe kivánságára az egyházi javakat államiakká nyilvánitotta, a mi őt szintén nem terhelheti; hibáztatják a század és eszmék oly mozgalmaiért, melyeket az idő hozott elé s legyőzni X Léo bullái oly kevéssé tudtak, mint V Károly és II Filep hadsergei. Azt mondják róla, hogy gyenge volt, megrettent a vész előtt. Ez emberi dolog. Megtört-e? — ez a mi dönt. A gyenge természet még nem gyenge jellem. 1562-ben midőn a német-pártiak a székelységet ellene felizgatták, el akarta hagyni az országot; de 1565-ben midőn Miksa császár vele szőtt alkudozásaiért Szolimánnak elárulván, ez fenyegette s egész országa félelemben volt: ő bátor lélekkel ment Zimony alá, hogy magát igazolja, mig Bocskai, kit senki sem fog kislelkűséggel vádolni, 1605-ben hasonló helyzetében, végrendeletet tett, s a magyar nemzetet példáján való okulásra hivta fel, ha a szultán megöletné. Azt is irják róla megrovólag, hogy a politikában Csáki és Békes, vallásügyekben Blandrata és Dávid Ferencz vezette. Az első az alkotmány szerént történt, azon feltételek közt, melyek megtartását az erdélyi fejdelem megválasztatása előtt hit alatt s oklevéllel biztositotta, legsarkalatosb ez levén: „fontos hazai ügyekben

önkényüleg nem tesz, titkos tanácsával egyetértve kormányoz." A kötelesség-teljesités érdem volt minden időben. Itt sem lehet egyéb. Aztán Csákit — egykori nevelőjét — a kegyeleten kivül, kiváló egyénisége s törhetlen hűsége emelte bizalmában első helyre. Az a férfi volt ez, a kit Vrancsics Ciceróhoz és Pompejushoz, [1]) Catohoz és Socrateshez [2]) hasonlitott. Békes, kora egyik legügyesb diplomatája, sok-oldalulag müvelt férfi s Erdély legnépszerübb embere volt: a rá hallgatás kezesség volt arra, hogy a mit a kormány tesz, a népnél viszhangra talál. Az utosókat pedig koruk vallásos mozgalmai közt vezérszerepre szellemi felsőségök jelölte ki. Nagy tehetségek mindenütt hozzájok illő hatáskört vivnak ki. Bethlen Gábor erős fő volt, Péchy Simonnak még is meg volt alatta nyomatékos befolyása. II Ferdinándról azt mondták egy alkalommal a portán, hogy alatta Oláh érsek a magyar király [3]). Mária Teréziának is Kaunitz volt legmeghittebb tanácsosa..... De azért egyik érdeméből sem von le az igazságos történetiró. A mi igazság ezekre, miért ne lenne az János Zsigmondra nézve? Az elv, elv és közérvényü mindenütt. Hibái neki is voltak, tán több is, mint némely másnak — ki van e nélkül? — voltak erényei is. Magyarország önállósági, a reformatio nemzeti irányu ügyét — akkor, midőn az első, török s német részről egyiránt, komolyan fenyegetve volt, az utósóról pedig még csak imént irták vala meg az első, nem üldözőleg szóló törvényt — királyi szivére vette s csábitás és akadályok daczára, személyes érdekeit nem egyszer hátra téve, életét koczkáztatva szolgálta. A nemzeti királyság utósó reménycsillámа s az erdélyi fejdelemség és diadalmaskodott magyar reformatio szegletköve ő!

De más oka is van ez elfogultságnak. Történetirásunk eddigelé a nemzeti élettől vevén irányt, a mint ennek fő jellege hóditás és önvédelem, mindkét esetben hadviselés volt: ugy fejdelmeink közt is nagyoknak csak azokat tartották, kiknek fegyverök diadalmas volt s uralkodásuk a nemzetre dicsőséget árasztott. Innen folyólag történetirásunk nem egyéb, mint e kettős hadfolytatás lovagtörténete, egy homerosi Iliás, vagy — a mint csak imént oly találóan neveztük — „viselt dolgok leirása." Alaptörvényeink módosulásai, kereskedés és ipar, a müvelődési eszközök szaporodása,

---

[1]) Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXI. köt. 1059. l. [2]) U. o. 1039. l. Tudományát, feddhetlen életét, jelleme tisztaságát is égig magasztalja: Katonánál, XX. köt. 662. l. [3]) Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXIII. köt. 323. l.

az irodalom ügye, művészet, vallás, közerkölcs, szóval: a medrében halkan folyó polgári élet békés művei nem birták annyira érdekelni történetiróinkat, hogy azokat művökbe kellő arányban felvegyék. Szent István apostoli működése, IV Belának a kiölt és leégetett ország újból benépesitése, a budai egyetem és Mátyás könyvtára, a könyvnyomtatás és reformatio, a fejérvári és sárospataki collegium alapitása: nem oly nagy körben ismert s akkora kegyeletben álló tények, mint Botond buzogánya s Lehel kürtje története, mint Nagy Lajos és Mátyás dicső hadjáratai, Hunyadi kenyérmezei ütközete s a szigetvári hős halála. Innen van, hogy oly kevesen irtak méltánylólag János Zs-ról is, a ki Erdély önállóságának megalapitása mellett, egész életét a reformatio keresztülvitelére, tehát egy szellemi érdeknek szentelte. Igaz, hogy amazok tűzetes előadása az ipar- müveltség- és irodalomtörténetbe való, de a mig a politikai történetirás ezeket is kellően nem méltányolja, addig az „élet mestere“ nem lesz.... Azonban az újabb nyomozások és történeti művek e tekintetben is ohajtott fordulatot mutatnak.

Meg másik oka az, hogy történetirásunk kelletén tul a krónikák és egykoru történelmi müvek befolyása alatt áll. Pedig mióta azokat megirták, számtalan eredeti, ténymegigazitó adat jött napvilágra. János Zs-ra nézve — például — Forgácsot veszi kutfőnek Istvánffin elkezdve, Timon, Pálma, a derék Katona s valamennyi történetirónk, maga Szalay és Horváth is. Ez elvben helyes. Az egykoru irása első rangu kutfő, adatait méltányolni kötelesség, de nem feltétlenül, nem minden kérdésben, és a mi szinte legfőbb, nem a nélkül, hogy további nyomozások vagy azok eredményeinek méltatása alól felmentettnek tartsuk magunkat. A mint illetékességöket nem lehet kérdésbe vonnunk oly dolgokra nézve, melyek részleteit és adatait láthatták vagy hitelesen végére járhattak: épen ugy éles vizsgálat alá kell vennünk az események és egyének felőli itéletöket oly esetekben, midőn maguk épen azért, hogy egykoruak, érdekelve levén, ez érdekeltség — mi gyakran az önérdek védelmevé s az igazság mint legmagasb közérdek ellenségevé lesz — tehette őket részrehajlóvá. Forgácsra nézve épen ez forog fenn. Ő buzgó catholicus, János Zs. — tágasb értelemben véve e szót — buzgó protestans; amaz korábban valóságos, később csak czimzetes váradi püspök; ez erdélyi fejdelem, ki alatt 1566. mart. 10 és május 28. a tordai országgyülés végzéseinél fogva a váradi káptalan tisztétől el lőn mozditva; J. Zs. a reformationak terjesztője, Forgács határozott ellen-

zője; amaz a világi kézre jutott egyházi jókban birtokosaikat védte, ez Oláh érsekkel a magyarországiaknak visszaadatását eszközölte, sőt az 1560. apr. 10. költ királyi rendeletet maga ellenjegyezte; [1]) a fejdelem Erdélynek s kivüle M. ország nagy részének ura s mint ilyen Ferdinánd és Miksa császárral örökös háboruban élt, Forgács addig, mig amaz a győri püspökséget nem adta Delphinus atyának, a királyi helytartói méltóságot pedig Bornemiszának[2]) leghűbb alattvalója volt: elkisérte őt a német birodalmi gyülésekre, követségeket, czímeket fogadott el tőle, halálakor felette dicsbeszédet tartott, s ezen rokonszenvét Miksára is átruházta. Végre, az unitáriusok irányában oly türelmetlen, a milyen még csak Timon tud lenni. Innen van, hogy bosszus indulata a legszembeszökőbb igaztalanságokra ragadta, nem átalván róluk azt irni: „hogy ők az evangeliumot nem ismerik el, a bibliát gonosz elmével forgatják, nem keresztelkednek meg, soknejüségben élnek, urvacsorát nem vesznek sat". [3]) Ha mindezekhez hozzá tesszük, a mit róla Katona mond, hogy ő mindig hajlandóbb kárhoztatni, mint dicsérni az embereket [4]), — bőségében leszünk az okoknak, melyek képesek rábirni az igazság becsülőit arra, hogy Forgácsnak J. Zsigmondról való itéletét bővebb vizsgálat nélkül után ne mondják.

Legmélyebb oka azonban e jelenségnek az, hogy János Zsigmond uralkodása arra az időre esik, midőn Magyarország állami, társadalmi s vallási élete az anarchia tetőpontján állott, midőn régi közintézményeit ugy összevissza bontották a mohácsi vész következményei és a reformatio, hogy „kő kövön nem maradt." Két pártra volt szakadva az ország. Az egyik, mit gúnyosan „német"-nek neveztek, a dynastiai kérdésben az örökösödésre és opportunitásra, vallásügyekben az anya-egyház csalhatlanságában való hitre s Róma másfél évezredes jogára, a másik, mit „török"-nek gúnyoltak, az elsőt illetőleg a népjogra és irott törvényekre, az utósóra nézve a honban átalánosan forrongó elmékre hivatkozott. Melyiket, s egyiket miért itélhetnők el inkább, mint a másikat? A magyar királyi székre való következés jogát kétség felett állónak, akár egyik, akár másik fél eszközeit merőben törvényeseknek mondani nem lehetett. A két küzdelem két létező s a nemzet utósó

---

[1]) Katona, XXIII köt. 403. l. [2]) Szalay, M. ország Tört. IV köt. 343. l. [3]) Forgács, Commentar. 622. l. [4]) U. o. 228. l.

ize-csontjaig elterjedt irányt képviselt: amaz a külföldi és catholicus, ez a nemzeti és reformatiora törekvő pártét. Mindkettőnek meg volt jogalapja. Mindkettő nagy és erős volt, de Zápolyaé, az országból kinyomatása előtt, valamint visszajövetele után halálaig erősebb s népszerübb. 1542. a 14. t. czikkben maga a magyar országgyülés ugy nyilatkozott, hogy azok az egyháznagyok, bárók és főrendek, kik özv. Izabella királynét szolgálják, az országnak nem megvetendő tagjai; hat évvel később 1546. nov. 25-én ugyanazon országgyülés még tovább ment s világosan elismerte, hogy Izabella és Martinuzi tettleg is többet birtak M. országból mint Ferdinánd.... Itt ugyszólva az ország és nemzet küzdött önmagával! Korának két nagy kérdésével víva s egyiket is meg nem oldhatva, szállt sirjába I Zápolya, s mindkettőt, Buda fővárossal, Erdélylyel és a tőle birt Magyarországgal együtt, a váradi 1538-diki — magán jellemü s épen ezért országkötelezővé nem válhatott — békekötés VII és X pontjai ellenére örökségül hagyta tizennégy napos fiának.... Terhes örökség, a minek még is elfogadása politikai szükségesség, eszélyességi tény s a meghalt király iránt kegyeleti tartozás volt. Történelmileg áll, hogy Magyarországot a török kezéből csak igy lehetett megmenteni. Szolimán e földet, mit fegyverével szerzett sajátjának mondott, senki másnak s legkevesbbé engedte volna Ferdinándnak; sőt nyilván megesküdt, hogy a mig ő él, addig más nem lesz a magyarok uralkodója, mint János király fia.[1]) Másfelől a nemzeti párt Magyarország önálló államlétét s alkotmányos kormányformáját a germán, a reformatio ügyét a catholicus elem befolyásától féltvén: a Mária-Báthori-pártnak dynastiát illető politikájába beléegyezni nem tudott. Tűz és viz volt a kettő, egyesitni nem lehetett. E küzdés I Zápolya halála óta, Martinuzi helytartósága alatt titokban folyt; a királynénak Erdélytől és a koronától megfosztatása a parázs alatti tüzet fellobbantotta. A felek „engesztelhetlen gyülölségét“ kitört ellenségeskedés követte, mi avval végződött, hogy Erdély népei, egyfelől Perényi sorsán okulva — kit egy hatalmas felekezet mint a protestantismus főtámaszát, nyolcz évig tartott börtönben, mignem ott az élet nyomorékjává lett [2]) — másfelől Castaldo nehány évi erőszakuralmában Ferdinánd alatti jövő sorsuk előképét látva: 1556. a szász-sebesi és kolozsvári országgyüléseken a

[1]) Katona, XX köt. 2. rész, 1418. l. Magy. Tört. Eml. IX. k. 151 l. [2]) Szalay, Magyarorsz. Tört. IV. k. 234. l.

velök együvé tartozó magyarországi megyékkel külön dynastiát alapitottak, királyokká s nemzeti fejdelmökké I Zápolya fiutódát, együtturalkodóvá özvegyét tették, az által pedig, hogy az egyházi jókat világiaknak nyilvánitották, s fejdelmi székhelynek Gyula-Fejérvárt, éppen a catholicus püspöki lakot választották, a romai catholicus vallástól elválván, ugyszólva egyetemleg a reformatio zászlója alá mentek át. Ha János Zs. akár a váradi békekötés feltételeinek aláveti magát, akár a szász-sebesi szabad választást elutasitja, a nemzeti párt vezér és zászló nélkül marad, s mig más valakiben egyesülhete, a töröknek az ut önként nyilt volna meg egész Magyarországra. A mi János herczeg irányában török részről némileg becsületbeli kötelesség, más bárkire nézve csak tetszés dolga fogott volna lenni. De tán a mint a királyné érdekével, ugy nem fért volna meg egy királyi herczeg önérzetével is ily tény, mely, mint félelem műve, a nemzet őt bálványozó részének megvetését s czélja elérésére más eszközök választását vonta volna maga után, mint eszélyességi tény pedig a főczélnak az ország- és nemzetegység megmentésének kezességeivel nem birt. Mert ez nem egyéb lett volna, mint a nemzetnek önmagáról lemondása, sorsának a felette küzdő két ellenfél kegyelmére bizása. Másfelől a reformatiotól elfordulván, elfordult volna tőle is az arra elkészülve volt ország. A Perényiek, Petrovics, Nádasdi, Zrinyi, a Drágfiak, Kendiek, a Tisza-vidék, az összes szászság és erdélyi magyar városok mind át voltak hatva Luther és Calvin eszméitől. Eszélyes és czélszerű lett volna-e az újonnan választott fejdelemnek szembeszállni oly iránynyal, mely már a népeké volt? oly eszmékkel, melyek létezésök jogát önerejökből vették s annyira érezték, hogy érette mindenre képesek s készek voltak? De vajjon nemzeti önállásunkra s ősi alkotmányunkra nézve is hasznos lett volna-e ellenkező politikát követni? Az, hogy a törvény ellen cselekvők M. országból Erdélybe, innen viszont oda menekültek, s ha hűségére tértek át, mindkét fejdelem védelmezte, kétségkivül elősegitette a politikai-erkölcsi romlást; de másfelől Ferdinánd már is nem akart magyar nádort s évenkénti országgyüléseket látni, M. országon lakni vonakodott, számos németet tett főhivatalokba s adót és katonát megyei uton szeretett volna szedetni, — e tekintetben tehát a Magyarország keleti részében lakó magyar fejdelem és magyar tanácsa mint szintén alkotmányos igazgatásformája ugy állott a korlátlan uralkodásra hajló romai csá-

szárral és magyar királylyal szemben, mint egy Damokles-kard, mint egy folyvást arra intő jel, hogy M. ország törvényeit tartsa meg, különben népe bizalmát s koronáját koczkáztathatja. Volt is erre példa Bocskai, Bethlen és I Rákóczy uralkodásuk alatt többször... Azonban mi most még e kérdést hagyjuk függőben, gyüjtögetve az adatokat, felvilágositva s megállapitgatva a tényeket. Egy emelkedett lelkü, igazságtól áthatott történetiró majd igaz feleletet ad rá. S nemzetek életében az okulás, gyakran, ha későcskén is, idejében van.

Mindezen viszonyok és tények méltánylása nélkül János Zsigmond életéről s uralkodásáról helyes és igaz itéletet nem lehet hozni. A kik róla, kivált a mult századokban irtak, e szirtek egyikén vagy másikán szenvedtek hajótörést. A ki nem a nemzeti párton volt s a reformatiót főként az államegység szempontjából vagy tán elvben is rosszallotta, természetes, hogy igazságosan nem itélt oly fejdelemről, a ki mind a dynastia-változtatás, mind a reformatio kérdésében a nemzeti párt felfogásához simult, s elfogadván az elvet, azt hatalma minden eszközeivel gyámolitotta s életbeléptetni igyekezett. Voltak ugyan egykoruak is, a kiknek róla való nézete kedvező; azokat hátrább megemlitem. Nem egyszer az ellenfél jelesei is irtak neki és róla hizelgőleg, azért, hogy magukhoz vonják, de czélt nem érvén, később megváltoztak. Ezekről is lesz szó. Ezeknek s ócsárlóinak szemében ő, és a kik kiskorusága alatt nevében kormányoztak s Magyarországban magyar dynastiát kivántak alapitni, a kik alatt és által — miután ez nem sikerült — Erdély a m. országi részekkel független választó-fejdelemséggé alakult át: mind önzők, forradalmárok s mindnyájokért felelős ő, — a reformatiót előmozditották, reformált vallásokra tértek, sőt a fejdelem idővel éppen unitáriussá — vagy, a mint ők szeretik mondani, ariánussá — lett, tehát eretnekpártoló, könnyelmü és a közvélemény és történelem kárhoztatására méltó: körülbelől ez a veleje a felőle hozzánk régibb időkből lejött protestansellenes s éppen ezért sem a biráló történészet, sem az igazságos közvélemény itélőszéke előtt meg nem állható véleményeknek. Hogy ennek kutfeje a felületes tudás és egyéni elfogultság, olykor a más véleményüek iránti türelmetlenség és gyülölködő szellem, hogy az igazság nem itt áll, s János Zsigmond a magyar nemzeti önállóság és alkotmány-fentartás, valamint a reformatio ügyének nagy szolgálatokat tett, sőt mindkettőt győzelemre segitette, életének és uralkodásának itt következő rajzából ki fog tünni.

János Zsigmond született 1540. jul. 7-én [1]) d. u. fél öt órakor [2]), Budán a királyi várpalotában, atyjának Balassa és Mayláth erdélyi pártütő vajdák elleni hadjárata alatt. Szerémi szerda-napra teszi születését [3]); megkeresztelték Budán [4]), első nevét atyjáról, másodikat anyai nagyatyjáról I Zsigmond lengyel királyról — anyja kívánsága következtében — [5]) kapta; keresztatyák voltak Atthinay Deák Simon országbiró és Márkus Péter királyi tanácsos [6]). Ascanio Centurio, Comes Natalis, Thuanus, Ortelius s ezek után indulva Ostermayer — e tekintetben egyedül álló hazai krónikairónk — István nevet is tulajdonitnak neki; azt irják, hogy elsőben Szolimán kedveért — némelyek szerént rendeletéből — Istvánnak nevezték, de később atyja emlékére Jánosra változtatták. E krónikák megjelenési ideje azt mutatja, hogy iróik Joviustól vették át e véleményt, a ki 1567-ben megjelent történelmi művében [7]) folyvást e néven nevezi, de hazai történetiróinknál, Ostermayer krónikáját kivéve, sehol nem látjuk e nevet. Bornemisza Tamás, szemtanu, krónikájában igy ir erről: János királynak fiát a keresztségben Jánosnak nevezték [8]), Bethlen: János Zsigmondnak irja [9]), Istvánffi hasonlóképen, Brutus és Siegler: II János királynak [10]), Forgács: II Jánosnak [11]), Vrancsics, Borsos Sebestyén és más egykoru irók: János herczegnek, ifju János királynak, e füzet elején álló egykoru mellképen: oppelni herczegnek iratik, diplomáiban többnyire igy jő elé: „János — olykor Második János — választott király [12]), 1557- és 1558-beli pénzein ez áll: János Zs. M. ország királya, az 1560- és 1565-belin: Második János M. ország sat. választott királya, az 1562-belin: János Magyarország vál. királya sat. [13]). Hazai kutfőink, diplomatikánk és a ténylegesség e teljes öszhangzása nyomán megállapitottnak vehetjük azt, hogy János Zs-nak harmadik — István — neve történelmileg nem igazolható, valamint a II János Zsigmond

[1]) Két magyar krónika, 30 l. Erdélyorsz. Tört. Tára I köt. 17 l. E napra irják Siegler, Brutus s más egykoruak. Tévednek tehát Miles és mások, kik ezt jul. 3-kára teszik. [2]) Siegler, Bélnél 70. l. [3]) Szerémi György emlékirata (Magyar Történ. Emlékek) I köt. 345 l. [4]) Két m. krón. 43 l. [5]) Istvánffi Nic. P. Hist. Vien. MDCCLVIII, XIII könyve 140 l. [6]) Pray Epist. Proc. II k. 387 l. Két m. krón. 26 l. [7]) Pauli Jovii Historia sui temp. Basileae MDLXVII. [8]) Két m. krón. 34. l. [9]) Bethlen, keresdi kiadás, 118, 134, 213, 223, 225. s több lapjain. [10]) Brutus (Joh. Michael) Rer. Hungaricar. et Trans. Libri XIII, a Teleki-könyvtárbeli példány szerint. Siegler, Katonánál XXIII. k. 344. l. [11]) Forgács, Commentar 68, 212. s több lapjain. [12]) Látható a kolozs-monostori konventnél eredetiben fenlevő királyi jegyzőkönyveiben — Liber Regius. [13]) Catalogus Nummor. Hung. et Trans. Instituti Nation. Szechenyiani II. r. Nummi Trans. 7—9. 129—130. ll.

név sem; mivel előtte egy királyunk sem viselte azt a nevet. Helyes elnevezés egyedül a „II. János, választott király,“ minthogy atyja I-ő volt e néven, vagy: „János Zsigmond, választott király“, minthogy mind kettős neve, mind megválasztatása történelmi alapokon nyugszik.

Budavárának, sőt M.országnak rég nem volt örvendetesebb napja, mint 1540. jul. 7-ke. Feltünőleg bizonyitja ezt az a körülmény, hogy a midőn egy alkalommal, már erősen terhes korában a templomból jött ki a királyné, nagy örömhang és kiáltás lőn mindenfelé: „Adja Isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia; ne szoruljunk más nemzetre, és ne haljon ki magyar vér!“ [1]) Midőn pedig a királyné szült, a nép több helyt két-három nap harangoztatott, a várparancsnokok örömet lövettek, az ország egyik végétől másikig ment a kedves hir, kivált Erdély népeinek öröme határtalan volt. [2]) E koronaörökös születése mégis felhők közt feljövő naphoz hasonlitott. I. Zápolya részéről az 1538. febr. 24-én kötött váradi békeszerződésnek egyfelől valódi indoka a volt, hogy a lengyel király csak ugy igérte neki Izabellát, ha Ferdinánd őt királynak ismeri el; másfelől ez által kifáradt országát akarta megnyugtatni s népének erőgyüjtésre időt adni. Hogy Izabella, „a kiben — Jovius és Bethlen szerént — olasz nyájassággal lengyel kecs párosult,“ 1539. jan. 29-én már János hitvesévé lőn eljegyezve [3]) s februar 23-án vele meg volt esküve és királynévá is koronázva [4]); hogy a király ama békeszerződést ki nem hirdettette, s végrendeletében — mit egész titkos tanácsához, névszerént pedig Martinuzihoz és Petrovicshoz intézett [5]) — Szolimánt fia és neje főgyámjává tette, s haldoklásakor körülte levő titkostanácsát — a Perényi árulásai után mindig magánál tartott koronát is [6]) kezökre bizván — a magyar név régi dicsőségére kérte, Petrovicsnak és Martinuzinak pedig, kiknek nem volt családjok, s feltette, hogy fia ellen cselekedni érdekökben nem áll, hit alatt lelkökre kötötte, hogy fiát M.ország birtokában megtartsák, s ha az alkalom ugy jő, koronázzák meg; ide-

[1]) Erdélyorsz. Tört. Tára. I. k. 8. l. [2]) Megolvasandó Vrancsics Izabellához 1540. novemberben irt levele Katona, XX. k. 2. r. 1457. l. [3]) Katona, XX. k. 2. r. 1200. l. [4]) Katona, XX. k. 2. r. 1220. l. Jovius azt jegyzi meg e házasságról, hogy az kivált Ferdinándnak nem volt inyére, mert előre látta, hogy ha abból gyerek származik, a magyarok szeme azonnal az ő vérökből való királyi magzatra fordul XXXIX. k. 228. l. [5]) Magyar Tört. Eml. II. k. 152. l. [6]) Magyar Tört. Eml. II. k. 152. l.

*

gen és ellenséges nemzetből való királyt ne válaszszanak; továbbá egyetértők legyenek, nehogy visszavonásukkal fia következési jogát koczkáztassák [1]: — mindezen körülmények kétségtelenné teszik, hogy I Jánosnak ama békekötés VII pontját, mely azt tartja: „hogy ha neki fiu gyermeke lesz is, halála után egész M.ország Ferdinándra szálljon, fia pedig atyja szepességi birtokait „Szepesi herczeg“ czimmel örökölje,“ megtartani komoly szándéka nem volt. Brutus irja, mint egykoruaktóli hallomást, hogy Ferdinánd Erdélyt is I Zápolya birtokai közé értette, a mi a kiegyenlitésre kedvező lesz vala; de miután ennek sem történetiróinknál, sem oklevelekben nyomát nem találjuk, s az Ferdinándról tán fel sem tehető, a másik véleményt pedig, mely a visszálkodás valódi kútfejének éppen ezt tartja, adatok és tények sora támogatja: abban kell megállapodnunk, hogy a váradi békekötésnek az ifju János királyt atyja királyi jogaiból kizáró iránya volt az, a mi I Jánosnak nem tetszett s a minek megtartására magát kötelezettnek nem tartotta. Ezek voltak János Zs. élet-egén ugyszólván már születése előtt borongó azon ködfoltocskák, melyek atyjának Szászsebesen 1540-ben sz. Lőrincznap előtt [2], Mindszenti szerént julius 21. [3] reggeli nyolcz órakor [4] történt halála, Mayláth- és Balassának Ferdinánd ösztönzésére [5] ellenök fellázadása, legyőzetésök után ugyanannak nyilt fellépése, Szolimánnak pedig az ő érdekökben kezdett kétszinü hadjárata következtében csak hamar oly vészterhelt felhőkké váltak, hogy a különben is beteg, gyászoló királynét, a vérig-velőig magyar agg Verbőczi és a körülte csoportosult nemzeti párt reményeit, az országgal együtt gyászba borította. A mint a király szemeit behunyta, tanácsa intézkedett az ország békéje fentartásáról, s a gyászesetről hirt vivő követeket küldvén a lengyel királyhoz és Szolimánhoz: „ez utósót a meghalt atya birodalmának és jogainak fiára ruházására, a királyné és fia feletti főgyámság elvállalására, s egy újabban ismeretessé lett adat szerént [6] arra kérte, hogy ha János Zs.-nak örököse nem lesz, az ország nagyjainak

[1]) Jovius, II. köt. 2. r. 233. l. Vrancsics, Kováchichnál Script. minor. I. k. 2. szakasz. 51—52. 54—55. ll. Ugyan ő, Magy. T. Eml. II. k. 152—153 ll. [2]) Két m. krón. 42. l. [3]) Erdélyorsz. Tört. Tára I. köt. 19. l. Oláh, Bél M—nál Dec. I. 40. l. [4]) Katona, XX. k. 2. r. 1374 l. a személyesen jelen volt Vrancsics leveléből. Bethlen tehát téved, midőn azt hét órára teszi. Tört. 119. l. [5]) Erdélyország Tört. Tára I. k. 9. l. [6]) Szalay, Adalékok sat. 189—190. ll.

lehessen más királyt választani;" maga pedig a tanács a király halt testével, erős katonai fedezet alatt Gyulafejérváron és Déván át Budára[1]), onnan Székesfejérvárra ment[2]) s a királyt september 15-én[3]) eltemetvén, ugyanekkor fiát megkoronáztatta. Budaváros polgárai esküt is tettek le az új királynak[4]). „Székesfejérváron — irja a rendesen jól értesült Jovius — fényes pompával lőn a király eltemetve, a csecsemő fejére rátették azt a régi arany koronát, melylyel Istvánt a magyarok első királyát megkoronázták; mert a magyarok nem tartják törvényes királynak, a ki azt a nemzet önkéntes átadása következtében fején nem viseli.[5]) Azonban — irja folytatólag — az uralkodás tisztét a főrendek közakaratból Izabella királynéra ruházták, oly formán, hogy az oklevelekben a fiu és anya neve elől iródjék, s az ország pénzei kettőjök czime alatt legyenek verve." [6]) Comes Natalis is irja, hogy a királyfit megkoronázták s némely főrendek az ő hűségére megesküdtek[7]). Forgács hasonlag megválasztottnak s megkoronázottnak állitja[8]). Miles, egy századdal később élt krónikairó azt jegyezte fel: „hogy a királyfit anyja ölében koronázták meg, a kormányt neki átadták, ugy, hogy a királyi pecséten és pénzeken az ő neve elől, anyjáé hátul álljon." [9]) De az elsőben téved; a királyné beteg levén, ott sem volt, különben miért tartotta volna fel jul. 27. 1542-ben erdélyi fejedelemségre léptekor férje temetési ünnepét Gyulafejérváratt? [10]) Az utósót — ugy látszik — Joviustól vette. E megválasztást Somogyi Ambrus [11]) a XVII század elején, és Grondzky [12]) annak utófelében élt irók is emlitik; de az első téved, midőn az előbbiektől eltérőleg azt Székesfejérváron a kereszteléssel egyidőben történtnek állitja, az utósó tudósitása pedig mint nem oklevéli adat, nem bir bizonyitó erővel. Vrancsics ismét mindeniktől éppen a főpontban tér el, Gyulafejérvárt költ levelében mint hallomást irván: „hogy e választást a Rákos mezején az országgyülés hajtotta végre, melyen azonban Ferdinánd hivei nem voltak jelen" [13]). De legkimeritőbben s Joviussal nagyon egyezőleg adja elé Bethlen. „János király temetése — ugy mond ő — Székesfejérváron nagyszámu főrendek és nemes-

---

[1]) Szerémi, 354. l. [2]) Katona XX. k. 2. r. 1373. l. [3]) Katona u. o. 1394—1399 ll. Téved tehát Szerémi, (Magy. Tört. Eml. I. k. 354. l.) a temetést augustusban Lőrincz vértanu napjára tevén, valamint Bethlen is. [4]) Szalay, Magyarorsz. Tört. IV. k. 211. l. [5]) Jovius, II. k. II. r. 234. l. [6]) U. az. u. ott. 235. l. [7]) Comes Natalis Venetus, Historia sui temporis sat. 78. l. [8]) Forgács sat. 302. l. [9]) Miles, Würgengel sat. 31. l. [10]) Bethlen, 142. l. [11]) Script. rer. Trans. II. k. 184. l. [12]) Gr. Kemény, Coll. Mspt. Histor. minor. I. k. 20. l. [13]) Katona, XX. k. 2. r. 1417. l.

ség jelenlétében, a királyné nélkül — a ki még betegségéből nem gyógyult vala fel — királyi ünnepélylyel ment véghez aug. 15-én. (E nap hihetőleg tollhibából áll sept. 15. helyett.) Ezután rögtön a gyámok és más főrendek megemlékezvén a király végórájában hozzájok intézett reménykedésére, melynélfogva a magyar nemzet ősi dicsőségére kérte őket, hogy halála után inkább az ő véréből, mint idegen nemzetből való királyt emeljenek a királyi székre: a csecsemő János Zs-ot minden ott jelen voltak közmegegyezésével M.ország királyává választották, az igazgatást anyjának adván, ugy, hogy a köziroményokban a fiu és anya nevök elől irassék, s a pénzek is e czimet viseljék, egyszersmind három személyü tanács adatván mellé: a belügyekre Petrovics, a kincstáriakra Martinuzi, a hadügyre Török Bálint"[1]). Ezekkel a külföldi és hazai tanukkal szemben áll Brutus, a ki a koronázást kétli azért, hogy a kiktől ő megkérdezte — bár a temetésen jelen voltak — ellenkezőt állitottak[2]). Ezek azonban hihetően Ferdinánd-pártiak levén: mint imént látók Vrancsicsnál, nem voltak jelen a koronázáson, s érdekökben állott e tényt lehető közjogi következményeiért elhallgatni. De minthogy itt vagy amott, egy vagy más alakban, a választás tényét valamennyi állitja: azt történelmi alapon nyugvónak mondhatjuk, a kérdés törvényességi oldalát érintetlenül, azt pedig további nyomozás tárgyának hagyván fenn: ha e választás Székesfejérváron a temetéskor, vagy a Rákos-mezőn tartott országgyülésen történt-e? E megállapodás mellett szól az ország kormányzásának, a diplomatiai levelezés- és pénzügynek ily értelemben történt intézése. Magyarország Tiszán inneni részeiben ugy mint Erdélyben a törvények, köziromanyok és nép, a papság és irók, őt királynak ismerték el, ugy irták és tisztelték; maga királyi jegyzőkönyvében és diplomáiban, pénzein és levelezéseiben, követségeknél és békekötésekben magát mindig választott királynak irta; a török, franczia és lengyel udvarok annak ismerték, sőt Kassáig ki s a Tisza-vonal hosszában tényleg királyi hatalommal uralkodott, háborut folytatott és békét kötött, törvényt hozott és kegyelmezett. Hogy Ferdinánd és hivei nem ismerték el királyi jog- és hatalomkörét: Erdély és a hozzátartozó m.országi megyék akkori közjogát érvénytelenné, tényleg létezett önállását nem volttá nem teszi.

---

1) Bethlen, 118. l. 2) Brutus, III. k. 52. l.

Verböczi kanczellár és Eszéki János pécsi püspök, török portára ment követek, hosszasan mulattak részint Lippán, várva a portától kivánt védlevelet, részint Konstantinápolyban. Feladatukat nehézzé tette Mayláth ármánya, ki a szultánnal elhitette volt, hogy János királynak nem maradt fia. Mielőtt tehát választ adna követet küldött Budára, hogy végére járjon. „A királyné gyászba öltözve zokogó sirás közt fogadta s szemei előtt emlőjére vette kisdedét, ajánlva őt a szultán kegyébe. A követ szinte könnyezésig meg volt hatva, letérdelt, a gyerek lábait csókolta, átadta a számára hozott ajándékot, s ura nevében biztositotta a királynét, hogy mig fia él, német a magyar királyi széket és uralkodást el nem nyeri, hanem az a kis János herczegé lesz“ [1]). A követ visszaérkeztével Szolimán rögtön határozott. A magyar követség már 1540-ben oct. 7-ről tudósitotta a királyné tanácsát — Martinuzit, Petrovicsot, Török Bálintot és Podmaniczki Jánost — „hogy a szultán János király fiát tiz ezer arany évi adó fizetés mellett atyai székében s annak Magyarország és Erdély minden határaiban gyakorlott hatalomkörében meghagyta [2]). Ha pedig Jánosnak — az Athnaméban hibából István áll — halála történnék, a magyarok egyetértvén, válaszszanak egy jeles főembert, a kihez bizhatnak, a szultánnak adják értésére, s ahoz tartsák magukat, a mit rendel [3]). E tudósitás hitelességét bizonyitja Jovius „Szolimán — igy ir ő — Verbőczi és Eszéki előtt három basa jelenlétében ugy nyilatkozott, hogy ő oly szándékkal engedte át Jánosnak M.országot, hogy maradékira is átszálljon s azok mindaddig birják, mig az ő jótéteményére megemlékeznek; egyszersmind állandó barátsága s a gyámi kötelesség elvállalása jeleül átadott a követeknek, hogy azt a királyfinak vigyék: egy aranynyal átszőtt királyi palástot, bogláros paizst, aranyos nyelü buzogányt, és gyöngygyel kirakott hüvelyü horgas kardot“ [4]). Szolimán később, 1541-ben, a pesti mezőn a királyné tanácsosai előtt ezeket ismételte s Athnaméba foglalta.

Azonban alig hangzott el az öröm-hir, Ferdinánd a váradi békeszerződés teljesedésbe vételére követséget s kiséretében hadat küldött Buda alá. A benlevő királyné és hívei közel egy évig

---

1) Katona, XX. k. 2. r. 1417—1418. ll. Magyar Történelmi Eml. IX. k. 151. l. 2) Pray, Epist. Proc. II. k. 87—88. ll. Magyar Tört. Eml. II. k. 229. l. 3) Szalay, Adalékok sat. 195—197. ll. 4) Jovius, 249—250. ll.

védték magukat. Végre Szolimánt segitségül kellett hivniok..... Nagy következményü lépés, mely az ország sorsát századokra döntötte el, s a Zápolya-házat a nemzet egy részével gyógyithatlan meghasonlásba hozta. S legszomoritóbb az, hogy ámbár mindkét párt látta a fenyegető veszélyt, mert mind Ferdinánd, mind Szolimán elárulták titkos czéljokat, még is egyesülni nem tudtak..... Szolimán a helyzet urává tette magát. Követség által a királynét arra kérte, hogy fiát táborába küldje. A követ a királyfinak ajándékba négy aranyos gyerek-köntöst s három török lovat vitt, nyakukról nagy aranyos lánczok függtek alá. [1]) A királyné nem tudta mit tegyen? Ha küldi fiát, ha nem, szövetségesét vesztheti. Lelkébe a gyanakodás félelmet öntvén, hosszason vonakodott. Végre titkos tanácsülésben, leginkább Martinuzi hathatós sürgetésére, a többség a kiküldésben állapodott meg, oly feltétellel, hogy az egész tanács kövesse, s Petrovics saját ölébe véve adja át a szultánnak [2]). „Szép aranyos szekeret készittettek számára, két főnemes udvari hölgyet adtak mellé, s dajkájával együtt bele ültetvén, Petrovics, Martinuzi és Török Bálint különös felügyelete alatt a titkos tanács kiséretében Szolimánhoz küldötték. Bornemisza azt irja, hogy a királyné nem bizott Martinuziban, ki — ugymond — se nem nős, se nem fias ember s nem tudja micsoda legyen a magzati szerelem: Török Bálint lelkére kötötte fiát, s kérte, hogy mint magáéra ugy viseljen gondot, hogy el ne veszszen, s hozza megint békével vissza.“ [3]) Szolimán nyájasan fogadta őket, de midőn a gyereket át akarta venni, az a sok fegyvertől, a nagy fénytől megijedt, s dajkájától elválasztani nem lehetett. Ez vitte és adta tehát két udvari hölgy kiséretében a kis fiut Szolimánnak, ki azt megölelte, megcsókolta, atyja hirtelen haláláról a körülállókkal kegyelettel szólott, s a fiunak ahoz való hasonlatosságát megjegyezte [4]); azután őt Szélim és Bajazét nevü fiainak bemutatta, azok is megölelték, megcsókolták, mire sirásra fakadt; meghagyta fiainak, hogy Jánost kegyeltjöknek, s mikor majd felnő, barátjoknak tartsák. [5]) Ebéd után a szultán neki aranyos kis pálczát, dajkájának száz arany forintot ajándékozott, [6]) s elbocsátván magától, Márkus Péter és Podmaniczki János kiséretében — a többi tanácsosokat a szultán ott tartóztatta — késő estve szövétnekfénynél érkeztek vissza a kétségbeesés közt várakozó királynéhoz.

[1]) Vrancsics, Magy. Tört. Eml. II. k. 165. l. [2]) Ugyan az, 195. l. A tanács tagjai voltak: Verbőczy, Martinuzi, Petrovics, Török Bálint, Batthyáni Orbán, Márkus Péter és Podmaniczki János. [3]) Két m. krón. 55. l. [4]) Vrancsics, Magy. Tört. Eml. 2. k. 195. l. [5]) Jovius, 288. l. [6]) Szerémi, 368. l.

Ez 1541-ben aug. 28-án történt [1]. Szolimán nem tudván rábirni a magyar tanácsot, hogy Budát neki önként s hivatalosan átadják: aug. 29. és sept. 1. két követséget küldött a királynéhoz Martinuzi kiséretében azon izenettel: „1) A szultán Verbőczinek és Eszékinek adott izenetében helybenhagyta János király azon végrendeletét, hogy Frater legyen a királyné és fia gyámja, 2.) ha fia a húsz esztendőt megéri, neki Budát minden okvetetlen általereszti és ugy hagyja őt királyul az országban, mint az atyját, és ha neki halála történik, fiainak testamentomban hagyja, hogy valamelyikre az ő császári széke esik, a fiát ilyenképen szeresse, tartsa és oltalmazza. [2]) De mindezekért cserébe kivánja tőle Budavárát. A királyné és fia nem képesek — ugy mond — M.országot és fővárosát Ferdinánd ellen oltalmazni, ő pedig vén, nem jöhet mindannyiszor ily költséges hadsereggel segitségökre“ [3]). A királyné eleinte nem akart kimenni, mig féltettebb vagyonát ki nem hordatja, de később meghajlott a hajthatlan végzet elött. A várost 29-én a törökök átvették. 30-án Izabella köszönetet izent a szultánnak fia visszabocsátásaért s Rusztem basának drága arany lánczot küldött. Sept. 1-én a vár kulcsát kérték. 2-án Szolimán két fiával együtt felment a városba. 3-án utoljára tanácskozott a királyné és fia sorsa felett. 4-én visszaküldötte a tanácsosokat [4]). Ez előadást Hatvani [5]) és Vrancsics [6]) nyomán oda kell kiegészitnünk, hogy: „Szolimán János fiának addig is birtokába adta Erdélyt, a temesi bánságot és M.országnak a Tiszától Erdélyhez csatolt részét,“ Bethlen szerént pedig M.ország mindazon részét, mely Kassától kezdődőleg Máramarosig és Temesvárig terjed, Martinuzira bizván mint helytartóra az ország igazgatását, Petrovicsra a tömösvári parancsnokságot; mindezekről Athnamét adott, s megtartását Istenre, a profétára és kardjára esküvéssel fogadta [7]).“

A királyné sept. 5. a várat elhagyván, fiával együtt bujdosóvá lett. Rá nézve Budával M.ország is elveszett. Az elmék Szolimán elleni közingerültsége, a kedélyek mély megindulása közt Pe-

---

[1]) Vrancsics, Magy. Tört. Eml. II. k. 165. l. [2]) Két m. krón. 61—63. ll. Székely István is irja 1559. Krakkóban megjelent krónikája 233. l. hogy Szolimán János Zs-nak 20. éves korára igérte Buda visszadását. [3]) U. az u. ott. [4])Vrancsics, Magy. Tört. Eml. III. k. 219—223. ll. [5]) Hatvani, Tört. Zsebkönyv, 244. l. [6]) Vrancsics, Kovachichnál, Script. minor. II. k. 135. l. [7]) Olvasható kritikailag egybeállitva „Erdély különválása M.országtól“ czimű könyv 74. l.

trovics, Martinuzi, Márkus Péter és Batthyáni Orbán tanácsosai kiséretében, török fedezet alatt Körösön, Tisza-Varsányon — hol egy napot mulatott [1]) — Kun Sz. Mártonon[2]), Gyulán át a temesi bánságba Lippa várába távozott. Itt mulatott tavaszig, mert Ferdinánd Mayláth által erdélyi utjába is akadályokat görditett; de Martinuzi és a porta intézkedése folytán 1541. jul. 19-én elfogattatván, Konstantinápolyba vitetett. „Az erdélyi rendek már 1541-ben sz. Mária Magdolna napján a megholt király ő felsége fiának nemcsak hívségére tértek, de arra országul meg is esküdtek“ [3]), az 1542. mart. 29-én tordai országgyülésen: „befogadását és oltalmazását meghatározták“, [4]) sőt tisztelkedő és fejdelmi székébe meghivó két követséget küldöttek elé Dévára és Lippára. Jul. 26-án már Gyulafejérváron volt s lakhelyül az éppen akkor-tájt meghalt Statileo János erdélyi püspök kastélyát foglalta el. Az 1543-i tordai országgyülésen ily végzést hoztak: „Mivel ő királynéi felsége e veszélyes időkben maga és fia életét és javait koczkáztatja s az ország Rendeivel minden sorsban osztozni kész, illő, hogy birjanak teljes hatalommal Erdély és más az ő felségeik neve alatt levő minden helyek és megyék kormányzásában, minden hivatalok és tisztviselők — maga a helytartó is — függjenek ő királynéi felségétől és fiától, ugy, hogy Magyarország királyainak kedvezményei és kiváltságai szerént ezen ország szabadsága sértetlenül fentartassék és az ország minden bajait ő felsége igazgassa tanácsosaival egyetértőleg. Mikor nagy ügyek-bajok jőnek elé, hallgassa meg nem csak titkos tanácsát, hanem a három nemzetből — az 1542. mart. 29-én kelt I t. cz. értelmében — kinevezett (hét-hét) országos tanácsosokat is (I—II t. cz.); továbbá végezték, hogy az évi adóval menjen minden nemzet részéről egy-egy követ a portára, az adót a királyné követe vigye, az hozza meg az izenetet is. Miután az adót átadták, köszönjék meg a császárnak, hogy a felséges János király fiát tette az ország fejdelmévé s kérjék, hogy arra az esetre — mit Isten távoztasson — ha ez meghalna, erősitse meg az ország azon szabadságát, hogy fejdelmévé választhasson mindig valakit a magyar nemzetből valót. (IV t cz.)[5])

[1]) Szerémi, 371. l. [2]) Ugyan az, 372. l. [3]) Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 39. l. 5. czikk. A két magyar krónika szerint — 69—72 ll. — e megeskűvés jul. 22. történt rósályi Bornemisza Boldizsár erdélyi főkapitány előtt. [4]) Ugyanott. [5]) Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 50—51. ll.

Az 1544. apr. 24-én Tordán hozott I t. czikk szerént: „a három nemzet egyességre lépett s magát az ország terheinek a jogok arányában egyenlő hordozására kötelezte, a XIV-n az adományozás, az aug. 1. Tordán hozott II t. czikkben a kegyelmezés, IV-ben a kincstári jövedelmek szedése, X-ben az országgyülés-hirdetés, XIII-ban a törvénymegerősités jogát a királynéra ruházván"[1]: az új fejdelmi szék alapjává Erdély három nemzeti szövetséges államrendszerét alkották, s ekképen Izabella és fia uralkodhatását kellően biztositották.....

Minden máskép történt. Martinuzi helytartó — némelyek Prorex néven is irták — a kormányzói hatalmat oly vas szigorral gyakorolta az országra, annyira kiméletlenül a királynéra és fiára nézve, hogy az elsőnek nem maradt egyéb fenn, mint az, hogy jármát önmegadással hordozza; az utosó pedig kinos helyzetéből kiszabadulása végett néha az országgyülésre, máskor tanácsosaira hivatkozott, egyszer anyját, máskor a szultánt kereste fel panaszos kéréseivel. Hasztalan. A népet a fényüző pap-fejdelem ámitó politikája elaltatta, a nemességet erőszakosságával megfélemlitette, az országgyülés vagy nem végzett ellene, vagy ha igen, annak nyomatékot szerezni nem tudott, a tanácsosok nem szóltak, anyja helytmaradásra, sorsa békével türésére kérte; a szultán Martinuzit elébb kötelességére figyelmeztetvén, miután annak nem lett foganata, tisztétől, utoljára életétől megfosztással fenyegette, sőt többször az ifju király megkoronáztatását is rendelvén: a királyné és Petrovics az országgyülést ki is hirdették a végre, de mig e — csak szinből sürgetett — parancs egyik évről másra halasztatván, az alig egykettőtől komolyan vett végrehajtás pontjára juthatott volna, Martinuzi Erdély közviszonyainak teljes összegázolása s az önálló fenmaradhatás hitének a népek lelkében kioltása után, Castaldo teljhatalmu császári biztos s főhadvezér fegyveres közbevegyülésével arra vette — a sorsa iránt szintugy kétségbe esett — királynét, hogy az 1551. jul. 19-én aláirta ama, tudtán kivül, romlásukra készitett szerződést, melynek II. pontjában: „kiskoru fia nevében lemondott M.ország- és Erdélyhez való jogáról és örökségéről, s azt Ferdinánd császárra ruházta, fia — az I. pont szerént — az oppelni herczegséget kapván cserébe 25,000 forint évi jövedelemmel; a VI-ban kötelezte magát arra, hogy Erdélyben és M.országon levő minden várait a koronával együtt átadja; a XII-ben, hogy mindaddig Kassán

[1]) Gr. Kemény Cod. Artic. D. Trans. I. k. 58. 62. 65—68. ll.

marad, mig a szerződés hitelesitve s annak Ferdinándot illető része teljesitve lesz"[1]). Midőn a királyné a kolozsvári piaczi templomban a koronát Castaldonak átadta, fia szavát elfogta a zokogás, ifju szivét fájdalom töltötte be, ellenség is megszánta volna — irja Bethlen Farkas — oly érzékeny szemrehányást tett érette; anyja vigasztalta, bocsánatot kért tőle, Ferdinánd jóságára hivatkozott s Isten akaratán való megnyugvásra intvén, lecsendesitette[2]). A korona-átadás után — azon való örömében — Ferdinánd levelet irt Izabellához s abban Johanna nevü kisebb leányát János herczegnek nőül igérte,[3]) sőt Castaldo a kolozs-monostori konventben aug. 11-én az ő nevében a mátkaságot végre is hajtotta[4]).

A királyné és fia egy évtized alatt most másodszor lettek bujdosókká. Kolozsvárról, fiának betegsége miatt, Martinuzi akaratából, elébb a kolozs-monostori konventbe ment, s több napi ott mulatás után aug. közepén indult el Castaldo és 400 lovas kiséretében; vele volt Kendi Antal, Patócsi Ferencz, titkára és fia nevelője Csáki Mihály s orvosa Blandrata György; aug. 19-én Magyar-Egregyen háltak, innet Zilahnak indultak. Castaldo és kisérő csapatja Kolozsvártól két mérföldig, Martinuzi az Erdélyt M.országtól elválasztó Meszesig[5]) kisérte, a hol gyámfiát megölelte, megcsókolta, a királynétól elbúcsuzott, s az anyának és fiunak útravalóul ezer-ezer darab aranynyal tele egy-egy erszényt adott[6]).... A julius 19-i szerződés és ez elválás: tragicus emléke Martinuzi, királya halálos ágya előtt adott, hüségi szavának!... A királyné tovább kisérésére a — már most valóban királyi helyettes, régi hivét, Ödönfi, Tinódi éneke szerént — Edenfi Lászlót rendelte[7]). Ez utjában történt, hogy a királyné Zilahon innen egy erdőben szekeréből kiszállván, a mint Erdély felé visszatekintett, fájdalmas sohaj közt, egy bükkre nevét s mellé ez — állandó jelmondatává vált — szókat metszé: „SIC FATA VOLUNT" — igy akarta a sors[8]). Kassa és vidéke kormányzó parancsnoka, Széchi Lenard elébe kiserettel jött, mint királyi asszonyát idvezelte, de ez — mint Tinódi irja — mégis sirással telepedett le új lakhelyén.[9]) A csere egyenlőtlen s

[1]) Erdélyi Muzeum-egylet Évkönyvei, I. k. 141. l. [2]) Thuanus, X. k. 174. l. Bethlen, 169. l. [3]) Comes Natalis, IV. k. 83. l. Forgács, 314. l. [4]) Comes Natalis, IV. k. 83. l. Horvátb Mihály, Magyarorsz. Tört. III. k. 222. l. Bucholtz, VII. 255 l. [5]) Tinódi Sebestyén, János király testamentomáról irt historiás énekében azt irja, hogy Szent-Királyig kisérte el. Giij lap. [6]) U. az u. ott. [7]) U. az u. ott. [8]) Istvánffi, XVI. k. 298. l. Látható arany pénzein. [9]) Tinódi, idéz. műv.

e sors nem királynéhoz illő volt! . . . . Ott várta, s előbb Lubowiczky, azután Blandrata követei által sürgette, hogy Ferdinánd adott szavát teljesitse; de addig foganat nélkül, mig őt Martinuzi nem figyelmeztette, hogy Izabellát elégitse ki, fiát vitesse Bécsbe s neveltesse ott, mert az erdélyiek szeme rá van függesztve [1]). Az erdélyiek valóban mindjárt Martinuzi megöletése után levél és követség által hivták is vissza Izabellát [2]). Végre Ferdinánd kötelezettségének részben eleget tevén [3]): a királyné kis környezetével 1552. jun. 10-e körül [4]) Petrovics és Perényi kiséretében anyjához Varsóba ment. [5]) Tinódi igy irja le ismert naiv modorában Kassáról távozását:

Asszony szép Kassáról sirva kiindula,
Bánkodik királyfi, jó lovon ül vala,
Kassát nézi vala, szép szókat szól vala:
Vajjon mikor leszen Kassába szállása?

Az ő bujdosását keserülik vala,
Ő eszét elméjét is csodálják vala,
S lovon ülése, termete nagy és szép vala. [6])

Sok alkudozás folyt még ezután Ferdinánd és Izabella közt. A királyné harmadszor is követet küldött hozzá, mig az oppelni herczegséget átadta. 1553 elején a nyitrai püspök és Perényi Ferencz kiséretében el is ment ugyan oda, de a vár-lakot oly szegényesnek találta, [7]) hogy rövid idei ott tartózkodás után, helytartót és várkapitányt hagyva, ismét visszament Lengyelországba, s bátyjától a magyar határ közelében eső sámbori uradalmat kapván: ott maradt addig, mig Erdély és a vele tartó m.országi megyék megunták Castaldo uralmát, s franczia közbenjárás és török sürgetésre „1556-ban előbb Tordán gyertyaszentelő Boldogasszony napján, azután a Szászsebesen mart. 8-án tartott országgyülésen fiát újból fejdelmökké és királyokká választották.“ [8]) Az ország küldöttsége — minden nemzetből öt-öt főur, Kendi Ferencz vezetése alatt — Lembergben augustus 8-án ünnepélyesen meghivta, sept. 23-án 500 lovas és

[1]) Bucholtz, VII. k. 266. l. [2]) Forgács, 37. l. [3]) Istzánffi, XII. k. 142. l. [4]) Tény, hogy Kassát Ferdinándnak jun. 14. adták át. (Katona, XX. k. 147. l. Wagner, Annal. Scep. II. r. 56. l. után) A szepességi szekeresek ez adat szerint Sondsch nevü faluig vitték a királyné málháit. [5]) Katona, (Brutus után) XXII. k. 142. l. Tinódi, u. o. 145. l. [6]) Tinódi idézett versében L. lapon. [7]) Gr. Mikó, Erdély különválása M.országtól 98—99. ll. [8]) Gr Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 210.

ugyanannyi lengyel gyalog kiséretében utban voltak Erdély felé. Az ország határán az ország nevében somlyai Báthori István fényes küldöttség élén üdvözölte, melléjök csatlakoztak a moldovai és havasalföldi vajdák, a török küldöttség, s igy érkezett Déésre, hol Petrovics helytartó az ország tanácsosaival várta, s innen oct. 22-én délután két órakor nagyszerü diadalmenettel Kolozsvárra.[1]) Honnan öt évvel ez előtt csaknem fogolyként, idegen zsoldosok kiséretében, sirva távozott Izabella királyné, most ezerek örvendező üdvkiáltása fogadta, annak bizonyságaul, hogy a történelemben is van igazságszolgáltatás! Nov. 25-én tartotta Erdély amaz örökre nagy emlékü országgyülést, melyben első választott fejdelmét magas tisztébe igtatta, s 55 czikkre terjedő közjogi végzéseiben a közel másfél százados nemzeti fejdelmi uralkodásnak talpkövét tette le. „Miután — igy kezdődik az első czikk — erdélyi három nemzetbeli hiveink, valamint a Tiszán túl levő M.országunk nagyságos urai, bárói és más kitünő nemesei, választotti és követei átlátták és nyilván megismerték azt, hogy a mi és méltóságos fiunk elméje és akarata az, hogy elnyomott hazájok szabadsága és üdve valamint a közjó s polgárok s azok nejei és gyerekei megmaradása a mi visszatérésünk s köztük maradásunk által biztosittathatik; s miután ők megemlékezvén nekünk és méltóságos fiunknak adott hitökre és eskükjökre, elhajolván a római királytól, kinek oltalma alá reménytelenül és erőszakosan jutottak vala, állhatatosan mihozzánk és méltóságos fiunkhoz csatlakoztak s irántunk való engedelmességöket, hitöket és örök hűségöket változhatlanul igérték, sőt arra vagyonaiknak és életöknek feláldozásával is készeknek nyilatkoztak: ezeknél fogva Isten akaratjából a m.országi és erdélyi urak mindnyájan, egyező elmével, egyenlő akarattal abban egyeztek meg, hogy mindenek legyenek a mi és méltóságos fiunk és a haza boldogságára irányozva, ők a mi k. parancsinknak készek engedelmeskedni és eleget tenni; kértek egyszersmind minket, hogy mi a KK-at és RR-et saját aláirásunkkal erősitett pecsétes levelünkkel biztositnók arról, hogy őket tehetségünk szerént minden jogaikban és szabadságaikban igazán, szentül és egész igyekezettel megtartjuk, s méltóságos fiunk is, a mikor teljes kort ér, megtartja.

[1]) Gr. Mikó, idézett müve 107. l. Katona, XXII. k. 843. l. Siegler után, Bel, Adp. 78. l.

Mely legbensőbb kérésöknek engedvén, a mi urainknak, magyarországi és erdélyi alattvalóinknak megnyugtatására a kivánt biztositó-levelet kiadni magunkat elhatároztuk, a minthogy ki is adtuk. (Erdélyben a Diploma Assecuratorium bölcsője!) Továbbá — folytatják — Isten segedelmével M.országunk és Erdélyünk minden KK-nak és RR-nek közakaratából és megegyezésével végeztetett: hogy mi, mint Magyarország törvényesen megkoronázott királynéja, méltóságos fiunkat is gyámságunkban tartván, együttes és osztatlan hatalommal (authoritate conjuncta et indivisa) uralkodjunk, és mig az törvényes korát eléri (Bethlennél 5 évre van téve [1]) — s jó móddal és helyesen kormányozni képes lesz, az ország minden ügyeit igazitsuk. (II. t. cz.) Tetszett az is országunk RR-nek, hogy a királyi adományok, királyi levelek, minden köziromány ok a mi és méltóságos fiunk neve és aláirása alatt keljenek és adódjanak ki, de csak a mi pecsétünk nyomassék rájok. (III. t. cz.) A IV. czikkben fővesztési büntetés alatt eskületétel van rendelve mindazoknak, kik a szászsebesi országgyülésen le nem tették, a távollevők 18, a magyarországiak 32 nap alatt, a felső-magyarországiak Perényi Gábor abaujmegyei főispán és főkapitány, a Tiszán inneniek Varkucs Tamás, a többiek a többi főispánok és főkapitányok kezeibe tevén le esküjöket. Az V-ben a várak, erősségek, hadiszerek átadása lön elrendelve, VI-ban végzéssé emelve, hogy a hivatalok és tisztségek ugy a jószágok adományozása a királyné és fia joga lesz a fennirtak értelmében; udvarokban akármiféle nemzetbelieket tarthatnak, mozdithatnak elé és segithetnek kegyelmességök szerént.' [2]).

A sokat hányódott királyné és fia törvényes birtokukba ismét visszahelyeződtek. Évtizedek keservére egy kis öröm, vándor életök sok sanyaruságára némi enyh és nyugalom következett. Az ország békéje helyreállott, s mint történelmünk fénypontját kell feljegyeznünk, hogy sem a királyi pár bosszuról, sem az ország a Martinuzitól és Castaldotól szenvedett sok méltatlanságért a fejdelmi jogok megszoritásáról nem gondolkozott. A kölcsönös bizalom és ragaszkodás elfeledtette az adott és vett sebeket.

---

[1]) Bethlen. 203. l. [2])Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 243—245. ll. 'E törvényczikkeket aláirta a királyné és fia, megpecsételték a királyné pecsétével dec. 7. 1556.

Pillantsunk vissza röviden a serdülő fejdelem életére. Léte eddig egészen anyjáéval volt azonos: követte a merre ment, sorsában osztakozott, bú- és örömkönyüik együvé folytak — két test egy életét élték. Ezután többé nem fog anyja körében maradni, a nemzet fényes hatáskört jelölt ki számára, mit be kell tölteni, remények kapcsolódnak hozzá, miknek teljesülni kell....

Milyen volt nevelése és első ifjusága? kielégitő feleletet nem kapunk rá krónikáinkban, azok irói elhanyagolták a fejdelmeink gyermekkorát illető adatok feljegyzését. Az a vélemény, hogy puhán nevelték s a közdolgokba nem avatták bele, Forgácstól veszi eredetét, s bár azóta elegen utána mondták, hitelesen megállapitva nincs. A következő adatok, és a miket hátrább idézni fogok, ellenkezőre mutatnak.... Elsö nevelője királyi anyja volt, ki iránta mondhatlan szeretettel viseltetett s nála nélkül lenni sem tudott. S feltudhatni-e egy anyának, kit a sors honától és szülőitől, férjétől és koronájától fosztván meg, a legmagasb dicsőség polczáról, önhibáján kivül, egyszerre a legszánandóbb állapotra sülyesztett alá, ha ragaszkodik egyetlen fiához, ki neki mindene, s kit tőle csak azért akartak elválasztani, hogy mind kettőjöket tőrbe ejtsék?! A királyfi növekedésével nevelése Csáki Mihály gyula-fejérvári kanonokra és esperesre s a királyné titoknokára lőn bizva, ki azt 1556-ig vitte [1]). Ekkor Csáki kanczellárrá levén, eddigi viszonyuk megszakadt, s az ő nevelői helyét Novicampianus Albert pozsoni kanonok, vallástudor és jeles népszónok foglalta el, kit 1556-ban, midőn Lengyelországból Erdélybe jöttek, a herczeg mellé Zsigmond lengyel király rendelt volt, de a ki az erdélyi léget nem szokhatván meg: 1557-ben Lengyelországba visszament. [2]) Sokan irták, hogy Martinuzi is lett volna nevelője életéig, de ez nem hihető. Kormányzás és gyermeknevelés nem férnek egybe, kivált oly embernél, minő volt Martinuzi, a kinek politikáján mindig némi titokszerüség borongott, s a ki éppen azért minél többet szeretett maga elvégezni. De ő volt, a ki nem egy izben panaszolta, hogy a királyné fiát igen elvonult élethez szoktatja, mire — ha ő lesz vala nevelő — oka nem lett volna. Gyám volt ő és

---

[1]) Forgács, 206. l. Schesaeus, Ruina P. 55. l. [2]) Katona, XXII k 987—988 ll. közli azt az aug. 20. költ szabad men-levelet (salvus conductus), melyet Izabella királyné a honába térő férfinak adott, s melyben őt méltóságos fia tanitójának — praeceptorem filii nostri serenissimi — nevezi. Lásd: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum I k. 53. l. a 140-dik jegyzést és Vallaszky Consp. Reipubl. Litt. Hung. 143. l.

úr a királyi ifju és özvegy királyné felett, nem nevelő és helytartó! Hogy a tudományok különböző ágaiban, ugy azon gyakorlatokban is, melyek a testi erőket fejtik és gyarapitják, kitünő képzést kellett kapni, adatok bizonyitják. Gromo Endre, János Zs. udvarában két évig mulatott olasz testőrezredes, fejdelméhez, Medici Kozma florenczi herczeghez 1565-ben tett jelentésében egyebek közt igy ir: „János király igen szeret lovagolni, s a lovat ugy megüli, hogy országában senki jobban nem mint ő; a dárdát derekasan forgatja s lőfegyverrel szívesen mulatkozik, ebben és a kelevézjátékban sem mulja őt feljül senki; futásban, tánczban kitünő, szereti a küzdőjátékot, bár ebben sokan tul tesznek rajta. Szellemi oldalát a mi illeti: gyönyörködik a zenében, s udvarában sok lengyel és olasz zenészt tart; lanton igen jól játszik; latinul ért s gondolatait is ki tudja fejezni; jól beszél olaszul, németül, lengyelül, magyarul és oláhul, valamit görögül és törökül is" [1]). Ily sok képességet csak gondos nevelés ad. A magyar történelem sok uralkodót ismer, a ki egy nyelvnél többet jól nem beszélett, sokat, a ki magyarul éppen nem is tudott. Olvassuk meg továbbá az erdélyi RR. 1559-ben jun. 12-én Fejérvártt tartott országgyülésének végzéseit. „Üdvözlik—ugy mondanak — ő királyi felségét és felséges fejdelmöket s legkegyelmesebb választott királyukat, hogy az Isten kegyelméből ő felségének rá forditott különös gondja s a legszorgalmasabb és tudományosabb nevelés által őt az erények annyi jeles ajándékival és igaz királyi erkölcsökkel: kegyelmességgel, szelidséggel, hivei iránti nyájassággal, s országai maholnap rá nehezedendő dolgainak vitelére szükséges okossággal, éleselmüséggel, józansággal és éberséggel felruházottnak ismerik és tapasztalják, és ő felségéből valami oly ritka méltóságot látnak kitündökölni, hogy boldogoknak érzik magukat, hogy ily természetszerénti, vérökből való s nyelvöket értő fejdelmet nyertek; leginkább pedig azért, mert ugy értették, hogy ő királynéi felsége oda irányozza az ifju fejdelmet, hogy minden rendü hű alattvalói iránt kegyelemmel, szeretettel és becsüléssel legyen s őket régi szabadságaikban megtartsa, — mindezekért ő felségeiknek örök hűségöket, szolgálatjokat és minden javaik, ugy életök és vérök feláldozását ajánlják, kérvén az Istent, hogy az ő különös kedvezéséből nyert fejdelmöket hazájok és maguk boldogságára hosszasan tartsa meg és gyarapitsa. A II. czikk-

[1]) Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde, Neue Folge II. Band. 1855. 35—36. ll.

ben ő felségeikre bizzák, hogy a királyné halála esetére — mit Isten távoztasson — az ifju király mellé tanácsosokat kegyelmes tetszésök szerént válaszszanak" [1]).

Nyomatékos ellenadatok azokkal szemben, a kik állitják, hogy János Zs. az udvar asszonynépe között, a közdolgoktól távol tartva növekedett. E törvényczikk nem magán vélemény, azt országgyülés nyilvánitotta, mely mind a viszonyok, mind annak képességei ismeretével birt, a kit M. ország királyává, Erdély — iménti végzése által — most harmadszor választott urává s fejdelmévé. Egyébiránt ily értelemben tanuskodnak mellette az ő és anyja aláirásuk alatt költ adomány- és kiváltságlevelek, a tőle is aláirt és kétségkivül ismert tartalmu országgyülési törvényczikkek, s a magyar büszkeség és becsület általi amaz érdekeltség, melynek megható kifejezése volt a koronaátadási jelenet, Kassáról távozásuk s a Ferdinánd ellen czélba vett s hátrább a maga helyén előforduló 1558-ki erdélyi hadjárat előzménye. Az iménti végzésben alattvalói gyöngéd tisztelet van ugyan kifejezve a királyné iránt, de valóságban nem egyéb az, mint az örökösödésnek még életében elintézése, s az uralkodás jogának az ifju királyra s választandó titkos tanácsára való tettleges átruházása. Vajjon sietett volna-e evvel annyira az ország, ha ifju fejdelmében nem bizott volna?... És ez éppen jókor történt. A királynét hoszszas és keserves özvegysége, bujdosásai, Ferdinándnak a Magyarországon levő erdélyi birtokok ellen intézett új támadásai, a közvéleménynek a két Kendi és Bebek Ferencz törvénykivüli kivégeztetéseért ellene fordulása, annyira elkedvetlenitették, hogy e szorongatott kedélyállapotból hónapokig tartó betegség következett, mit 1559-ben sept. 15-én véletlenül jött halál szakitott meg [2]). Erdély kormányzását az iménti végzés értelmében fia és trónutóda János Zsigmond vette át.

Ez időpont és I János halála közt 19 év folyt le szüntelen rontva a Zápolya-ház helyzetén. Akkor még Buda vára volt a királyné laka, most Gyula-Fejérvár; alsó Magyarország és a tömösi bánság Petrovics parancsnoksága alatt állott, most a Körös—Tisza—Duna közötti megyék a törökéi voltak; akkor a királyné és János Zs. birodalma Kassáig, sőt a Bebek-ek birtokai- és váraival azon is feljül terjedt, most azt vidékével és a koronával együtt Ferdinánd birta;

[1]) Gr. Kemény, Codex Artic. D. Trans. I k. 309. l. [2]) Forgács, 232. Siegler Bełnél, Dec. I 82 l. Új Magyar Muzeum, 1854. 159. l.

Verbőczi, Petrovics, a királyné, valamint nagyanyja Bona Sforzia meghaltak, s az ifju fejdelem — utósó sarja egy hatalmas és sokaktól irigyelt nemzetségnek — rokontalanul, egyedül állott; Perényi Gábor és Bebek György elpártoltak, a francia szövetség meglazult, s mig I János a váradi — egyébiránt elég terhes — békekötést egyedül, Izabella hármat hagyott rá, sulyosnál sulyosb tartalmakat. Az elsőben — 1542 — a királynénak jegypénzére nézve pénzbeli teljes kárpótlás volt igérve, fiának atyai birtoka „Szepesi herczeg" czimmel, de érette M. országhoz és Erdélyhez való jogáról le kell vala mondani. A második szerént — 1551 — Magyarországért és Erdélyért a magyar királyi koronával együtt kapta az oppelni herczegséget 25,000 ft. évi jövedelemmel és — külön igéretben — Johanna herczegasszony kezét. A harmadiknak — 1559 — mely a királyné véletlen halála miatt létre nem jött, tartalma e volt: „János Zs. (az 1551-ki pótlék-szerződés értelmében Johanna herczegasszonyt királyi kiházasitással nőül kapja,) az uralkodást anyjától átveszi, ez Munkácsot, Husztot és Máramarost kapván a sóbányákkal együtt halálaig; továbbá a fejdelem alsó Magyarországot és Erdélyt -is törvényei és szabadságai szerént teljes királyi hatalommal és örök jogon birja, s mindezekért a királyi czimről lemond, helyette tetszése szerént más czímet választ, átengedi Abaújmegyét, melyben van a Ferdinánd birtokában álló Kassa, Bereg- és Ugocsamegyék adóját kétfelé osztják". [1]) Ezekkel szemben ellensúlyul állott a lengyel és török szövetség, a szászsebesi fejdelemválasztás, mely a fennebbi két első egyezést jogerejétől megfosztotta, Magyarország egy részének vas hatalommal ellenőrzött rokonszenve, a másnak tettleges birása. Gondoljuk még e zilált politikai viszonyokhoz, ily hosszas zaklatás következtében a közerkölcsiség sűlyedt állapotát, a mit Martinuzinak 1541—1551-ig tartott kétszinü kormánypolitikája, Castaldo és Báthori, Kendi és Dobó 1552—1556 elejéig tartott idegen érdekeknek szolgáló kormányzása nagy mértékben mozditott elé, s Izabella 1556 végétől 1559-ig tartott női igazgatása meggyógyitni nem volt képes — s fogalmunk lesz hazánk szomoru, ifju fejdelme nehéz helyzetéről. Vajudott az ország, a magyar állam szétbomlott elemei új létért küzdöttek, de ez alakulásokban éppen az az elem nem volt meg, a mi legfőbb, a benső erő és tartóssági kellék. A magyar faj magát politikailag regenerálni hosszasan nem tudta. 1545-ben a debreczeni gyülésen Mar-

[1]) **Forgács**, 230—231 ll.

tínuzi, 1565-ben Szolimán, 1569-ben Békes és Bocskai György János Zs. alatt a török suzerenitása mellett egyesitni akarták az egész országot; hasonlót akart tenni Ferdinánd alatt 1542-ben Bornemisza Pál, 1546-ban Nádasdi, 1551-ben Martinuzi, de mindkét szándék meghiusult: az első Ferdinánd és német tanácsosainak gyanakodó előrelátása s vészsejtő ösztönei, az utósó a szultán féltékenysége s a Zápolya-pártnak a germán elemtől való hagyományos idegenkedése miatt.

János Zs előtt a lefolyt két évtizednek tapasztalásai a dolgok ezen helyzetét tisztába hozták. Ő és kormánya politikájukat ahoz képest alakitották át. A magyar nemzeti királyság helyébe erdélyi nemzeti fejdelemség alapitását tűzték ki, mint egyedüli kezességét annak, hogy a magyar nemzetiség és vallásszabadság ha kifelé hóditásokat nem tesz is, legalább Erdély bérczei közt meg lesz védve s jöhető jobb időkre fentartva. E czéljokra a családi szövetkezés és háboru-folytatás, a szerződések, a belviszonyok szabad alapokon nyugvó rendezése, szóval: a politika minden gyakorlati eszközei által eljutni igyekeztek. A mit János Zs. kormánya 11 év alatt tett, mind eszköz volt ama fensőbb czélok elérésére: hogy Erdély független fejdelemség, uralkodója magyar vérből s ha lehet Zápolya-házból való legyen, valamint: hogy a reformatio az ellene mindenfelől tornyosuló hullámok közt el ne merüljön, sőt inkább örökre biztosittassék. Az ellenpárt előtt nem volt ismeretlen e czél, tehát had-állását ő is e szerént rendezte, czélul amazoknak meghiusitását tűzte ki, s állandó politikájává tette: János népszerüségét kisebbitni az által, hogy önkiképzését a lehetőségig akadályozták, továbbá birodalmában való foglalások, a népnek ellene ingerlése, házasságának huzása-halasztása, a reformatio iránti emelkedett gondolkozásmódjának gyanusitása, gyülöletessé tétele által az igazgatást rá nézve nehézzé tenni, tetterejét elzsibbasztani, szükség esetében őt magát láb alól elállitni, szóval: oda vinni, hogy a hozzá szövődő nemzeti büszkeség tápot, a közremények teljesedést ne nyerjenek, hogy ha a külön fejdelemség-alkotás elve életre is tör, legalább Zápolya-örökös ne legyen, s a reformationak minden talpalattnyi tért erős harczczal kelljen meghóditni.

Ez kulcsa János Zs. gyenge uralkodásának s ez uralkodás igy is elvitathatlan jó eredményeinek. Izabellánál lengyelországi számüzetésében 1553-ban udvarolván Alfonzo Castaldo, az erdélyi

főhadvezér öcsese: a királyné szemrehányólag keservesen panaszolta egyebek közt azt, „hogy Ferdinánd lengyelországi követe által tőle azt kivánta, hogy fia ne tartson magyar szolgákat s ne beszéljen magyarul“ [1]). Bármint igyekezett szövetségeseket keresni, ellenfelei folyvást elszigetelték. Neki szemére hányták, hogy a török hűbérese, hogy kegyelemből birja országát, s ők a magyar birodalomért háromszor annyi adófizetésre is ajánlkoztak, mint a mennyit János Zs. fizetett. II Zsigmond lengyel királynak német főherczegnőt adtak nőül, hogy János Zs. viszonyán tágitsanak. A franczia uralkodó-házzal szorosb viszonyba lépni négyszer nyilt alkalom, s mindig meg lön gátolva. 1556-ban, midőn Cambray Jakab franczia követ a királynénak országába visszatéréseért szerencsét kivánt s barátságos szolgálatát ajánlta [2]). 1558-ban midőn II Henrik Martinez Péter Ferenczet küldötte Izabellához, neki öt évig öt-öt ezer gyalog fegyverest s évenként pénzsegélyt ajánlott, János herczegnek leányát, Lippáért és Temesvárért a Portán közbenjárását [3]). 1560-ban a szultán nevében Mahmud nagyvezér IX Károly Margit nevü testvérét, a később protestans hajlamairól s a párisi vérmenyegzőről nevezetessé lett navarrai királynét kérte meg Jánosnak [4]), azon számitással, hogy öt a lengyel király halála esetében annak trónjára segitse [5]). 1565-ben D' Aube Vilmos franczia követ hasonló ajánlatot tett Zimonyban [6]). 1570-ben Szélim szintén követet küldött hozzá, hogy német uralkodó-házból való nőválasztásról beszélje le s ajánlja a franczia, dán vagy más királyi házakból való választást, megigérve egyszersmind a szultán abban való közbenjárását, hogy a kit választ, elnyerje [7]). Mindezek daczára ki tudja minő sors a fejdelmet és országát arra birta, hogy folyvást a német császári házból vagy annak rokonságából való nőt nyerni igyekezzenek. Először Báthori István követével kérette meg 1563-ban a Martinuzi-Castaldoféle pótlékegyezés értelmében Ferdinándnak Johanna nevü leányát. A császár kitérőleg felelt, de közbenjárását igérte, hogy unokái vagy rokonai valamelyikét nyerje meg [8]). Szalay azt irja: „a Báthorinak adott válasz azon intést foglalta magában, hogy a herczeg — kiről tudva volt, hogy a protestantismus sőt unitarismus barátja — oltalmazza Erdélyben a római egyházat, mert ügyének szerencsés fejlődésére csak vallásos fejdelem tarthat számot [9]). Közbenszólólag legyen szabad

---

[1]) **Bucholtz**, VII. 329. l. [2]) **Forgács**, 206. l. [3]) U. az u. o. 207. l. [4]) **Horn**, Histor. Eccl. Lugd. Batav. 1687. 361. l. [5]) **Hammer**, III. 526. l. **Katona**, XXV k. 526. l. [6]) **Bethlen**, 254. l. [7]) **Katona**, XXV k. 179—180 ll. [8]) **Bethlen**, 214 l. [9]) **Szalay**, M ország Tört. IV k. 328 . l.

megjegyeznem, hogy az erdélyi unitarismus e követségnél későbbi keletü. 1563-ban aug. 7-én Blandrátát küldvén fel János Zs. pótlókövetségbe: „ennek sikerült — ugymond Szalay — Johannát és á tiszai részeket urának megnyerni, ugy, ha a romai egyház kebelébe ismét visszatér“ [1]. Ezt — a vallást illető feltételen kivül — Forgács is irja [2]. Azonban a politikai helyzet megváltozása miatt e terv sem sikerült. Ezután Albert bajor herczeg leányát kérték meg számára [3]; Miksa császár erélyesen szólott mellette, megemlitette, „hogy az családi érdek, hogy János Zs. veszedelmes ellenség, hátha a vajda e házasság által megnyerethetik a catholicus vallásnak?“ [4]) Azonban a herczegasszony vonakodott, kiváltképpen a fejdelem vallásaért [5]; Forgács azt jegyzi meg, hogy inkább meghalni kivánt, mintsem hozzá menni [6]. A császár ekkor, a bajor herczeggel azonegy rokonsági vonalon álló, Vilmos, jülichi herczeg valamelyik leányának megnyerésével biztatta, [7] de ezuttal az is félben maradt. Az utólsó kisérletet a fejdelem nősülésére nézve 1569-ben tették. Ez évben a jun. 24-ki tordai országgyülésen, az ország sürgető kérésére, önmaga nősülési szándékát kijelentvén: a „RR. köszönettel vették, s könyörögtek, hogy hosszu időre ne halaszsza, hanem vigasztalja meg kegyelmesen“ [8]. Ez ohajtást 1570-ben jan. 1-én Medgyesen is kifejezték a RR. bensőleg kérvén a fejdelmet: „hogy a mint atyja is cselekedett volt, válaszszon magához illő fejdelem asszonyt. Ezt ugyan ő felsége — igy szólnak tovább — már rég megigérte, de a várakozásban ugy tetszik hogy már elég volna; könyörögnek tehát: hallgassa meg és nyugtassa meg alattvalóinak szivét, hogy láthassák kegyelmes asszonyukat és ő felsége maradékát, kinek birodalmában jövendőben az utánok valók is megnyughassanak; mert ebben vélik mind maguknak, mind gyermekeiknek, mind édes hazájoknak megmaradását“ [9]. Erre az ügy Békes által ismét folyamatba lőn inditva. A jülichi herczeg most is hajlandó volt leányát odaadni, de Békes azt irván róla, hogy rút és németen kivül más nyelvet nem tud: ez utólsó kisérlet is füstbe ment.

„Észszel, fegyverrel“ — mint a társadalom, oly régi e jelszó. Nem vivén céljához János Zs-ot is az első: folyamodott az

---

[1]) Szalay, M.ország Tört. IV k. 329. l. [2]) Forgács, 334. l. [3]) Bethlen, 228. l. [4]) Szalay, Adalékok sat. 229. l. [5]) Istvánffi, 319 l. [6]) Forgács, 630 l. [7]) Bethlen, 229. l. [8]) Gr. Kemény, Codex Artic. D. Trans. I. k. A gyüjtemény itt nincs lapozva. [9]) U. az 481—482 ll.

utósóhoz. S avagy nem éppen fejdelem-társai adtak-e neki ebben utmutatást?... Ő bár sok személyes bátorsággal birt s vérmérséke harcziasságra hajlott, mégis atyja megfontoló természete tulnyomó levén jellemében: ellenével előbb békés uton szeretett egyezkedni. Az elsőt tanusitja az, hogy midőn 1558-n Ferdinánd hadvezérei az ő és anyja birtokait megtámadták s az országgyülés jun. 4-én az erőszak viszszatorlását határozta, a 17. éves herczeg maga is részt akarván a hadjáratban venni, az országgyülés törvénybe foglalta azon kérését, hogy szándékát egyideig kegyelmesen halaszsza el [1]). Zsigmond lengyel király is öt 1565-ben a Miksa császárral szőtt békealkudozásban harczias, jeles indulatu fejdelemnek nevezte [2]). Az utósót illetőleg Gromo Endre idézett jelentésében igy jellemzi őt: „János király mérsékelt és bátor, hadi dolgokban serény, mindenütt ott szeret lenni, hol legnagyobb a veszély s éjjel nappal lovon van“ [3]). Főleg ezen önmérséklet volt oka, hogy támadó háborut nem viselt, de ha őt megtámadták, erélyesen visszaverte, vagy alkudozással vette ki a baj élét. Ellenfelei azonban e téren is nagy akadályokat szereztek neki, gyakran nem titkolván a feletti bosszankodásukat, hogy utjokban áll. Először 1561-ben Balassa Menyhártot, Szathmár kapitányát csábitották el tőle, a ki e várat és Nagy-Bányát s több mezővárosokat vitt át s Ferdinándtól adományul nyerte. Azután Balassa és Székely Antal ismét Ferdinánd érdekében Forró Miklós és Valkai Miklós, befolyásos székely főemberek által a székelyeket lázasztották ellene: gyülésre hivták egybe Udvarhelyre, s ott velök elhitették, hogy ha az ifju királyt megölik, véget vetnek az évtizedek óta dühöngő belháborunak, az ország Ferdinánd alatt egyesül s ismét csendes és boldog lesz [4]). A király értesülvén róla: május 14-én követeket küldött hozzájok s megkérdezte támadásuk okát. Ők tizenegy napig letartóztatták a királyi követeket s ekkor daczosan azt feielték, hogy szabdságaikat akarják visszaszerezni [5]). A királyt e hang és tett mélyen sértette, ellenök küldte sergeit, Vaja és Kis-Görgény közt [6]) őket megvervén, holdvilági táboruk magától szétoszlott. Erre a király Segesvárott junius 20-án országgyülést tartott, a főlázadókat életök és javaik, a közönséget szabadsága, az egész nemzetet parajdi sóbányája s amaz ősi szabadsága elvesztésével büntette, mely szerint eddigelő a magvaszakadtaknak vagy

[1]) Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 289. l. [2]) Bethlen, 233. l. [3]) Archiv. sat. 35—36. ll. [4]) Bethlen, 218. l. Forgács, 296—298. ll. Siegler, Belnél, 85. l. [5]) Siegler, 83. l. [6]) Gr. Mikó Erd. Tört. Adat. I. k. 19. l.

hűtlenség bűnébe estteknek jószága nem a fiscusra de szomszédaikra szállott; e felett óvó például Székely-Udvarhelytt ben és közelében kivül a „Székely támad" és „Székely bánja" nevü várakat épittette [1]). Istvánffi is kettőt ir, de a hely megnevezése nélkül; ellenben Borsos Sebestyén egykoru tanu csak az elsőről emlékezik. Az utósót Háromszéken Várhegyen épültnek irják. Azonban e tény megállapitásra vár.... Majd 1563-ban a császár Despot moldvai vajdát bátoritotta ellene támadásra [2]). Ez Küküllő és Csicsó várakat Mátyás királytól nyert adománynál fogva fenyegetve követelte. János Zs. követséget küldött hozzá. A vajda oly felfuvalkodottan fogadta és sértőleg felelt, hogy János háboruizenetnek vette s hadat küldvén rá, trónjával és életével lakoltatta. Később Ferdinánd is ellene támadt. Ámbár Szolimánnal még 1558—62-en hét évre békét kötött, melyben János és Erdély is bele volt foglalva: vezérei s kivált Balassa mégis gyakran foglalgattak birodalmából. Ezt ő a béke megszegésének vette, Miksa ellen 1564 végén hadjáratot kezdett, s előre küldvén Báthori István váradi kapitányát, ez Balassától Szathmárt és N. Bányát elfoglalta s nejét kincseivel együtt a fejdelemnek küldötte. Nyomban utána indult maga János Zs. is 12,000 ember élén, s legelőbb Hadadot vette be, s 1561-ben ott kapott vereségét jóvá tette. „Midőn a faltörő ágyuk a váron rést nyitottak — irja Forgács — a király a katonákhoz buzditó beszédet intézett, a falakat megrohantatta, mindkét részről sokan hullottak el, végre az ostromlók a várba törtek, az őrséget részint levágták, részint vezérével együtt elfogták. A király a megsebesült vezért gondosan ápoltatta s a háboru bevégződésekor megajándékozva bocsátotta szabadon" [3]). Hasonló hősiséggel vívatta s vétette be Báthort, Sz. Mártont, ostrom alá vette Kis-Várdát s a ben levőknek önmegadásra időt tűzvén, maga a Tiszán túl nyomulva Atya várát vétette be. „Ostromlás közben oly nagy vasgolyókat vettetett a várra — irja Forgács — hogy a falak több helyen nagy darabonként szakadtak le. Környezete erőpazarlásnak mondván, a király azt felelte: a mi a dicsőségre tartozik, abban sem el nem mulat, sem igen soknak nem tart semmit. Ezután körülvétette a várat, kijelölte a katonaság helyét, a hol kinek-kinek rohamra kell menni, s utoljára bátoritó beszédet tartott. E napon nem ugy tünt

---

[1]) Bethlen, 220. l. Istvánffi, Viennae, Pragae et Tergesti sat. 259 l. Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. I. k. 20. l. [2]) Forgács, 323. l. [3]) Forgács, 343. l.

fel a király, mint ujoncz hadvezér — jegyzi meg Forgács — hanem mint egy tapasztalásban megőszült imperator. . . . A császári őrség fejét vesztette s önmegadási szándékát kiáltozások közt jelentvén ki: a király elfogadta. katonáit visszahivta, s az őrséget fegyvertelenül elbocsátotta. Ezután Kovászó várát vette be. Esőzés, a vizek megáradása s a hirtelen beállott tél okozta, hogy Kassát és Eperjest is el nem foglalta. Visszatértében Ecsed várát vette ostrom alá s a kis-várdaiaknak adott feltételeket szabta az őrség elé, mit az el is fogadott"[1]).

Miksa császár hogy e sérelmet megtorolja, háborut izent János Zs-nak, a fővezérséget Schwendi Lázárra (kit Vrancsics szerént a nép „Semmi Lázár"-nak gunyolt [2]) és Báthori Endrére bizta. Ezek Szerencset és Tokajt megvették, de János Zs. békeajánlatai utjokban feltartóztatták. Kedvezők levén ezek. Miksa császár elfogadta. Nem igy a lengyel király. Ez megalázóknak tartotta János Zs-ra nézve s ellenök mondott. Ekközben Békes Gáspár is biztató igéreteket hozott Konstantinápolyból, hová Miksa császár készülődései hirére lőn küldve. A korábbiakat módositó utasitást küldött tehát János Zs. Báthori István bécsi követéhez, a mire az, valamint a később kiszabaditására küldött Kendi Sándor is Miksától fogolynak lőn nyilatkoztatva. A harcz újból elkezdődött. Ugy látszik, a békealkunak János Zs. részéről csak időnyerési czélja volt. Mindkét fél értesitette a szultánt a dologról, János Zs. természetesen Miksa császárt, ez amazt okozván. Miksa császár kérte a szultánt a vele kötött béke megtartására. „Meglesz — válaszolt az — ha János Zs.-nak visszaadja, a mit tőle elvett — Szerencset és Tokajt — a fegyvert mindketten leteszik s az adót beküldik." A császár megharagudt, Németországot segélyre hivta, s hogy János Zs-on érzékenyebb boszut álljon s Szolimánnak a béke megszegéseért felgerjedt haragját lecsillapitsa, a János Zs-al folytatott egyezkedéseket kezeibe küldötte, arra kérve: szünjék meg immár János király fiát védni s lépjék vele M.ország iránt egyességre. Ő kész feltételei elfogadására, csak hogy János kirekesztődjék.[3]) Szolimán bosszura gyult, tanácsosai hallatára szitkozódott János hálátlansága miatt, de eszébe jutván, mennyiszer árulta el régebben atyját is Ferdinánd: elhatározta, hogy addig semmit sem tesz, mig követe által kezébe küldvén a leveleket, az ügy állását

---

[1]) Forgács, 343. l. [2]) Magyar Tört. Eml. III. k. 118—119. ll. [3]) Erdélyorsz. Tört. Tára I. k. 34. l.

tőle meg nem érti. A mit határozott, megtette..... János Zs-ot ellenfelének e bánásmódja fellázasztotta, első tette a volt, hogy udvarában levő két követét elzáratta s megesküdt, hogy hamaridón boszut áll érette [1]). Azonban a helyzet komoly voltát nem lehetett nem látni, világosan állott előtte, hogy az ország veszélyben van, s a szabadulásnak egyetlen utja az, ha ő magát a legvégsőre is készen tartja. Titkos tanácsával a dolgot közölvén — a lengyel király ellenzése daczára [2]), közakarattal elhatározták, hogy személyesen megy el a szultánhoz, hogy a bajt — ha ugyan lehetséges — jóvá tegye. Országgyülést hivott egybe, felemlitette, mint tör ellene Miksa császár, előadta szándékát: „a RR. megköszönték haza iránti gondoskodását, a háboru folytatására adójokat megnövelték, országos felfegyverkezést rendeltek, s hogy maga mellé főurakból kiséretet tetszés szerént válaszszon s illő számu fegyveres csapatot vigyen, felhatalmazták, egyszersmind az ország kormányzásáról s a szultánhoz előre hirt tevő követ küldéséről intézkedvén" [3]). Bethlen Gergely szemtanu szerént: az ország a legfőbb urakat kivánta a király mellé rendeltetni, továbbá, kétszáz válogatott gyalogot, háromszáz kocsit négy-négy lóval [4]). A mint a császár János király e szándékát követeitől megértette, azonnal kiengesztelődött; maga is követet küldött hozzá ajándékokkal, megizenve, hogy várjon az időjárás szelidülésére s az ő indulására. E felett atyjáéhoz hasonló Athnamét küldött, melyben megesküdt: „h o g y ő t m i n t M a g y a r o r s z á g k i r á l y á t E r d é l y l y e l e g y ü t t s o h a e l n e m h a g y j a, s z a b a d s á g a i k b a n m e g t a r t j a, f e j d e l e m v á l a s z t á s r a j o g o t e n g e d s a k i t m e g v á l a s z t n a k, m e g e r ő s i t i, a n n a k s z e r s z á m o s l o v a t, k i r á l y i b o t o t, z á s z l ó t, k a r d o t, c z i m e r e s t o l l a s s ü v e g e t k ü l d a f e j d e l e m s é g é k e s s é g é r e s m e g e r ő s i t é s e ü l, c s a k a m e g i g é r t a d ó t p o n t o s a n k ü l d j é k b e" [5]). János Zs. lelkét és reményeit felemelte a szultán érzületében történt e kedvező változás. Ő és kormánya az időt alkalmasnak hitték arra, hogy M. országnak az ő uralkodása alatt egyesitését megkisértsék. Körlevelet küldött a megyékhez, tudtokra adá a szultánnak Miksa császár elleni elhatározását s felkérte, hogy alatta egyesülvén, a haza békéjét és fenmaradását biztositni igyekezzenek, egyszersmind közös tanácskozásra Tordára négy-négy követöket meghivta. Schwendi

[1]) Erdélyorsz. Tört. Tára. I. k. 34. l. [2]) Forgács, 418. l. [3]) Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 135—138, 147—148, 150, 155—160. ll. [4]) Erdélyország Tört. T. I. k. 26. l. [5]) Gr. Mikó, Erdélyorsz. különvál. M.országtól, 118. l.

ellenparancsot adott ki, s hütlenség vétkébe esés büntetése alatt tiltotta meg a megjelenést [1]). Ekközben, a szultán elindulását Jánosnak tudtára adván: ez az igazgatás ügyét elrendezte, s 1566-ban jun. 16-án Gyula-Fejérvárról kiindult, 27-én megérkezett Zimony alá, 29-én hét órakor szemben volt a császárral, ki őt e szivélyes szókkal fogadta: „Szerencsés legyen, szerelmes fiam, idejöveteled!“ Leültette, rövid szóváltás után a fejdelem egy irományt nyujtott át, mit a császár azon parancscsal adott a nagyvezérnek, hogy a miket kér, adomány- és megerősitő oklevelet adjon róluk. „Helyesen tevé — mondá ezután a fejdelemnek a császár — hogy halála előtt meglátogatta, szerfelett vágyott őt még egyszer látni, nem lesz haszontalan fáradsága, igérte, hogy oltalmát halálaig felveszi.“ Jul. 30-án meg akarta vendégelni, a mi szinte legfőbb tisztességtétel, de elhagyta azon okból, nehogy a változó egészségü fejdelemnek a szokatlan étkek miatt netalán baja levén, a keresztyén fejdelmek őt vádolják Forgács azt jegyzi meg: „hogy Szolimán soha senkit nagyobb tisztességgel nem fogadott, s oly dárdát, tenyérnyi széles tőrt és hadzsárt adott a fejdelemnek, melynek tiszta arany markolata és hüvelye, rubinttal, gyémánttal, drága gyöngyökkel ugy meg volt rakva, hogy értéköket megmondani nem lehetett. Ő — mondja — soha drágábbakat nem látott“ [2]). E napon a franczia követ is idvezelte a fejdelmet s neki különösen azért kivánt szerencsét, hogy az evangeliumi tudományt felvette, s a pápaságból kivetkezvén, az igazságot követi [3]). Jul. 1-én másodszor volt szemben a császárral, ki jövendőbeli szolgálatairól ujból biztositván, kérdezte: „nyert-e meg már valamit abból, a mit kivánt?“ A fejdelem igen-t válaszolt. Ekkor megölelvén, ismét „szerelmes fiának“ szólitotta. Mikor el akart búcsuzni, külön hivá a császár s tolmács által nagy ideig csak ketten beszélgettek. Miről? mindezideig homály fedi, valamint azt is: mit foglalt magában a szultánnak első napon átnyujtott irata? Istvánffi azt irja, hogy Budavárát s országa határai kijelölését [4]), Forgács azt, hogy csak birodalma határainak kijelölését kivánta [5]); a fennirt szemtanu szerént, hármat kért s meg is nyerte: 1.) a Körös vize és Erdély közti tartományt, mely kétezernél több várat, várost, kastélyt és falut foglalt magában. (Lippát nem merte kérni — jegyzi meg ugyan e szemtanu, mert erről a basák lebeszélték abból az okból, hogy ott mecsetjek van.) 2.) ama határokat, melyek Debre-

---

[1]) Bethlen, 242. l. [2]) Forgács, 421. l. [3]) Erdélyorsz. Tört. Tára, I. k. 33—49. ll. [4]) Istvánffi, XXIII. 289. l. [5]) Forgács, 420. l.

szent Szolnoktól elválasztják. 3.) Háromszáz magyar rab kiszabadítását [1]). Bethlen Farkas állitja, hogy első napi találkozásukkor a fejdelem Budát kérte, de látván, hogy nem nyeri meg, Lippát akarta kérni, de attól is elállott, s második szembenlétekor kérte az idézett szemtanutól megjelölt területeket[2]). Ha Bethlen F. nem csalódik, akkor a szemtanu előadásában a második találkozás részletei valótlanok; ha pedig ennek előadása áll, akkor az ő szava, valamint átalában e kérdés, további nyomozásokat és kritikai megállapitást igényel.

János Zs. jul. 17-én érkezett meg örvendező népe közé Kolozsvárra. Szolimánnal való viszonyának megjavulása jótékonyan hatott a kedélyekre s a béke ohajtását átalánossá tette. Schwendi meg-megzavarta ugyan ezt foglalásaival, de a fejdelem mindannyiszor visszatorolta; másfelől Miksa császár meggyőződött arról, hogy a szultánok jó indulata János Zs. iránt ha hüthető is, semmivé nem tehető: ezért Szélimmel 1568-ban febr. 27-én újabb nyolcz évi békét kötött, bele foglalva abba Erdélyt és János Zs-ot is. Ennek 6-ik pontja igy szól: „Mindazon várakat, kastélyokat, városokat, mezővárosokat, falukat és jószágokat, melyeket Miksa császár és János fejdelem akár Erdély régi és valódi határán belől, akár a Tiszán túl vagy innen birnak, ezen békekötésnél fogva tovább is birják;" a 7-ik pedig igy: „Mindkét félnek szabadsága lesz arra, hogy ha a Tiszán túl vagy innen levő váraira, kastélyaira sat. nézve cserét akarna a másikkal tenni, vagy másképen iránta megegyezni, azt szabadon tehesse" [3]). Ennek volt következése, hogy az 1568—70-dik év Erdélyre nézve rég nem élvezett békében tölt el.

Nem volt ez a szerencséje János Zs-nak a szerződések terén. Ferdinánd és Miksa császár elismerték ugyan az ország kibékitésének szükségét, de az alkudozások sikerét feltételező engedékenység kölcsönösségét nem. Szerintök a szerződés fogalma azt tette, hogy János Zs. az ő akaratjokat törvényül fogadja el. Ez volt egyik kútfeje az ország szerencsétlenségének. Tizenegy év alatt öt követséget küldött János Zs. Bécsbe. Az elsőnek — 1560 — nem volt sikere, mert ő a magyar „királyi" czim megtartását, Ferd. az 1551-ki szerződés teljesitését követelte. A másodiknak sem — 1563 — mert Ferd. nem akarta, hogy János birodalmának a Tisza legyen határa, s leányát tőle megtagadta. A harmadikat és negyediket — 1565 — a lengyel király közbenjárása és a török porta segély-

[1]) Erdélyország Tört. Tára, 47—48. ll. Forgács, 422. l. [2]) Bethlen, 250—254. ll. [3]) Magyar Történ. Eml. VI. k. 220—221. ll.

izenete ismét meghiusitotta: János Zs. nem állott el sem a „királyi" czim használatától, sem követelésétöl, hogy az ő birodalma a Tiszáig terjedjen. sőt kivánta, hogy a miket Miksa császár hadvezérei időközben elfoglaltak, adják vissza. Erre három évi ellenségeskedés következett, mi alatt Szolimán meghalt, trónjára Szélim ült, ki elődének sem fejdelmi tulajdonait, sem János Zs. iránti bensö rokonszenvét nem örökölte. Miksa császár befolyása a portán egyre nőtt, János Zs. helyzete folyvást nehezebbé vált. A barátság utósó szolgálata. mit Szélim iránta tett, Erdélynek az elébb érintett 1568-ki békébe foglalása volt.... E körülmények valamint az ország közhangulata arra birták öt, hogy támaszkodva ama béke 7-ik pontjára, Miksa császárral is kibékülni s az ország közjogainak ez oldalról biztositását eszközölni még egyszer kisértse meg. Igy lön megindítva 1570 utósó felében a speyeri egyezés, melyet Békes vezetett s az 1571-ik év elején bevégzett ténynyé is vált. Főbb pontjai ezek: „János Zsigmond a királyi czimről lemond s Miksa császár őt „Serenissimus Princeps" czimen szólitja (II. p.), a havasokon (értve van a Meszes hegye) belőli egész Erdély örökségi jogon Jánosé, övé azokon kivül életéig Biharmegye Váraddal, Máramaros Huszttal és a sóaknákkal, valamint Kraszna- és Közép-Szolnokmegye is: az ezeken kivüli helyek a császáréi lesznek. Miksa császár unokahugai közül egyet a fejdelemnek nejévé ad." (III. p.) Volt azonban e szerződésnek egy titkos pontja: „ha t.i János Zs. meghal, az ország helyébe fejdelmet szabadon választ, neve vajda lesz s a császár hűségére megesküszik"[1]), valamint szintén Békesnek is szóval remény volt nyujtva az iránt, hogy Miksa császár őt segitendi az erdélyi fejdelemségre. Sőt Brutus szerént az egyesség arra is kiterjedett: „hogy mindazok a várak, kastélyok, mezővárosok és faluk, melyek Szathmáron és Erdődön belől vannak, jövőben tartozzanak Erdélyhez s teljes joggal birja János Zsigmond; Erdélynek M.ország felől határa legyen Tasnád; Debreczen, minthogy mind a császár és Szolimán, mind János Zs. birtokait érinti, legyen közös haszonvételü mind három uralkodóval, de a tulajdoni jog legyen János Zs-é, s czime legyen: „János, a felséges urnak, Jánosnak, Magyarország, Dalmatia, Horváthország sat. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély fejdelme s a magyarországi részek ura"[2]). A fejdelem titkos tanácsa és az ország főbbjei a szerződést aláirták, a

[1])Szalay, M.orsz.T. IV. k. 358 l. Bethlen, Istvánffi ut. 276—77. ll. [2])Bethlen, 277. l.

császárhoz vitelével Békest bizták meg, a ki 1570-en decemb. 26-án indult el Fejérvárról, januar első napjaiban Prágába érkezett, a császár kitüntetéssel fogadván: a szerződést aláirta s az őt kötelező pontoknak eleget tett. Ez egyezés János Zs. halála miatt az őt illető pontokban részint teljesithetlenné vált[1], részint éppen halála pecsételte meg; de azon két sarkelv: hogy Erdély önálló állam, s fejdelmét maga választja, az ország közjogai közé eszélyes fejdelmei által tettleg be lőn igtatva, s mint annak legdrágább alkotmánykincse egy századnál tovább teljes életerőben állott fenn.

Volt-e a népeknek e folytonos külső-belső harcz között közélete? Volt-e szabadság és jóllét e földön? Átalában: milyen volt az ország belállapota? Sokan tették fel már e kérdést, s meg is feleltek rá, jobbadán több kevélységgel mint jóakarattal, nagyobb elfogultsággal mint dologismerettel...... Mi lesz az ifju cserfával, mely jó földben vert gyökeret, ha ide s tova hajtogatja szélvész és zápor? Hajlik ide, hajlik oda, s végre magasan emelkedik a légbe sugár dereka, sűrü lombkoronája. E történt Erdélylyel. Magyarország áldott rónáiról a politikai viharoktól elfujt alkotmányos szellem és nemzeti önkormányzás életerős eszméjét a kifáradt harczi szél bérczeinkre tette le, gazdag termő-földdel rakott ősi kőszálára a polgári szabadságnak: mintegy égi kéztöl védve megfogamszott az itt köztünk, erős gyökeret vert, tömött koronát hajtott s bár sors és balszerencse, bel-villongás és külső zaklatás látogatásiban bőven részesült a hon, a polgári szabadság amaz élőfája alá vonult népek erkölcsileg erősen állottak s mint magok és sorsuk urai, e drága szabadságukban boldogok voltak.... János Zs. alatt a szabadválasztás, a képviselet és kormányi felelősség elve — a polgári társaságok szabadsága- és boldogságának e három föltétele — Erdély alkotmányába részint fel lőn véve, részint utjai megegyengetve. — Maga a fejdelem, a három alkotmányrészes nemzet fiaiból álló titkos tanács, a közigazgatás összes tisztviselői, a birák és törvényszékek, az ország kincstárnoka és adószedők, a megyék, székek, vidékek, városok, sőt falusi községek képviselői és tisztei, az ország generálisa, várak és székek kapitányai, — mind a nép egyenes vagy közvetett választásából eredtek. Az országgyülést a szükséghez ké-

[1]) Hogy János Zs. a területi átengedést illető pontnak eleget tett, bizonyitja 1570-n Gyula-Fejérvárott költ adománylevele, melynél fogva Hagymási Kristóf titkos tanácsának — a Miksa császárnak átengedett Ugocsa megyében levő Szőlős m. városért és Szathmárban levő Erdőd-Szádáért Tasnád m. várost és Czég nevü falut adományozta (Liber Regius Joh. II-di Regis, lapszám nélkül.)

pest évenként egyszer vagy többször egybehivta a fejdelem, a nép adót és katonát ajánlott — amaz egy kaputól 99 pénzt tett, ez béke idején 5—6000 embert, háborukor, annak végeig, a hon összes fegyverképes ereje síkra szállott — számon kérte az ország felelős kincstárnokát, háboru- és békeügyek elébe terjesztődtek, a nép törvényt hozott s a fejdelem megerősitette, megszegőit az országgyülés vád alá fogta s elitéltette 1556-ban lőn az első magyar nyelven irt törvény hozva, 1562-en a második, 1565-en a harmadik. Ettől fogva János Zs. haláláig sőt azután másfél századig folyvást magyar volt az erdélyi törvényhozás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, a fejdelmi udvar és diplomatia nyelve. Magyar birák, magyar törvények szerént itéltek. A katonaságnak neve, tisztei, fegyverzete, vezénylete, hadviselésmódja magyar volt. Az országnak saját pénze, vámrendszere, iparát és kereskedelmét védő törvényei voltak. Azon órát, melyet János Zs. Szolimánnak 1566-ban ajándékul vitt s melyet Egyed nevü nagy-enyedi iparos készitett, Konstantinápolyban minden bámulta. A fejdelemnek kiszabott jövedelme volt, adóból, só- és harminczadokból, gabna- bányatizedek- és koronajavakból. Erdélynek — Tinódi szerént — ez időben kincses Erdélyország volt a neve. Mindezeknek tanui törvényeink és történelmi emlékeink egyiránt, s nagy részök János Zs. uralkodási korára esik. A portával való szövetségi viszony alatta nyert alakot és szilárd alapot. Konstantinápolyban Erdély külön nagy-követi szállást birt. „János Zsigmond — irja Brutus után Bethlen — Gyula-Fejérvárott nagyszerü épületeket állitott: a fejdelmi palotákat illő tágasra és fényre emelte, falait tudós fresko-festésekkel, hadi jelenetekkel, várak bevételét jelképező rövid jelesmondatokkal, a mennyezetet arany művel és rózsa metszetekkel ékesittette fel, mindenik lakrészt pompás kárpitokkal vonatta be, annyira, hogy az egész épület királyi nagyszerüség bélyegét viselte"[1]) Neki köszönhető az 1569-n sept. 8-n Gyula-Fejérvártt hozott 9-dik t. czikk, melyben a RR. hit alatt kötelezték magukat arra: „hogy ha a fejdelem meghal, meg nem szakadoznak, miből nagy romlás következnék, hanem egyenlő akarattal választnak maguknak fejdelmet, miképen ezt a fejdelem a török császártól megnyerte és hitlevelet is nyert róla"[2]). Mig a fennebbiek egy szabadelvü monarchiai alkotmány, egy egészen nemzeti szabásu kormányforma

[1]) Bethlen, 287. l. [2]) Mike S. gyüjteménye, Artic. Diaet. I. k. 433. l.

alakját, valamint egy erős idomzatu s fejlődésre képes nemzeti élet bélyegét viselik magukon: addig az ország népfelségi jogának mind két császár irányában, valamint benn a honban is ily eszélyes biztositása, Erdély ős alkotmányépületét ugyszólván befejezte. Azon tényben, hogy e kis ország csaknem harmincz évi küzdés után — ha érzékeny áldozatok árán is — önálló választó-fejdelemséggé lőn, a nemzeti párt politikájának diadalát s a magyar nemzetiség megmentését látta — a Zápolya-ház és hivei missiojának egyik ága teljesült.

Eddig János Zs. politikai életének rajza. Másik részét a reformatio előmozditására s bevégzésére szentelt munkássága töltötte be. Ennek részletezése előtt szükségesnek látom térrajzát adni M. ország és Erdély azon részének, mely őt uralta, hogy kitünjék: a magyar birodalom mely részeiben, hol, kik részéről s minő támogatásban vagy üldözésben részesült a reformatio? továbbá: röviden áttekintőleg vázolni a reformatio és vallásszabadság ügyének állását Europában mint szintén Magyar- és Erdélyországban is azon időtájban, midőn János Zs. fejdelmi székét elfoglalta, kijelölvén annak alatta tett előhaladását is. A két állapot közti különbség — ugy vélem — érdemeinek legigazabb mértéke lesz.

Az elsőt illetőleg, a tényeket szintugy mint a török és német császár igényeit nép- és közjogi szempontból kell megitélni. Ferdinánd és Miksa császár csak a Meszesig terjedő Erdélyt tartotta János Zs-ének, a Porta ellenben a mi a Tiszán innen volt mindent [1]). Magyarország viszont egész Erdélyhez jogot formált s párszor törvényhozása tárgyává tette a kis országot fejdelmével s összes közjogaival együtt: mig János Zsigmond kormánya végső erőfeszitésig küzdött azért, hogy Magyarországnak egy részét egészen Erdélyhez kapcsolhassa. A törvényhozási és diplomatiai határmegállapitásokat gyakran már bevégződésök előtt felforgatták a két fejdelem hadvezérei, behatolván nem egyszer urok ellensége birodalmának csaknem sziveig. Néha ugyanazon megyében egy vagy több várat egyik, a többit a megyével együtt a másik birta, és — forditva. Izabella 1559-ki békeszerződési terve világosan mutatja, hogy Aba-

¹) Forgács, 387. l.

ujmegyét ő, a fővárost Kassát Ferd. birta. Az 1561-iki tordai országgyülésen Szathmármegye jelen volt, pedig Szathmár várát Nagy-Bányával együtt Balassa éppen ez évben vitte át Ferd. hűségére. Egyszer Schwendi Lázár nyomult elő a Tiszáig, sőt azon is tul, s elfoglalta János birodalmából Szerencset, Tokajt, Szathmárt, Erdődöt, Hadadot és Kővárt; majd János Zs. mindezeket visszafoglalta, s e felett valamennyi várat és erősitett helyet meghóditott ki Kassáig, Eperjesig. Ily bizonytalanságában az emlékeknek, a jogviszonyok e nagy zavartsága mellett lehetlen e kérdésben másként eligazodnunk, mintha a közjogban gyökerező tényeket vesszük kiindulási pontul és alapul. Tény t. i. az, hogy Izabella alatt 1551. előtt a temesi bánság, 1556—1557-ben Kassa és Abaujmegye, sőt azon tul is a Bebek-ek várai az ő birodalmában voltak, hogy János Zs. alatt a temesi bánságból csak Káránsebes és Lugos tartományok maradtak meg saját vidéki külön nevök, vagy pedig Zörény vármegye közös nevök alatt [1]), a Bebek-ek várai pedig 1559—1560-ban Bebek Ferencz elpártolásával Ferd. alá mentek. Forgács 1566 körül János Zs. birodalmának irja: Biharvármegyét Váraddal, továbbá Ung-Bereg- és Máramarosmegyéket és egész Erdélyt, melyhez tartoznak szerinte: Közép-Szolnok-, Kraszna-, Szathmármegyék és Kővárvidék [2]). Az 1561-ben apr. 13-án Tordán tartott erdélyi országgyülésen az ott kelt t. czikkek szerént [3]) jelen voltak: Szathmár-,Szabolcs-, Bereg-, Közép-Szolnok-, Kraszna-, Máramaros- és Ugocsamegyék követei. Az 1563. jun. 6. Tordán tartott országgyülésen: Bereg-, Máramaros-, Biharmegyék, Káránsebes tartománya, Kraszna- és Zarándmegyék [4]). E megyék mindenikére kiterjedő adományleveleit vagy más intézkedéseit az erdélyi fejdelemnek emlékeink közt szintugy láthatni. Ezekből előttem bizonyosnak látszik, hogy a két fejdelem törvényszerü birtokának természetes határa a Tisza volt ugyan, de a Jánoş Zs-éhoz tartozott a Tiszán tul levő megyék közül is: Bereg- Ung- Zemplén- és Abaujmegye. E szerént János Zsigmond birodalmát tette: 1.) az ó Erdély, vagy is a Meszesen belőli egész földterület, melyhez a mai „Részek" is értendők, 2.) Lugos és Káránsebes tartományok, 3.) Máramaros- (Husztttal, Szigettel), 4.) Szathmár- (Erdőd, Csenger m. városokkal), 5.) Bereg- (Beregszász m. várossal és Munkácscsal), 6.) Abauj- (Szikszó,

[1]) Ezt az erdélyi országgyüléseken hozott több végzés s János Zs-nak azon megyében történt számos adományozása bizonyitja. [2]) Forgács, 405. l. [3]) Gr. Kemény, Cod. Artic. D. Trans. I. k. 339. l. [4]) U. ott 113. l.

Göncz m. városokkal), 7.) Szabolcs-, 8.) Bihar- (Böszörmény, Debreczen, Várad városokkal), 9.) Zemplén-, 10.) Ugocsa-, 11.) Ung megye.

A másik, mit elő kell bocsátnom, a reformatio és vallásszabadság európai ügyállása ez időben.

Ismert dolog, hogy Zwingli 1516-ban Einsiedelnben a bucsujárás ellen tanitott s 1517-ben Samson Bernád bűnbocsánat-áruló szerzetes előtt Zürich kapuit bezáratta; hogy ugyanez évben Wittenbergben Luther is kikölt Tetzel bűnbocsátó-levélkéi ellen; hogy ez utólsónak 95 thesisére, két évi békekisérlet, erre 1520-ban jun. 16-n a pápának őt egyházi átok alá vető bullája, 45 thesisének eretnek tanokká bélyegzése s mindeniknek nyilt kárhoztatása, később irományainak megégetése, erre viszont azon évben decemb. 10-kén a pápai bullának Luther részéről ünnepélyes megégetése következett; az is tudva van, hogy Luther elcinte csak a szerzetesrendek eltörlését, a misék kevesbitését, a bűnbocsánat és iskolák reformját, később a pápától és conciliumoktól való függés megszüntetését, a biblia és evangeliom tekintélyének helyreállitását s nemzeti nyelvre forditása és olvasása megengedését sürgette, de megtartotta a képeket, oltárokat, keresztet, gyertyát, az egyházi öltöny papias jellegét, végre az egyházak kormányzásában a consistorialis igazgatási formát, — Zwingli ellenben amaz átalános reformok mellett kivált a képeket és a misét sietett eltöröltetni, a zárdák javainak világiasitását, a cultus-ügy reformját, evangeliomi eklézsiák alapitását, s ezeknek demokratiai—presbyteri kormányzását sürgette, de az eredendő bűn és előrevaló elrendelés tanát megtartotta; végre tény, hogy egyik az urvacsora amaz igéjét: „ez az én testem és vérem", betüszerénti értelemben vette, a más pedig igy fejezte ki: „ez ábrázolja az én testemet és véremet"; hogy Zwingli szerént „a test semmi, a lélek az a mi megelevenit, s a hit mellé jó cselekedet is szükséges az idvességre", Luther szerént ellenben „egyedül a hit az, a mi megtart", — mindez a reformationak ugyszólva inkább külalakját képezi: ezekben lehetnek s lesznek is mindenha különbözések, de ez aligha nagy csorbát ejt civilisationkon; azonban lényegét, szellemi és erkölcsi értékét illetőleg — a mitől függ az emberiség értelmi előhaladása s kedélyi nemesbülése, és a minek az idővel folyvást tisztulni és tökéletesbülni kell — erre nézve az összes reformatoroknál, minden országban, valamennyi nép

között bizonyos átalános közös vonásokra lehet ismernünk, melyek a következő főfő eredményekben mutatkoznak s a reformatio megannyi dicső vivmányaiként tekintendők: 1.) ama törekvés, hogy az ész szabad vizsgálódási joga a vallás és egyház ügyeiben, 2.) a biblia és evangeliomi tudomány tekintélye a hagyományok és conciliumok végzései felett, 3.) az első keresztény századok egyszerü egyházigazgatási formája állitódjanak vissza; 4.) az egyháznak — közönséges keresztény jelleme mellett — a ritualék és cultus ügyében népegyéniségenkénti külön nemzeti bélyege legyen: minek csaknem mindenütt nyomában járt az irodalmak megújhodása, a közmiveltség nagy kiterjedése, az erkölcsök megjavulása. 5.) Az egyháznak az államhoz való viszonya, valamint a dogmai kérdések is az addiginál észszerübb meghatározást nyertek. A ki a reformatiot tisztán politikai vagy csak theologiai, vagy végre elvont bölcsészeti szempontból vizsgálja, a ki azt felekezeti álláspontról nézi, vagy főként azt veszi tekintetbe: minő specificus hatása volt annak valamely nép adott viszonyai közt nemzeti életére s politikai történelmére: lehet, sőt bizonyos, hogy mindig más-más eredményre jut; de arra alig hiszem hogy jöhessen valaki, hogy azt az emberiség tökéletesbülésére nézve átalán véve károsnak vallja. Az időnek teljességében született, életrevaló eszme volt az, arra hivatva, hogy más arczot, fris életerőt, új képességeket s üde szint adjon az európai ellankadt népéletnek s miveltségnek; egy szellemi lávafolyam, mely árjával a félföldtekét elboritotta. Annál fogva, hogy az néhol a politikai, máshol a lelkiismeret szabadságának lőn védpaizsa, itt az irodalmat, amott a nemzetiség ügyét mozditotta elé, itt vizsgálódásai által a classicai miveltséget és szabad szellemet, amott a tiszta evangeliomon alapuló hit által az erkölcsök megjavulását eszközölte: a népek legdrágább érdekeivel tudta magát azonositni. Egy jeles német iró szavai szerént — a mint a sas szárnyait a lég hordozza: ugy adott magasb röptet a szabad szellemnek a reformatio. Egy vagy más résznek vagy felekezetnek okozhatott muló roszat, de közemberiségi szempontból nézve, a könyvnyomtatás feltalálásával erkölcsi értékben bizvást versenyez.

Még is mindent megtettek elfojtására, pártfogóit és terjesztőit eretnekeknek bélyegezték, s az ilyenek sorsa számüzetés volt vagy máglya. X Leo a keresztény világot hivta ellene sorompóba. IV Pius 1558-ban dec. 12-én kelt parancsában az eretnek vagy eretnekségről gyanus könyvek olvasását csak az inquisitoroknak engedte meg,

a világiakat és nem inquisitor papokat az ily könyvek tartásától, olvasásától és nyomtatásától eltiltotta [1]). 1560-ban költ közönséges catholicus hitczikkek szerént Luther, Oecolampad, Zwingli, Calvin s ezeket követő eretnekek követőikkel együtt kemény átokkal sujtatnak [2]). És a reformatio szelleme — minden üldözés daczára — folyvást és mind növekedő mérvben terjedt, kelet és nyugat, dél és észak felé, feltartóztathatlanul: behatott a királyok termeibe és kunyhókba ugy, mint a szerzetes- és apáczaczellák áhitatos csöndébe s a tudósok elvont eszmevilágába; az inquisitio törvényszékeibe ugy, mint a pápák féltékenyen óvott környezetébe. Midőn Luther megtudta, hogy irományait Rómában megégették, profétai ihlettséggel mondá: „ám megégethetik a papirosat, melyre thesiseimet irtam, de az azokban levő szellemet soha sem!“ [3]) E jóslat teljesült, bár Luther tanai a papság és kormányok nagyobb részénél megátalkodott ellenzésre találtak. A pyrenaei és olasz félszigeten az inquisitionak és a Jesuitáknak volt tüzetes feladata, hogy, a hová e két titkos hatalom karja elért, a reformatio terjedését meggátolják. Az elsőnek tagjai: „erre megbizott, feleskettett szerzetes és világi biztosok voltak, kik szélyel jártak a nép között, kémkedtek a társaságokban, behatottak a zárdák falai közé, s a kiket eretnekeknek, Luther-követőknek tapasztaltak vagy gyanitottak, igy beszélni, eretnek könyveket olvasni vagy eretnekekkel társalkodni láttak, azokat béjelentették, elfogatták, földalatti börtönökbe záratták, hónapokig éheztették, sanyargatva vallatták, megtérésre, hitök megtagadására kényszeritették, végre bőjtre, börtönre, vagyonelvesztésre, halálra itélték s e büntetéseket a nép előtt példásan hajtották végre“ [4]). A Jesuita-rendet 1491-n Loyola Ignácz alapitotta, dicséretes feladata a pogányok közötti térités volt, de III Pál 1541-n megerősitvén, azután más czélt tüzött maga elé. „Az eretnekeknek adott hit nem kötelez,“ „jó czél jóvá teszi a gonosz eszközöket,“ — ez iskola tanai közül valók. E kettő sejtenünk engedi a többieket, valamint átalában e szerzet azon időbeli valódi rendeltetését.

Mint a középkor bezártával a tudományok feléledése s ezek nyomán a vallásügyi felvilágosodás hajnala az olasz félszigeten de-

[1]) Révész I. Erdősi J. 112. l. [2]) U. az, u. ott 70. l. [3]) Histoire de la Vie, des Écrits et des Doctrines de Martin Luther P. M. Audin sat. Paris 1845. I. k. I. l. [4]) Heltai Gáspár, „Hispaniai Vadászság“ czimü könyvében, melyet Aeginaldus Gonsalvius Montanus német müvéből forditott; megjelent 1569-ben Heidelbergben, valamint Kolozsvártt is. Előszavát és a zárszót hozzá H. irta, s közben-közben is adalékokkal pótolta. Áll 15 ív és 3 lapból. Gr. Kemény, Coll. Minor. Mscptr. Histor. XXIV. köt. 144—152. ll.

rült fel legelébb: ugy az egyházi reformatiora hajlandó férfiak üldözése is ott kezdődött. Előbb egyeseket ért e sors, majd Akademiákat és társulatokat. Azonban legfeltünőbb, s annál fogva, hogy a tárgyalás alatti korszakhoz közel áll, minket leginkább érdeklő azon jeles férfiak sorsa, kik 1542—6-ban Velencze és Vicenza környékén Lelio Sozini társaságában mintegy negyvenen, barátságos gyüléseket, s azokban a vallásról, hitczikkekről, háromságról, Jézus elégtételéről sat. tudományos magán értekezleteket tartottak, kik közt volt Busalis apát, Ochino Bernád, Paruta Miklós, Gentile János Bálint, Ruego Ferencz, Alciati Pál, Blandrata György s többen: felfödöztetvén az inquisitiotól, részint megölték, részint a föld különböző részeibe szétszórták őket. Ruegot és Chiar Jakabot Velenczében megfojtották, Busalis Damaskusban végezte életét, egy része Genfbe, másik Morvába, harmadik Lengyelországba, negyedik Belgiumba menekült, némelyik ott is vérpadon, a másik máglyán mult ki, legnagyobb része holtig való bujdosásban töltötte életét [1]).

Spanyolországban a reformatio barátinak még mostohább volt sorsuk. Ott a ki az inquisitio kezét kikerülte, többnyire a Jesuitákéba esett s — megforditva. „Egyedül Hispolis nevü városban — irja Heltai idézett könyvében — 1569 körül naponként húszat is kivégeztek. Első, a kit 1557-ben megégettek, volt egy Burton Miklós nevü londoni angol kereskedő, ki vallási meggyőződése mellett az inquisitorok minden kinzására állhatatosan megmaradt. Másoknak is levén az ő elkobzott vagyona közt áruja, midőn azok Phrontoni János bristoli ügyvédet visszaszerzésök végett oda küldötték: ez is egy évi fogságra lőn itélve, s az elkobzott vagyon is oda veszett. Azután 1559-ben Pontius János ifju spanyol grófot és Gonsalvius János prédikátort azért égették meg, hogy az idvességre a jó cselekedeteket is szükségesnek állitották; négy jeles nőt pedig vallási szabad elveikért s köztük Bohorquia Johannát különösen azért, hogy nem levén szabad a bibliát spanyol nyelven olvasni, ez latinul megtanult s ugy olvasta; Juliai Ferdinándot a reformatiot tárgyazó könyvek beviteleért, Avellani Kristófot, Chrysostomus János szerzetest és Czavasia Francisca nevü apáczát hasonló okból" [2]). Sőt II Filep a szabad

---

[1]) Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum, Freistadii MDLXXIV. 18. l. Lubieniecius, Historia Reformationis Polonicae, Freistadii MDLXXXV. 38—39. ll. [2]) A „Hispaniai Vadászság" czimü könyvben szemtanutól vett adatok nyomán számos hasonló példák vannak felhozva. Kivonata látható Gr. Kemény, Coll. Mscpt. Minor. Histor. XXIV. köt. 153—158. ll.

alkotmányu Németalföldre is kiterjesztette az inquisitio vas karját. A nemesség ősrégi politikai szabadságától megfosztatván s új vallása szabad gyakorlatában gátoltatván fegyvert ragadt. Filep, Alba herczeget 1566-ban hatalmas sereg élén császári teljhatalommal ellenök küldötte, hogy az országot lecsendesitse s a lelkiismereteket az inquisitio hatalma alá kényszeritse. A támadásra kétségbeesett önvédelem következett, s midőn a zsoldos fegyver ölni megszünt, az inquisitio fanatismusa kezdette el működését. Juan de Vargas elnöklete alatt vérbiróságot (Bloed-Raadt) alkottak össze, perbe fogták mindazokat, kiknek gondolkozásmódját gyanusnak hitték: ifju volt vagy öreg, benn vagy kün levő, élő vagy meghalt — mindegy volt, jószág- és fővesztésre itélték. Egmont és Horn gróf, a németalföldi szabadság e két dicső hőse is ekkor vérzett el. Oraniai Vilmos megmaradt sergével az országból távozott. A harcz és vérpad százezer embernél többet pusztitott el. Alba herczeg dicsekedett, hogy egymaga 18,000 embert végeztetett ki.[1]).

E szellem uralkodott Francziaországban is. I Ferencz (1515—1547) nyomta, Margit navarrai királyné kedvezett az új eszmék terjesztőinek, II Henrik (1548—1559) ismét üldözte. 1560-ban II Ferencz lépett trónra s abban az évben meg is halt, utána Medici Katalin vette át a kormányt tiz éves fia IX Károly helyett, a ki 1571-ig uralkodott. Ez 1562-ben st. germaini edictumában a Calvin tanait követőknek — akkori elnevezés szerént hugonottáknak — az elővárosokban szabad vallásgyakorlatot engedett, de a parlament szűkebbkeblü volt mint a király, az edictumot csak második parancsra erősitette meg. 1563-ban mart. 19-kén a második edictumot adta ki, melyben ama jogot csak a nemességre és főtörvényszék tagjaira s azok háznépére és alattvalóira szoritotta; 1568-ban mart. 27-én ismét megerősitette az elsőt, de a Guise-párt fenyegetésére még azon évi másik edictumában vallásuk szabad gyakorlása jogától megfosztotta, megparancsolván, hogy az országból 14. nap alatt kimenjenek. Ez jelszó volt a polgárháborura. A reformált vallás hivei Condé herczeg és Coligny admiral vezérök alatt önvédelemre keltek. A had szerencséje ellenfelöknek kedvezett. A herczeget elfogták s mint hadi foglyot 1569-ben főbe lőtték. 1570-ben St. Germainben harmadszor

---

[1]) Horn (Georg.) Historia Eccl.-Lugd. Batav. 1687. 364. l.

lön a Calvin-követőknek Párison és a királyi udvaron kivül mindenütt teljes lelkiismereti és vallásszabadság engedve, s kezességül négy déli vár birtokukba adva. De mindez csak szinből volt téve. A nehány évig elfojtott bosszuérzés 1572-ben kitört. Navarrai Henriknek a király testvérével, Margit herczegnővel való mátkasági éje lőn a véres szándék végrehajtására kijelölve. Aug. 24-kén éjjel a várbeli harang jeladó vészhangjára a gyilkolás elkezdődött: nem kiméltek gyermeket, hölgyet, öreget. Első áldozata Coligny lett. Négy napig folyt az öldöklés Párisban, utczáit vér lepte el. Vészhirmondók vitték ki a vidékre is a gyilkolási parancsot s a párisi események ott is megújultak. 20,000, némelyek szerént 70,000 református veszté életét vallási meggyőződéseért [1]).

Anglia reformatioja VIII Henrik alatt (1509—1547) a lelkiismeretnek és szabad vizsgálódásnak egyik szolgaságból a másikba erőtetése volt; bosszu és erőszak müve inkább a király részéről a pápa irányában, mint a nemzeti genius szabad munkásságának eredménye. Éppen ezért szinte minden európai népekénél későbbi is. Henrik 1532-ben önhatalmilag eltörölte a pápa hatalmát, s 1533-ban megégettette Fryth Jánost, ki az új testamentumot angol nyelvre forditotta; 1534-ben viszont magát a parlamenttel az angol egyház fejévé, pápává tétette, 1535-ben Moor Tamás főkanczellárának, a ki ennek ellene mondott, hosszas fogsága után fejét vétette. Ezért mondták róla, hogy ő a pápa és Luther követőit egyiránt üldözi. Ugyan ő a Péter-fillért megszüntette, s helyébe utódi más egyházi adót hoztak be, melyet maig minden hitfelekezet tagjai fizetnek az angol nemzeti egyház fentartására; a zárdákat eltörölte, de a legnyomasztóbb püspöki rendszert állitotta fel. Látható, hogy itt csak a névben és formákban volt változás: a római helyébe angol pápaság lépett. VI Edvárd (1547—1553) a misét eltörölte, jeles protestáns férfiakat hivott országába, a tanokban is tett változást, de a püspöki-hierarchiai igazgatási rendszert még inkább kifejtette. Ridley és Cranmer érsekekkel 1549-ben új lithurgiát, 1552-ben pedig 42 pontból álló hitczikket dolgoztatott, melyeket a ki alá nem irt, hivatalából elmozditották. Utóda Mária (1553—1558) ismét visszavitte az országot IV Pius hatalma alá, s erre fegyvert és máglyát egyformán használt. A lithurgia- és hitczikk-alkotó két érsek

[1]) Kurtz, Lehrbuch der Kirchengeschichte, Leipzig 1860. 479—480 ll.

is máglyán mult ki: 277 egyént, püspököt, papot és világi férfit öletett meg, nem tekintve korra és nemre, s csak véletlen halála gátolta meg, hogy az inquisitiot Albion földére be nem vitte. Erzsébet (1558—1603) ismét mindent az Edvárd korabeli állapotra tett vissza, helyre állitotta a püspöki hierarchiát hiányaival és kevélységeivel. 1562-ben zsinatot tartott Londonban s Ridley és Cranmer munkálatjok alapján 39 czikkből álló hitformát és egy lithurgiai szabályzatot hozatott. E kettő együtt van kiadva közhasználatra „Book of common prayer“ czim alatt, mit egy 1571-ben költ parlamenti végzés az angol alaptörvények közé sorozott. Voltak ugyan jeles férfiak, kik a püspöki rendszer és papi hierarchia ellen felszólaltak, meg mások, a kik a lithurgián ohajtottak változtatást tenni, mint: Colmann Bolton, Halingham, a nemes Robert Brown és több—gunyból puritánusnak, brownistának sat. nevezett — férfiak; de a királyné 1563-ban az ugynevezett Act of Uniformity-ban az egyház egysége helyreállitását rendelvén: a kik magukat ehez nem alkalmazták, (non-conformisták, independensek, puritánusok) részint pénzfizetésre, részint tömlöczczel vagy hivatalvesztéssel büntette. Az angolországi hitüldözési esetek közt legtragikusabb volt Van Pare György megégetése Londonban 1550-n az „egy Atya Isten“ hivéseért, ugy a lelkes Bocher Johanna esete, ki a bibliát angol nyelven olvasván: az egyedül való Isten eszméjére jött s ezért Cranmer érsek erőszakolásából VI Edvárdtól halálra lőn itélve. A király könyezve irta alá az itéletet s a felelősséget érette az érsekre hárintotta. „Én — ugymond — magamot ebben egészen a te itéletedhez szabom, a te dolgod, hogy érette Isten előtt számolj!“ [1]) Vérlázasztó, a mit ezután félszázaddal is az angol puritánusok üldöztetéséről az egyháztörténetirók feljegyeztek. „Kegyes és istenfélő férfiakat vallásgyalázó puritánus névvel illettek — mondja egy egykoru védirat szerzője, értve az angol egyházak főpapjait — rendetök gyülölsége és vadsága tajtékzik ellenök: gyüléseikre, imahelyeikre gyüldék bélyegét sütöttétek; tömlöcz, szegénység és szégyen emészti meg őket; magánbeszédeitekben gúnynyal, gyülekezeteitekben átokkal, a király előtt hazugságokkal illetitek, sebzitek, öldöklitek; ha eső vagy meleg ártalmatokra volt, a puritánust vádoljátok; ha terméketlen a föld, ha pestis dulköztetek, átkotok a puritánus fejére száll; a mit a bűneitekért haragra

---

[1]) Horn, Hist. Eccl. sat. 323. 332. 334. 395 ll. Kurtz, sat. 477—478. ll. Unitariorum, in Anglia Fidei, Historiae et Status praesentis brevis Expositio, Londini, MDCCCXXI. 4—5. ll. Lives of. Eminent Unitar. Vol. I. p. 4.

gerjedt Istenség reátok küld, mindent a puritánusnak rótok fel vét-kül; ha a fejdelmet az Isten az embereknek kegyetlen fondorkodásai ellenében hasonlithatlan kegyelmességgel fel nem fegyverezte volna, már régen dühöngene a mészárlás ez engesztelő áldozatok ellen. Parancsoltok, uralkodtok, tesztek, ragadoztok, kinoztok mindent tetszéstök szerént. Mindnyájunknak szabadsága, neve, becsülete a ti tetszéstektől függ. Ez vagyonát veszti el, amaz porban fetreng, a harmadikot szükség hervasztja el; van olyan, a ki tiszta lelkét — melyre a világ nem volt méltó — féreggel teli tömlöczben adja vissza Istenének. Egész családokat megöltetek, szégyenletes inségre juttattatok. Hol van oly kegyetlen uralom, mint itt a püspököké?“ [1]).

Szerencsésebb volt Skóczia. Bár ő is megadta véráldozatát s a derék Patrik Hamilton több társaival máglyán mult ki, de végre 1560-ban a hajthatlan Knox Jánostól kezdett s győztes forradalom következtében egyetemleg átment a Calvin szerinti reformatiora. Dán-, Svéd- és Norvégországban kevesebb volt az ellenállás, ezek Luther tanait fogadták el. Orosz- és Törökország régi vallásukban maradtak. Nem igy Lengyelország E szabadságszerető s nemes jellemü nemzetnél mindenha minden nagy és szép eszme viszhangra, menhelyre talált. I. Zsigmond királynak (1506—1548) sikerült ugyan a reformatiot azon felvilágosult férfiak körére szoritni, kik iránta titkos rokonszenvvel viseltettek; de II. Zsigmond (1548—1572) már nem csak elnézte, de egyideig helyben is hagyta az új tanok terjedését, az eretnekek ellen 1524-n hozott kemény törvényt nem hajtatta végre [2]), Calvin irományait olvasta, sőt folyamodott a pápához: „engedje meg a papok házasságát, az urvacsora mind két szin alatt vételét, a misének nemzeti nyelven olvasását és a megürült püspökségek jövedelme beszolgáltatásának — annatae — eltörlését“ [3]). A pápa avval felelt, hogy külön követet küldött Lengyelországba az eretnekség elnyomására. Késő volt. A nemesség nagy része már át volt hatva a reformatio szellemétől. Olesniczky nevü főnemes, Pinczow mezőváros ura, volt első, a ki ott 1550-ben evangeliomi eklézsiát alakitott s a szabadgondolkozásu férfiaknak menedéket nyujtott. Ide gyülekeztek egybe a 16. évvel ezelőtt vallási meggyőződéseért számüzött s most visszatért Lasco János, az előkelő születésü és ritka tudományu Lelio Sozini, Blandrata, Lismaninus Ferencz, Pauli György s többen. Pinczowot ez időben

[1]) Bastvik Jánosnak az angol püspökökhöz beadott védirata, Horn-nál 401—404. ll. [2])Lubieniecius, Hist. Ref. Pol. sat. 33. l. [3]) Kurz, sat. 481. l.

„lengyel Athenae"-nek mondották. És méltán: itt élt tudósok fordították le a bibliát lengyel nyelvre, wilnai palatinus Radziwill Miklós herczeg pedig a tőle alapitott bresti nyomdában kiadta; kiadták a zsoltárok és dicséretek könyvét külön is, mi által tanaik nem csak a nemességnél, de a nép közt is hirtelen elterjedtek elannyira, hogy kivált Krakkó környékén és Kis-Lengyelországban számos eklézsiájok, virágzó iskoláik támadtak, nyomdájok és püspökjök volt, zsinatokat tartottak; hitelveiket vallotta kivált a nemesség, melynek fő-fő birtokaiban majd mindenütt ugynevezett lengyel evangéliomi egyházak alakultak. A lengyel reformatio a pápai hatalomtól elválást, a képek és zárdák, bőjt és búcsu eltörlését, az isteni tisztelet külső formáinak és erkölcsöknek reformját illetőleg Lutherrel és Calvinnal közös alapon állott; de a hitczikkekben mindjárt kezdetben unitárius irányt vett. Voltak ugyan, a kik az urvacsora kérdésében Calvint követték, igy Lismaninus, Sarniczky, Karninsky Iwan s többen, de a nagyobb rész az olasz számüzöttek s köztük Lelio Sozini hitelveit fogadták el. Ezek szerént: „egy az Isten, a ki minket teremtett és fentart, az ő egy szülött fia a nazarethi Jézus valóságos, de tiszta szűztől születésénél s a benne lakozó Sz. Lélek mérték feletti erejénél fogva nem közönséges ember; meg volt igérve az atyáknak, az idő teljességében; eljött, hogy evangélioma által az emberiséget büneitől megtisztitsa s örökéletre vezérelje; földi küldetése után meghalt, Isten feltámasztotta s jobbjára ültette; a ki benne hisz, idvezül; ő ura és feje a népeknek, kiket az Atya birodalmába adott; az utólsó időben eljő megitélni eleveneket és holtakat s országát az Atyának átadja, hogy az legyen mindenekben minden. A háromságról, Krisztusnak teremtő, a Sz. Léleknek az Atyával egyenlő istenségéről szóló s más hasonló tanokat a görög bölcsek találmányainak mondották s hitczikkeik közé nem vették fel" [1]). E tanok és azok terjesztői ellen Calvin hevesen kikelt s az ő értelmében reformált országokból kiirtásukat munkáiban, beszédeiben, levelezéseiben nem kevesebb erélylyel sürgette mint a római anya-egyház. Stankar Ferenczet a krakkói püspök elfogatta, Pauli Györgyöt megyéjéből Sarniczky háborgatta ki, Krowicz evangelicus papot a premizli püspök megyéjéből kötözve vitette el, Blandratát innen is az őt gyülölő Calvin üldöztette ki; a pinczowi egyházgyülés szétverésére ugyancsak a krak-

[1]) Lubieniecius, Hist. Ref. Pol. 38—39, 111—116. ll.

kói püspök fegyveres erőt küldött, Olesniczki Miklóst az unitárius irányu reformatio pártolásaért perbe fogták, mások más üldözésnek voltak kitéve; szintugy a krakkoi püspök unszolására parancsolta meg II. Zsigmond 1550-ben költ kir. rendeletében: „hogy az eretnekség országából örökre eltávolitassék, eretnekeknek hivatal és országos méltóság ne adassék, sot az ilyenek megbélyegeztetvén, számüzessenek" [1]. A két ellenséges elem egyesült igyekezetének sikerült kieszközölni, hogy a lengyel evangéliomi reformált egyház hivei a Gonesiustól, Pauli- és Blandratától a Jézust illetőleg felállitott tanok iránt meg nem egyezhetvén: többszöri békekisérlet után 1562-ben kiváltképen Sarniczky Szaniszló Calvin értelmü és szellemü pap által nov. 4-kén Pinczowba gyüjtött ellenzsinat végzései következtében kétfelé szakadtak, az elsők az Atya Istennek a fiu feletti felsöségét, az utólsók annak egyenlöségét, vagyis egyik az Isten egységét, a másik háromságát vitatván. Nagy befolyással volt e meghasonlásra Lasco János halála 1560-ban, Soziné 1562-ben május 16-án és Lismaninusé 1563-ban, valamint Blandratának Erdélybe menekülése, kik mind felvilágosult elmék s az unitárius irányu reformationak Lengyelországban első alapitói voltak. Azonban ez nem szüntette meg az „egység" és „háromság" hivői közötti feszültséget, sőt az 1563-an a mordi, 1565-ben a petricowi, 1566-ban a lublini, 1567-ben a lancuti zsinatokon a legelkeseredettebb harczczá fajult. Calvin követői már a lublini országgyülésről mint győztesek távoztak el, az egységet valló papok eklézsiájokból részint Sarniczky izgatására kitétettek, részint azokat önkényt elhagyták, a pinczowi tudósokat ismét szétszórta a sors, s az 1569-ben Rakowban tartott mértékfelett zajos vallási vita következtében, az Isten egységét valló szinte összes papság hivataláról lemondott, s némely szilárd lelkü pártfogóik buzgósága s Rakow mezővárosnak birtokukba kerülése által csak később nyertek ismét újabb lendületet [2]).

Legnagyszerübb alakban tünt fel azonban a reformatio Németországban. Itt a kitört tűz szellemi ereje és az ellene támadt visszahatás arányban álltak. Felséges jelenet az emberi értelmet és vallásos kedélyt e sajátságos harcztéren küzdve látni elébb észszel, szelidséggel, s midőn utjába a hatalom fegyvereit görditette, részéről is bátor önelhatározással ahoz nyulni. Előbb Zürich és

[1]) Historia Ref. Pol. 61. l. [2])Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum 194—195, 212. ll. Histor. Reform. Pol. 214—220. ll.

Wittenberg Romával, majd együtt állottak szemben. Ugy is, igy is győztek. A lét jogát kegyelemből kérték s rá az ellenfél az inquisitioval felelt, szövetségöket szétverték, hitczikkeket irtak eléjök, s végre mégis a megújult vallás diadalmas Athletaként emelkedett fel. Az 1526-ki speyeri birodalmi gyülés siker nélkül oszlott el, az 1529-ki Luther követői ellen megszoritó törvényeket hozott; az ellen több vál. fejdelem, herczeg és szabad város april 20-kán protestált — innet a protestáns név — april 25-én ügyöket feljebbezték; Luther és Zwingli közt Marburgban octob. 3-kán a prot. fejdelmek kiegyezkedést kisérlettek meg, XV. pontba foglalták az egyesség feltételeit, X-ik volt az uri vacsoráról való tan; midőn vitatkoztak felette, Luther egész hidegvérrel az asztalra e szókat irta: „ez az én testem" s a kiegyezkedésnek vége lett, azonban egymásnak barátságot igértek — mit károkra nem sokára elfeledtek — s jövendő eshetőségekre fegyveres szövetkezésben egyeztek meg. 1530-ban april 8-án Ágostában ismét birodalmi gyülés volt, V-ik Károly meghivta a szász választófejdelmet is. Ez Luthert főbb hitczikkeik egybeirására hivta fel; kidolgozták 21. pontban németül, latinra is leforditván. A gyülés megnyilt jun. 20-án, 24-én a protest. fejdelmek kijelentették, hogy hitvallásukat nyilt ajtónál akarják felolvastatni, és pedig német földön levén, a német szöveget. 25-én délután 4—6-ig felolvasták. Ez az ugynevezett „Augustana Confessio." Nagy volt hatása. A császár mindkét példányt magához vette, az eredetiek maig oda vannak. Később Zwingli is beadta az ő értelmét valló négy város nevében 18 pontból álló „emlékiratát" valamint Bucer és társai julius 11-én saját hitvallásukat. (Confessio tetrapolitana). Kérték nyilvános felolvashatását. Nem lön megengedve. Mindeniket biztosoknak adták ki megczáfolás végett s nov. 9-én ezt a végzést hozták: „A birodalmi gyülés az új felekezetek reformokat illető tanait és törekvéseit törvényellenesnek nyilvánitja, a kik ellenkeznek, fegyverrel kényszeritik engedelmességre mindaddig, mig egy közelebbi egyházgyülés e tárgyban egyebet határoz" [1]). E szigoru végzés idézte elé 1531-n martiusban a protestáns fejdelmek közt a hat évre kötött schmalkaldi szövetséget, melynek értelmében 9 fejdelem és 11 birodalmi város vallásuk és politikai szabadságuk védelmére tettleg egyesültek, kötelezve magukat, hogy János Frigyes szász választó fejdelem és Hesseni Fi-

[1]) Herzog, Real-Encyclopoedie für Protestantische Theologie u. Kirche I. B. 1854. 609. l.

lep tartományi gróf fővezérsége alá 12,000 fegyverest állitnak öszsze. Ez 1536-ban további 10 évre lőn meghosszabbitva. Ekkor új tagok is csatlakoztak. E szövetség ellensúlyozására a catholicus fejdelmek 1533-n az első, 1538-n a második, ugynevezett nürnbergi ligát kötötték. A Speyerben 1544-ben tartott birodalmi gyülés a protestánsoknak megengedte, hogy az egyházi jókat egyházi és iskolai célokra forditsák, valamint közönséges szabad keresztény zsinat (concilium) tartását is igérte. De a mint a crespy-i béke septemberben megkötödött, engedmény és igéret feledésbe ment. A kedélyek ismét forrongani kezdettek. Reformatio, ellenreformatio! — e két szó hangzott szét egész Németországon, áthatva a sziveket, gyulasztva a szenvedélyeket; egyedül Luther neve volt az, a mi azokat egyideig lekötve tartotta. 1546-n febr. 18-án bekövetkezett halála jelszó lőn a római császár és a protestáns fejdelmek közti harcz kitörésére. Juliusban már irtott a fegyver. Az utósók vesztettek. János Frigyest 1547-ben Mühlbergnél elfogták, — állitólag egy magyar huszár, — Hesseni Filep magát megadta, példáját követték a többik: a háboruban résztvevőket számüzték, Wittenberget császári őrség szállotta meg. Ágostában fegyveres országgyülést hivtak egybe s meghatározták, hogy a tridenti concilium végzéseinek mindenki vesse magát alá. A császár jónak látta ez alkalmat a catholicusok és protestánsok kibékitésére s ha lehet ismét egybeforrasztására felhasználni. E czélból az ágostai gyülés még ez évben meghatározta, hogy a császár két, a protestánsok egy biztost nevezzenek ki, a kik kiegyezési javaslatot dolgozzanak. A választottak voltak a naumburgi püspök és két társa, ideiglenes hitszabály-tervezetök neve „Interim" vagy „Ágostai Interim"; meg volt határozva, hogy azt a rendek valamennyien irják alá s egy következő egyházi zsinatig ahoz szabják magukat; állott 26 pontból, kihirdették 1548-ban május 15-én, a pápa megerősitette 1549-ben aug. 18-án; a 26-dik pontban ki volt mondva: „hogy a misét, papi öltözetet, ornatust, gyertyát, oltári képeket, böjtöt illetőleg változtatást tenni nem szabad"; a 11-ik pontban: „a szent irást magyarázni csak az egyháznak van joga", 14-n: „a gyónás fenntartandó" sat. A protestánsokra nézve két engedmény lőn téve: a kehely használata és a papok nősülése, valamint az egyházi jók viszszaadása sem sürgetődött [1]). Ezt azonban, ámbár a dolgok élére

---

[1]) Herzog, Real-Encycl. sat. 610—611. ll.

nem állitása és időnyerés tekintetéből maga Melanchton is ajánlotta, a protestánsok nagyobb része nem irta alá, minek következésében a kik azt önként el nem fogadták, azokat kényszeritették; Brenz, Frecht, Osiander s több jeles papok kibujdostak, Constanz birodalmi kiváltságát vesztette el, felső Németországban 400-nál több pap hagyta el hazáját sat. [1]). Látni valo volt, hogy e természetlen állapot soká nem tarthat. 1551-ben május 1-én viszont egybegyült a trienti zsinat, de az olasz püspökök nagy többsége miatt a protestánsokra nézve jót várni nem lehetett. Móricz szász vál. fejdelem új harczot kezdett a római császár ellen, a zsinat üléseit april 28-án felfüggesztette s szerencsés hadjáratának eredménye a jul. 31-én kötött s 1552-ben aug. 2-án megerősitett passaui egyesség lett, melynél fogva: az Interim el lőn törölve, a két fogoly fejdelem szabadon bocsátva, a schmalkaldi háborukor számüzöttek honukba visszatértek s a protestánsoknak — értendők csak a lutheranusok — szabad vallásgyakorlás biztosittatott. E békeegyezést 1555-n a febr. 5-én kezdődött ágostai birodalmi gyülés, valamint V-ik Károly nevében Ferdinánd is sept. 6-án elfogadván, „ágostai vallásbéke“ név alatt sept. 25-én kihirdetődött. Ennek értelmében: „a római császárnak és más fejedelmeknek nincs joga az ágostai vallást követők ellen vallási ügyben erőszakot használni, egyházi szertartásaikban őket gátolni, akár azokban a melyek fel vannak állitva, akár a melyek ezután állittatnak fel; nem szabad üldözni, terhelni; javaikat békén birhatják; a kik nem e vallást követik, a békéből ki vannak zárva. Az egyházi javak a birtokosok kezében maradnak. Senki mást vallására nem kényszerithet. Kik vallásuk miatt más országokba akarnak költözni, szabadon tehetik. Hol mind a két vallás létezik, mindeniknek hivei a magukét szabadon és békével gyakorolhatják“ [2]). Szóval: a lutheranusoknak, beadott confessiojok szerént, egész Németországban szabad vallásgyakorlati jog lőn adva.

Szintilyen, ámbár más oldalról jött akadályokkal küzdött a helvetiai reformatio. Tudva van, mily nyersen kelt ki Luther Karlstadt ellen az urvacsora kérdésében tőle eltérő nézete miatt; üldözőbe vette s vétette őt, mignem Németországból is el kellett távoznia, Zwingli halálán pedig kárörömét nyilvánitotta [3]). Horn azt jegyzi meg Lutherről, hogy rendkivül szenvedélyes volt a tőle különböző véleményüek iránt, követői pedig éppen ugy gyülölik Cal-

---

[1]) Herzog, Real-Encycl. sat. 612—613. ll. [2]) U. az u. ott. [3]) Hagenbach, Geschichte der Reformation sat. Leipzig, 1857. II. r. 245. l.

vin követőit mint a pápa hiveit [1]). Calvin tanainak tehát bel és kül harczot kellett egyszerre folytatni, küzdeni az ó és új egyházzal: amazzal azért, hogy tőle elszakadt, ezzel, hogy Luthernél az urvacsora kérdésében észszerübb tant hirdetett, egy harmadikkal pedig, mely e kettős harcz alatt a kettő vitáiból okulva csaknem észrevétlenül állott elé s melyet sehogy sem türhetett, azért, hogy annak némely tanai az övéinél is szabadabb elveken nyugodtak. Mindkét reformált egyház következetlen volt önmagával s a Gondviselés ellen tett, utjába állván a lélek tökéletesedési rendeltetésének, határt akarván vetni az emberi szellem mind nagyobb világosságra törekvő ösztönének Azt a jogot és erkölcsi indokokat, melyeknél fogva ők a római egyháztól elváltak, másokkal közöseknek el nem ismerték; maguknak követelték, fegyvert fogtak azok ellen, kik elismerni nem akarták, mégis később a reformationak egy új s az elsőknél nem kevesbbé jogosult nyilatkozványa ellenében maguk is e szigort alkalmazták. Kiváltságot csináltak önrészökre az emberi ész tisztán látásából, mindkettő azt hivén: csak az az igazság, a mit ő talált meg, csak addig üdvös a felvilágosodás, a meddig ők mentek, s a ki tovább halad, okvetlenül félre, visszafelé vagy sötétségbe jut. Ha őket eretnekséggel szidalmazták azért, hogy a római egyházéitól eltérő tanokat hirdettek, érzékenyen vették, s ők mégis szintugy eretnekeknek kiáltották azokat, a kiknek lelkiismeretét az övéiktól különböző vallási nézetek nyugtatták meg. Közös hibájok a vallási türelmetlenség is. Luther követői nehezteltek a pápa hiveire, gyülölködtek Zwingli és Calvin ellen, ezek viszont az unitáriusok és anabaptisták ellen. Maradt-e fenn tehát és mi, a mit szeressenek? Valóban ... ma pirulunk sok olyanért, a mit hajdon elődeink elkövetni tán éppen Isten iránti kötelességnek hittek. Sajnálatos idők, rajongó erkölcsök! Mintha azon kor emberei és irányai vetélkedtek volna egymással abban: melyik mutassa magát értelmileg, erkölcsileg gyengébbnek. Zwingli, ez a fenkölt lélek, 1531-ben áldozatul esett, az öt ős canton népe vak dühének. Testvér testvér ellen fegyvert fogott, szinte hihetlen balgaság — hitcért! schweizi szokás szerént kővel folyt a harcz, Zürich bátor szivü papja a sor élén elesett, tagjait darabokra vagdalták, megégették, porát szélnek eresztették [2]). . . . . Még eleven emlékezetben volt a nemes áldozat, s már Calvin hasonló okból üldözőbe vette Servetust: leveleiben, irásaiban tanait

[1]) Horn, G. sat. 308, 358. ll. Lásd: Responsio Lutheri ad script. Regis Angliae sat. 492. l. [2]) Horn, G. 322. l. Hagenbach, Geschichte der Reform, sat. II. r. 244. l.

pestiseseknek nevezte, melyek dögleletes járványként megrontják a keresztény világot; terjesztette, mintha a mérsékelt lelkü Bucer, szószékről hirdette volna, hogy Servetus megérdemelné hogy szétszaggassák, s kárörömmel emlitette, hogy Bécsben elfogták; onnét elillanván, Genfben maga vettette tömlöczbe, mert kötelességének ismerte, — ugymond — hogy a ragálynak, e megátalkodott ember által tovább terjedését meggátolja; megrótta a fejdelmeket, kiknek a fegyver hatalma kezökben van, hogy oly gyávák Isten neve gyalázóinak megboszulásában; végre az eretnekeknek fegyverrel büntetéséről könyvet irt [1]), sőt Servetus némely könyveit megégettette. Ezeknek lett következése, hogy őt a genfi tanács 1553-ban oct. 17-én Calvin jóváhagyásával Farelli nevü vicariusa jelenlétében máglyán égettette meg [2]). 1567-ben Gentile Bálintnak a berniek fejét vették, Ochino Bernaldot 1563-n Tigurumból téltűz idején elüldözték, valamint 1558-n Calvin izgatására Genfből Blandratát is; Gribaldo Mátét 1565—6 körül hasonló sorstól a halál mentette meg. . . . Azonban a hibás tett rosz következményeinek magvát már eleve magában hordja. Az evangéliom embertársaink szeretetét, nem gyülöletét parancsolja, s a ki más véleményt nem tűr, nincs joga a magáénak eltüretését követelni. A helvetiai cantonok nagyobb része közvégzést hozott a reformatio befogadásáról, felnyittatta a zárdák ajtóit, a képeket a templomokból számüzte, az egyházi jókat lefoglalta, a papságot a törvényekre és polgári hatalom iránti hűségre megeskettette, kimondotta, hogy az ország határain belől minden pap az evangéliomi tudomány szerént tanitson [3]), s ezzel a vallásjavitás Helvetiában keresztül volt vive. De kifelé való hatása Németországon nem volt. Calvin tanai ellen éppen az ő fegyverével küzdöttek Luther és a pápa követői, s az ő értelmében reformáltaknak a német földön szabad vallásgyakorlati jogot e század egész folytában kivívni nem lehetett. Hogy Franczia- és Angolországban mily gyászos sors jutott osztályrészükbe, feljebb láttuk.

Mint állott a reformatio ügye M.országon? Már I. Mátyás I. végz. II. czikke 15. §-a 1462-ről, II. Ulászló II. végz. IV. czikke 12-k §-a 1495-ről az eretnekséget fő- és jószágvesztéssel, 1523-n az LIV. t. cz. a lutheránusokat fővesztéssel, jószágaik elkobzásával büntették. 1524-ben aug. 15-én Szálkán László esztergomi érsek hivatkozva a pápa Luther ellen kiadott bullájára, megtiltotta

[1]) Sandii, Bill. Ant. 6—7. 20. ll. [2]) U. a. u. ott. 8. l. [3]) Kurtz. sat. 431. l.

Luther követését, könyveinek olvasását [1]). Az 1525-ki IV. t. cz. a lutheránusoknak az országból kiirtását rendelte s megengedte, hogy őket nem csak az egyházi, de világi személyek is szabadon fogják és égessék meg. Ferdinánd mint megkoronázandó király 1527-ben aug. 27-én parancsot adott ki az eretnekségi bűnök és reformatio ellen, melyben minden protestáns ember és minden protestáns isten-tiszteleti forma eretnekségnek van bélyegezve [2]); 1539-ben megtiltotta a Wittenbergben tanulást [3]); 1548-ban az october—novemberi pozsoni országgyülés a király felhivására kilencz törvényczikket hozott az isteni-tisztelet és vallás régi szabályainak helyreállítására s az eretnekség átalános kiirtására. Ezek közül a IX-k azt rendeli: „hogy a sacramentáriusokat — értetnek a reformátusok — jószágaiból mindenki kiüzni tartozik s őket soha M.országba befogadni nem lesz szabad". E törvényczikkekben a németországi „Interim" van némi módositással M.országra is kiterjesztve, mintha hazánk is a római császársághoz tartozott volna. 1550-n ismét törvényt hoztak a hitegység helyreállitására. 1552-n, 1553-n, 1554-ben mind három év VI-ik törv.czikkében felelevenitették a vallást tárgyazó korábbi törvényeket s az azok ellen vétőknek az 1548-ki törvények szerént megbüntetését rendelték. 1556-n a XXV-k t. czikkben a korábbi törvények megújitódtak, a XXVI-ban pedig végeztetett, hogy az anabaptisták — érti a zwingliánusokat, reformátusokat — az országból négy hét alatt kitakarodjanak. 1557-n a X-ik t. czikk 4-ik §-a ismét az anabaptisták kikergetését, az 1559-n költ XLI-ik t. cz. zsinat tartását rendeli, melyben a római catholicus hiveknek a protestánsok ellenében védelmezése iránt a papságnak utasitás adassék. 1560-n april 23-án N. Szombatban az első cath. zsinat meg is lőn tartva, hol a cath. hitelvek felolvastatván, azoknak sinormértékül-vevése a papság kötelességévé tevődött s védelmezésökre utasitások adódtak. Ugyanazon évben a Jézsuita-szerzet M.országra behozása ki lőn mondva, 1561-n januar 1-én jött be N. Szombatba Victoria János első Jézsuita, adományul a szerzet megalapitására a széplaki apátság és bényei prépostság javait nyerte [4]). 1563-n a XXXI-k t. czikkben pedig meghatározták, hogy a királyi várnagyok, gonosz tanaik miatt máshonnan elüzött prédikátorokat oltalmuk alá ne vegyenek, sőt IV Pius

[1]) Révész, Dévai B. Mátyás sat. 13 l. [2]) Révész, Dévai B. M. sat. 24—26 ll.
[3]) Ugyanaz u. ott. [4]) Katona, XXIII. k. 261—262 ll.

ez évben a tiltott könyvek elébe tett szabályok IV-k pontjában a bibliának magyar nyelven olvasását is tilalmasnak s csak kivételesen megengedhetőnek nyilatkoztatta [1]. . . .

Nem telik abban kedvem, hogy e szigoru törvényeknek s rendszabályoknak, ugy a mint azok költek, végrehajtását bizonyitgassam. A ki multunkat s jellemünket ismeri, tudni fogja, hogy mi magyarok kivált a szerfelett kemény törvények teljesedésbe vételére igen serények soha nem voltunk; de az csakugyan tény, hogy léteztek s a reformationak előmozditására nem voltak. Sőt az is bizonyos, hogy sok helyt alkalmazásba is vették. Egyik szavabevehető krónikairónk állitja, hogy 1518—19 körül a nádor három, Verbőczi István pedig eretnekséggel nyolcz vádolt egyént égettetett meg [2]), Grynaeus Simont reformatiora hajló irányáért elébb fogságra vitték, majd Winshemius Vitával és Cordatus Konráddal együtt kiüldözték [3]). 1524-n György, budai könyvárust könyveivel együtt — 1527-n Nicolai Filep nevü papot s Gregori nevü tanitót vallásbeli meggyőződéseért megégették. Dévai B. Mátyás Bécsben és Budán 1531—1533-ban ezért szenvedett fogságot, Stankart sehová se fogadták be, Szántai István kassai prédikátort 1538-ban Martinuzi Erdélybe hozatta, hol szinte életével lakolt; Erdősi 1551-n bécsi egyetemi állomásáról lőn elmozditva, Kalmánchait Beregszászban egy barát átlőtte [4]), Váradon, Budán, Esztergomban az új tanok hirdetőit és vallóit tömlöczözték, megégették [5]); Egri Lukácsot saját protestáns hitfelei azért, hogy vallási nézetei némely pontokban az ő hitelveiktől eltért, 1566-ban jan. 27-én a kassai zsinaton eretneknek nyilvánitották, tömlöczbe vetteték s ott tartották addig, mignem 1573-n januarban állitásai visszavonásával megszabadulhatott [6]). A reformationak mind Luther mind Calvin értelme szerént M.országon nagy mérvü terjedését legkézzelfoghatóbban éppen a sok tiltó törvény bizonyitja.

Ez üldözésekkel szemben három elismerésre méltó tényt találunk ez időben történelmi emlékeink közt. Egyik, hogy Ferdinánd a passaui és agostai vallási egyezés és békekötés következésében 1555-n Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse és Kis-Szeben városoknak, 1564-ben pedig Miksa császár Új-Zolyom, Körmöcz, Selmecz, Ó-Zolyom s több szepességi városoknak az ágostai vallás szabad gyakorlását megengedte [7]). Másik, hogy bár a ma-

---

1) Révész, Erdősi sat. 68. l. 2) Szerémi, Magy. Tört. Eml. I. k. 76. l. 3) Révész, Dévai B. M. 21. l. 4) Lampe, 279 l. 5) Révész, Dévai B. M. 24. l. 6) Lampe, 215—217 ll. 7) Ugyanaz. 107. 122. ll.

gyar törvénytestben a protestáns vallások szabad gyakorlását biztositó törvényt az 1606-ban költ s törvénykönyvbe 1608-ban igtatott ugynevezett bécsi békekötésen kivül és elébb nem találunk, mindazáltal a reformatio terjedését hallgatólag elnézték: eklézsiák alakultak, iskolák épültek, az egyházi szolgák önkiképzés végett Akademiákra mentek, a Tiszán — szerintünk — tuli helvéthitü papságnak Schwendi Lázár és más előkelők közbenjárására több izben zsinat tarthatási engedély lőn a császártól adva. Harmadik, hogy Ferd. a trienti egyházi közzsinatban Oláh, esztergomi érsek unszolására a reformatio tovább terjedésének meggátlása végett az egyháznak eredeti állapotjára visszaállitását inditványoztatta, de látván, hogy csak a franczia papság gyámolitja, s hogy a hitczikkek reformjától óvakodnak, csak a külső egyházigazgatást illető inditványait terjesztette elé. Forgács igy hagyta fenn ezeket: „Az urvacsorát az evangéliomi hagyományok szerént kell kiszolgáltatni, a papok nősülési jogát vissza kell adni, a pápa hatalmának határt vonni, az egyházi szent gyülések és pápa elsősége iránt végzést hozni; továbbá épitkezésekre adódjék szabadság, a római udvar visszaélései reformáltassanak, a választásokról alkotódjék szabály, a püspökök lakását illető isteni jog természete határozódjék meg, bibornokok minden nemzetből az eddigi conciliumon jelen voltak szám-arányában választódjanak...... Ezekből alig tudták kicsikarni az elsőt, de ennek végrehajtását is a pápára bizták" [1]. A mig ezek a magyar catholicus főpapságot már három századdal ezelőtt a felvilágosodás magas szinvonalán mutatják, addig elménkben önkénytelenül azt a kérdést költik fel: vajjon mily irányt vett volna a reformatio nálunk, ha e nézetek a trienti zsinat helyeslését megnyerik?! Nem talál-e az olvasó a világot ma mozgató legnagyobb kérdés és a feljebbi eszmék között némi rokonságot?

És ime Erdélyhez, találóbban szólva, János Zs. birodalmához jutánk. Mint állott itt a vallásügy előtte? A m. országi viszonyok képe, hű képe az erdélyieknek is 1542-ig; némileg módosulnak, mert szelidebb alakot vesznek ez évtől 1556-ig, ettől fogva 1559-ig a törvény óltalma alatt határozottan megjavulnak, 1560—70-ig a reformationak Európa egy országában sem látható szabadelvü küzdelme foly, végre 1571-ben a marosvásárhelyi országgyülésen diadalmasan bevégződik.... A fennemlitett pápai bulla, valamint a Luther-követők kiirtását rendelő 1523 és 1525-ki ma-

[1]) Forgács, 310—11 l.

*

gyarországi törvények Erdélyben is kihirdetődtek. II Lajos király e felett 1523-ban a szebeniekhez és a szebeni dékánsághoz tartozó városok és faluk előljáróihoz fenyegető parancsot küldött, melyben minden javaik elvesztésének büntetése alatt meghagyta: „hogy mind Szebenben — hol a reformatio előjelei már igen is nagyon mutatkoztak — mind más helyeken Luther thesiseit, tanait, költeményeit és könyveit, mint kiátkozottakat, falunként és házanként felkerestessék, a találtakot nyilván megégessék, s ezután azokat tartani, megvenni, olvasni, terjeszteni senki se merészelje minden javai elvesztése terhe alatt“ [1]). De Budavára messze s a magyar birodalom ez években egy nagy catastropha küszöbén volt. Kedvező alkalom az új eszmék terjesztésére. Az előrelátó szász nép felfogta e helyzetet, s mint válságos időkben mindig, most is tömegestől, bátor elszántsággal lépett a vallási reform mezejére. A papság minden lehetőt megtett e mozgalom gátlására; de mit ér egyesek igyekezete egyesült népakarat ellenében? Szeben volt első, hol a reformatio eszméi a külföldről, odavaló kereskedőktől behozott könyvek utján elterjedtek. Milyen volt irányuk, s kiknél és mily mérvü pártolásban részesültek, kitünik a szebeni káptalannak, az esztergomi érsekhez és bibornokhoz tett felterjesztéséből „Szeben, az eretnekség fészke — igy szól az — a Csukás Péter házában egy diák — scholasticus — iskolát állitott, hol a nycaenumi symbolumot németül olvassák s misét és az isteni-tiszteletre tartozó más énekeket énekelnek, német misét is akarnak késziteni. Ennek házában és a leánymegyékben is rendre, a szebeni plebánus hire nélkül, egészen a nép inye szerént predikál egy György nevü predicáns-szerzetbeli hitehagyott, a népet a bőjttől és egyházi parancsoknak való engedelmességtől félrevezeti s nem vesz fizetést. Egy Sileziai Ambrus nevü szebeni predikátor küldötte őt Luther lakhelyéről ide; czélja az, hogy a népet a római egyháztól és előljáróságtól elvonja; dicsekedik, hogy Pempflinger Márk királybirótól nyert hatalmat Szebenben maradásra addig, mig az Budáról visszajő. Gyakran jőnek Szebenbe Luther felekezetéhez való emberek: tanárok, növendék papok, világiak, mindenütt jól fogadják, bár a városon kivül egész Erdélyben sehol sem szenvedik meg őket. A tanács maga sürgette a plébánusnál, engedje meg, hogy prédikáljanak; nem tudott ellene állani s már most azok szabadon rontják a né-

[1]) Georg. Haner, Historia Ecclesiar. Transylv. Francofurti et Lipsiae. 1694. 160—162. ll.

pet. Az emlitett hitehagyott a kereskedők és polgárok gyülekezetében hirdeti, hogy a keresztények szabadok az evangéliom által: nem kötelesek az atyák emberi találmányait és rendszabályait követni, s még is a szebeni kereskedők e szentségtelen tanok daczára tisztelik, házaikhoz, vendégségekbe hivják. Az egyház hatósága megszünt, kevesen folyamodnak ahhoz, s az utólsó itélettel fenyegetésre azt felelik: van nekik világi birájok, nem perelnek papok előtt, még házassági ügyekben sem. Ezen követünket is plebániájától megfosztották, s a hithagyókat megszenvedik; Krisztus születésekor az ez alkalomra való egész isteni-tisztelet szövegét német nyelvre forditották. Az egyházi átok elvesztette minden erejét. Ramaschi a szebeni plebánus életeért sem merne valakit az egyházból kirekeszteni. A szebeni káptalan dékánját megtámadták, a kis-csüri papi-lakot Pempflinger Márk lerontatta: a Luther nyavalya ugy elterjedett, hogy eredeti hazájában sem lehet nagyobb. A szebeniek a köröskörül való falukon elcsábitják a népet, mely már is csufolkodik eddigi papjaival. A virágvasárnapot és más ünnepnapokat megvetik s a husvéti étek-megszentelést semmibe veszik. Bongárd faluból a szászokat kiköltöztették s a plebánust eklézsia nélkül hagyták; azután Ambruster Mátyás, szebeni polgármester, kegyenczét tette oda. Mikor a szebeni káplánok a sátoros ünnepek alkalmával alamizsnát szedni kiindulnak, a nép nem hogy adakozna, de csufolja őket, és se dézmát se egyebet nem fizet. Mikor a kiszabott ünnepeken a plébánus a Krisztus testével a piaczon körül jár, a szebeniek gúnyolják, a szent szüzet kissebbitik, a halottak temetésén lőnek, a canon-órák megtartását bolondságnak s idővesztegetésnek mondják, az isteni tisztelettől annak szolgáit eltartóztatják, azt mondván, Krisztus csak igy tanitott imádkozni: Mi Atyánk, ki vagy a menyben! Segitsen rajtunk Főtisztelendőséged — igy végződik az irat, különben betelik rajtunk: e világnak gyalázata lettünk, és a nép megvetésének tárgya![1]) Ez adat az erdélyi vallási mozgalomnak mind irányára, mind terjedelmére élénk világot vet, s igazi jellemét egyedül képes meghatározni. Az tehát már ennél fogva, de másfelől azért is különös figyelmet érdemel, mert ehhez mint kiindulási ponthoz fűződik a János Zs. birodalmabeli, különösen pedig az erdélyi reformatio egész története. Mutatja az, mily egyetemes és határozott volt kivált a szász nép között az újitás ösztöne, s mily gyenge a tulsó oldalról

[1]) Párizpápai, Rud. Red. sat. 15—28. ll.

az ellenhatás.... Szálkán, az esztergomi érsek, e tudósitásra tűzzel-vassal akart felelni, s haragját főként a szebeni királybiróval akarta éreztetni, de a király eszélyesbnek tartotta jul. 26-kán 1526-ban Pempflingerhez irt levelében őt egyszerüen kötelességére figyelmeztetni, kegyelmét igérvén neki, ha ezután a Luther-felekezetüeket erélyesen üldözi és bünteti [1]). Hasonlót parancsolt I János király is 1527-ben jan. 21-én [2]). Ferdinánd élt az alkalommal s őt birodalmából kiszoritván, mig M. országon nyomta, Erdélyben helytartója által kedvezést mutatott a reformatio iránt, a mivel a szászokat egészen részére vonta. Erre a szebeniek felbátorodva, 1529-ben febr. 18-kán meghatározták: „hogy városukból a barátok 8 nap alatt távozzanak." Végzésök hire az egész országban elterjedett s kivált a Barczaságon gyors követőkre talált. Azonban Zápolya visszavevén M. országot Ferdinándtól, Erdélybe Statileo Jánost tette püspökké, ki a reformationak utába állott ugyan, de meg nem gátolhatta, sőt az a Baselből 1533-ban Margit napkor hazatért Honter által új lendületet vett, második és az elsőnél magasabb stadiumba lépett. E nemes férfi ugyan is szülő városában önköltségén nyomdát állitott, betűket és nyomdászokat keritett, s Luther könyveit, jelesen az agostai confessiot német nyelven kiadta. Brassó városa őt papjává választván, az evangéliomnak élő szóval is terjesztője lett s az iskolák számára új, népszerü kézi-könyveket nyomatott; szóval, a mit Szebenben a reformatiot tárgyazó könyvek külföldről behozása által a kereskedők, hathatós pártfogásával Pempflinger M. s bátor magaviseletével a tanács és nép együtt, azt tette Brassóban Honter a sajtó és élőbeszéd hatalmával: néhány év alatt Brassót és a Barczaságot a reformationak megnyerte, a magán-misét eltörölte, s már 1542-ben octoberben az urvacsorát mindkét szin alatt szolgáltatta ki [3]). Azonban Martinuzi helytartósága alatt kemény próbára lőn téve a reformatio. Ő Hontert mindjárt az 1543-diki kolozsvári országgyülésen feleletre vonatta; személyesen kellett volna megjelennie, de hivei másokat küldöttek. Martinuzi megégetésöket kivánta, Batthyáni Orbán és Csáki Mihály királyi tanácsosok és Adrian doctor dobokai esperest a dolognak közvita utján elintézését ajánlták. Ez lőn elfogadva. E vitának valódi reformatori irányát és czélját a választott eljárás és védelem egyiránt mutatja. A brassaiak egyedül az evangéliomra hivatkoztak s kimondott né-

---

[1]) Haner, sat. 179. l. [2]) U. az, u. ott 187. l. [3]) Haner, 194—195. ll.

zeteik mellett megmaradtak, ellenfelök a conciliumok végzéseire és hagyományokra. A czél meghiusult. Ezután a királyi udvarba hivták őket, unszolták, hogy térjenek vissza az anyaegyházba. Vonakodtak. Martinuzi erőszakhoz akart nyulni, a királyné tanácsosai nem egyeztek belé..... Mindnyájan békében tértek vissza házi tűzhelyökre. Ez esemény országszerte felbátoritotta a reformatio barátit, s az ügynek új lökést adott. A szász városok közül e vita után elébb Segesvár, majd Kis-Selyk, azután rendre: Berethalom, Medgyes, Besztercze és Szász-Sebes Luther tanait elfogadták [1]). Csudálatos, hogy Haner Kolozsvárt nem emliti, pedig ez is akkor szász város s egyike volt az elébb reformált városoknak...... 1544-ben a szászok Katalin napi közgyűléséről már ily végzés olvasható: „Azok a városok, melyek Isten igéjét szinte mind befogadták, kövessék ugyanazon szertartásokat; a kik pedig még be nem fogadták, atyafiságosan serkenteni kell, befogadására" [2]); 1545-ben pedig a szebeni gyülésen meghatározták: „hogy az urvacsorát egyformán adják minden városban, melyek immár az Isten igéjét befogadták", egyszersmind az eklézsiai rend- és szertartások ügyében bizottságot neveztek [3]). Haner azt is feljegyezte ez évről: „hogy a szász nép a medgyesi zsinatban az agostai confessio-t elfogadta, a fölösleges oltárokat eltörölvén, egynek megtartását rendelték, a dézmának a világiak részéről fizetését, minden eklézsiáknak egy püspök vagy superintendens alatt egyesitését meghatározták" [4]). Azonban a püspök kinevezés Martinuzi életében elmaradt, azután pedig 1558—1561 körül egy fő (generalis superintendens) melié második püspök is lőn alkalmazva, a ki a magyar lutheránus egyházakra ügyelt [5]). Az elébb érintett bizottság az 1546-ik évi közgyülésre munkálatát beadta, megvizsgálására 1547-ben tágasb körü közgyülést hirdettek; megállapodásaik czime: Reformatio Ecclesiar. Saxonicar. in Transylvania, Coronae MDXLVII; áll 19. pontból; a lényegesbek tárgyazzák: „1.) a pap választást, 2.) a keresztény tudományt, 3.) a pap kötelességeit, 4.) keresztséget, 5.) urvacsorát, 6.) magán-mise eltörlését, 9.) egyházból kizárást, 10.) iskolák helyreállitását, 11. 12.) szegények és árvák ügyét, 13.) házassági ügyet, 14.) a politikai visszaélések eltörlését, 15.) az évenkénti eklézsia-látogatást" [6]).

---

[1]) Haner, 199—203. ll. Ribinyi, Memorabilia Eccl. Aug. Confess. I. 54. l. Schesaeus, Ruin. Pan. 55. l. [2]) Teutsch, Urkundenbuch der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. 1. Theil Hermannstadt, 1862. 3. l. [3]) U. az u. ott 4. l. [4]) Haner, 206—207. ll. [5]) Archiv der Vereins sat. Neue F. II. B. 1855. 254—270. 280. ll. [6]) Urkundenbuch 6—36 ll.

1550-n tartott közgyülésökben már kötelezőleg határozták meg: „hogy minden város, mezőváros és falu tartozik egyházi ügyeit az 1547-ki „Reformatio“ szerént rendezni“ [1]). 1551-n Martinuzinak órgyilkos módon megöletése Castaldo kezébe de egyszersmind a legnagyobb anarchiába juttatta az országot. A szász nép élt az alkalommal, 1552-n a szebeni zsinaton első püspökét ekkor választotta meg, a pap-kinevezés jogát rá ruházta, a megerősités joga a fejdelemnél maradván [2]). Nyert-e e választás kormányi megerősitést és kitől, emlékeinkben nincs nyoma. E gyülésen a papok kötelességei ezekben állitódtak meg: hogy „1.) a keresztény tudományt olvassák, értsék és magyarázzák, a catechismust tudják, 2.) erősséget csak a szentirásból vegyenek, 3.) a mit eddig isteni-tisztelet alkalmával latinul mondottak, ezután anyai nyelvöken mondják, hogy a nép is értse, 4.) azon hitczikkeket illetőleg, melyekben a pápásokkal, sacramentáriusokkal sat. nincsenek egy értelemben, a szentirásból tanitsák az igaz tudományt, 5.) az ágostai confessiot, annak apologia-ját, Luther mindkét catechesisét és a schmalkaldi hitczikkeket ismerjék“ [3]). E két utólsó pont negativ értelme a Calvin tanainak már ekkor növekedő arányu terjedését s a két felekezet meghasonlása közeledését világosan sejteti. 1553-ban ev. luth püspök Wiener Pál meghalván, 1554—1555-n közgyülésein másnak választatását végezték [4]), de az ország zavart viszonyai miatt 1557-re haladt. Ez évi jun. 13-kán a szebeni zsinaton lőn aztán a második püspök Hebler Mátyás megválasztva, megerősitvén Izabella királyné 1558-ban [5]).

Tegyük párvonalba a helvét irányu reformatio ügyállását. Kétségen kivül áll, hogy Luther tanainak Erdélyben s kivált a szász nép közt elterjedésével egy időben Zwinglinek és Calvinnak is voltak mind itt, mind János Zs. magyarországi birtokaiban számos követői. Miles, Párizpápai s utánuk Haner, Lampe, Bod Péter megnevezik 1529-ről Jaxit Péter özvegyét, a ki a Körös és Maros vize mentét, Drágfi Gáspárt, a ki Szathmármegyét és a Szilágyságot, Perényi Pétert, a ki a birtokaiban lakó köznépet reformáltatta, Petrovicsot, a kinek óltalma alatt a Szerémségen és temesi bánságban nagy mérvben elterjedt a reformatio; továbbá felemlitik azon jeles reformátorokat, a kik meg e főurakat, ugy az első reformált városokat és helységeket téritették az új vallásra. Azonban mindezek csak csekély

[1]) Urkundenbuch, 6. l. [2]) U. az u. ott 178. 180 ll. [3]) Haner, 217—219. ll. [4]) T. Urkund. sat. 72. l. [5]) T. Urkundenb. 167—168 ll.

mozzanatai a nagy történetnek, kicsiny részletek a roppant küzdelemben. Ez egyéni törekvések concret alakot az erdélyinél későbben vettek, azután avval egy ideig karöltve jártak, s ha ugy mondanom lehet, csak megemberesedésök után váltak el egymástól s lettek önálló egyház magvává. De egyik mint a másik egyház Izabella és János Zs. birodalmában, ez a sajátképen erdélyi, amaz a szilágysági és tiszavidéki részekben tudott csak ily korán gyökeret verni, s a helvét hittanok kétségen kivül a m. országi részekből 1553—56 körül kezdettek Erdélybe beszivárogni. Azonban erről hátrább lesz szó. Révész Imre ur, debreczeni lelkész és m. akad. tag [1]) nagy gondot forditott az első helvét irányu reformátorok kipuhatolására, sokat megnevezett közülök, Erdősiről és Dévairól könyvet irt s végre a közelkoru Xylander és mások adatai alapján arra az eredményre jutott: „hogy Dévai az a magyar reformátor, a ki a sacramentáriusok — helvéthitüek — hitelveit M. országra legelsőbben behozta, azt mint pap nyilvánoson és pedig 1544—1546-ban Debreczenben, János Zs. birodalmában hirdette, ott esperest volt s a lelkipásztorok rendelésében főhatalommal birt, elhalván ugyanott 1547 előtt" [2]).

Ez az egyik biztos kiindulási pontul vehető tény. A másodikat a külön zsinatok és ezek végzései képezik. Ilyen az 1545-n sept. 20-án tartott erdődi legelső köz-zsinat. E mezőváros és az ott jelen volt XXIX. pap már reformálva volt részint Calvin, részint Luther értelmében. Mig Martinuzi Debreczenben ország-egyesitő politikai terveit szötte s a vallásváltoztatás ellen tiltó végzést hozatott: addig itt ez uttörő férfiak egy hatalmas nemzetség — a Drágfiak — védszárnyai alatt magukat szervezték, hitfelekezetté alakultak. E zsinat végzései eddig csak a fejezetek cziméről voltak ismerve Párizpápai Ferencz első közlő után [3]); de ő e czimeket vagy a későbbi helvét hittanok szerént módositotta, vagy az eredeti szöveget nem ismervén, sokban tévuton járt. Az Erdélyi Muzeum birtokában meg vannak e végzések Benkőtől 1795-ben felfedezve és saját kezével irottan hátrahagyva ily czim alatt: „Synodi Erdődenses geminatae"; lényegesb pontjai és azok veleje imez: „1.) A szent háromságról, veleje: Hisszük és valljuk az egy Istent a háromságban, s a háromságot az egységben az orthodox atyák nézete szerént. 2.) Az Isten fiáról, az egyedüli közbenjáróról, vele-

[1]) Révész, Dévai Biró Mátyás első magyar reformátor életrajza s irodalmi müvei, Pest 1363. 15. s köv. lapjain. [2]) Révész, Dévai B. Mátyás sat. 53—57. ll. [3]) Párizp. Rudus Redivivum, 34—39. ll.

je: hiszszük és valljuk, hogy az ur Jézus valóságos Isten és ember, öröktőlfogva való főpap, Isten és emberek között egyedüli közbenjáró, mind a két természet szerént. 3.) A megigazulásnak és bűnbocsánatnak alapja a Krisztus érdeme. 5.) A jócselekedet hit nélkül nem idvezit. 6.) A keresztségi és urvacsorai két szentségről, velcje: a keresztség minden bűntől megtisztit, az urvacsorában Krisztus valóságos testét és vérét veszszük. 7.) A meghalt szentekről, kiknek példáját kell követni, nem őket segitségül hivni. 9.) A hármas gyónásról, s miért kell a fülbe gyónást megtartani. 10.) Az eklézsia feje Krisztus. 11.) A püspökök egyenes következésétől — igy szól e pont — Isten rendeléséből távoztak el. 12.) Egyebekben az ágostai hitvallással a zsinat egyet ért" [1]). Második volt a Petrovics kormánya alatt levő Temesváron, régi néven Tornán vagy Toronyán [2]) 1549-n tartott zsinat, mely: „a papok kötelességeiről, életéről, viseletéről" hozott XIII pontból álló végzést, — 1550-n ugyan ott: „a püspök hatásköréről s az eklézsialátogatásokat illető kötelességeiről" [3]). Választottak-e püspököt? egyháztörténelmi adatainkban nincs nyoma. 1552-n dec. 1-n Beregszász mezővárosban Beregmegyében tartott zsinaton — melyen XVI pap s köztük Kálmánchai Márton is jelen volt — [4]): „a korábbi zsinatokon megállapitott urvacsorai tant újból megerősitették, a fülbe gyónást eltörölték s a bűn nyilvános megvallását határozták, a már eltörölt oltárok felépitését megtiltották, a hol még állnak s a nép ragaszkodik hozzá, urvacsorai asztalul megtartását megengedvén, a patronus nélküli eklézsiák papjai tartásáról szabályt hoztak" [5]). 1554-n virágvasárnap előtt harmadnappal Óváron — Szathmár és Csenger közt — tartott zsinatban, hol LXXXIIX pap s nagy számu nemes volt jelen, ismét XII végzés költ, melyekből Haner fentartott nyolczat, lényegesbek ezek: „1.) Az urvacsorát Luther

---

[1]) Gr. Kemény, Coll. Hist Ms. Minor. XXVIII. k. 3. sz. 43—52. ll. [2]) Lampe, 95—98 ll. [3]) Párizpápai, R. R. 40 l. [4]) E férfit Sigler Martinus Kalmanchay, Dávid Fer. Martinus de Kalmancha néven nevezi; János Zs-nak 1570-n jan. 5 én költ kiváltságlevelében Fejérvártt lakó Kalmanchay nevü tanu jő elé; Haner és Kénosi — Fosztó egyháztörténetirók Martinus Claudus Kalmanchaeus-nak, Heltai Kalmancseinek irja; a krakkoi Bursa j-könyvében egy helyen Martinus Claudus Calmanthei, más helyen Kalmancsehi, Vrancsics 1538-n költ egy levelében, valamint Párizpápainál és Lampenál is Kalmanchehi néven jő elé. Én helyesnek a „Kálmánchai"-t tartom azért, hogy egykorui inkább ugy irták, és mivel nagyon hihető, hogy a derék reformator nevét — mint hihetően — származását is Kálmáncsa somogymegyei régi magyar és reformáit falutól vette, melyet néhol Kalmancsehinek is irtak. [5]) U. az u. ott 41—42 ll.

tanai szerént kell venni. 2.) A kovásztalan kenyér, 3.) a magános gyónás megtartandó. 4.) Az oltárok eltörlése a világi hatóságot illeti. 9.) Püspök-választás lőn határozva s Tordai Demeter helybeli pap a Calvin értelmüek első püspökévé választatott" [1]). Helvét hitü irók ez utóbbiakat kétségbe vonják: szerintök mikor a püspök teendői 1550-ben meghatározódtak, egyszersmind választásnak is kellett lenni, különben a zsinat oknélküli munkát tett volna; azon pedig kételkednek, hogy az uri vacsoráról Luther értelme lett volna elfogadva. Erre nézve felvilágositást ad a következő 1555-k évben febr. 24-n ugyancsak Erdődön a hatalmas Báthori György egybehivása folytán tartott részletes zsinatnak szintugy Benkőtől felfedezett XX pontból álló hitvallása, melyről Párizpápai, Lampe és Bod P. semmit sem tudtak, Haner is csak annyit emlit, hogy az egészen egyezik az ágostai vallással és symbolicus könyvekkel. Újabb időben Schwarz Károly szász tudós ur is tett róla emlitést, valamint a Széken tartott ez évi zsinatról is; irja, hogy ez évben egy Confessio jelent meg ily czim alatt: „Confessio Fidei et Doctrinae Christianae omnium Pastorum qui praesunt instauratis reformatisque Ecclesiis in Hungaria et Transylvania, edita communibus suffragiis ex Synodis Provincialibus." Megjegyzi, hogy ennek több pontja éppen az, a mit a szászok 1551-n a trienti zsinatnak elküldés végett kidolgoztak, és ö ezt a széki zsinat végzéseinek tulajdonitja [2]). Ezen erdődi második confessio: 1.) pontja szól a papok kötelességeiről, 2.) a hét szentségről. A 3.) szerént az urvacsorában Krisztus teste és vére valósággal és anyagilag (vere et realiter) benne van. 4.) A nyilvános gyónás és bűnbocsánat szükséges, 5.) szintugy az a magános is. 17.) II. János király parancsa az, hogy birodalmában a felsőbbek és zsinat hire nélkül vallásos újitást senki ne tegyen; rosz néven vette ő felsége, — mondatik tovább — hogy a minapi óvári gyülésen az oltárok elrontását s azok helyett az urvacsora vételére asztal használását végezték. 19.) A kik hamis tudományt tanitnak, feleletre vonatnak s a vád rájok bizonyulván, hivatalukból elbocsátatnak" [3]). E pontok mutatják, hogy a helvét hitvallás követői az ágostaiaktól ez időben még a hitczikkek dolgában vagy nem voltak elkülönözve, vagy e zsinatot tulnyomólag az utóbbi vallás követői tartották; a mi annál hihetőbb, mert mint fennebb

---

[1]) Haner, sat. 224—225. ll. [2]) Archiv. sat. Neue Folge II. B. 1855 b. [3]) Gr. Kemény, Coll. Ms. Hist. minor. XXVIII. k. 3. sz. 61—78 ll.

is volt érintve, ugyanez évben Szék városában is — Erdélyben — volt zsinat, melynek hitczikkei ellen Stankar Ferencz irásban nyilatkozván, Dávid Ferencz ily czimü könyvben czáfolta meg: „Dialysis scripti Stancari contra primum articulum Synodi Székiensis, qui de Doctrina controvertitur, conscripta sat. (Nyomtat. Kolozs. MDLV 8-dr.[1]) Azonban ezt csak a széki zsinat végzései dönthetnék el, ha valahonnan napfényre jőnének. A XVII-ik pont pedig anachronismus, hogy ne mondjam apocriphnak. János Zs. ekkor Lengyelországban tartózkodott s fejdelmi jogait Erdélyben nem gyakorolhatta.... Végre nagy jelentőségü tény az is, hogy a Petrovics kormánya alatti temesi bánságban Szegedi István reformátor seniorsága alatt 1551 körül 35 reformált eklézsia volt, Sztárai Mihály laszkoi pap és senior alatt pedig ugyanez időben alsó Baranya nagy része reformáltnak látszik. „Hetedik éve már — ugymond e jeles férfi — mióta én a török uralom alatt álló alsó Baranyában élek Laszkó mezővárosban, egy magyar mértföldre Eszéktől, s több társaimmal innen és túl a Dunán oly gazdag aratást tettünk az Ur számára, hogy ma 120 eklézsiában hirdetődik az evangéliom oly tisztán, hogy a kik tanui voltak, sokan megvallották, hogy a 30 évvel ezelőtt reformált egyházakban sem hirdetik azt tisztábban mint nálunk. Hála legyen Istennek — folytatja — a ki nekünk a szolgaságban szabadságot, a nemtelen állapotban nemességet, Krisztus elleneinek győzelmében a halál és pokol győzelmét adta. . . . Sokat küzdöttem hét év óta a pápa követőivel, de mindenütt meggyőztem, legutoljára ez évben a valpoi és vukovári zsinaton“ [2]). Ez egyszersmind annak is bizonyitéka, hogy a török nem bántotta a nemzetiséget és vallást. . . .

Igy mutatják a reformatiot János Zs. birodalmában a tények és élet. S mit tett a kormány és törvényhozás? Erdélyben, mintha a politikai lég más lett volna, túlszigoru, főleg kegyetlen sem egyik, sem másik fél nem volt. Törvénykönyvünkben a különválás után első az 1544-n apr. 24-n Tordán hozott törvény, melynek III-ik czikke a helytartót felhatalmazta arra: „hogy kinyomoztathassa és a bűnhöz képest megbüntethessen három Barcsai-testvért, kik egy Krisztus-keresztet gyermekekkel a földön egy folyóig hurczoltattak, ab-

---

[1]) Gr. Kemény, kiadásra még életében elkészitett, de maig kiadatlan „Diplomátikai Lapok“ czimü müve 139—140. ll. Ugy látszik, elébb emlitett tudós hazánkfia is innen vette czikkének ez időre tartozó részét, de a kutfőt nem nevezte meg. [2]) Lampe, 100—103. ll.

ban megáztatták, azután tüzénél főztek", a IV-ik pedig rendelte: „hogy a vallás dolgában ezentul újitást senki se tegyen, sem életével, szokásaival, öltözetével a városon kivül levőket meg ne botránkoztassa, hanem kiki ugy alkalmazkodjék, hogy abból embertársai épüljenek: a barátokat pedig és más egyházi férfiakat isteni-tiszteletök szokott módon megtételében senki ne gátolja" [1]). Az 1545-n (ad dom. prox. p. fest. Corp. Chr.) Debreczenben tartott országgyülés t. cz. XVI-ik pontja megtiltja: „hogy senki jószágaiban Luther-követőket ne tartson, s a kinek a helytartó vagy az ország kapitánya megengedi, őket az ország törvénye szerént akárhol üldözhesse és megfoghassa" [2]). 1548-ban azon okból: „hogy a keresztény fejdelmeknek rövid időn határozása váratik, az ezelőtt két évvel hozott végzés értelmében kimondatott, hogy a vallás dolga maradjon mostani állapotjában s a prédikátoroknak egy helyről máshová menni ne legyen szabad" [3]). 1551-n ker. sz János napján Tordán hozott t. czikk azt rendeli: „nehogy az evangélicusok pártolói a másik t. i. a pápista [4]) résznek valami roszat tegyenek, s viszont ezek is a más résznek jogait meg ne sértsék, méltatlanul ne háborgassák, sőt egyik a másikhoz becsülettel és szelidséggel legyen. A székely-vásárhelyieknek, a kik az evangéliomot hallgatni és tanulni akarják, legyen szabad a sz. Erzsébet-kápolnában prédikátort tartani, az evangéliomot prédikáltatni s a szertartásokat és urvacsorát Krisztus szavai szerént kiszolgáltatni" [5]). 1553-n az erdélyi vajdáknak máj. 28-n kelt utasitásukban kötelességökké volt téve: „hogy a régi vallást, annak jogait, javait, jövedelmeit és papságát védelmezzék" [6]). 1554-n sz. Barnabás napján — jun. 14. — Medgyesen: „abból az okból, hogy ámbár a hit egy, de az urvacsora kiszolgáltatásában a hazafiak különböznek, végeztetett: hogy ezután a háboruban mindenik félnek prédikátora legyen, egyik a másikot tilalmas szókkal ne kisebbitse, boszusággal egymást se egyik, se a más részen levő prédikátorok vagy hallgatók ne illessék." [7]). 1555-ben „az apr. 24-n Székely-Vásárhelyen tartott országgyülésben felele-

---

1) Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 58. l. Urkundenbuch, I. k. 83. l. 2) Gr. Kemény u. ott. 82. l. Kovachich, Supl. ad Vest. Com. III k. 191—195. ll. 3) Urkundenb. I, k. 83—84. ll. Hol költ e törvény, nincs feljegyezve. 4) E kifejezést, valamint a lutheránus, sacramentárius, és Calvin követő szókat csak a szószerénti idézeteknél és a történelmi hüségért kelle használnom, máshol a törvényes és diplomátikai elnevezést látandja az olvasó. 5) Gr. Kemény C. A. D. Tr. I. k. 187 l. 6) Urkundenb. I. k. 84. l. 7) Pray, Hist. Reg. Hung. 491 l. 8) Urkundenb. 85 l.

venitették az 1551-beli törvényt s az egymást megsértő vagy erőszakkal illető fél megbüntetését a vajdákra bizták [1]).

A törvényekkel egybehangzó volt a végrehajtás. Izabella királyné atyja felvilágosult s bölcs fejdelem volt; anyjának gyóntatója, a derék Lismaninus; férjéről Heltai oly tényt jegyzett fel, mely az utólsó magyar vérből való királyt a valódi léleknagyság glóriájában tünteti elő. „1538-n Segesvártt létében — irja Heltai — Martinuzi és Statilius erdélyi püspök Szántai István mestert — Kénosi T. János kassai prédikátornak véli — a ki Magyarországon másoknál nyilvábban kezdett vala prédikálni, behozatták s a királyt könyörgéssel és fenyegetéssel arra akarták venni, hogy törvény nélkül megégettetné, miérthogy Luther volna. A király eszes és istenfélő ember levén, disputatiora engedé a dolgot. Váradról elhozatták Frater Gergelyt és több papokat s barátokat. A király két arbitert szerze: Adrian doctort és Kalmanchei Mártont, ki ekkor gyulafejérvári iskolamester vala. A disputatio Fejérvárott lőn. István mester pártfogója Rezener János doctor volt, a ki nem csak argumentumokkal, hanem végre „dass dich Gottes“-szal is kezde a papokhoz. Nehány nap mulva megjelentették a királynak s kérték, hogy szabaditsa fel őket, mert ha az igazat szólják, testileg elvesznek, mert a mit Szántai mond és tanit, maga a szent igazság, a papoké ellenben mese és emberi találmány; ha pedig elitélik, Isten haragja rájok száll. „Ne féljetek — felelt a király — én is megértettem István sententiáját, látom hogy igaza van, módot keresek megszabaditására.“ A püspökök 3 órakor a király előtt megjelentek s Martinuzi igy szólott hozzá: „Felséges urunk! mi vagyunk a lelki pásztorok, nekűnk kell vigyázni az anyaszentegyházra, azért kivántuk hogy ide hozatná felséged az eretneket és megöletné, hogy a többi megrettenne és ne kezdenének a római szentegyház ellen tanitni. De te felséged nem a mi akaratunk szerént cselekszik, mert azt disputáltatja s mások is beszivják a mérget tőle. Nem kellene itt semmi disputálás, az anyaszentegyház régen elkárhoztatta az efféle eretnekeket, fejeken hordozzák készen a sententiát.“ „Törvénytelenül nem akarok senkit megölni — felelé a király; adjatok bűnt hozzá, im törvényt tartok reája“. Erre Statilius: „Nem elég bűn-e ez, hogy egy summán ezt mondja: az áldott szent mise semmi, hanem ördögnek találmánya; azt is mondja: két személy alatt kell

[1]) Gr. Kemény. C. A. D. Trans. I. k. 187. l.

communicálni.“ Erre a király: „Tisztelendő püspök ur! a görög egyház igaz volt-e?“ „Az“ felelt Statilius. „Hiszen a görögöknél nem volt mise, most sincs; miért ne lehetnénk el mi is a nélkül? Azok mind a két szin alatt vették az urvacsorát. miért ne vehetnők mi is?“ Erre a püspökök eltávoztak.... A király azon éjen felvitette a foglyot magához s Bádfi Ferencz és Kassai János jelenlétében kézdezte öt: miféle új felekezetet hozott be? „Én semmi új tudományt nem találtam fel felséges király, csak azt, a mi a próféták és apostolok irásában van. s a ki üdvezülni akar, azt kell követni.“ Erre a király: „Ezt István mester, bizzuk az Istenre! Te add el holmidet s országomból menj más fejdelem védelme alá“. Bő költséget adott az utra — igy végzi Heltai — meghagyta Ötves Kristófnak és a több szolgáknak, hogy éjjel az István mestert békével elvinnék“ [1]. .... A királyné viszont, kit a sors annyit üldözött, hogy ne lett volna gyöngéd a lelkiismeret és hit dolgában. Az ágostai hitvallást követők nem egy kedvezményt birnak tőle [2]. S hogy a cath. püspöki lak s később a cath. egyházi birtokok elfoglaltatása által e vallásközönség magán jogait megcsorbitotta, tény, de az ország és törvényhozás ténye, melynek a királyné mint fejdelem csak végrehajtója volt. Én kötelességnek vélem feltenni e nemes kedélyü királyi hölgyről, hogy mint buzgó catholicus csak fájó szivvel hajtotta végre az ezt illető törvényt ... Martinuzinak, tudtomra, három oly tette ismeretes évkönyveinkben, melyek az üldözés bélyegét viselik. Az első, midőn a királyné Erdélybe jövő utjában 1542-en Váradon megállapodván, nem dicsérendő hitbuzgósága bebizonyitása végett egy odavaló egyházfit megégettetett azért, hogy egy kőszobor előtt imádkozó nőt arczul ütött [3]. A második Honter vallási perfolyama, a mit fennebb láttunk. Harmadik, hogy ő, 1546-ban meghalt Batthyáni Orbánt a gyulafejérvári székesegyházból, hová temetve volt, titkon kivétette s — ha ugyan hihető — szemétdombba ásatta el [4]. A népek között sem látjuk a kézbe fegyvert adó fanatismusnak máshol tapasztalt példáit. Az egy mantuai születésü königsbergi hit- és orvostudor Stankar Fereneczről olvassuk, hogy tanait M.országon egy nyilvános vita alkalmával Stöckel megczáfolván: onnan elüldöztetett s 1553-n Kolozsvárra jött, de

[1]) Kénosi Tősér Jánosnak ily czimü kéziratából: „De Typographiis Unitariorum“, jelesen annak a „Hispaniai Vadászság“ czimü könyv kivonatát tárgyazó részéből. Gr. Kemény, Coll. Hist. Ms. minor. XXIV. k. 139—142. ll.lap. [2]) Urkundenbuch, 157—160. ll. [3]) Haner, 200. l. [4]) Ugyanaz u. ott 209—210. ll.

mivel itt azon nem keresztényi és káromló tant hirdette — jegyzi meg a krónika iró — „hogy a Krisztus, az emberi nem megváltója s közbenjárója, nem isteni és emberi, de csupán csak emberi természettel bir, Sz. Pál ama szavaira hivatkozván: Egy a közbenjáró Isten és emberek között, az ember Jézus Krisztus" [1]), e felett az urvacsora kérdésében Calvinnal tartott — itt sem szenvedték meg. Azután Báthori Györgynél keresett menedéket, de az 1555-ki erdődi zsinat következtében onnat is távoznia kellett, s ismét Erdélybe Kolozsvárra huzódott. Mint meggyőződéséhez a makacsságig ragaszkodó ember a széki zsinat végzései ellen felszólalván: a kolozsvári lutheránus papok nyilvános vitára hivták meg december utólsó napjára 1557-n s hitvallásukat e szerént formulázták: „Hiszik és vallják, hogy a Jézus Krisztus az Istennek egyszülött Fia, igaz Isten és ember, közbenjáró Isten és emberek között, nem csupán emberi, de egyszersmind emberi és isteni természet szerént". Stankar éppen az ellenkezőt állitotta s kérdezte: „Vajjon az isteni természet közbenjárhat, kérhet, könyöröghet, eleget tehet-e?" Kérdésére Melanchton iratával feleltek — irja Sigler, Haner pedig azt jegyzi meg, hogy e vitában Dávid Ferencz kolozsvári lutheránus pap, akkora erélyt és tudományt mutatott, hogy mindenki megvallá, hogy ő eszének és ékesszólásának erejével korát meghaladta, Stankart tökéletesen megczáfolta, később pedig czáfoló okait könyvben is kiadta — a mint fennebb érintve volt. Ennek következtében az 1557-n Kolozsvárról Szebenbe menekült, hová avval a feltétellel fogadták be, hogy a vallásban semmi újitást nem tesz. De szavát megszegőleg, előbbi tanát terjeszteni kezdette, azért a városból kivetették. Harmadszor is Kolozsvárra ment de itt sem tűretvén meg, elébb Beszterczén s később Kendi Antal oltalma alatt vonult meg, hol néha orvoskodott, máskor pártfogóját a háboruba követte [2]). Utoljára Székely-Vásárhelyre ment, mignem az 1556—58-ki események onnét is távozni kényszeritették.

Az 1556-k év forduló pont Erdély politikai, de az egyszersmind vallás-történelmében is. Az ország közállapotainak szabadelvü alkotmá-

---

[1]) Sigler, Chron. rer. Ung. II. könyv I. fej. 74. l. Bél Adpar-ban. [2]) Sigler, 78—80 ll. Parizpápai 49—52 ll. Haner, 231 l.

nyos alapokra fektetése azonnal a vallási nézetek szabad nyilvánulását eredményezte. Nemzeti fejdelem és magyar kormány! Ez állapot reményt öntött a szivekbe, felemelő önérzetet adott a lelkeknek. Kálmánchai Márton s később Melius Péter Calvinnak az urvacsorát illető tanát terjeszteni kezdették. Eleinte ugyan nehezen haladtak, de a küzdelem kitartása s az elv benső igazsága által csaknem biztositva volt a végsiker. Az első, debreczeni papságából, némelyek szerént ismeretlen okból, mások szerént Stöckel hires lutheránus reformátorral az urvacsorai tan felett történt éles vitája, meg mások szerént az 1555-ki erdődi zsinatnak e tárgyat illető végzése következtében eltávozván: előbb Temesvárra Petrovicshoz, azután vele Kolozsvárra ment s nehány elvtársával Calvin tanait, jelesen pedig az urvacsorát illetőt, nyilván terjeszteni kezdette. Luther követői megbotránkoztak s előbb Dávid Ferenczczel megczáfoltatták, majd a helytartó meghagyásából nyilvános vitát kivántak, de a miatt, hogy kitüzött határideje mindig tovább haladt, abban egyeztek meg, hogy azt irásban tegyék meg. Hoszszason folyt a felelgetőzés — siker nélkül. Dávid Ferencz e felelgetéseket 1556-n egybeállitotta, s a végre, hogy a vitás kérdésről kiki magának itéletet formálhasson — mint az előszó mondja — önálló könyvben kiadta, ily czim alatt: Responsum Ministrorum Ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia M. Martini a Kalmancha, in causa Coenae Domini edita. Colosvarini. A. MDLVI. die XXV. julii. Egyszersmind pedig tiltakoztak Szegedi Lajos krasznai plébánusnak urvacsorai tana ellen s tiltakozásukat jul. 26. a templomok ajtóira ki is ragasztották ama kijelentéssel, hogy ők készek ellen-tanitásaikat nyilvános vitában is védni, csak a helytartó birákat nevezzen ki [1]). Ugyan e tárgyban Hebler Mátyás szebeni lutheránus pap is irt czáfoló könyvet e czim alatt: Elleboron ad repurganda phanaticorum quorundam Spirituum capita sat. [2]). Dávid Ferencz ez időtájban lőn a magyar lutheránusok püspökévé.... E tényt 1557-n költ s hátrább eléjövő aláirása bizonyitja. Ki, mikor s hogy tette vagy választotta? hiteles adatot róla nem birunk. Nem volt elég a szó- és irásbeli czáfolat; az 1557-n januar 13-n Szebenben tartott zsinaton „Karlstadt, Zwingli, Calvin és más sacramentáriusok tévedéseit ünnepélyesen kárhoztatták, a szentségekre és bűnbocsánatra nézve a wittenbergi eklézsia rendtartá-

[1]) Archiv sat. 1855. II. B. 249 l. [2]) U. ott.

sát állitották meg sinormértékül, hogy t.i. azt reggel, józanon, anyai nyelven kell kiszolgáltatni, a papok az angyalok példájára fejér köntöst vevén magukra; továbbá a magán bűnbocsánat megtartását, a templomokból a mesés képek kihányatását, a gyermekágyas és menyasszonyoknak a templomba bevitelét sat. meghatározták, Hebler M-t superintendensökké választották"[1]). Sőt a jun. 1-én Tordán tartott országgyülésen a vallás ügyében, mellőzve a Calvin-követőket, e végzést hozták: „Mivel az ország lakosainak benső kérésére kegyelmesen megengedtük, hogy mindenki azt a hitet vallja, a mely tetszik, akár az új, akár a régi szertartás szerént valót, és mivel arra is hatalmat adtunk, hogy a hit dolgában legyen meg az ő akaratjok, de ugy, hogy az új vallás követői a régit ne bántsák, követőinek bosszuságára ne legyenek: ennélfogva az ország R-ei az eklézsiai egyesség helyreállitására s az évangéliomi tudományban támadt egyenetlenség megszüntetésére nemzeti zsinatot határoztak; továbbá kértek minket: hogy a szász eklézsiákkal egy értelemben levő magyar eklézsiákat és azok papjait mi és méltóságos fiunk pártfogásunk alá vegyük s eklézsiáiknak és papjaiknak adassuk meg törvényes jövedelmeit, tizedét és egyéb járandóságát. Miért is mi ez eklézsiák védelmét kötelességünk szerént elvállaljuk, s papjainak igaz jövedelmeit megadatjuk"[2]). Ennek következtében jun. 13-n nemzeti zsinat lőn egybehiva Kolozsvárra, Kálmánchait személyes megjelenésre szólitották fel; de ő betegsége miatt nem jelenhetett meg, s elvtársa Szegedi nem bocsátkozott vitába; a zsinat tehát: „őt és a sacramentáriusokat kihallgatatlanul eretnekeknek nyilvánitotta, az urvacsoráról való vallástételt Luther tanai értelmében kidolgozták, a szentelt ostya körülhordozását eltörölték, a mind két szin alatti urvacsoravétel megtiltását kárhoztatták, a transsubstantiatiot elvetették", — s igy egybeirt confessiojok egy évvel később Kolozsvártt kinyomtatódott ily czim alatt: Consensus Doctrinae de Sacramentis Christi Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in Inferiori Pannonia et Nationis utriusque in

[1]) Haner, 221—222 ll. [2]) Urkundenb. 85—86 il.

tota Transylvania. Conscriptus et publicatus in Synodo Claudiopolitana Transyilvaniae, ipsa die sanctae Individuae et semper benedictae Trinitatis A. MDLVIII Claudiop. Alá voltak irva: Boltius Sebestyén alsó pannoniai, Hebler Mátyás szász, Dávid Ferencz magyar nemzet superintendense, Alesius Dénes fenesi pap és gyalui dékán [1]) Az is meg volt határozva: „hogy az urvacsora kérdésében minden szász pap a wittenbergi eklézsia rendtartását kövesse most és mindig s eklézsiájába soha semmi új hittant be ne bocsásson" [2]), egyuttal e hitvallást Melanchtonhoz is felküldötték. E közben Stankar Ferencz nézeteinek el nem fogadtatása miatti szégyen- és bosszuérzés vagy tulságot kedvelő eszmejárás következtében megtámadta Heltait, Dávid Ferenczet és Hebler Mátyást, s a királynét és főrendeket M.-Vásárhelyt 1558-ban febr. 25-kén kelt levelében azoknak mint eretneteknek megégettetésére hivta fel. A megtámadottaknak és „az Isten igéje szerént helyesen tanitó összes erdélyi papságnak" nevében — igy nevezik magukat — a kolozsvári papság s jelesen Dávid Ferencz kimeritő védiratot — Apologia — készitett, melyben: „a Stankarral közelebbről tartott vitatkozás folyamát előadták, tanaiknak a szentiráson nyugovását bebizonyitották, utoljára Stankar káromlásaira szeliden megfeleltek" [3]). Stankarnak ezen fellépése nagy befolyással volt arra, hogy ez évben martius 17-kén a tordai országgyülésen — az e tárgyban eddig hozottakat is értelmező — im e kemény végzés lőn hozva: „A mint ő felsége ezelőtt is megengedte volt, hogy kiki azt a vallást kövesse, a mely tetszik, t. i. a pápista vagy lutheránus vallást: ugy most is ezek közül bármelyiknek követésére kegyelmesen szabadságot enged; de akarja és rendeli, hogy az egymásközötti versengés és egymásnak boszantása megszünjék; a sacramentáriusok felekezetét a wittenbergi eklézsia itélete szerént, Melanchton levele értelmében távoltartani és megszüntetni szükségesnek látja" [4]). Azonban e végzés nem lőn végrehajtva. Melanchtonnak 1558-n jan. 16-kán költ kibékitő irányu levelét az e végre egybehitt tordai közönséges zsinaton május 1-én olvasták fel. Ezt inkább a magyar papság gyülésének lehetett mondani. Jelen volt Kálmánchai is. Éles vita támadt. Stankarnak valamint azoknak is nézetei, a kik az ur-

[1]) Archiv sat. 251. l, [2]) Sigler, 79. l. [3]) Sigler, 80—91. ll. [4]) Urkundenbuch, sat. 87. l.

*

vacsorában a Krisztus valóságos teste és vére jelenlétét tagadják, újból tárgyalva lőnek. Dávid Ferencz mint előbb Stankart, oly elmésen, annyira éles dialecticával, s a legvilágosabb szentirásbeli helyekkel győzte meg most Kálmánchait [1]). Végre határozottá lőn: „hogy a szorosan nem kötelező szertartásokat is — adiaphora — a minők a gyermekágyas és menyasszonyoknak templomba vivése, a viaszgyertya és fejér öltöny használata — a jó rendért meg kell tartani, s az ezek ellen tevő papokat a hivők kebeléből kizárni" [2]).

Csudálatos, hogy mindezek daczára az 1558-ban jun. 5-kén Gyula-Fejérváratt tartott országgyülésen egy sokkal szelidebb törvény lőn hozva, mely igy szól: „A vallás ügyében a tetszik ő felségeiknek, a mi a közelebbi országgyülésen is meg volt határozva t. i. szabadság adódik mindenkinek, hogy vagy a régi vallást kövesse a régi czeremoniákkal és szertartásokkal, vagy a Luther hitvallását a wittenbergi ekklézsia rendtartása szerént. Ő felségeik új felekezetek és vallások behozását eltávolitandóknak vélik főként azon okból, hogy a visszálkodások kútfeje bezáródjék [3]).

Ennek okát a Dávid Ferencz és a magyar papság urvacsorát illető felfogásában történt változás fejti meg. Ugy látszik, hogy az ő, Kálmánchai feletti győzelmök egyszersmind önmagukon vett győzelem is volt: külsöleg ők ellenfelöket, bensőleg amazok tanai győzték meg őket. Dávid Ferencz tettei világosan azt mutatják. Ő e vita után a püspökségről lemondott s azután több évig mint egyszerü kolozsvári pap vett részt a vallásügy nagy küzdelmében; az egy évvel később Váradon tartott s hátrább tüzetesen emlitendő gyülés czikkeit is igy irta alá [4]); helyébe a Luther tanai mellett megmaradt Alesius Dénest tették meg a magyar lutheránusok püspökévé [5]). Dávid F. Kálmánchaival megszakadt vitáját most Melius Péter debreczeni pappal folytatta, a ki ekközben az erdélyi vallásos ügyekbe

[1]) Haner, 223. l. [2]) Sigler, 81. l. E vita adatait is kiadta Dávid Ferencz ily czím alatt: „Acta Synodi Pastor. Eccl. Nationis Hungaricae in Transylvania sat. A. MDLVII in Oppido Torda celebratae sat. Impressum Claudiopoli sat. 4-dr." Mellé van nyomtatva hátul a wittenbergi Akademiának urvacsoráról való itélete is. (Archiv. sat. 251—254. ll. [3]) Gr. Kemény, Cod. A. D. Tr. I. k. 294. l. [4]) Archiv sat. 254. l. [5]) Ily czimü könyvben: „Statuta et Articuli pro Eccl. Hung. eisque conjunctis Saxonicis (Teke és a sajói káptalan), emanata Superintendente earundem Ecclesiar. Dionysio Alesio Colosvariensi A. 1558." igy irják, de miként lett azzá, hiteles adatokat róla nem birunk.

vegyülvén s Calvin tanait nyiltan és nagy készültséggel védvén: a fejdelmi udvarban is befolyást kezdett nyerni; de Dávid vagy azért, hogy ellenfeleinek igazságáról meggyőződött, s lelkiismerete nem engedte meg, hogy annak, elfogult lelkek szokása szerént makacsul elleneszegüljön, vagy azért, mert átlátta, hogy a magyar népet Luther urvacsorát illető tanai többé ki nem elégitik: határozottan a Calvin követőihez ment át. Papság, főurak és a nép egyiránt örömmel fogadták. Ily kitünő egyéniség nagy nyeremény volt a szülemlő új egyházra nézve.... Dávid F. eleinte a meghasonlottak kiegyeztetését tüzte czélul; felkérte a szász eklézsiákat, hogy a dolgot atyafiságosan vitassák meg s egyenlitsék ki; azok vonakodtak minden ily czélu érintkezéstől, sőt intették őt, tartózkodnék az újitásoktól, különben kénytelenek vele minden egyházi közösséget megszakitani. Ő azzal felelt rá, hogy a királynétól nyilvános vita tartására parancsot s maga részére felhatalmazó levelet eszközölt; visszataszitván békés vitára s egyezésre nyujtott kezét párt-ellenfelei, módot talált benne, hogy az törvényes uton is megtörténjék [1]). A szász eklézsiák figyelmét nem kerülte ki a helyzetnek e nagy megváltozása. Ők sem mulatták el tehát a királynénál érdekeik kellő védelmezését: emlékeztették ót tett szolgálataikra, hűségöket s a királyné igéretét idézték fel, s ekként 1559-ben jul. 10-ről kiváltságlevelet eszközöltek ki, melyben: „a királyné az 1556-ki kolozsvári országgyülésen adott királyi szavára hivatkozva, maga és fia nevében a szász egyházat és annak papjait minden szabadságai, javalmai, dézmavételi joga s más rendes jövedelmei élvezetében meghagyta, biztositotta s e javak és szabadalmak megsértőire büntetést szabott" [2]). E felett az urvacsoráról szóló hitczikkeiket is egybeirták s azt mind II Zsigmond lengyel királylyal, mind Izabella királynéval megerősittették [3]). Csak miután minden oldalról igy biztositva voltak, hirdették ki a zsinatot Medgyesre, Haner szerént augustus 18-kára [4]). Elnök Hebler M. volt, a szász eklézsiák generalis superintendense, felelő Alesius Dénes, fenesi pap s a magyar lutheránus eklézsiák superintendense, ellenvetést tevők Heltai

[1]) Haner, sat. 249. l. [2]) Urkundenb. 176—178. ll. Haner, 250—256. ll. [3]) Haner, sat. 249—250. ll. [4]) Haner, sat. 256 l. Schwartz Károly ur aug. elejére teszi e zsinatot, mi annyival hihetőbb, mivel aug. 18-án Dávid Fer. Meliussal Váradon gyülést tartott; s pedig bizonyos, hogy a medgyesi zsinaton is jelen volt, a mi másképpen nem lehető, mint ugy, ha az utólsót e hónap elején történtnek fogadjuk el. Vagy tán a váradi gyülés napjában lenne tévedés?

és Dávid Fer. kolozsvári papok. Mindkét fél elhatározottan s erős érvekkel védte tételeit — sikertelenül. A lutheránus papság, melynek kötelessége lett volna netalán jobb iránti meggyőződésének engedni, a világi rendnek aug. 14-kén költ óvó iratában attól előre vissza volt tartva. „Megvagyunk győződve — ugy mondanak — hogy eklézsiáink tudománya maga a szent igazság, s attól egy körömnyire sem távozunk el, hogy a szegény népet tévelygésbe vigyük. Kérünk titeket s kényszeritünk, hogy a mint a Krisztus az Atyával és Sz. Lélekkel egy: mi is legyünk egyek. Más tudományt az eddiginél be ne vegyetek, mert mi szász eklézsiáinkban hirdetését meg nem engedjük“ [1]). Egészen a Zwingli és Luther közötti marburgi eset ismétlése: ragaszkodás névhez, nem elvhez, a megszokotthoz nem az igazsághoz. Amaz esemény óta harmincz s nehány évvel több idő telt el, s a gyöngeség és beszámitás ennyivel nagyobb mértékü. Luther hitvallásának belső értéke evvel nem gyarapodott, az igazság igazság maradt, de egy lényeges rosz történt, hogy t. i. az oly sokban egyező két egyház szinte ez egyetlen kérdés miatt a teljes meghasonlás szélső pontjára jutott. Vajjon melyik volt észszerübb s lehetségesb: egyiknek elé, vagy a másiknak visszafelé menni?!...
E makacs ellentállás első következménye a Melius és Dávid Fer. által Váradon aug. 18-án nyolczadmagukkal tartott egyházi gyülés volt, hol Calvinnak az urvacsorát illető tana megvitatva, formulázva s önállólag kiadva lőn: egyes portyázók helyébe rendes hadsereg lépett, a könnyü csatározást szervezett ostromlás váltotta fel. Dávid és Melius szövetsége kezesség volt Calvin tanának győzelmére nézve [2]). Előttem ama könyv ismeretlen. Tartalmáról csak a frankfurti Akademia azon válasz-leveléből tudok valamit, melyet az, az 1561-ki medgyesi zsinat végzései és hitvallására küldött. „A kolozsváriak hitvallásában — ugymond e levél — a következő hypothesisek vannak: Az urvacsorában nem valósággal a Krisztus teste és vére adódik, az csak lelkileg és hit által van jelen, ugy adják, ugy veszik; a ki venni akarja az éghez kell felmagasztosulnia, rá méltóvá lenni csak igy lehet. Világos, hogy a kiké ez irat, a sacramentáriusokkal egyformán kárhoztatást érdemelnek; igyekeznek ugyan maguktól e nevet elhárintani, de hittanaikkal

---

[1]) „Archiv sat. 255. l. Haner, 259. l. Urkundenbuch sat. 266—267. ll.
[2]) Munkájoknak czime ez: Defensio Orthodoxae Sententiae de Coena Domini Ministrorum Ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium, in Ecclesiis Transylvanicis, Claudiopoli 1559“. Archiv sat. 255. l.

egyeznek. A név a dologtól származik, s ők a dologban amazoktól nem különböznek"[3]). E tan Stankar és Calvin tana, mindenütt egy és ugyanazon alakban jelenik meg a reformatio történetében; fennebb e dolgozatban is fordult már elé, de érintését szükségesnek láttam azért, mert a mű, melyből véve van, Dávid Ferencznek Calvin tanai mellett irt első müve; sőt az előszóból is ide igtatok némely részleteket, hadd segitsék e korszak képét hiven kidomborodni, adjanak egy-egy vonást János Zs. életének s reformatiora való befolyásának jellemzéséhez. „Oly éles, sőt kegyetlen vala e hazában az urvacsora feletti veszekedés — igy szól ama könyv irója — hogy a magyar nemzetben kivált pedig Kolozsvártt négy esztendő óta nem is vettek urvacsorát. E rosznak meggyógyitását czélozza e könyv". Továbbá védik magukat, hogy ők nem voltak szerzői a viszálynak. „Bizonyságink vannak — folytatják — hogy mi a próféták és apostolok irásit követjük: ellenfeleink azokat ostromolják; nem akartuk a lelkiismereteket megháboritni, inkább lecsendesitni ohajtottuk. A kik most nekünk lest hánynak, nem tagadhatják, hogy atyafiságos úton akartunk mindent magánlag eligazitni, de ők megvetették felhivásunkat, s a népjog ellenére minket sújtoltak, bántalmaztak. Sajnáljuk ama barátságos viszony megszakadását, melyben eddig velök voltunk.... Vitathatnók tanaik észszerütlenségét — absurditas — de hallgatunk, nehogy menykővel és fenyegetéssel kisértsék meg a dolgot eldöntetni. Mi is megtarthattuk volna tisztünket és azon közbecsültetést — érti püspökségét s népszerüségét — a mit ugyancsak megnyertünk volt, a mig az ő véleményeket követtük, s a mi felett, a mint leveleikből látszik, ellenfeleink most osztozkodnak, a mi az egyház szolgáihoz nem illő dolog. A számkivetést s más roszakat sincs miért szemünkre vessék, ha Istennek ugy tetszik, bármi sorsot készek vagyunk elviselni, s inkább akarunk számüzetni, mintsem az Úrnak egyszer megismert igazságát megtagadjuk. De mi minden jót remélünk; ismerjük fels. fejdelmünk vele született kegyelmességét s igazságszeretetét, hogy kihallgatatlanul senkit el nem itél. Kérjük is tisztelettel: hallgassanak meg, ügyünk végeztessék el zsinatban. Kérjük a szász városok tisztségeit is, intsék papjaikat, hogy szidalmakkal és epével ne vitatkozzanak, de kitüzött helyre és időre jelenjenek meg s az ügyet nem emberek, de Isten igéje szerént intézzük el, mert

[3]) Archiv sat. 283. I.

az igazság nem az emberek, de az Isten szavához van kötve [1]. ...
Innen világos, hogy a fejdelem már akkor Luther tanainak hódolt, hogy az új vallások hivei olykor drasticus szereket használtak ugyan egymás ellenében, de a külföldi példák határáig még is soha sem mentek; végre, hogy Dávid F-nek a nyilvános vita sürgetésében czélja a meggyőződések szabad nyilvánulása s az eltérő nézeteknek egy magasb igazságban egyeztetése volt.

Ez időben történt Izabella királyné halála. János Zs. trónra léptekor tehát birodalmának mind magyarországi, mind erdélyi részeiben az ágostai vallás bevégzett tény, sőt a király maga is e hitet valló volt: törvények ismerték el a római cath. mellett a lutheránus vallást, püspökjöket a királyné erősitette meg, gyüléseket tartottak, iskolákat állitottak, egyházuk igazgatását maguk intézték, szóval : vallásuk törvényesen elismert második vallás volt. De mint százados tölgy koronájából az ifju sarj: ugy hajtott ki a catholicismus agg törzséből előbb Luther s később ebből Calvin vallása. 1556 óta a törvény óltalma alatt álló lutheránus vallás védelme alatt János Zs. birodalmának mind m.országi, mind erdélyi részében folyvást növekedett az a kis töredék, mely az urvacsora kérdésében Calvin tanait fogadta el. Melyik évben, minő alkalommal s miképen lőnek függetlenekké eklézsiáik a magyarországi részekben a Luthert követő eklézsiáktól: kinyomozása s hiteles meghatározása az illető adatokkal biró királyhágóntúli testvéreink feladata; én csak azon nézetemet fejezem ki, hogy annak 1556—1562 között kellett történni. Ez időpont az, melyben Stöckel, a hatalmas lutheránus reformátor mellett Melius Péter debreczeni pap és superintendens neve kezd előtérbe nyomulni, ki nem csak a magyarországi részekben a Calvin értelmében reformált vallásnak nagy mérvü kifejlődését, szerves egészszé alakulását, s minden tekintetben megszilárdulását eszközölte, de egyszersmind annak az erdélyi részekben elterjedésére is döntő befolyással volt. Dávid Ferencz csak az ő közremüködése s a fejdelem példátlan szabadelvüsége által vivhatta ki azt, hogy a lutheránusoknak a sacramentáriusok tana elleni elfogultsága lassanként megszünjék s Calvin tanai a törvény óltalmában részesüljenek. A fejdelem látta a felek közötti csekély nézetkülönbséget, s akarta azok egyezte-

[1] Kénosi-Fosztó, Unitariorum Historia Eccl. Transylv. ívrét, kézirat I. köt. 107—108. ll.

tését, de azt őszintének s tartósnak csak ugy hitte, ha mindket fél szabad elhatározásából származik. Ezért nyilvános vitatkozás tartását rendelte [1]), a mi 1560-ban januar 10-én Medgyesen meg is történt. Elnök volt Hebler M., ellenvetők Heltai és Dávid Ferencz. A lutheránus papok 8 pontba foglalták urvacsorát illető tanaikat, minden ponthoz mellékelvén könnyebb megérthetés végett Calvin ellenkező tanait is. Heltai és Dávid F. szintugy felállitották ellen-tételeiket. A vita ismét nem vitt czélra. Dávid és Heltai a „Consubstantiatiot" nem engedték meg, Hebler és a lutheránus papok az 1545-ki szebeni végzésre hivatkoztak, mely szerént ők az ágostai vallástételt fogadták hitformájoknak, s kijelentették, hogy attól soha el nem távoznak, sot Dávidot és Heltait egyházukból kirekesztették [2]). Hasonló gyülése volt ez évben Kolozsvártt a magyar papságnak, a hol azok urvacsorai hitvallásukat XV. pontban szintén formulázták [3]). Az ügyet mindkét fél a fejdelem elé vitte [4]). A fejd. jónak látta az országot megkérdezni, mire az 1560-n nov. 11-én ily törvényt hozott: „Minthogy a vallásra, különösen az urvacsorára nézve az eklézsiák papjai közt egyenetlenség és vita támadt, honnan botrányok és bántalmazások származtak: ő felsége k. beléegyezésével végeztetett, hogy az eklézsiák papjai tanaikat jövő esztendei Dorottya napján Medgyesen vitassák meg. A nemesség részéről ott lesz Mikola Ferencz, Mechkey László itélőmester, Gyerőfi Mihály, Kornis Mihály, Lázár Imre és Kálnoki Bálint. A szász követek is igérik, hogy kebelökből küldötteket választanak" [5]). A fejdelem mindkét fél papjainak megparancsolta, hogy a kijelölt helyen és időben az országos közzsinatra megjelenjenek, a vitás kérdéseket meghányják-vessék s urvacsora feletti nézeteiket röviden irják egybe [6]). Papság és országgyülési bizottság 1561-ben februar 6-án Medgyesen megjelentek. Elnök és ellenvetők az eddigiek voltak. A vita nehány napig folyt. Calvin követői állitották: „A Krisztus testét és vérét az urvacsorában lelkileg, nem szájjal, de szivvel és hittel kell venni", a lutherások erősitették: „hogy az szentség gyanánt, s a kenyér és bor alatt valósággal és anyagilag — substantialiter — vétetik"; az elsők az előbb emlitett kolozsvári XV. pontu munkálatot adták be, az utólsók itt szerkesztették egybe néze-

[1]) Haner, 258 l. [2]) Kénosi-Fosztó, Hist. Eccl. Unit. Trans. I. k. 109—110 ll. [3]) Salamon, de Statu Eccl. evang. reform. etc. Claudiopoli. 1840. 6. l. [4]) Haner, 260. l. [5]) Urkundenb. 87—88 ll. [6]) Haner, 261 l.

teiket XIV czikkben, a szószékből nyilván kihirdették s minden pappal aláiratták, köztük volt Alesius Dénes is, mint fenesi pap [1]). A lutheránusok a Calvin-követők akarata ellenére, de a fejdelem megegyezéséből hitczikkeiket, valamint a magyar papságnak 1559-ki kolozsvári megállapodásait is két követőktől elküldötték véleményadásra a wittenbergi, lipcsei, rostochi és Odera melletti frankfurti egyetemekre, megküldötték Stöckelnek, Majoriusnak s több németországi tudósnak, a fejdelemtől az előbbiekhez valamint a szász vál. fejdelemhez is ajánló-levelet eszközöltek, melyben kérte ezen ügynek lehető gyors elintézését. A követek 1562 elején jöttek vissza, mindenik egyetem a lutheránusok tanai mellett nyilatkozott, a szász vál. fejdelem valamint az egyetemek tanári karai is bókokkal teljes levelet irtak a fejdelemnek. „Nagy lelki örömmel értették meg — ugymond a rostochi egyetem tanári kara — hogy a fejdelem e magasztos ügyről oly kegyesen gondoskodik“,— a lipcsei kar pedig vigasztalva az egyházat, ama prófétai jóslatra hivatkozott: „Királyok lesznek táplálóid s királynék a te dajkáid, a népek tejét szivod és a királyok emlőjéről táplálkozol,“ — kérte Istent, hogy hosszason s egésségben tartsa meg őt a legkésőbb életkorig, szándékát és kormányát vezérelje ugy, hogy számitódjék azon uralkodók közé, kik az egyháznak kezdettől végig kegyes és igaz pártfogói voltak; végre ajánlták magukat és engedelmességöket“[2]), s valamennyien kérték a fejdelmet: „vegye az erdélyi lutheránusokat pártfogásába s tiszta tudományokat a sacramentáriusok hamis tanainak rontásától óvja meg“[3]). Sőt Georgius Majorius Csáki cancellárhoz is az ő erényeit magasztalólag irt, s kérte: „eszközölné ki a fejdelemnél, hogy védje a meghasonlástól az eklézsiát s a már eddig vallott tiszta tudományt elnyomatni ne engedje“[4]). A mart. 8-n Szebenben tartott zsinaton mindezek, valamint az ágostai confessio és több symbolicus könyvek is felolvastatván: még egyszer minden kérdést megvizsgáltak, megvitattak s megállapodásaikat 7 pontba foglalták egybe, melyek közül az: „1.) Stankar ellen, a 2-ik) a sacramentáriusok ellen van intézve, végre újból meghatározták, hogy a hitczikkektől soha el nem távoznak“[5]). Mindezek daczára — jegyzi meg Haner — a lutheránus vallásról sok székely és ma-

---

[1]) Haner, 262 l. Miért hagyta el püspöki czimét, előttem ismeretlen. [2]) Archiv. sat. 275. 278 ll. [3]) Haner, 266—267 ll. Archiv, 269—282 ll. Olvashatók itt az egyetemek levelei, de kiadó a két fejdelem levelének nem tudott nyomába jutni. [4]) Archiv sat. 276—277 ll. [5]) Haner, 269 l.

gyar ment át a Calvin hitére [1]). E hitvallás a fejdelemtől nyert engedély folytán az egyetemek véleményével együtt ki lón adva 1563-n, aláirta Hebler M. püspök, minden lutheránus pap, köztök Alesius is [2]).

A szászoknál — ugy látszik — a vallásbeli egység eszköze volt politikai egységöknek [3]): magukbazárkozási szellemök s egybetartásuk meggátolta Calvin tanainak közöttük terjedését, mi által az egészen a magyarok körére szorittatván, fokozott hatást idézett elö. 1563-ban jun. 6-án Tordán ily végzést kellett hozni az országgyülésnek: „Mivel mind a két vallást követő székely urak közt különböző vetélkedések támadtak, miből sok rosz következhetik: az ország R-i meghatározták, hogy mindeniknek szabad legyen azt a vallást és hitet követni, a melyik tetszik, s minden a maga vallásán levő papot tarthasson, kik közül midön egyik prédikálni kezd, a másik ne akadályozza, s ha elvégezte, azután kezdje a másik, és igy isteni-tiszteletét és a szentségek kiszolgáltatását mindenik végezze szabadon. Ki öket megháboritja, hivassék meg a fejdelem elé s büntetődjék büne szerént“ [4]). Hogy a fejdelem még ekkor Luther tanait vallotta, bizonyitja Alesius Dénes udvari papjának tett jószág adományozása [5]), valamint az is, hogy nov. 22-n levelet irt Hebler M. szász superintendenshez és papságához: „Mivel — ugy mond — értésére esett, hogy némelyek a wittenbergi és más egyetemektöl helybenhagyott és eddig követett tudományt és egyházi szokásokat másokkal akarják beszennyezni s vallásuk egységét s a keresztény szeretet kötelékét szétszaggatni, a mi által csak a szétvonás és egyenetlenség magvai hintódnek el: intette öket, hogy új tudományt és czeremoniákat be ne hozzanak, tegyék és kövessék az eddigieket, zavart az eklézsiában ne idézzenek elé“ [6]). De az is tény, hogy a fejdelem ez évben, a Lengyelországból kiüldözött Blandrata Györgyöt udvari orvosává vevén fel: a vallásügy ez országrészben azonnal más arczulatot öltött. Blandrata személyisége, tudománya, élettör-

---

[1]) Haner, 269. l. [2]) Archiv. sat. 259. l. Czime ez: „Brevis Confessio de S. Coena Dni. Ecclesiarum Saxonicarum et conjunctarum (Hungar.) in Transylvania. Una cum judicio quatuor Academiarum Germaniae, super eadem Controversia. Cum gratia et privilegio Serenissimi Principis nostri, electi Regis Hungariae etc. MDLXIII. 4 dr.“ [3]) A Varos usque ad Boralth unus populus, (una religio). [4]) Kemény, C. A. D. Tr. I. k. 114. l. Urkund. 88. l. [5]) „Méltó tekintettel levén — igy szól adománylevelében a fejdelem — hivünknek, tisztelendő kolozsvári Alesius Dénes mesternek, erdélyi eklézsiáink superintendensének s a mi prédikátorunknak egyenességére, tudományára és más erényeire, melyekkel felruházott voltát tapasztalásunkból tudjuk, egyszersmind pedig megtekintvén hüségét és irántunk hivatalában tanusitott szolgálatait sat. 17.l.). [6]) Archiv sat. 287 l. Bod P. Smirnay Sz. Polikárpus sat. 17 l.

ténete oly sajátságos volt, hogy megjelenése, beszédei s szellemi iránya az ifju fejdelem kedélyére a legmélyebb benyomást tette s az egész udvarra ugyszólván átalakitólag hatott. Nem is lehetett másképen. E férfi, származására nézve olasz, a fejdelmi anyának orvosa, számüzetésében bujdosó társa, több izben követe volt; magánál a fejdelemnél tudományáról s tett szolgálatairól ismeretes, a ki őt mint gyereket gyógyitotta, országából kikisérte, balszerencséjök napjaiban mindég velök volt, s most a vallásos nézetei miatti üldözések elől mint urnak és fejdelemnek udvarába vendégszeretőleg meghivatva: ő talált menedéket nála! Ez rendkivüli, sorsszerü esemény volt. . . . Egy év nem telt el 's Blandrata már birta a fejdelem bizalmát. E tény minden reform-törekvésnek lendületet, a meglevő s létért küzdő vallásí irányoknak tartósságot s szabad fejlődésökre nézve támaszpontot nyujtott. A helyzet gyökeres megváltozását, a dolgok ez új irányát tények sora mutatja. 1564-n Alesius D. helyébe Dávid F. lőn a fejdelem udvari papjává, később a Calvin urvacsorai tanát valló magyar eklézsiák superintendensévé; a januar 21-ki segesvári országgyülésen im e minden megszoritás nélküli törvény lőn hozva: „Tetszett a hazafiaknak, hogy a Kolozsvártt — 1557-n hozott vallási törvény tartassék meg, t. i. kiki követhesse azt a vallást, a mely tetszik, egyik fél a mást ne akadályozza, erőszakot vagy boszszut ellene ne használjon; továbbá: Káránsebes tartományában is elkezdődvén az evangéliom hirdetése s a római vallás és evangéliom hirdetői közt viszály támadván, minthogy ott nem találhatni oly jeles férfiakat, kik azt kiegyenlitsék: az országgyülés meghatározta, hogy egyik nap a római vallás papja, másik nap az evangéliom hirdetője prédikáljon s tegye az isteni-tiszteletet s a másik fél ne háborgassa; végre pedig, mivel a vallás s kivált az urvacsora dolgában a magyar és szász eklézsiák papjai közt meghasonlás van, mire nézve két évvel ezelőtt Medgyesen ő felségétől zsinat volt hirdetve, hogy az a szentirásnak egybevetése és közértekezés utján kiegyenlitődjék, de minthogy ez akkor nem sikerült, abból az okból, hogy az Isten dicsősége minden kegyesek előtt nyilvánvalóbb legyen, végeztetett: hogy mind az eklézsiák papjai, mind a szentirásokban jártas más kegyes férfiak, mind azok részéről, „kik a Krisztus testének az urvacsorában anyagilag benne létét hiszik“, mindazokéról, „a kik azt csak jelképnek vallják“, attól a naptól számitva, mikor ő felsége Isten kegyelméből Gyulafejérvárra megérkezik, 15-öd napra Enyed

mezővárosban jelenjenek meg, hová kegyes és kitünő más férfiak is szabadon mehetnek, s ő felsége is a maga nevében tanácsosai közül egyet elküldeni méltóztat, a ki ő felsége tekintélyével az ellenfeleket egymás bosszantása-, bántalmazása- és gyalázásától megtartóztatja; a kik előtt aztán az érintett papok Isten világos szavaiból keresztény buzgósággal vitatkozni, értekezni, az igazságot napfényre hozni kötelesek lesznek, nehogy az egyet nem értés miatt a keresztény sokaság kételyben és függőben maradjon, hanem inkább a hit tisztaságát és vallásunk szerzőjét Istent, az ő Fia, az egyedülvaló közbenjáró és a mi megváltónk által egy szájjal és szivvel dicsőithesse [1]."

Ez országgyülésileg meghatározott zsinatot a fejdelem azon okból, hogy a kitüzött idő husvétra esett, apr. 9-kére hivta egybe s személyét képviselő megbizottjává ugyan e napról költ felhatalmazó iratában Blandrata Györgyöt nevezte ki. „E zsinatra — igy hangzik az — teljes hatalmunkkal s tekintélyünkkel felruházva, kineveztük nagyon érdemes Blandrata Gy. orvosunkat, tekintélyes, tudós és szentirásokban jártas férfiut, hogy az urvacsorát illető kibékitő értekezleteken jelen legyen, s a zsinaton minden viszálkodást, botrányt és egyenetlenséget csendesitni s mérsékelni igyekezzék; hogy ezuttal azok között, kik a régi kegyes atyák állitásait és igaz itéletét Isten világos szavai gyanánt vevén, Krisztusnak az urvacsorában való jelenlétét erősitik, és azok között, a kik különböző értelmöket az urvacsora szavaiból meritik, minden gyülölség, bosszuság és vetélkedés megszünjék és lecsendesüljen, s Isten egyházában béke és egyesség legyen. Czélszerübbnek véltük, hogy állitását mindkét fél tegye irásba, hogy igy szidalom és egymás kárhoztatása nélkül — a mi az indulatok felhevüléséből gyakran következni szokott — sőt a gyengébbek bántása és megbotránkozása kikerülésével az igazság kiderüljön, a mit Mi az egyház és hivek érdekében kivánatosnak tartunk. Ha pedig ez el nem érhető, legalább legyen intézkedés téve az iránt, hogy azoknak, a kik a Krisztus testének az urvacsorában jelenlétét állitják, legyen egy tekintélyes, kegyes és tudós s az Úr nyájára gondosan vigyázó superintendense, a

[1]) Urkundenbuch, sat. 88—89 ll.

ki megtartván a tudomány és szertartások egységét, az eklézsiákat evangéliomi fegyelemben tartsa, igazgassa, a hibásokat méltólag megbüntesse. Viszont azoknak is, kik a Krisztus testének az urvacsorában jelen nem létét tanitják, legyen a maguk superintendensök, kinek gondja s felügyelete alatt az eklézsiák a maguk ritusok és szertartásaik szerént evangéliomi fegyelemben igazgattassanak, s mindenik a maga kijelölt határai közt és saját hatáskörében a rá bizott nyájnak viselje gondját s akképen a közöttök levő versengések megszüntettessenek. Engedelmességet parancsolunk tehát mindnyájatoknak nevezett küldöttünk irányában s jóakarólag serkentünk titeket, hogy egymást megértvén, ezen urvacsora iránti egyenetlenségben a kivánt egyességet és békét valahára létrehozni kötelességteknek ismerjétek" [1]). A zsinat tagjai a kitüzött napon egybegyültek az enyedi templomba, a fejdelmi biztos a felhatalmazó-levelet felolvastatta, azután egy más parancsnál fogva Alesius Dénest püspöki hivatalából letette, s miután helyébe más nap Dávid Ferencz lőn megválasztva: a fejdelmi biztos felhivta a Calvin-követőket, hogy nézeteiket irásban adják be. Azok beadták ily czim alatt: „Modus concordiae"; a Luther követői feleletöket rá „Responsio" czim alatt 11-én szintugy megtették. Erre két napi — april 12. 13 — vita következett, de a kivánt egyesség most sem történhetvén meg: a két fél hivei és eklézsiáik végképpen elváltak, s a Luther-követők — többnyire szászok — eddigi püspöküket Hebler Mátyást, az urvacsorában a Calvin tanát követők — kik szinte mind magyarok és székelyek voltak — újból Dávid Ferenczet, a magyar lutheránus eklézsiáknak régebben volt superintendensét választották meg,[2]) s e tények szentesitéseül a R-ek nem sokára a jun. 4-én Tordán tartott országgyülésen a következő törvényt hozták: „Minthogy a vallás dolgában kivált az urvacsora adását illetőleg a kolozsvári magyar nemzeti és szebeni szász püspökök és papság között viták és egyenetlenségek voltak, ezek elenyésztetésére s a lelkiismeretek megnyugtatására végeztetett: hogy ezen túl mindenik félnek legyen szabad akár a kolozsvári, akár a szebeni eklézsiák vallását és nézeteit követni, de ugy, hogy ha bármely város, mezőváros vagy falu a kolozsvárit fogadta el, s a népet arra kényszeritni akarná, ne tehesse, hanem az bármely val-

---

Urkundenbuch, sat. 186—187 ll. Archiv sat. 288—289 ll. [2]) Lampe, Lib. III. Sectio II. pag. 685. Archiv sat. 262—263. ll.

lásu és nemzetiségü papot tarthasson, a más vallásut pedig elmozdithassa. Ez tartassék meg a szebeni eklézsia egyházkörében is. Ha pedig valaki a szebeni vagy kolozsvári eklézsia nézetére térni vagy urvacsorát venni akarna, e czélból a szebeni eklézsia egyházköréből a kolozsvári eklézsia egyházkörébe az illető hitvallás papjához akadály és nehézség, ugy minden bántalmazás, kicsufolás és nevetségessé tétel nélkül elmehessen [1].... Stankar és Kálmánchai tizenegy évi üldözés és folyvást megújuló küzdés után diadalmaskodtak, a **kolozsváriak vallásának a római catholicus és evang. lutheránus vallással való törvényes egyenjogusága János Zs. birodalmában bevégzett ténynyé vált**, mindkét félnek saját püspöke, önállása s külön egyházi igazgatása lőn.

Mig a fejdelem birodalmának keleti részében ez eszmeharcz folyt: addig a magyarországiban a helvét hitüek e küzdelemre forditva figyelmöket s mintegy várván a végkifejlödést, csöndességben folytatták hóditásaikat. A protestántismus szive Kolosvár és Szeben volt. Néhány nevezetesebb mozzanatot azonban a m.országi vallás-élet is mutat. Ilyen a csengeri zsinat XI pontból álló végzése 1557—1558 körül, melyet 1570-n Debreczenben Farkas (Lupinus) András nyomatott ki [2], továbbá a Sárospatakon 1562-n tartott zsinaton az előre való elrendelésről folyt vita, mely békésen lőn kiegyenlitve [3]; az egri magyar helyőrségnek Calvin tanaira ünnepélyes megesküvése s II Miksa magyar királyhoz e tanok szabadon vallása és gyakorlása iránt beadott kérelme [4]; a Tarczalon 1562-ben tartott zsinat, melynek ugynevezett tarczali-tordai hitvallása — confessio — 1562 és 1563-ban kinyomatván: a helvét hitüeknek maig hitök sinormértékeül szolgál. [5] Nevezetes még Perényi Gábor abauj- és ugocsamegyei föispánnak a szász választó-fejdelemhez való követség küldése 1563-ban [6], minek czélja elöttem ismeretlen, valamint végre a trienti zsinattól az urvacsorának mindkét szin alatt vételére nézve a m.országi és erdélyi protestánsoknak adott engedély [7], a mire **a hazai törvény már adott jogot.**

Az 1565-dik év hadi készülődéssel s hadakozással telt el,

---

[1]) Urkundenbuch, 90. l. Gr. Kemény, C. A. D. Tr. I. köt. 406—407 ll. [2]) Lampe, Historia Eccl. Reform. in Hungaria et Trans. Trajecti ad Rhenum, MDCCXXVIII 109—110. ll. [3]) U. az u. ott 118 l. [4]) U. az u. ott 118—121. ll. [5]) Az 1563-ki kiadásnak czime: „Compendium Doctrinae Christianae sat. Typis impressa A. 1563.“ Lampe, 121. l. [6]) Lampe, sat. 122. l. [7]) U. az u. ott 123. l.

az 1566-dik év első felében: a fejdelem Szolimán látogatására készült. Azt lehetne gondolni, háboru és csatazaj elhallgattatott minden más érdeket, s nyugalom állott be a vallásos élet mezején. Ellenkezőleg történt. Az eszmék világában lehet megállás, örök állandóság nem: haladás, folytonos fejlődés e dicső ország létfeltétele, örök szépségü bélyege. A népek szellemi életében valami titokszerü közösség van: a mi egy helyt történik, elmegy máshová is, a mit elfojtnak itt, felüti magát amott. A reformationak mindjárt kezdetén Zwingli és Calvin urvacsorai tanai mellett, azokkal csaknem egyszerre, s minden mivelt népnél a legkiválóbb elméket s legnemesb sziveket ragadta meg egy, amazoknál sokkal intensivebb tartalmu s magasb értékü eszme: az Isten lényi és személyi egységének eszméje. Ilyenek voltak: Hetzer Lajos, Calvin honfitársa, Denk János és Frank Sebestyén német, Joris Dávid hollandiai, Ashton angol, Gonesius és Pauli lengyel, Blandrata és a két Sozini olasz, Arany Tamás és Egri Lukács magyar, s a legnemesebb, a korát észben és léleknagyságban feljülmuló Servetus Mihály spanyol tudós. Az egynek fejében megszületett eszme a sajtó útján rövid időn mindenkié lett, a legelvonultabb magányban termett gondolat a világ köztulajdonává vált. Igy volt az kivált a vallásos eszmékkel; sőt ezek sokkal gyorsabban terjedtek, inkább hatottak, mélyebben meggyökereztek; s ennek oka azok vonzerején kivül a terjesztőit ért közüldözés, a máglyák, a confessori és mártyr-koszoruk. Az Isten egységének eszméje szétszorva élő, elszigetelt állásu egyéneknél számtalan helyt élt Angliában, Németalföldön, Olaszországban, sőt Magyarországban is; de concret alakot még csak Lengyelországban öltött vala, önálló egyházai csak itt voltak, védelmét tőle csak a nemes lengyel nemzet kormánya s törvényhozása nem vonta meg. Azon viszonyt és érdekközösséget s csaknem mindennapi érintkezési szükséget tekintve, mely János Zs-nak atyját, anyját, őt magát és birodalmát szinte félszázad óta Lengyelországgal egybekötötte, valamint azon tényt is számbavéve, hogy e század első felében a magyar ifjuság legtöbbnyire a lengyel egyetemekre ment magasb önkiképzése végett: nem csudálkozhatunk, hogy e, titokban annyi nép közt ismert és vallott, nyilván csak Lengyelországban türt, máshol mindenütt üldözött tan János Zs. birodalmában nyilvánult ha nem legelébb is, de nem sokára a reformatio után oly mérvüleg, hogy elismertetése csaknem az első fellépés után szükségességként tünt fel?! S vajjon mi volt e legalább is rendkivülinek mondható jelenség oka? Az ország kisded volta? Ennél sok kisebb országban

lőn az kiirtva; egyébiránt a föld geographiai kiterjedésének az eszmék meghonosulásával nincs köze. A különbféle népfajok más-más vallás iránti rokonszenve nyitott volna útat ennek elterjedésére? Ez inkább gátlólag hatott. A közviszonyok ziláltsága? János Zs. alatt már jóformán megállapodtak s rendbe jöttek volt. Talán az ellentállási erő csekély-volta? Ebben nem volt hiány. Mindkét új hitvallás követői megtették a lehetőt feltartóztatására; nemcsak benn és Magyarországon, de Németországon is erkölcsi nyomást gyakoroltak az erdélyiekre az akademiák karai, Beza Tódor és Majorius György. A valódi ok egyébben van. A fejdelem magas értelmisége, az új tan hirdetőinek ellenségeit is bámulatra ragadó ékesszólása, vitatkozási ügyessége, törhetlen erélye, valamint a hirdetett tudománynak belső igazsága s eszmei szépsége, végre pedig az országnak szabadelvü politikai intézményei, magas miveltségü aristocratiája s aristocratai érzésü polgársága: voltak a tényezők. A ki az unitárismusnak Erdélyben elterjedését a kútfőkből nyomozza, azt a felhozott okok egyenes okozatának fogja tapasztalni, látandja, hogy az nem más mint e, hazai közviszonyinkból, a reformatio természetéből, s nemzeti geniusunkból okszerüleg fejlő különböző körülmények közrehatásának eredménye, a legnemesb szellemi tényezők ténye.

Az egyházak közti újabb meghasonlást az 1566-ban januar 22—24-dikén Gönczön tartott zsinat XXII pontból álló végzései idézték elé, melyekre Egri Lukácsnak a K r i s z t u s i s t e n s é g é t k é t s é g b e v o n ó t a n i t á s a adott okot. Ugyanazon vallás hivei álltak egymással szemben, hosszasan vitatkoztak, s utóljára sem egyezhetvén meg, a zsinat elbomlott, de végzései és alkotott hitszabályai mind a helvét hitvallást kifejlődött és önállólag szervezett alakjában mutatják, mind pedig constátirozzák ama tényt, hogy e vallásközönségnek az ágostaiktól elválása Magyarországon már ekkor be volt végződve. Főbb pontok ezek: „1.) Senki a maga agya szüleményeit vagy a sátántól támasztott új hitelveket ne tanitson. 3.) Mivel már két zsinaton aláirták a genfi egyháznak Bezától irt hitvallását, a papok azt szerezzék meg, olvassák, tanulják, nem azért hogy Beza irta, hanem hogy az a szentirással egyezik; szintén olvassák Calvin catechesisét is, a mely a tarczali zsinaton közegyetértéssel elfogadtatott. 4.) A keresztséget és urvacsora kiszolgáltatását a gyülekezetben Krisztus és az apostalok példája szerént kell kiosztani, 5.) a papoknak az apostoli hitformát és uri imádságot Calvin catechesise szerént kell magya-

rázni. A többi egyházszervezési rendszabály". [1]) A zsinat egyszersmind a Tiszán túli — nekünk inneni — atyafiakhoz levelet intézett, melyben felhivja, hogy tartsanak zsinatot s czáfolják meg azon felfuvalkodott kevélyeket, kik Arius- és Sabelliusnak az eklézsiától rég kárhoztatott tanait újra feleleveniteni s avval az eklézsia egységét veszélyeztetni akarják" [2]). E végzések mutatják, hogy az unitáriusi eszmék János Zs. egész birodalmában — Kassa völgyét sem véve ki — forrongásban voltak s mozgásba hozták az elméket s létező egyházakot. A levél izgató része s dorgáló sulya pedig Dávid Ferenczre és Blandratára irányult. Ez időben történt az előbbinek Kolozsvártt Károlyi Péter iskolai tanárral való szóváltása az Istenről adott amaz értelmezés miatt: „Az Isten örökkévaló ész" — Deus est mens aeterna [3]), mit amaz sietett a Calvin értelmét követő hitfeleivel tudatni. Egyébiránt is Dávid F. — ámbár még nyilván Calvinnal tartott — prédikáczioiban sem titkolta el hajlamát az unitárius tanok iránt. Erre féltékenység, szorosb ellenőrködés s olykor ellenszólások következtek. A nyomás visszahatást szült. Már most Dávid Fer. elvtársai kezdették sürgetni a zsinattartást. A fejdelem beléegyezett s még ez évben négy zsinat lőn tartva. Az elsőt Gyula-Fejérvárra hivták egybe febr. 24-kére. A vitatkozási kérdésekről s a vita folyamáról ily czimü könyv adhatna felvilágositást: „Disputatio prima Albana seu Albensis, habita A. 1566 24 febr. impressa Claud. eodem Anno" [4]); de én nem tudtam nyomára akadni. A második zsinat Tordán volt március 15-dikén, melyen az összegyült papság a „háromságról" ily czimü és tartalmu hitvallást terjesztett elé: „Capita Consensus Doctrinae de vera Trinitate Ministrorum Tordae congregatorum 15. mart. Anno 1566" [5]). Előbocsátván, hogy hitvallásuknak az Apostoli Credót tartják, azért, hogy az az Isten igéjével megegyezik s a keresztény ember üdvére szükséges tudomány summáját magában foglalja, azután igy nyilatkoztak: „1.) Hiszünk a mindenható egy Atya Istenben, a ki szerzője (author) kezdete, kútfeje az Istenségnek (divinitas), egyedül legfelségesebb, a ki senkitől nem származik, mindeneknek felette van, kiből az igét (λογος) és a lelket nem zárjuk ki, de megbizonyitjuk, hogy e kettő — az ő igéje és lelke — ő benne vannak kezdet és vég nélkül. Elválunk azoktól, a kik e mellékszót

[1]) Lampe, 133—135. ll. [2]) Lampe, 137. l. [3]) U. az u. ott 152—158 ll. [4]) Sandius, Bibl. Ant. 30. l. [5]) Lampe, 147—148. ll.

„e g y“ a lényre (essentia) és nem a Krisztus Atyjára ruházzák, és ebben a lényben három személyt lenni állitnak, mert ők ezáltal az egységes Istenből négyet csinálnak. 2.) Hiszünk a Jézus Krisztusban s nem csak a mi Urunknak, hanem mindeneknek Urának valljuk, és az ő nevében s vele együtt folyamodunk az Atyához megismervén, hogy az Atya mindent neki adott s nekünk mindent ő ad, mert ő választotti vagyunk a világ alkottatása előttől fogva. Őt az Isten egyszülött, tulajdon, természeti és szerelmes fiát Főpapunknak, Közbenjárónknak ismerjük, s nem fürkészszük a sophistákkal: vajjon az Atya lényéből vagy személyéből származott? 3.) Hiszünk a Sz. Lélekben, mert annak nevében keresztelkedtünk meg, az szentel meg és szül újjá az örökéletre. Hiszszük, hogy az a Lélek az Atyáé és Fiué, az a mi vigasztalónk és tanitónk — és mindazt, a mit a szentirás felőle előad és tanit“ [1]). Meg kell jegyeznem, hogy mindezen tételeket szentirásbeli helyekre alapitják. E zsinat folyamáról egyéb tudomásom nincs. Következett a harmadik, a Gyula-Fejérvártt ápril 24—27-dikén a király előtt történt vitatkozás, melyen jelen volt a magyarországi papság s jelesen Melius Péter is [2]). Ez alkalommal Blandrata és Dávid Fer. együtt adtak be bizonyos, a fennebb előadottaknál még rövidebben formulázott, tételeket [3]): zajos küzdelem támadt, az „e g y s é g“ és „h á r o m s á g“ volt a vita tárgya, rendkivül szenvedélyesen folyt, sőt Melius oly kifejezésekkel élt Dávid Fer. ellenében, a minőktől ma elfordul a müvelt ember [4]). De megállapodásra nem jutottak. Ekkor lőn egybehiva Dávid Ferencztől május 19-dikére M. Vásárhelyre a 4-dik zsinat, hol az eddigelé felmerült ellentétes nézetek, e g y s é g i és h á r o m s á g i tanok, a felektől eléterjesztett adatok alapján újból vizsgálat alá lőnek véve s mind a tordai zsinat 3 pontból álló egyértelmü nyilatkozatára (Consensus), mind Blandrata tételeire az ekközben megingatott papság itéletét (limitatio)kimondotta [5]), sőt a mint Lampe irja, egészen a Calvin értelme szerént hangzó XIII pontu hitszabályt hoztak ily czim alatt: „A r-

---

[1]) L a m p e, mint fennebb. ll. [2]) Több körülmény s kivált Meliusnak 1567-ben dec. 14-kén költ zsinati egybehivó levele, velem azt sejteti, hogy 1566-ban Erdélyben Gy. Fejérvártt csak egyszer t. i. apr. 24—27-én volt zsinat s ekkor Sandius fennebbi, febr. 24-ki keletü adata tévedésen alapulna, következőleg e napra tett följegyzése, april 24-kére lenne értendő. (L a m p e 178. l.) [3]) L a m p e, 149—150. ll. [4]) Állitásait s e r v e t u s i h a z u g s á g o k n a k, őket s e r v e t u s i s e r t é s n e k, e b e k n e k, v a r g á k n a k sat. nevezte. (K é n o s i T. J á n o s: De Typographiis Unitar. 31. l. Gr. K e m é n y n é l, Mscpt. Hist. min. T. XXIV.)
[5]) Lásd alább a teljes czimben.

*

ticuli Christiani Consensus de sancta Trinitate sat.[1]) Előttem bizonyosnak látszik, hogy itt két hitvallás forog fenn: a tordai mártius 15-diki, Dávid Ferenczé és elvtársaié, és ismét a m. vásárhelyi május 19-ki, a Melius értelmét vagy is a helvét hitvallást követőké. Mint történt a papság nézeteiben e nagy megváltozás alig három hónap alatt, máskép meg nem fejthető, mintha azt teszszük fel, hogy Tordán a Dávid Fer. nézetén levők voltak nagyobb számban, itt pedig a Calvin értelmüek. Az idézett catechismus előszava csak annyit mond, hogy fontos okok birták rá, nem könnyelmüség. „Miután — igy szólnak — a Fejérvártt ápril 24-kén és következett napokon a felséges fejdelem előtt tartott elég hánykolódó vita után sokak lelkiismerete kételynek lőn kitéve, a mi a tőlünk szerfelett röviden felállitott tételek homályosságából származott s azután kevés napokkal tisztelendő és jeles Dávid Ferencz püspök urunk az eklézsia öröklött szabadsága szerént M. Vásárhelyre népes gyülést hirdetett s ott a fejérvári tételeket az azokra nézve tett megállapitásokkal (limitatio) vitatás végett elénk terjesztette s a mi véleményünket azokról joga szerént megkérdezte, mi a dolgot nagyszerüségéhez képest lelkiismeretesen megfontoltuk s határozatunkat világosan kijelentettük.... Mentik magukat, hogy most, ezelőtt kiadott confessiojok némely pontjaira nem voltak tekintettel: nem változékonyság — ugymondanak — vagy rút ingadozás, de némely felette szükséges okok birták arra. Hogy a királynak ajánlották, ez azért történt, hogy lássa meg a világ, hogy ők az igaz Istentől nem távoztak el, nem tanitnak török vallási tudományt, sem eretnekséget“ sat. [2]).

---

[1]) Lampe, 159—162. ll. [2]) A kezeim közt levő eredeti példány szerént a Catechismus czime ez: „Catechismus Ecclesiarum Dei in Natione Hungarica per Transylvaniam, quae relicto Deo Quaterno verbum Dei de sacrosancta Triade, Uno vero Deo Patre et Filio ejus, Domino Jesu Christo ac amborum Spiritu, amplexae sunt, simplicitateque sua ac puritate illud credunt ac profitentur. R. Majestatis Dni nostri clem. assensu ac voluntate excusus et publicatus Claudiopoli in Transylvania A. D. 1566. 8-drét“. Ajánlva van II János királynak, mint legkegyesb főpártfogójoknak. Az ajánlási előszó igy van aláirva: Seniores Ecclesiarum Hungaricarum reliquique Pastores et Ministri earundem. Ezután van a tartalom. Az I. részben tanitó (Magister) és tanitvány (Discipulus) elbeszélik hitvallásukat: Istenről, Krisztusról, Sz. Lélekről, II-ban van az eklézsia, III-ban az Isten házának kedvezményei, továbbá beszélnek a szentségekről, keresztségről, urvacsoráról, az ég kulcsairól, háláról, tiz parancsolatról és Miatyánkról. Leghátul van a papság itélete ily czim alatt: „Sententia concors Pastorum et Ministror. Ecclesiae Dei Nationis Hungaricae in Transylvania de Propositionibus Doctr. Georgii Blandratae et Francisci Davidis in Disputatione Albensi, coram Reg. Matte A. D. MDLXVI. die apr. XXV. propositis, et limitatione fratrum, qui ex Hungaria praedictae Disputationi interfuerunt; in praesenti Synodo Vásárhelyi-

A figyelmes olvasó látandja, hogy e tényeken ugyan mint egy fátyolon már átcsillámlik az „egység" tana, de alakja határozatlan; itt még Dávid F. és Blandrata valamint mindkét szinezetű papság a „háromság" alapján áll: mozgatják azt, eddigelő ismeretlen s nagyon is subtilis értelmezését adják, de utóljára is kiindulás pontjok a régi. A tordai három pontu hitvallás jóformán közel ment a kérdés magvához, de a vásárhelyi zsinat ismét gondosan eltakargatta. Ugy kell lenni, hogy Dávid F. és Blandrata ez első kisérlettel csak a helyzetet akarták megismerni, s nyiltabb és elhatározóbb küzdelemre az elméket elkészitni...... Törvénygyüjteményeinkben ez évről egyetlen végzést látunk. „A religio dolgáról — igy szól a Tordán András apostol napján hozott t. czikk — végeztetett volt ezelőtt is egyenlő akarattal: Megtekintvén, hogy mindeneknek felette minden keresztények az isteni dolgot kelljen szeme előtt viselni, hogy ezelőtt való articulusok tartása szerént az evangéliom prédikálása semmi nemzet között meg ne háborittassék és az Isten tisztessége nevekedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások és Isten ellen való káromlások közűlünk kitisztittassanak és megszünjenek; most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek és az Istennek igéje szabadon hirdettessék" [1]). E törvényből visszafelé türelmetlenség tünik ki a catholicismus irányában, előfelé pedig a mozgalomnak megállitása.

Ez az unitárius hitvallási küzdelmek első stadiuma. Lehet gondolni, hogy az immár törvény védelme alatti hitfelekezetek semmit el nem mulattak érdekeik védelmére s az eszmék tovább fejlődésének feltartóztatására. Kivált Melius a m. országi részek superintendense ezt mintegy feladatának látszott tekinteni. 1567-ben febr. 26-kára Debreczenbe vitatkozó zsinatot hivott össze. Ebben a Dávid F. és Blandrata VII tétele vizsgálat alá lőn véve, kárhoztatva s az egység és háromság tanai a helvét hitelvek szempontjából bővebben kifejtve [2]). Ezután a Tiszán túl és innen levő papságot 1568-n jan. 6-kára Szikszóra hivták egybe a hármas egységi tan megvitatása végett, mi ekkor meghiusulván, 9-kén lőn megtartva.

ensi eodem A. die vero XIX maji pronunciata et publicata. Nunc vero ex assensu Mattis R. Dni ac Principis nostri Clementissimi typis excusa." (Látható a kolozsv. Unitar. Collegium könyvtárában 139. könyvtári szám alatt.)

[1]) Urkundenbuch, 63. l. [2]) Lampe, 164—169. ll. E zsinat 12 pontu hitvallását kiadta Melius ily czim alatt: „Brevis Confessio Pastorum ad Synodum Debreczini 24. 25. 26. febr. Anno D. 1567 convocatorum celebratam." Bod P. (M. Athenás 172—173. ll.)

Az egybehivó levél élesen kikel a háromságnak s a Fiu istenségének hadat izenő „Arius- Photinus- és Servetustanok és azok hirdetői ellen," serkenti a papságot bizonyosan és jól felkészülten megjelenésre, Schwendi Lázár német főhadvezért pedig kéri: „hogy a zsinat tartását engedje meg, küldjön arra biztost s az ellenszegülőket fenyitse meg, a M. országon netalán levő ariánusokat, különösen pedig Egri Lukácsot — a ki Ungváron lappang — szoritsa megjelenésre, a szepességi városoknak adjon rá engedélyt, s a Tiszán túli — nekünk inneni — papoknak odamehetésre szabad men-levelet" [1]. E zsinaton lőn: „sok évi vetélkedés után eltörölve az ostya s helyette az urvacsorában a közönséges kenyérnek használása behozva"; XVIII vármegyéből voltak jelen papok és nemesek, esperest XIII volt, az anti-trinitáriusok ellen kemény harcz folyt [2]. Melius és esperestei 1568-ban februar 2-kára szintén zsinatot hivtak egybe Debreczenbe; meghivó levelök feljül mulja Luthernek VIII Henrik és Karlstadt elleni polemiáit, feljül Calvinnak Servetus irányában való engesztelhetlen gyülölségét. Átalom érinteni is ama nézeteket, analysist és személyeskedéseket, melyekkel e körlevél czélja indokolva van. A támadás ereje azonban természetesen a magát többé nem védhető Servetusra, Dávidra és Blandratára van irányozva. Miután szenvedélyét kielégitette, igy hivja fel a papságot: „Serkentünk titeket M.ország összes papjait, bár hol legyetek, kitüzött zsinatunkra jőjetek el, a szentkönyv igazságaival legyetek jól felfegyverkezve 1.) Sabellius ellen, a ki tagadja, hogy az egy Jehovában három személy legyen, 2.) Arius ellen, a ki tagadja, hogy a három egy, vagy hogy a Fiu és Szent Lélek az Atyával egyenlő, 3.) Samosatenus ellen, ki egyedül való igaz Istennek csak az Atyát tartja, az Igét és Szent Lelket pedig annak erejének és hatalmának; ezek Sabelliussal, Photinussal, Servetus- és Egri Lukácscsal azt is tagadják, hogy a Jézus öröktől fogva született az Atyától, és hogy a Sz. Lélek szintugy az Atyától személy szerént származott. Mi — igy végződik e meghivás — ezek ellen tételeinket megirtuk, ellenfeleinket Erdélyből megjelenésre fel fogjuk kérni; mi meg jelentünk nálok 1566-ban apr. 26—27-kén, ha ők el nem jőnek, kerülve a világosságot, megerősödünk az iránt, hogy tetteik és eretnekségök a sátántól vannak. [3]).

[1]) Lampe, 171—175. ll. E zsinatra vitatási tárgyul kitüzött XXIV. pontból álló tételeket lásd u. ott 180—187 ll. [2]) U. ott 179. l. [3]) U. ott 176—178. ll. Nem is mentek el. „Irtózunk — mondják — a vérszomjas Meliustól". Disp. Alb. 2-a 1568. Alb. Jul. előszó.

Úgy látszik, hogy Schwendi Lázár nem engedte meg a felső m. országi papságnak a debreczeni zsinatra menést, hanem arra szabadságot adott, hogy 1568-n jan. 27 s köv. napjain Kassán zsinatot tartsanak Erre ungvári pap Egri Lukács XXVII tételt adott be megvitatásra, melyeknek veleje ez: „I.) Egy az Isten, t. i. a Jézusnak és mindeneknek Atyja II.) Nem lehet állitni, hogy az isteni természetben az evangéliomi kijelentés előtt és öröktől fogva három személy lett volna. III.) Az Isten igéje megtestesülése előtt valósággal és a szó tulajdon értelmében nem volt Isten fia“ [1]. Ezekre a zsinat kárhoztatását s ellen-határozatait ugyan ennyi pontban kimondotta, hitvallását Calvin tanai értelmében hét pontban formulázta ily czim alatt: „Confessio Ecclesiarum Orthodoxarum Superioris Hungariae in Synodo Cassoviensi conscripta et publicata“. Minden jelen levő pap — szám szerént 45 — aláirta, Egri Lukács vonakodván, mint eretnek, elitéltetett és Schwendi Lázár parancsából tömlöczbe tétetett; kiszabadulásának ára és mikor történte feljebb már emlitve volt [2].

A mig a m. országi papság a zsinatokon vitázott, hitvallást és egyházszabályokat hozott s hiveit megerősiteni igyekezett: addig Dávid F. és Blandrata egyfelől a fejdelmet tanaik és szándékaik iránt lassanként felvilágositották s pártfogását megnyerték, másfelől pedig azokat prédikálás, nyilvános beszédek és sajtó utján nemzeti nyelven terjesztvén, a néppel megkedveltették. A fejdelem 1567-n, némelyek szerént Blandratának nyomda-állitásra jogot adott [3], mások szerént s hihetőbben maga állittatott nyomdát számukra [4]. Dávid Ferencz, Blandrata, Balázs (Basilius) István és az egységet valló papság pedig ez év folytán hat, rendkivül fontos könyvet bocsátottak közre, négyet nemzeti nyelven, hogy mindenki, kettőt latinul irva, hogy külföldiek is olvashassák, három ajánlva volt a fejdelemnek, három előkelőbb udvari embereinek; mindenikben az egység és háromság napirenden levő tanát tárgyalván, s részint a maguk nézeteit és tanaikat adván elé formulázott hitczikkekben, részint pedig a Melius Péter és a magyarországi eklézsiák zsinati végzéseit és hitvallásait czáfolván. Az elsőnek czimét nem tudom megmondani, mert az eleje nem volt meg azon példánynak, melyet Kénosi látott, a kinek kivonatait én hasz-

---

[1]) Lampe, 187—196 ll. [2]) U. az 196—214 ll. [3]) Illia, Ortus et Progressus variar. in Dacia Gentium et Religionum. sat. Claudiop. 1730. 36. l. [4]) Haner, 281 l.

nálom; tartalma négy fejezetre oszlik; az 1.) szól a háromság és egység tanának fejlődéséről, azokról, a kik az ellen tanitottak s a kik annak vértanui lettek. 2.) A reformatio előhaladásáról. „Az Ur Isten minket — igy szól az iró a többek között — ez mostani időben lassan lassan az gyenge dolgokról az vastagságra, az kicsinyekről az nagyobbakra, az végéről az eleire hoz. Mert először Luther és Filep Melanchton irását adta minekünk, melyek csak a bűnnek bocsánatja ellen való praktikát rontották meg, és ezeket megtanulván, ragaszkodánk azután a saxoniabeli tanitókhoz. Ennekutána nem sok idő mulva a csehekhez hajlánk, de nem a tudománynak tisztaságában, hanem csak az anyaszentegyháznak igazgatásában. Hogy penig ennekutána a helvetiabelieknek irásokat kezdők olvasni, kik mind a saxoniabelieknek, mind a cseheknek tévelygéseket kárhoztatják vala, látván azoknak tisztább tudományokat, mü is összetársalkodánk véllek. De mostan immár más hadnagyokat és vezéreket adott münekünk a mü kegyelmes Atyánk, kik a mélyebb tévelygést törlik el, megtisztitván az egy Atya Istenről, a Jézus Krisztusról és az igaz apostoli keresztségről való tudományt. Nem szűnik azért addig meg Ő szent felsége, miglen teljességgel kiviszen minket mindenféle zűrzavarból. . . .“ A keresztségi és urvacsorai reformatiót igy adja elé: „1550-ik esztendőben a misének regulája minden római czeremoniákkal és a kenyérnek felemelésével megrontaték. 1553-dik esztendőben az oltárok, faképek és némely ékességek letételének, de maradékja helyben marada. 1555-ben letéteték a Krisztus testének a kenyérben való jelenvolta és az üdvösségnek a szentségekhez hit nélkül való kötelezése, azonképpen mind a sugó gyónás s mind a betegeknek gyóntatása. 1559-n a miképpen a térdhajtás kirekeszteték az fennállással, azonképpen az fennállás leüléssel és közönséges kenyér hozattaték be. Hasonlóképpen 1550-ik esztendőben a keresztségbeli kenet, nyál, só, gyertya elromla, de a többi mind megmarada. 1553-ban a keresztségbeli babonásságok, ördögüzések, keresztháyások megromlának, melyek még mostan is vagynak a szászoknál. 1556-ban megromla a bábák, dajkák és a paraszt népek által való keresztelés, melyet Stankarus megtarta a helveticusoknak ellenekre. 1559-ben a komaság kárhoztaték Laskó Jánostól, melyet még mostan is az anyaszentegyházban megtartnak nagy sok helyen, azonképpen a küs gyermekektől való kérdezkedés is“. Tovább igy szól: „El kell pusztulni a sokféle hitnek, vallásnak, hogy csak az egy Apos-

toli Credó maradjon meg, és hogy mü is az apostalokkal egy tudományban legyünk.... Mü még ez ideig semmi egyéb hitnek vallását be nem hagytuk menni a mi Catechismusunkba, hanem csak a Credót.“ A III-dik fejezet igy kezdődik: „Magyarázatja sz. János (evangélioma) XVII-ik részéből e mondatnak: Ez az örökélet, hogy megismerjenek tégedet csak egyedül igaz Istennek és a kit elküldöttél, a Jézus Krisztust — az közönséges egyenlö értelmü tanitóknak Erdélyországban vallásoknak bizonyságára és erősitésére az egy Atya Istenről és az ő szent Fiáról a Jézus Krisztusról és ezeknek az ő Szent Lelkéről“. Ide bé van igtatva az iró hitvallása is (Confessio) [1]. Megjegyzem, hogy ebből van dolgozva a később 1570-ben készült s 1638-ban a déézsi egyezéskor megújitott unitárius hitvallás. Ezután van három prédikáczio 1.) az Atya Istenről, 2.) az Atya Isten szent Fiáról, a Jézus Krisztusról, 3.) a Szent Lélekről. A IV.) fejezet: „Tanácsadás, miképpen az hív keresztény ennyi sok vélekedésektől megszabadulván, az igaz értelemben megmaradhasson és az ő üdvösségének utjában bátran járhasson“. E fejezet igy végződik: „A hivek munkálkodjanak abban, hogy hív pásztorok legyen, ki mind tudományában, mind kegyes életében próbált legyen, melyet szorgalmatosan és kivánsággal hallgassanak, a kit e jelekről megismerhetni: 1.) Valamit mond és tanit, hogy ha azt az Istennek nyilvánvaló igéjével megbizonyitja, és ha minden tanitása a hitnek ágazatja szerént vagyon avagy nem; ha pedig az közönséges embereknek vélekedésekhez ragaszkodott, és igaz itélet nélkül valamit talál, a magyarázatoknál mindeneket béveszen, sem igaz fundamentoma nincsen, sem a bibliának irásait nem tudja. Azért ha valaki szoll, szollja az Isten beszédit. 2.) Meg kell látni, miképpen rendelte el az maga életét és az ő házában valókét; mert miképpen igazgathatja az az Istennek egyházát, ki az ő maga háza népére gondot nem visel? 3.) Megkivántatik, hogy minden egyéb homályos disputatiokat hátravetvén, hitünket jó cselekedetinkkel megmutassuk, és a hit olyan legyen, mely szere-

[1]) „Az egy Atya Istenről, az Atya Isten Fiáról és a Szent Lélekről“ sat. E hitvallás fennebb a tordai zsinat rendében már ismertetve volt, meg van az Alesius ellen irt czáfolatban is ily czim alatt: „Confessio vera de Triade Ministrorum Ecclesiae Dei in Transylvania Consentientium: De uno Deo Christi Patre, De Filio, De Spiritu Sancto“, — valamint az alább előforduló ily czimü könyvben is: „De falsa et vera“ sat.

tetnek általa cselekedjék" [1]. A másodiknak [2]) ajánlata: „Az istenfélő és nemes férfiunak, Mikola Ferencznek" sat. Az iró előszavában e munka kiadása okának azt mondja, „hogy abból egyfelől ismerhessék meg ellenfelei az ő hitvallását, melyet annyit káromolnak, s lássák meg, hogy az nem pelyhén és polyván, de a szentiráson épül, másfelől hogy azok, a kik megbecsülik az Isten igéjét, abból épülhessenek". A könyv sz. János evangélioma I. részének fejtegetésén kezdődik: „Mi a kezdet, az örökké-létel, új teremtés, külső-belső ember, az ó és új szövetség, Mózes és a Krisztus közötti különbség? A szentirásokat egybefüggőleg kell olvasni. Mi az Elohim, mit tesznek az Istennek tulajdonitott, többes számban álló szólásformák, Isten képére teremtés" sat. „Az együgyüeknek — igy végződik az előszó — épületekre és az istenfélőknek vigasztalására és tanitatásokra akartam ezeket irni. Im értem pedig az embereknek búsulásokat és háboruságokat ez jelenvaló háromság-nak vetélkedése felől, de sokkal jobb mostan megbúsulniok és hitöket megpróbálniok és az irásban való ellenkezést eszekben venniek, hogysem mint azután nagy háboruságban essenek, mivelhogy az irásnak igaz egyenességét és folyását eszekben nem vették. Jobb most az irással tusakodniok a keresztényeknek, hogysem mint azután ő magokban és lelkiismeretekben megtántorodniok. E világhoz szokott embereknek panaszolkodások ez, valamikor az Isten az ő igéjének tisztitását elkezdi, hogy háboruságnak és visszavonásnak nevével szidalmaztassék az ő igazsága — de méltatlan. . . . Az hiveknek ártalmas nem lehet az irásokból támadott visszavonás, mert az mely félnél az igazság van, az ellenkező bizonyságokkal el nem fojtathatik, sőt inkább megerősitetik. Minekelőtte pedig az vetélkedésben kifényljék az igazság, jobb Pál apostolnak az ő tanácsát követnünk: az Irásnak az ő magyarázatját meg ne vessük és a lelkeket meg ne fojtsuk, szidalommal, tűzzel vassal ne kergessük" [3]). Mindkettő Dávid Ferencz müve. A harmadiknak [4]) két része van, az I.) I—IX fejezetben a szent

[1]) Kénosi T J. „De Typographiis Unitarior." 9—18 ll. Az egész könyv 4-rétben 23 ivet tesz. [2]) „Rövid Útmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére, mostani Sz. Háromságról támadott vetélkedésnek megfejtésére és itélésére hasznos és szükséges. Excusum Albae Juliae per Typographum Regium Raphälem Hofhalterum A. D. M. D. LXVII. Az előszó hozzá iratott MDLXVIII. (Kénosi id. müve 18 l.). [3]) Kénosi T. J. idézett müvében 18—23 ll. [4]) Czime: „De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Authoribus Ministris Ecclesiarum Consentientium in Sarmatia et Transylvania Albae Juliae". Évszám nélkül. (Kénosi id. müve. 24 l.).

háromság kérdését vizsgálja egyháztörténeti adatok nyomán; a II.) rész [1]) tanit az Atya Isten, a Fiu és Sz. Lélek felől I—XV fejezetben. Ide van beigtatva a IV-k fejezetben a fennemlitett hitvallás. Ajánlva van mindkettő a fejdelemnek. Mondják ajánlatukban, „hogy az egyházat az igazság keresésére akarják buzditni s a jövendőségnek magasabbakra utat törni. A mit ők tesznek, csak előcsatározás (velitatio). Továbbá, hálát adnak Istennek, hogy szorongatott egyházuknak oly Mecenást adott, a ki nem vassal s tűzzel, de az ó és új szövetségi irásokból, békés értekezések utján mozditja elő az igazság megtalálását; kérik a királyt, hogy e tőlük megmozgatott követ ismerje jól meg, hogy azt választhassa és tarthassa meg, a mit jobbnak tartand; ellenfeleiket felhivják annak a szentirásból bebizonyitására, hogy az Atya, Fiu és Szent Lélek együtt egy Isten, s hogy a Jézus Krisztus az Isten lényéből — essentia — öröktől fogva született. Ők készek, ha ez be lesz bizonyitva, az Isten és egyház előtt egyességre lépni, engedelmeskedni s az övéiknél igazabb tudományt aláirni" [2]). A negyedik Melius Péternek és a vele tartó papságnak 1567-ben febr. 24—26-án a debreczeni zsinaton elfogadott s fennebb érintett hitvallása ellen volt irva [3]); ajánlták a királynak: „az előszóban annak nemzetségi czimereit adják, harczi szerencséjét versekkel dicsőitik, őt az Isten egyháza igaz pártfogójának, az igazság kedvelőjének nevezik", — kél az irat 1567-ben sept. 1-én Vásárhelyt tartott zsinatból, aláirták: „Dávid Ferencz és az erdélyi magyar egyháznak seniorai". Az előszóban igy nyilatkoznak: „Jól tudjuk, hogy a polgári főhatóságnak hatalma van arra, hogy a papokot megfenyitse, zsinatot tartasson sat. de azt tagadjuk, hogy a vallást tűzzel vassal kényszerithesse, mert a Krisztus országának népe önkéntes nép, a lelkiismeretet külső erővel kényszeritni nem lehet, a felett hatalma csak annak van, a ki alkotta. Csudálják ellenfeleik zordonságát (duritiem), a kik rájok bűnt nem bizonyitnak, még is a fejdelmet ellenök tűzzel és vassal fellépésre kényszeritik [4]), holott ha hibázná-

„[1]) De Vera Unius Dei Patris, Unius Dni Nostri Jesu Christi, quem misit Filii, et amborum Spiritus cognitione. Albae Juliae". Évszám nincs, de hogy mind kettő 1567-en jelent meg, mutatja az ajánló-levél, mely a királyhoz volt intézve aug. 7-én, az aláirás ez: „Ministri Ecclesiar. Consentientium sat. 4-dr. (Kénosi id. müve 26 l.). [2]) Kénosi T. J. idézett műve 24—27. ll. [3]) Czime: „Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodi Debreczinae docet Jehovalitatem et Trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis et Apostolis incognitum." 4-drétü könyv, nyomtatta Hofhalter Rafael királyi könyvnyomtató, MDLXVII. (Kénosi T. J. id. műv. 27. l.) [4]) Vonatkozás Meliusnak János Zsig. fejdelemhez intézett azon

nak is, anyaként meg kellene őket gyógyitni, nem elveszteni. A jó anya nem veti el hagymázos gyermekét, hanem meggyógyitja. Tudományunkot eretneknek mondják — igy szólnak tovább — s fenyegetőznek; az elsőt megczáfoljuk, az utólsót illetőleg pedig kérjük a felséges királyt: nehogy vádlóinkat bántás érje, sőt esedezünk, engedtessék meg nekik, hogy szabadon irjanak, tanitsanak s a mit tetszik, azt csinálhassanak; mert az Isten a maga ügyét felveszi s kieszközli, hogy a mint a Jézus Krisztus idejére és bölcseségére növekedett: ugy ők is mindennap előbbre haladjanak sat." A könyvnek I—IV része van: az I-n) Meliusnak a Jah vagy Jova és Elohim Istenségről szóló tanát adják elő s mellé teszik a maguk és őket követő papság hitvallását[1]); a II-n) az első pont alatti hitvallást czáfolják; a III-n) Melius érveire felelnek s újakat állitnak fel, visszautasitják ama kiméletlen szavait, melyekben őket vargáknak, kutyáknak sat. szidalmazta; a IV-n) összevonva adják elő Jézusról való tanjokat s a netaláni élességről bocsánatot kérnek sat.[2]) Az ötödik könyv az Apostoli Credóval[3]) ismerteti meg az olvasót, melyről az iró előszavában: „jó lelkiismerettel megvallja, hogy nem kisebb becsületben tartja a szentirásnál, csak hogy avval együtt járjon és semmiben attól ne különbözzék". A hatodikban ugyan ez iró: „a keresztény vallást illető legfontosb hitczikkekről[4]), kérdésekben és feleletekben világositja fel az olvasót". Az egész könyv velős tömöttséggel s meglepően szép magyarsággal van irva.... Látható innen, mily elhatározottan léptek fel az unitárius irányu erdélyi reformátorok, mily compact munkásságot fejtettek ki a sajtó terén, hogy mind a fejdelmet és az udvarhoz közelállókat ügyöknek megnyerjék, mind pedig hitczikkeik iránt s vallási rendszerökre nézve a közvéleményt felvilágositsák.... Még tovább is mentek. A létező vallásszabadsági törvények védelme alatt várasokon, falukon mindenfelé

---

felhivására, hogy Dávid F-et és Blandratát, mint eretnekeket fegyverrel büntesse meg. Calvin türelmetlenségét — ugy látszik — Melius örökölte, amannak alkotó lángesze nélkül. Mint amaz Servetust, ugy üldözte ez Dávid F-et, a ki Melius éltére ugyan nem, de halála után öt évvel csakugyan áldozatává is lett hitének s álnok barátai és nyilt ellenfelei egyesitett cselszövényének.

[1]) Confessio vera de Triade sat. mit fennebb láttunk. [2]) Kénosi, T. J. id. m. 27—31. ll. [3]) Czime: „Az Apostoli Credonak rövid magyarázatja a Szent Irás folyása szerént. Iratott az kolosvári Prédikátor Basilius Istvántól Fejérvárt 1568. 4-drét." Ajánlva van Békes Gáspár királyi kincstartónak. Gr. Kemény Coll. Mscrpt. Hist. XXIV. köt. II. darab. Bod P. M. Athenás sat. 28. l. [4]) „Egy néhány Kérdések az Keresztény igaz Hütről és azzal ellenkező tudományokról az Istennek Egyházában. Egybeszedettek az kolosvári Prédikátortól, Basilius Istvántól, Albae Juliae 1568. 4-drét." Ajánlva van Pokai Jakab udvarmester és titkos tanácsosnak. Bod P. M. Athenás 28. l. Kénosi, Gr. Kemény idézett gyüjteményében.

hirdették tanaikat, a templomokban prédikáltak, missioikat egész vidékre kiterjesztették, s a többi vallások követői is önvédelmökre hasonlót tevén: olykor az isteni-tiszteletet a belesodrott nép részéről botrányos viták, sőt veszekedések is váltották fel. De a kérdés tisztult, az ügy folyvást előfelé haladt. „Akkori napokban — irja Borsos Sebestyén egykoru krónikairó után veje [1]) — hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputátiot és pántolódást: falun, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, prédikátoroktól a prédikálószékből sok káromlásokat a két religio u. m. calvinista és ariana religion valóktól disputálást hallottál volna.“ Ugyan e krónikairó a fejdelemről igy ir: „Látván az ifju János király, ki akkor, mikor a dolog indultatott volt Erdélyben, igen gyermekállapottal volt, de a sok változó állapotok közt felnövekedvén, majd mintegy bizonytalan állapotban lehetett a vallás dolgában. De azonközben mivel minden újitásra kaput nyitott volt Luther és Calvinus s az anabaptisták tudománya: tehát támada akközben egy Dávid F. nevü tudományos ember, esmét egy olasz, Blandrata és egy Franken — az is tudós ember számban volt immár. Ezek az három tudákos emberek egyakarattal fel kezdék állitni az anyaszentegyháztól régen condemnáltatott tévelygést u. m. a photiniana, sabelliana és ariana haeresist vagy értelmet, mely ellen a calvinianus papok s prédikátorok eleget hánykolódának ugyan mind disputálással, mind pedig irással, de ugyan semmit sem használhatának, mert már a pápásokat megutálván, authoritások debilitáltatott vala. Igy azok hátrább állának s csak nézék, mi lesz a dologban“ [2]). Ez eléggé bizonyitja, hogy az unitárius tanoknak már ekkor erősen elterjedetteknek kellett lenniök az ország magyar népessége közt.... A királyi udvar körében és az irodalmi téren, a társadalomban és a szószéken egységesen s kölcsönösen egymásra hatólag tett e roppant erőkifejtés eredménye lőn, hogy az 1567-ben sept. 8-án Gyula-Fejérváratt hozott azon nevezetes törvényre, mely szerént: „az ország R-ei azon esetre, ha a fejdelem magtalanul halna el, engedelmességöket igérték az iránt, a kit fejdelemmé egyenlő akarattal megválasztanak“ — egészen unitárius hitelvek szerénti esküt tettek le. „Esküszöm az Atya mindenható Istenre — igy szól az országgyülésileg megállapitott esküforma — menynek földnek teremtőjére, és a mi Urunk Jézus Krisz-

[1]) Nagy Szabó Ferencz, Gr. Mikó, Erdélyi Történ. Adatok czimü kútfőgyüjt. I. k. 27. l. [2]) U. az u. ott 27—28. ll.

tusra, az ő szent Fiára és ezeknek Szent Lelkére, hogy mi elszakadás nélkül az ország javát megmaradását keressük" sat. [1]) 1568-ban pedig Tordán jan. 6-án im e szabadelvü vallás-törvényt hozták: „Urunk ő felsége, a miképpen ennekelőtte való gyülésében országával, közönséggel a religio dolgáról végzett, azonképpen mostan is ez jelen való gyülésben aztot erősitik, tudniillik, hogy minden helyeken az Prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig, senki kényszeritéssel ne keseritse az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly Prédikátort tarthasson, a kinek tanitása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a Superintendensek közül se egyebek a Prédikátorokat meg ne bánthassa. Ne szidalmaztassék senki az religioért senkitől az elébbi constitutiok szerént; és nem engedtetik az senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyegessen az tanitásért — mert az hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mely hallás Istennek igéje által vagyon" [2]). E törvénynél fogva Erdélyben az unitárismus második, a törvény előtti egyenlőséget illetőleg pedig az első stadiumba lépett. Elébb titkon vallották, most levett sisakkal a nyilvánosság elé léptek; 1566-tól mostanig a más három vallás mellett fejlődni engedték, most pedig e permissiv törvény már nyilván óltalma alá vette. Nem sokára azonban ez ügyet új és pedig harmadik stadiumába látjuk lépni II János választott királynak 1568-ban februar 3-dikán Zékel-támatt várában költ kir. rendelete által. „Minthogy a háromság kérdésében — igy hangzik az — az eklézsia papjai nem értenek egyet, tetszett a püspököknek, senioroknak és papoknak, hogy a közelebbi mártius hó 3-n Torda mezővárosunkban közegyházi zsinatot tartsanak, hogy ez ügybaj kegyes értekezések útján kiegyenlitődjék s az igazság kiderülhessen. Azonban hogy ily nagy dolog annál nagyobb tisztességgel és méltósággal menjen végbe, meghatároztuk, hogy az a kitüzött napon, de nem Tordán, hanem a mi Gyula-Fejérvár városunkban tartassék, a melyen mi is jelen lenni akarunk. Parancsoljuk tehát nektek mindnyájatoknak, szász eklézsiai dékánok, seniorok és papok, hogy hivünk nagytiszteletü Hebler Mátyás superintendensetek megtalálására a kijelölt zsinaton, minden mentséget félretéve, személyesen megjelenjetek sat." [3])

Ime itt mondja ki legelsőbben a főhatalom, hogy a püspö-

[1]) Erdélyország Tört. Tára I. köt. 90. l. [2]) Urkundenb. 94—95. ll. [3]) U. az u. ott 193. l.

kök a háromság vitás kérdését zsinatilag kivánják eldöntetni, s ez által sanctiot nyer a Dávid Fer. püspöksége, valamint a tényleg létezett unitárius hitelveket valló s tőle képviselt unitárius egyház és annak autonom léte. A kihirdetett zsinat meg is tartódott Fejérvártt 1568-ban márt. 8—18-kán. Ennek, az unitáriusok egyháztörténeteiben egyik legnevezetesebb söt legnagyszerübb momentumnak szoros kapcsolata levén az 1579-ben ugyancsak itt tartott s Dávid Ferenczet halálig tartó fogságra itélő tragicus zsinattal: derekas tárgyalását egy későbbi füzetre, vagy tán önálló munkára tartom fenn, most csak értekezésem további folyamára nézve szükséges némely tényeket érintvén. A zsinat a fejdelmi nagyobb palotában folyt, jelen volt a fejdelem, jobbján Csáki a cancellár, titkos tanácsos Békes s az udvar főnépe. Az egységet vallók részéről jelen voltak: elől Dávid Ferencz superintendens, jobbján Blandrata György, utána Gyulai Pál fejérvári iskolaigazgató, Balázs István kolozsvári magyar predikátor és Hunyadi Demeter enyedi pap; a háromságot vallók közül: elől ült Melius Péter debreczeni pap s a Tiszán túli és inneni helvéthitü reformált eklézsiák superintendense, utána Czeglédi György váradi pap, Sándor András dévai pap, Turi Pál bihari pap, Kis (Heltai szerént Klein) Lőrincz beszterczei pap, Károlyi Péter váradi gymnasiumigazgató; védők a háromságot vallók részéről voltak: Hebler Mátyás, luth. superintend. Károlyi Sebestyén, Heltai Gáspár, Szigethi Miklós, az egységet vallók részéről: Szegedi Lajos, Császmai István fejérvári pap, Sztárai Miklós és Karádi Pál; jegyzők a Melius pártiak közül: Marosi Synnig János székely-kereszturi, és Fejérvári Márton déézsi pap, a Dávid Fer. részén levők közül: Óvári Benedek, fejérvári iskolaigazgató és Wagner Gergely, az előbbinek tanár társa. A Melius nézetét vallók előlegesen hét feltételhez kötötték a vitát; Dávid Fer. és társai az egyiken kivül, hogy t. i. azt, a miben megállapodnak, a külföldi Akademiáknak küldjék meg, elfogadták; erre amazok két izben feleltek, Dávid Fer. és társai egyszer adtak felvilágositást. Végre megállapodván, márt. 8-dikán reggel öt órakor a vita elkezdődött, 17 thesis volt kitűzve, melyeknek veleje e főkérdésben kifejezhető: egy vagy három személy van az isteni természetben? Tiz napig folyt a vita, de ugy látszik, hogy a vitázó felek már a 9-dik napon bele voltak fáradva, mert Melius és Hebler a királyt kérték: „hogy ők és papjaik ellenfelök felelgetéseinek tovább hallgatásától mentődjenek fel,

mert papjaik már ugy is jobbára eltávoztak, de azt is látják, hogy a vitatkozásnak semmi haszna, a tőlük kárhoztatott tudomány napról napra nagyobb erőre kap. A fejdelem azt felelte: „Ha ti nem akarjátok hallgatni, én akarom — azért hivtam egybe az eklézsiát." A vita folytatva s csak más nap, a már tizedik napon lőn bevégezve; a fejdelem, cancellára által komolyan megparancsolta a feleknek: „hogy káromló és gúnyos iratoktól őrizkedjenek s egymást sem nyilván, sem magánlag ne szidalmazzák, a különben cselekvőket ő felsége a fejdelem keményen meg fogja fenyitni, mert istenfélő papokhoz nem illik bárkivel is gyalázkodni. Egyébaránt ő felsége megengedi, hogy ezután is mind a két fél vitatkozhassék, egybegyülhessen, s vélekedését ki is nyomattathassa, az levén akarata, hogy birodalmában teljes vallásszabadság uralkodjék." A fejdelem e szabadelvü nyilatkozatában az unitáriusok hitvallására nézve új kezesség s mintegy bátoritás van, vitájok következménye az lett, hogy az unitárismus, az udvarnál még inkább megerősödött, papsága a győzelem öncrzetét vitte magával s ezen túl hitelveinek mindenfelé könnyebb volt a szivekhez és lelkekhez bejutni..... Ez évben még amaz esemény is előhaladást jelez, hogy Kolozsvár magyar és szász lakóssága között a piaczi nagy templom, a plebánusi állomás és plebániai jövedelmek iránt per támadván, a fejdelmi

---

[1]) E vita folyamát kiadták a Dávid F. részén levők Fejérvártt 1568-ban Hofhalter Rafael özvegyénél. Ebben legelől van Dávid Ferencznek jan. 20 kán kelt egybehivó levele a felső és alsó pannoniai eklézsiák esperesteihez, igy irva alá: „Seniores et Ministri Ecclesiarum Ungaricarum in Transylvania Consentientes", — azután a 17 pontból álló thesis, a kis gyermekek keresztsége ellen szóló szentirásbeli érvek 36. pontban, az olvasóhoz rövid előszó, aláirva e szerént: „Seniores Ecclesiarum et Ministri Christi Crucifixi Consentientes in Transylvania"; ezután a vita feltételei és birák kijelölése ily czim alatt: Prima Actio sat. Responsio Ministrorum Professionis Evangelicae ad conditiones propositas Ministror. Catholicorum; továbbá: Responsio Ministror. Catholicae veritatis seu Propheticae et Apostolicae Doctrinae sat. Ezután Responsio Ministr. Evang. profess. Folytatólag: Responsio Ministror. ex Hungaria et Transylvania, qui veritatem catholicam de Deo ex verbo Dei purissimo profitentur atque defendunt. Erre nehány zárszó az evangelicusoktól. Ezután Actio Primi diei et exordium Disputationis octava Martii, Actio 2-di — 10-mi diei, leghátul: Antitheses interpretationis Melianae in Caput 1-m Joannis. 4-drét A—Z ív, vagy is az U és V egynek levén véve, 23 ív. Az ellenfél részéről kiadta előbb Melius és Heltai együtt 1568 ban, később 1570-ben Heltai egyedül Kolozsváratt saját nyomdájában, az elsőt valami: „Tisztelendő urnak" ajánlván. Ki volt ez? meghatározni nem tudom, mivel a Kénosi T. J. példányában, kinek kivonatait én használom, az ajánló-levélnek csak a vége van meg. Megjegyzendő, hogy Heltai az utólsó kiadáskor már unitáriusnak vallotta magát s első kiadását nem egy pontban módositotta. (Lásd az erd. Muzeum és unitáriusok könyvtár.).

törvényszék pünköst előtt ötöd nappal költ itéletében meghatározta: „hogy ezentúl a magyaroknak a szászokkal mindenben egyenlő joguk legyen, városi tisztviselőiket egyenlő számban válaszszák, a köz és eklézsiai javadalmakat egyaránt élvezzék, a mostani szász eredetü plebánus — Dávid F. — halálakor választódjék magyar, annak halálakor ismét szász s igy cserélve, az isteni-tiszteletet egyik évben a magyarok tartsák a nagy templomban magyarul, a másikban a szászok németül sat.[1]). Ez által az unitárismus a magyar nemzetiség ügyének tevén szolgálatot, újabb rokonszenvet költött maga iránt. E tény a magyar elem sorsára oly nagy befolyásu volt, hogy lehetlen érette János Zs-ra a hála érzései közt nem emlékezni. A ki tudja, mi volt Kolozsvár a fejdelmi korszak alatt s mi maig, nem fogja megtagadni töle e kegyeletet, nem vitatja el a történelmi igazság ez elégtételét.

Mily nagy lendületet adott az unitárius hitelvek elterjedésének János Zs. birodalmában a fejérvári 1568-ki vita, csak ugy itélhetjük meg, ha Meliusnak e tanok hirdetőivel szemben való magatartását s mérték felett elkeseredett polemiáit egész súlyok szerént méltatjuk, valamint ha az ellenfél egy századdal is később élt krónika- és történetiróinak epésségét, a Meliustól s vele egyértelmüektől a m. országi részekben sőt Németországon is alkalmazott izgatások természetét, végre Dávid F-nek és elvtársainak folyvást megújuló önvédelmi harczát s erőfeszitéseit figyelemre vesszük. Láttuk, hogy Melius maga megvallotta, hogy Dávid F. tanai ama gyülés alatt erőre kaptak, Párizpápai és Haner 116 évvel később sem tudtak erről epe és bosszuság nélkül irni, Czeglédi Ferencz zempléni esperest 1568-ban aug. 24-re Patakra zsinatot hiván egybe, az indokok közt felemliti Erdély eretnekségét, irja: „hogy nem csak ott van az, de a pokol Egri Lukács által saját kebelökben is hasonló mozgalmat idézett elé, a kit ámbár Kassán megczáfoltak, de még sem szünik meg fogságában is Isten fiát káromolni; tovább irja, hogy Tiszán túli atyjafiaiknak is szükségök van tanácsokra, segedelmökre s vigasztalásukra, hogy ez által állhatatosságra s munkásságra serkentődjenek azok, a kiket mi — ugymond — Blandra-

[1]) Gr. Kemény, Deutsche Fundgruben, Klausenb. 1839. I. k. 71—87 ll. Megjegyzendő, hogy eddig a plebánus mindig szász nemzetbeli volt, de tartott maga mellett egyenlő számu szász v. német és magyar predikátort és káplánt is. Továbbá, eddig a magyarok csak a déli oldalon levő s János királytól 600—700 embert befogadó kiterjedéssel újra épitett s 1733-ban lerontott kisebb u. m. a Szent János-kápolna nevü templomban tartották isteni-tiszteletöket, vagy künn a czinteremben vagy más magyar kápolnákban (u. ott 108—109, 139. ll. Kénosi F. Hist. Unit. Eccl. I. k. 112. l.)

tával és Dávid F-el való több izbeli küzdelmeikben csúfosan elhagytunk“ [1]); Thuri Mátyás wittenbergi tanuló pedig 1568-ban március 28-ról, ugy látszik a fejérvári vita hirének első benyomása alatt, Bullingerhez levelet irván, mellékelte Dávid F. és Blandratának, hozzá M. országról akkor érkezett némely irományait — hihetően a zsinati thesiseket — hogy lássa meg: „hová ment Blandratának e tisztátlan és vakmerő embernek lelke, mennyire haladott ő hű társával Dávid F-el mérges tudományuk terjesztésében, mire a levélíró emlékezni sem tud nagy lelki fájdalom nélkül. Irtam e tárgyról — mondja tovább — Wolf tanárhoz is, hogy lássa, mily veszélyben forognak nyomorult eklézsiáink. Az erdélyiek előmenetelétől felbátoritva Egri Lukács itt Erdélyen kivül levő eklézsiáinkban is hasonló mozgalmat akart eléidézni, de nem lőn szerencséje, mert a papság a zsinaton ellene nyilatkozott, elfogták s most Schwendi fogva tartja. Vajha az igaz Ur, igazságos bosszut állna rajtok! Vajha látnák szemeink azon te, édes vigasztalást adó szavaid teljesedését, hogy Krisztusnak semmi időben senki sem szegült ellene bosszulatlanul! Nem lehet kibeszélni, mily csapások érték szerencsétlen hazánkat a közelebbi háboruk miatt, de sokkal nagyobb és keservesebb lesz, a mi sok jámbornak lelkiismeretét éri ez eretnekek dühe miatt. A ti kötelességtek — igy végződik a levél — nem engedni, hogy tovább is büntetlenül űzzék e rombolást! Isten rátok bizta a velök vivandó harcz fegyvereit, istenibb jótéteményt nem teszel, mintha olyat irsz nekünk, a mi által ezeknek dühössége ellenében tanultabbak leszünk“ [2]). Wolfhoz pedig ugyan e napon igy irt: „Blandrata, e veszedelmes orvos a hegyen túli szinte egész Erdélybe mérgét beoltotta elannyira, hogy nem hiszem, hogy sem Arius, sem semmi más eretnek az Isten és Szent Fia ellen annyi káromlást tanitott volna, mint ezek. Ily messze mentek ők az istentelenségben ily rövid idő̋n. M. ország eddig védve volt a pestistől, egyedül Egri L., Dávid Ferencz egykori társa kisérlette meg titokban hasonló mérgét terjeszteni.... Küldök egy könyvet, melyből amaz inpostorok értelme látható, melyben az Egri L-al folyt vita is benne van, s egy más példányt Bezának.... Most — igy végződik a levél — miután látjátok, mint támadják meg e k—ák a Magosságbeli Isten dicsőségét, a ti kötelességtek meggátolni, hogy a fenevadak büntetlenül ne rontsák a hivők nyáját. Erősitsétek meg nagy számu ingadozó ek-

[1]) Lampe, 218. l. [2]) Lampe, 219—220 ll.

klézsiáinkat" sat.[1]). Dávid F. és elvrokonai most is a sajtót fordították ellenök paizsul, a közvéleményre kivántak hatni, ebben látták a legerősb védbástyát. Ez okból részint nemzeti, részint a tudomány akkori köznyelvén irt könyveikkel ugyszólva elözönlötték az országot. Első volt Császmai Istvánnak, a ki fejérvári predikátor és a királyi nyomda igazgatója volt, Tordai András dévai papnak a Szentháromságról irt könyvére való „Felelete". Az ajánló-levél: „Az értelemnek és bölcseségnek lelkét kivánja az Atya Istentől Krisztus által minden hív kereszténynek." A könyv 4 ívet tesz, magyar nyelven van irva: megjelent Fejérvárt MDLXVIII. a vita után[2]). Második volt Dávid F-nek a Krisztus istenségét unitárius felfogás szerént magyarázó magyar nyelven irt műve[3]), ajánlva Pókai Jakabnak a király hopmesterének, sz. Mihály hava 7-dik napján, MDLXVIII-ban, aláirva, „Dávid Ferencz, a megfeszült Jézus Krisztusnak szolgája". Ebben 1.) megmutatja az iró: mi a Krisztus? 2.) beszél istenségéről, 3.) az ellenfélnek s különösen Károlyi Péternek ellenvetéseit czáfolja meg népszerü magyarsággal, világos előadással sat. A harmadik a Dávid Fer. hitvallását valló papság műve, latinul irva, áll három könyvből. Az 1.) szól a Krisztus országáról, 2.) az Antikrisztusról, 3.) a nagyok keresztségéről és körülmetélkedésről. A három együtt 24 ív, 3 levél, 4-drét, latinul van irva s ajánlva a fejdelemnek, aláirták: „Az Egy Atya Istenben egyetértő erdélyi papok és seniorok".[4]) „E könyv czélja egyfelől az — ugy mondanak — hogy hitfeleik között az egy Atya Istennek s az ő egyetlen egy szülött Fiának ismerete és tudománya terjedjen; másfelől az, hogy ha ellenfeleiket szóval megtériteni nem tudják, legalább jó cselekedeteikkel és kegyes elmélkedéssel az egyenesség útjára igyekeznek vinni; — azért irták e könyvet Krisztus országáról, melyben lakozik a hit, remény, szeretet és öröm. A kereszténységnek — mondják tovább — ellenségei nem ők, hanem a tudatlanság és vétek, a mi ellen mindenkinek harczolni s oda kell törekedni, hogy a tudatlanságot váltsa fel tudás, a boszszuságot győzze meg a béketürés, a kevélységnek álljon ellene a

[1]) Lampe, 220—223. ll. [2]) Kénosi T. J. Kivonatai gr. Kemény, Coll. Mscrpt. Hist. XXIV. k. 33—35. ll. [3]) Czime: „A szentirásnak fundamentumából vett magyarázat, a Jézus Krisztusról és az ő igaz Istenségéről." Nyomtattatott Gyula-Fejérvárott MDLXVIII. 4-dr. Ugyanott 55—57. ll. [4]) Czime: „De Regno Christi, Liber Primus. De Regno Antichristi. Liber Secundus. Accessit Tractatus de Poedobaptismo et Circumcisione, Albae Juliae, Anno Domini 1569". (U. az u. ott 59—66. ll.)

*

szerénység, a restséget üzze el a szorgalmatosság, a kegyetlenséget győzze le a szelidség, a tettetést az Istennek tetsző öszinte és tiszta szivből eredő vallásosság, mely örömét az egyedül való Istennek tetszésben találja. Ezek a keresztény vallás győzelmes fegyverei, nem az, hogy bakókra bizassék a tanitók szerepe s a pohárnak elébb külsője s csak azután mosódjék meg belsője." Ezután jő az előbeszéd, a miben a Krisztus országának a szentiráson alapuló kétféle értelmezése van adva; s igy térnek át a könyv valódi tárgyára, a mi I—XII fejezetből áll. 1.) Az Isten országa, a melyben élünk, 2.) Mózes és Krisztus országa közti különbség, 3.) Krisztus országának igazsága. 4.) A hit alapja. 5.) A megigazulás. 6.) A törvény és az evangéliom igazsága. 7.) A szeretet a hittel egybehasonlitva. 8.) A tettek jutalma. 9.) A szeretet felséges volta. 10.) Mi a hit, szeretet és jócselekedet? 11.) A jócselekedetek hathatóssága. 12.) Az evangéliom prédikálásának ereje. 13.) A Krisztus országa tagjainak valódi ismertető jegyei" sat.[1]) Negyedik könyv Major Györgynek a „Háromságról" irt művét czáfolja, irták Dávid F. és Blandrata [2]), ajánlván cancellár Csákinak". Nem kételkednek — ugy mondnak az elöszóban — hogy ő olvasta Major wittenbergai tanárnak könyvét, a melyben az ő nevöket pelengérre állitja, tanaiknak a conciliumok és zsinatok végzéseit s a szent atyák állitásait teszi ellenökbe, s őt és az egész Európát az ő megbüntetésökre, vérök kiontására hivja fel. Kérik, olvassa el az övéket is. Ők egyedül a szentirásra támaszkodnak, abból bizonyitják, a mit állitnak nem is csüggednek el, biznak Isten igaz tanácsában s Krisztus példáját követve eltürik Majornak az ő gyülöletessé tételökre czélzó tetteit s kérik az Istent, hogy azoknak, a kik őket káromolják, bűneit bocsássa meg s őket áldja meg". A munkáról azt irják: „hogy annál ez időben ridegebb és soványabb mű nem jelent meg; — Major az Isten igéjét egészen mellőzi s tételeit symbolumokkal támogatja." Ezután Luther üldöztetéseit emlitik fel, ajánló-levelét pontról pontra megczáfolják, igaztalan kárhoztatásait elutasitják, bizonyitatlan állitásaira azt jegyzik meg, „hogy ilyesmi a magdeburgi iskolás gyerme-

[1]) Ugyan az u. ott. [2]) Czime: „Refutatio Scripti Georgii Majoris, in quo Deum Trinum in Personis et Unum Essentia, Unicum deinde ejus Filium in Persona et Duplicem in Naturis ex lacunis Antichristi probare conatus est". Albae Juliae 1569. 8-dr. (Kénosi, 67—80 ll.) Megjegyzendő, hogy Major ezt a könyvét Csáki Mihálynak ajánlta, s őt Dávid F-nek és Blandratának mint eretnekeknek megöletésére nyilván felszólitotta. Ez oka, hogy Dávid és Blandrata is czáfoló iratukat neki ajánlták, hogy a kettőnek egybehasonlitásából az igazságot könnyebben kivehesse.

kek előtt megy, de az egyházban nincs helyén." Az eretnekek kerüléséről: kik azok, s hogy kell kikerülni — nevezetes észrevételeket adnak, a munka érdemére I—XV pontban felelnek, utóljára: „kijelentik az Isten, a szent angyalok és egyház előtt azt: hogy ők ez ügyben tesznek, irnak, tanitnak, korántsem kevélységből, nagyravágyásból, vagy hiu dicsőségvágyból teszik, de az Isten szent Fia a Jézus Krisztus és az egyház iránti szeretetből, jó és igaz lelkiismeretök szerént. . . . . Mert miután a kijelentés útján a vallás alapját beszennyező tévelygéseket ismertek meg, jó lelkiismerettel elhallgatniok nem lehetett. Az igazságnak eltakarása Isten és szerelmes Fia elleni gonosz cselekedet lett volna. Ha más tudós férfiak ellenük haragra gerjednek—ugy mondanak—hallgassák meg lelkiismeretöket, nézzék az Isten és Megváltó nevét és méltóságát s magok tekintetét, „mert eljött az idő, hogy Sionnal irgalmasság gyakoroltassék." Negyedik mü a Heltaié: „Hispániai Vadászság" kijött Kolozsv. 1569-n. Fennebb már volt némileg ismertetve, tartalma vegyes; elől szól az Isten és Krisztus természetéről, azután a maga hitvallását adja elé, ezután az Inquisitiot tárgyalja I—XIV részben, végre a reformátio nehány vértanuit sorolja elé I—X pont alatt; előszava végén igy emlékezik a királyról: „Atyámfiai keresztény magyarok! eszünkbe kellene vennünk az Istennek nagy irgalmasságát, hogy a mü felséges és kegyelmes fejedelmünket János királyt, az nagy János királynak fiát münekünk adta és mindeddig közöttünk megtartotta, és őtet mind az Ő, mind áldott szent Fiának igaz ismeretére hozta az ő szent igéje által; mindezekért felemelt szivvel és kézzel, reggel mint estve, térden állva hálákat kellene adnunk, s könyörögnünk, hogy a mü jámbor fejedelmünket mind testben s mind lélekben ezután is megtartsa, hogy árnyéka alatt Isten jóvoltából békén megmaradhassunk" [1]). Az ötödiket ismét Dávid F. adta ki, értem magyarul irt LX predikáczioját [2]), melyek közül XVI szól az Atyáról, XXXVI a Fiuról, VIII a Sz. Lélekről. Előszavában dicsőiti a királyt, „hogy ámbár a külfejdelmek ellenkezőre ösztönözték, birodalmában még is az Isten igéje szabadon hírdettetik ő fel-

---

[1]) Mint fennebb. [2]) Kénosi 131—166. ll. [3]) Czime: „Első része az szent Irasnac külön külön reszeyből vött Predicaciocnak az Atya Istenről, ennec kedig az ő Fiáról és az mi öröcségünenec peczetiről az Szent Lélekről. Írattattak David Ferencztől az megfeszült Jezus Christusnac szolgajatól. Fejervarat agustusnak 20. napján 1569. Esztendőben". A könyv végén: Albae Juliae. Anno servatoris 1569. ív alak, elől 6 levél, hátul 2 számozatlan, a könyv 193 levél, együtt 201. (Erd. Muz. Unitár. Coll.).

sége — ugymond — az igazságnak utába nem állott, a mi az Isten igéje iránti szeretetének műve; ő bizonyos abban, hogy a mint az Isten a királyt az egy igaz Isten és az ő Fia ismeretére vezette: ugy magasabb tökélyre is fogja emelni a maga dicsőségére. Tiltakozik az ellen, mintha ő a királyt külső okok, haszon vagy jutalom tekintetéből igyekezett volna rábirni, hogy ez vagy amaz vallást fogadja el. Az Isten vezérelte ő felségét oda, a hová ment, a kinek kezében vannak a királyok szivei." [1])

Heltainak és Dávid F-nek iménti szavai, hogy a király az Isten egységét tanitó vallást fogadta el — új előhaladási mozzanatot jelöl e hitvallás történetében. De valamiről meggyőződve lenni és nyilvánitni, különböző két dolog: első amaz s csak azután következik ez. E fejlődési fokozatot az európai köz és hazai külön reformátiónk egész folyama igy mutatja. János Zs-nál sem volt különben. Vallhatta ő lelkében kedvelt s népszerü papja vallását, de nyilvános kijelentésére az időt és viszonyokat meg kellett érlelnie. Másfelől ha bár voltak e vallás hiveinek eklézsiáik is, de a törvények óltalma csak később terjedt ki rájok. Még az 1569-n febr. 2-dikán Medgyesen hozott vallási törvényben sem látszik ilyesminek nyoma. „8.) A religio dolgából igy szóltunk, — mondják a R-ek, — hogy az minémü articulusok először Szebenben 1566-ik esztendőben sz. András napi gyülésben és annakutána tavalyi esztendőben Tordán a vizkeresztnapi gyülésben végeztettenek: ez országbeli három nemzettől és magyarországbeli uraink atyánkfiaitól: azok éppen minden cikkeliben helyen maradjanak, kiket könyörgünk felségednek, hogy kegyelmesen mindenekkel megtartasson" [2]). Ebben ki van ugyan fejezve a szabad vallásgyakorlat elve, de az egységet vallókra alkalmazás nélkül. Minderre új viták, új fejlemények látszottak szükségeseknek. Ezért lőn 1569-n oct. 10-ére Váradra közzsinat egybehiva. Az erdélyi papsághoz Dávid F., a magyarországihoz maga a fejdelem küldötte el az egybehivó-levelet és thesiseket Pekri Gábor váradi kapitány által, komolyan parancsolván nekik, hogy megjelenjenek. Az egybehivó-levélben a zsinattartás azzal van indokolva, „hogy a m.országi papság nemcsak Dávid F-et, de tudományát is folyvást becsmérli, a vele tartó papokat törvény ellenére kárhoztatja, állomásaikról elűzi s hitök megtagadására kényszeriti, hozzájok tanitás végett kiküldött papjaikat gyalázza s magán vitára hivja, a pré-

---

[1]) Kénosi T. J. idézett müve 81. l. [2]) Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. III. k. 276. l.

dikálástól elzárja s Dávid meggyőzettetéséről hamis híreket terjeszt, végre pedig, mivel sokan kivánták, hogy magyar nyelven tartassék nyilvános vitatkozás a hit czikkei felett, a szentirás világos szavaiból, hogy mindenki hallásból győződjék meg az igazságról" [1]). Az átalánosan szerkesztett thesisek szólottak 1.) az Atyáról, 2.) a Fiuról, 3.) a Szent Lélekről, melyekből I—IX részletes kérdés volt formulázva [2]). Melius és a m. országi papság előbb vonakodtak megjelenni s octob. 10-kén költ levelökben [3]) kérték a fejdelmet: „halaszsza el a gyülést, mig ők is egybehivják elvtársaikat; ők Dávid F. egybehivási jogát el nem ismerik; tüzzenek ki más időt és helyet, a feltételeket állitsák meg közösen" sat. A fejdelem nem egyezett belé az elhalasztásba...... A zsinat octob. 20-án egybegyült [4]). Az egységet vallók részéről közbenszólók voltak, egyháziak: Dávid F. Heltai G. kolozsvári predikátor, Kozárvári Pál, ugyanaz, Vásárhelyi Ambrus, Kraccer György, Basilius István, világiak: II János király, Békes Gáspár, Bocskai, Győrgy; a háromságot védők részéről közbenszólók: Melius Péter, Czeglédi Pál, váradi prédikátor, Radiczit Gáspár, gömöri plebánus, Turi Pál, bihari pap, Tordai Ádám, vásárhelyi iskolaigazgató, Károlyi Péter, váradi prédikátor, Hellopaeus Bálint, egri prédikátor. A gyülés vezetőjévé (moderator) Békes Gáspár lőn kinevezve, a ki a fejdelem nevében igy adta elé a vita tárgyát: „Ő felsége, a mi kegyelmes urunk titeket azért hivatott össze, hogy az Istennek igaz és tiszta igéjéből a mü üdvességünknek fundamentuma megbizonyittassék, hogy a híveknek az ő lelkiismerete megcsendesedjék. Ő felsége azt kivánja, hogy a disputálás Isten igéjének igaz magyarázatjából legyen, nem syllogismusok és captiok által; csendességgel és keresztényi szeretettel legyen, és hogy mind az ő felsége személyét, mind penig a magatokét is megbecsüljétek [5]). Akarom tehát, hogy a disputatio rend szerént legyen és értelemmel: Első nap láttassék meg: ki legyen az egy Isten? Másod nap: ki legyen az egyetlenegy Istennek egyetlenegy Fia? Harmad nap: a

[1]) Lampe, 224—225. ll. Az egybehívó-levél aláirása: „Dávid F. a megfeszitett Krisztus eklézsiájának szolgája az Erdélyben levő hű prédikátorokkal." [2]) U. az u. ott 226—230. ll. [3]) U. az u. ott 251—254. ll. [4]) Folyama le van irva ily czimü könyvben: „Az váradi disputationac avagy vetélkedésnek az egy Atya Istenről és annac Fiáról az Jezus Christusról és a Szent Lélekről igazán való előszámlálása, melly mindenic félnec akattyából kezdetett, Mind szent havánac 20. napján, 1569 esztendőben. Colosvárot. 1569." (A kolozsvári ev. reform. Coll. könyvtárában a gr. Bethlen Kata könyvei közt 53. ezen könyvtáréi közt az Y. théka 31. száma alatt.) [5]) U. ott, első napi vita.

Szent Lélekről. Negyed nap: a Krisztusnak istenségéről" [1]). Ezek után Melius és a vele tartó papság feltételeiket 7 pontban adták elő, melyek közül a 2.) volt, „hogy a szentirásból analogia és inductio útján okoskodhassanak, 5.) hogy Dávid F. a kérdésekre ne feleljen harmad-negyed magával, 6.) hogy két-két biró választódjék, 7.) hogy a vita folyama az akademiákra is kiküldessék, bezárták avval, hogy a fejdelem feltételeik elfogadásáról adjon pecsétes levelet" [2]). Az erdélyiek nevében Dávid Fer. felelt s kijelentette: „1.) hogy a szentirásból való következtetést nem engedik meg, 2) azt sem, hogy ő csak egyedül vitatkozzék, különben miért hivta volna össze társait? 3.) Külföldi akademiákra sem küldik el a vita folyamát, mert azok is nekik peres felek, hanem sz. Pál szavai szerént — ugy mondanak — hagyjuk az itéletet a hallgatókra és Istennek tűzére, mely megpróbálja az ezüstöt, az aranyat és polyvát;" „pecsétes levelet pedig — jegyezte meg Békes — ő felsége adni nem akar, mivel azt a disputatio rendi és igazsága nem mutatja, hanem mindenik felet az ő igazságában meg akarja oltalmazni; arra is szabadságot ad, hogy ha valamelyik rész a disputationak folyását valahová el akarja küldeni, azzal ő felsége semmit nem gondol, de itt azt akarja, hogy az merő szentirásból legyen" [3]). Ezután Melius arbiterek rendelését kérvén a királytól: „őt Dávidhoz, Josafáthoz, nagy Konstantinhoz hasonlitotta, hivatkozván arra, hogy az utólsó Ariust elnémitotta s az eretnekségnek véget vetett; ők — ugy mondanak — a fejdelemtől is ilyet várnak." „Arbiteradásra készek vagyunk — felelte a fejdelem — csak hogy ezzel a disputatio előmehessen." Békes megjegyzé, „hogy Fejérvárt is voltak, s még sem használt, mert az arbiterek magok közt sem fértek össze. Ez csak arra néz, hogy a disputatio elhaladjon, vagy hogy vallástok ne legyen nyilván az község előtt....." Elkezdődött tehát a vitatkozás s az első és másod napon csak a felek között folyt. Harmad nap a király is belevegyült. „Melius — mondatik e vita leirásában — kérte Dávid F-et, hogy a Jézus istenségét ne tagadja: lelki pásztor levén, meggondoljad, hogy számot kell adnod; ha eddig tudatlanságból mivelted, térj meg immár, ha vakmerőségből és tisztességkivánásból, az Ur Isten rontson és szégyenitsen meg." „Én is azon könyörgök az Ur Istennek — jegyzé meg a király — valaki érti az igazságot s külső haszonért és tisztességért eltitkolja, a hatalmas Ur Isten

[1]) U. ott, első napi vita. Láthtó Lámpenál is 251—254. ll [2]) Lampe, 252—256. ll. [3]) Váradi Disput. első napi vita.

rontsa és szégyenitse meg, s ne legyen kegyelmes neki." Vita közben a felek a kérdéstől eltérvén, a király közbe szólott. „Ezt kivánjuk tőletek — ugy mond — hogy Istennek nyilvánvaló igéjéből bizonyitsátok meg, hogy Krisztus az első világnak teremtője legyen, és nem következésekből." [1]). Negyed nap (octob. 23.) Dávid F. annak bebizonyitására kérvén fel Meliust, hogy Krisztus szinte ugy legyen ő magától való láthatatlan, halhatatlan Isten mint az Atya: Melius azt felelte, hogy ő arra kész, de most egyebekben van a disputatio rendi. „Nem szükség ebben halogatást tenni — jegyzé meg a király — bizonyitsd meg, hogy érthessük tudományodnak igaz voltát" [2]). Ötöd nap (octob. 24.) Melius P. azt kivánta, hogy közte és Dávid F. közt Isten, az ő szent gyülekezeti és az ő atyjafiai legyenek itélőbirák, mivelhogy látja, hogy az, az ő magyarázatát Krisztus ellen s Pál apostol ellen felforgatja és visszamagyarázza. „Azt kérdjük tőled Péter uram — jegyzi meg a király — hogy ha immár az itéletet te közötted és Ferencz predikátor között a te atyádfiaira hagyjuk, mivégre kivánod ezt és mi következik belőle?" „Két okból kivánom felséges uram — felelt Melius 1.) hogy Istennek tiszta igéjéből legyen a disputálás, 2.) hogy az Isten igéjéből legyen az itélet, mely nem mindenekre, hanem csak a tudósokra néz, főképpen pedig az én atyámfiaira, melyekkel egy vallásban vagyok." „Ő felsége megengedi — mondja a király meghagyásából Békes — hogy küldjétek el valahová akarjátok a disputatiot, Bezának, Simlerusnak vagy Majornak, de ezek azok itéletét meg nem engedhetik, mert tudják, hogy mind azok, mind tü, adversa pars vagytok." Erre a király is közbeszólott. „Mü tőlünk — ugy mond — tinektek semmi bántástok nem volt. Hogy pedig Meliusnak, a mi szónkat megmondottuk, hogy a mi birodalmunkban ne pápálkodjék, és a ministereket az igaz vallásért ne kergessse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittel az ő vallása mellé ne kötelezzen: ez az oka, mert a mi birodalmunkban, miképpen arról ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmi erőszakkal nem vitethetik. Ez okáért, ha e határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet" [3]). E napon kiméletlenkedvén a felek egymással, a király figyelmeztette, „hogy csendességgel disputáljanak, egymást

[1]) **Váradi Disputatio**, N. ív első lap. [2]) U. ott S. ív második oldal. [3]) U. ott T. ív 4. l. első oldal.

ne gyalázzák, személyét és jelenvoltát megbecsüljék." A Krisztus istenségéről folyván a vita, a király felszólitotta Meliust: „bizonyitsa meg, hogy a Krisztus a szentirásban láthatatlan és halhatatlan Istennek mondatik." Melius azt felelte, hogy mind Dávid, mind Basilius két Istent vallnak, mert elismerik, „hogy a Krisztus istensége az Atyától származik, miből a következik, hogy olyan istensége van, mint az Atyának, tehát halhatatlan és láthatatlan". „Mutasd meg Péter uram — közbeszólott a király — hogy Ferencz doctor két Istent vall, mert mi soha az ő szájából nem hallottuk, sőt inkább az egy Atya Istent magasztalja és megmutatja, miképpen mondassék a Krisztus Istennek" [1]). Hatod nap (octob. 25.) Hellopaeus Bálint kivánván felelni a Melius részén levők nevében: „a király kijelentette, hogy mivel M. kötötte magát feleletre, szükséges, hogy ő feleljen, hogy ha felelni nem tud, üljön le, és azután rendszerént mindenitek feleljen szinte annyit a mennyit kiván." Ezután Melius és Dávid közt rövid szóváltás következett, mindkettő formulázta az eddigi viták eredményét, mindkettő vádolta a másikot, hogy a dologra néző kérdéseire nem felelt, állitásait meg nem bizonyitotta. A király közbeszólott: „Ma reggel — ugy mond — Melius uramot behivattuk vala hozzánk és intők, hogy az Istennek igazsága mellé állana, és lelkiismerete ellen azt ne oppugnálná, mert lehetlen dolog volna, hogy ne értenéje. Minekünk ő azt mondá: Él az Isten, és ugy ne vigyen ki a felséged ajtaján, hogy ennekelőtte soha nem tudtam, mi legyen a Krisztusnak istensége, hanem az tegnapi napon az jámbor Ferencz uram veté az kérdést előmbe, ugy buvék az éjjel fejembe. És te felséged meghallja, mit felelek ma az Ferencz uram kérdésére az közönség előtt...... Csudálkozunk Turi Pálon — mond tovább a király — hogy a Josue helyett tegnap Jézust olvasott a zsidóknak irt levélből, mintha minekünk is nem volna bibliánk. Azok vakmerőségét is csudáljuk, a kik még ugyan ottan is azt merték mondani: k i n e k u r a p ö r ö s e, a n n a k I s t e n o r v o s a. Mü senki pörese nem vagyunk, hanem intettünk kegyesképpen, hogy az Istennek igazsága ellen ne tusakodjatok, hanem annak engedjetek. De a nagy kevélység és tisztességkivánás titeket arra nem ereszt" [2]). Ezután Melius formulázván vallását, midőn Dávid F. azt akarta tenni, Hellopaeus B. a disputatio folyamának elszakasztásával fenyegetődzött, mire D. F. kijelentette, „hogy ám

---

[1]) U. ott Z. 2 ív 2-dik oldal. [2]) 4. ív 2-dik lap és b. ív.

szaggassa el, ő egy helyett ezeret nyomtattat. Lám szinte ugy cselekesztek — jegyzi meg — mint a pápások a Luther irásival, holott ő magának nem árthattak, könyveit égették és szaggatták." A király igy rekesztette be a vitát: „Minekutána az Istennek kegyelmességéből e szegelet földnek választott fejdelme vagyunk, tisztünk szerént nemcsak a mi alattunkvalóknak testeknek óltalmazására akartunk gondot viselni, hanem lelkekre is, hogy az igazságban megépülhessenek és az Antikrisztus tudományától megszabadulhassanak. Másodszor, hogy a gonosz hirt-nevet, melyet mifelölünk idegen országokban hirdetnek, mintha török hitet vallanánk, eltöröljük. De látom, hogy az ellenkező fél csak tétováz, és az igazságnak kijelentésére nem igyekszik. Azt kivánjátok, hogy a mi prédikátorunk Dávid F. közhelyre menjen. A mü birodalmunkban szabadon valahol és valamikor akarjátok, disputálhattok. Mindenkoron mü a mü prédikátorunkat előállatjuk. Szabadon, minden baj nélkül eljöhettek, elég jövedelmetek vagyon, csak ne kiméljétek a költséget. Sőt azt kivánnók, hogy más országokból is főtudós emberek eljőnének, bátor ugyan Beza ő maga is vagy Simlerus, hogy az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoznék. De miért hogy látjuk, hogy csak elkerülitek az igazságot és a kérdésre nem akartok felelni directe, most a disputationak véget vetünk, mert egyéb országunk gondjai kényszeritnek, hogy Erdélybe bemenjünk" [1]). Evvel a zsinatnak vége lőn, folyamát a Dávid F. részén levők a már emlitett czim alatt kiadták, beigtatván végére hitvallásukat is Dávid F. megjegyzéseivel együtt. A könyv kinyomatását az előszóban avval indokolják: „hogy — ugymondanak — a disputatioról különböző itéletet tesznek az emberek, jelen voltak és távol levők — hadd lássák és itéljék meg ebből. Nem akarták az ellenfélnek gyalázatát, csak azt, hogy vallások megismertetnék, és hogy a szidalom, melylyel őket az ellenfél illeti, megmutattassék hamisnak lenni. Hogy czéljok elémehetne, azért lett a vetélkedés — mondják tovább — közönséges helyen és oly nyelven, melyet minden megérthetne. Hálát adnak Istennek, hogy a fejedelem szivét ugy viseli és igazgatja, hogy az Isten igéjének igazságát kedveli és a világnak szidalmát is kész elszenvedni, hogy az Isten Fiának igérete beteljesedjék ő rajta: Boldogok vagytok, mikor titeket átkoznak és midőn szidalmakkal illetnek én érettem" [2]). Melius és az

[1]) Lásd mindezt, u. ott, a végső öt lapon. [2]) U. ott, az előszóban.

őtet követő papság még a vita kezdete előtt formulázta Dávid F. és Bl. thesiseire érveit és ellenkező tételeit [1]), s a vitában csak azok értelmében vett részt, sőt octob. 10-n tartott külön gyülésökben I—VI pontból álló nyilatkozatukban [2]), melyet Meliussal 59 pap irt alá, nyilván és előre kijelentették, hogy mi az ő itéletök a kitűzött vita-kérdésekről; mellékelték hitvallásukat is [3]), a mi mutatja, hogy nekik nézeteiktől elállani nem volt szándékuk. Ez oldalról tehát a váradi vitának nem látszott sikere. Annál több volt a nép között. E zsinat következtében 1570-n Váradon 3000-en tértek át a Dávid F. vallására [4]). Az előadott tények világosan mutatják, hogy az unitárismus naponta több tért nyert: a király, az udvar, sőt az erdélyi részekben a magyar nép többsége határozottan felé hajlott s teljes diadala már már nem messze volt. Mind a mellett Melius és elvtársai, benn és külföldön igyekeztek megakadályozni. Wittenbergben tanuló 16 magyar ifju XVI pontból álló hitvallást irt egybe a helvéthitüek értelmében, s megtartására néváláirással és esküvel kötelezte magát, ki levén kötve, hogy a ki jövőben is azt alá nem irja, az ottani javalmakban ne részesülhessen [5]). Mondanom sem kell, hogy Servetus és Dávid a legkiméletlenebb modorban voltak itt is emlitve..... Továbbá Melius némely műveit nyomtatás végett Bezának kiküldvén, az 1570-n két levelet irt hozzá, az elsőt márt. 7-ről, melyben megdicséri, „hogy azoknak az elvetemedetteknek káromlásait megczáfolta, igéri, hogy később Athanasiusnak és Cyrillusnak háromságról irt jeles párbeszédeit megküldi számára, most küldi saját munkáját, melyből a fennforgó kérdésekre nézve némi felvilágositást találni fog“ sat., — a második mellett, melyet jun. 18-n irt, „küldi az elsőben megigért könyveket, hogy lássa Melius, hogy a miket ezek az átkozottak (perditi) most terjesztnek, régen mind el volt mondva és az eklézsiától ezerszer megczáfolva és kárhoztatva. Imádkoztunk érettetek Istenhez — irja tovább — hogy nevének ellenségeit verje szét s ama gonosz szellem tovább terjedését gátolja meg. Mindkettőben kéri, buzditja őt, hogy erős legyen, mert az Ur vele van“ [6]). Sőt Melius János Zs-ot is megkisérlette visszatartóztatni; neki ajánlta 1569-ben megjelent egyik könyvét [7]),

[1]) Lampe, 230—246 ll. [2]) „Sententia Catholica seu Consensus Ministror. in Hung. orthodoxam Sententiam profitentium ac defendentium contra Franc. Davidis, Georg. Blandr. et Unitarios Transylvanos“ sat. Lampe 246—249 ll. [3]) U. ott, 250—251 ll. [4]) Kénosi — Fosztó, Histor. Eccl. Unitar. I. k. 140. l. [5]) Lampe, 257—263 ll. [6]) U. az u. ott 268—269 ll. [7]) „Az igaz keresztény-ségnek rövid fundamentuma Nyomt. Debr. 1569. 4 dr.“ Ajánlva van János királynak — jegyzi meg Bod P. az kit alkalmas festékekkel lefest, miért tántorog vallásában. (Magyar Athenás sat. 173 l.)

valamint 1570-n aug. 10-ről hizelgő levelet irt hozzá, melyben egyebek közt igy nyilatkozik: „Erősen örvendettünk, hogy felséged minket az erdélyi zsinati vitákra 1566—68-n s utóljára Váradra is meghivatott s a mi gyüléseinket s értekezéseinket jelenlétével diszesitette, sőt e zsinatok megtartását jótéteményeivel és bőkezü adakozásával elémozditotta. Emlékezem — irja tovább — hogy midőn felséged a váradi zsinaton a mi sületlenségeinket (insulsitates) kegyelmesen végig hallgatta, azt jegyezte meg felséged: „nem azért kérdez engem, mintha a Bl. eretnekségére hajlana, hanem csak akarja az igazságot megismerni" sat. Ezután új zsinat tartására s az erdélyi papságnak is oda mehetése végett engedélyt kért, igérvén, hogy testi fegyvereket használni nem fognak. Az utóbbi zsinat hitvallását azért ajánlotta — ugymond — a királynak, hogy kegyelmesen olvassa meg, és Isten igéje szerént itéljen felőle. Végre megküldötte Genfben nyomatott három új művét, Beza észrevételeivel együtt" [1]). Az érintett zsinat meg is lőn tartva Csengeren és Miskolczon [2]), meg voltak hiva Dávid F. és társai is, de ők nem mentek el, hanem a velök közlött vita-kérdésekről könyvet irtak s azt oda elküldötték [3]). . . . . Mindenik fél megtette a magáét . . . Az egyszer kimondott egységi eszme megtestesülését megakadályozni lehetlen volt: rohanva emelkedett az legmagasbb emelkedési pontja felé. „Dávid F. — irja Haner, a ki késő korbeli iró ugyan, de adatai többnyire kutfői hitelességüek — Sommer János társával 1570-ben egész Kolozsvárt e tudomány pestises mérgével töltötte el. Ezért a többi szász városok birái, tanácsai és népe Kolozsvárt a hét szász városok és birák sorából kitörölték" [4]). Nagy Szabó F. pedig az egykoru Borsos Sebestyén után azt irja: „A király pedig reá vigyáza mind a Dávid F. újitotta, mind pedig a Calvin tudományára, mert mindenik fél a maga vallását a királynak igen commendálja vala. De végre a három tudós embernek u. m. Dávid F. Blandrata és

---

[1]) Lampe, 263—268 ll. E levélben emliti Melius, hogy M.országon Belényes, Békes, Laszkó, Tolna városokban is volt az unitáriusokkal vitájok s őket mindenütt legyőzték. [2]) Az itt megvitatott előterjesztések (Propositiones) czime: „Summa Confessionis verae de Deo et aliis articulis, ab haereticis et antichristis oppugnatis in Csenger et Miskolcz". Aláirás: „Petrus Melius de Horhi et Seniores ecclesiae" sat. Áll 10 pontból, 9 szól az Istenről, a 10-k a csecsemők meg nem kereszteléséről. (Kénosi T. J. id. műve 72 l.). [3]) Czime: „Responsio Pastorum ac Ministror. Ecclesiar. in Transylv. quae unum Deum Patrem Christi, et Jesum Christum Filium Dei crucifixum, unumque amborum Spiritum profitentur. Ad Melianas Propositiones Disputationi Csengerianae destinatas sat. Claudiopoli A. 1570." (Kénosi T. J. id. műve 169—171 ll.)
[4]) Haner, 286—287 ll.

Franken értelmén állapodék meg és azt fateálni kezdé, a többit pedig megvetni. És igy aztán asseclái kezdének lenni ennek az értelemnek is a királyra nézve.... A király mellé állának sokan a nagyságos urakban is u. m. a Kendiek és sokan többen is; azután a városok közül Kolosvár, Torda, Déés, és a Székelységen néhány darab földek a székely főemberekkel együtt arra az értelemre szakadának. A Hallerek elei is, ugy a szüle-apjok Haller Gábor és Eössi András [1]).

A csenger-miskolczi zsinat hatásának ellensúlyozására Dávid F. is zsinatot hivott egybe Vásárhelyre sept. 5-ére [2]), melyről egyéb adatot nem találtam.... Utólsó vallási törvény János Zs. alatt volt az 1571-n jan. 1-n Székely-Vásárhelyt hozott végzés. „Minthogy Krisztus urunk parancsolja, — igy szól az — hogy először az Istennek országát és annak igazságát keressük, az Isten igéjének hallása és prédikálása felől végeztetett: hogy az mint ennekelőtte is felséged országával elvégeztük, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, az Confessioért senki meg ne bántassék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminalis excessusban találtatik, azt a Superintendens megitélhesse, minden functiojától priválhassa, azután az országból kiüzettessék“ [3]). Forgács igy ir erről a gyülésről: „A király jan. 1-én Székely-Vásárhelyre ment országgyülésre, a hol . . . a vallásról sokat vitatkoztak; kivánta, hogy némelyek, kik az arianismus ellen gonoszul szólni mernek, megfenyitessenek, a miben való megegyezésöket a R-ek megtagadták. . . . . A templomban oly ostoba és borzasztó [4]) vitatkozások támadtak a szent háromságról, az unitáriusok levén az előadók, hogy a királyon és hozzá tartozókon kivül senki sem akarta csak hallani is, nehogy megfertőztesse őket. De ezek istentelen kicsapongásukban elmerülve még újongtak, a király erősen egyet értett velök s olykor maga hosszu beszédben erősitette meg, olykor Csáki Mihály által hagyatta helybe a gyülekezet helyett, az ellenkezők véleményét szidalmakkal illetvén“ [5]). Nagy Szabó F. pedig a helybeli és egykoru Borsos Sebestyén jegyzetei után, igy rajzolja e gyülés eredményeit: „E tájban — 1570—71 — itt Vásárhelyt is nagy hánykodásban voltak a religio válogatásában, mert

[1]) Gr. Mikó, Erd. Tört. Ad. I. k. 27 l. [2]) Kénosi id. müve 173 l. [3]) Urkundenb. 96 l. [4]) Forgács ismert pallérozatlan irásmódja. [5]) Forgács, 621—622 ll.

majd fele a városnak — ugyan a nagyja — az új haeresist, a Blandrataét[1]) bévette vala. ... Egyszóval, a szászokon kivül, mind az országban lakó magyarság ily veszélyben forgott akkor. Csik, Gyergyó és Udvarhely egy nehány falukkal össze, Marosszéken a havas alatt egy nehány falu, ... ugy Kolosmonostor is . . . . nem állottak el a régi avas pápistaság mellől, és a királynak is nem volt módja abban, hogy papjokat persequálja. . . . . Ugyan nem is cselekedte a király azt, hogyha a község meg akarta vallását tartani, onnat erővel kiüzte volna a papot. De mivel a király választá magának az ariana vagy photiniana vallást, majd mind az ország arra hajlik vala, juxta illud:

Mobile mutatur semper cum Principe vulgus,
Regis ad exemplum totus componitur orbis"[2]).

Ily hosszu és erős harczok után vivta ki az unitárismus azt a jogot s a törvény azon óitalmát, hogy többi társaival együtt szabadon, bizton létezhessék. Az 1566—68—69—71-ki, idézett törvényeknél fogva a római catholicus, az evangéliom szerént reformált ágostai és helvét hitvallások mellett, az Istent lényben és személyben egynek valló unitárius vallásnak mint országosnak, egyenjogunak és törvényesnek elismertetése és beczikkelyeztetése bevégzett ténynyé vált. E hitvallás követői magukat előbb, t. i. a többi eklézsiáktól elválásuk első stadiumában: „az igaz háromság (vera trinitas) vallóinak", majd az „egy Istenben, Krisztus Atyjában egyetértő eklézsiának," majd ismét felváltólag „erdélyi magyar, erdélyi egyetértő, erdélyi és lengyelországi (sarmatiai) egy értelemben levő eklézsiának", 1568-n innen „evangéliomi hitvallásu", „az egy Atya Istenben egyetértő erdélyi eklézsiának", végre 1569—71-n mind maguk, mind a helvéthitüek, Melius és a csengeri zsinat „unitáriusok"-nak nevezték. E hitvallásnak logikai fogalma, sark- és alapelve elvitázhatlanul az „egység". Hívei ez elv lobogója alatt kezdettek küzdeni a létezhetésért, e volt a legelső királyi rendelet és valamennyi viták főkérdése, ez alatt váltak el társaiktól, s vivták ki önállásukat, törvénybe és a történetekbe nevöket igy irták be — őket helyesen, igazán, törvényesen csak igy nevezhetni. A ki tudatlanok előtt némi értékkel biró saját tudatlanságában örömét találja, vagy

[1])Meg kell jegyeznem, hogy az ellenfél irói Bl-át külföldi származása s üldözött volta miatt teszik midenütt előtérbe, azon a tényekből kilátszó czélzattal, hogy a hatalmat és népet ellene ingereljék. Pedig kétségtelen, hogy az unitárius reformationak lelke nem ő, de Dávid F. és a király volt. [2]) Gr. Mikó, id. müve 28. l.

elfogult vakbuzgó, illetheti őket arianus, photinianus, servetícus, blandratista, antitrinitarius, zsidozó, socinianus s több ily kifejezésekkel; de ez csak olyan, mint a római catholicusra nézve a „bálványimádó“, „trinitarius“ és „pápista“, az ágostai hitvallásura a „német“, „lutheranus“, „chrypto-pápista“, a helvét-hitüre a „puritanus“ „hugonotta“ „anabaptista“, „calvinista“ s valamennyire nézve az „eretnek“ sat. gúnynév. Egyik hitvallás rendszerét sem alkotta sem a pápa, sem Luther és Cálvin, sem Dávid Ferencz és Socinus, hanem alkotta az illető hitfelekezetek egész társulatának buzgósága, közszelleme, átalános hit-élete, nem egyszerre, hanem lassanként, hosszu idők során, minden jobbak, hívebbek, belátóbbak közreműködésével, sok új eszme hozzájárulása, számos visszaélés megszüntetése, szóval; újabb meg újabb erkölcsi crystallisatiók utján, nem egyik vagy másik reformátornak fejéből, hanem a szentirásoknak mint közös kiindulási pontnak alapján. Mindenik hitvallás eszmének, nem személynek képviselője, önálló szerves egészet képez, történelmi fejlődésü alkotás. Azért, hogy egyik vagy másik eszme Ariusé vagy Cálviné volt, hogy egy vagy más hitágazati pont kifejlődésére ez vagy amaz különösen befolyt, annak nevét ruházni a vallásra és vallásközönségre, helytelen. A mint botorság lenne a nehézség törvényét Newton-törvénynek, vagy pedig a logikai cathegoriákat Kant-cathegoriának mondani: szintugy nevetséges a hitfelekezeteket is egyik másik tekintélyesb képviselőikről nevezni. Lassu fejleményü hitrendszerek képviselői azok, törvényes és történelmi multjok, alakjok van — a mindezeket ugyszólván pragmatikailag kifejező név jogosan illeti meg őket.

Czélba vette volt János Zs. az oláh nép vallási reformálását is, a minek — sikerülve — fontos következményei lettek volna. Káránsebes vidékének az evangéliomi vallásra átmenéséről fennebb már volt szó. Az 1566-ki szebeni országgyülés végzést hozott arról, „hogy az oláhok közül a bálványozás kitöröltessék és az Isten igéje hirdettessék; azoknak pedig, kik az igazságnak engedni nem akarnak, a király megparancsolta, hogy György püspökkel, superintendenssel a bibliából megvetekedjenek s az igazságnak értelmére térjenek; kik ha ugy is a megismert igazságnak helyet nem adnának, eltávoztassanak vagy oláh püspök, vagy papok vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak egy választott püspökhöz, György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak“ [1]). 1569-ben jul. 2-kán Tordán költ adomány-levelében

[1]) Gr. Mikó, Erd. Tört. Ad. II. k. 374 l.

pedig a király: „Vladika kalugernek — a ki az evangéliomi hitet elhagyván, önként kiment Erdélyből s vagyona a fiscusra szállott, lámkereki házát Thordassy Pálnak, az erdélyi oláh eklézsiák püspökének adományozta erkölcsei,- kegyessége- és az Isten igéjének az oláh nemzet között hirdetésében tanusitott lankadatlan munkásságáért" [1]). De mindezeknek csak muló eredményét ismeri a történelem.

János Zs. és a vele tartó nemzeti párt missiojának második ága is be lőn végezve; a reformátio az ő birodalmában tűz és vas nélkül, az ész fegyvereivel lőn kiviva, [2]) biztositva s a hitfelekezetek önállása s önkormányzata oly erős történelmi és törvényes alapra fektetve, hogy azon mint gránit talajon álló felséges szobor háromszáz év óta megbonthatlanul áll. A protestántismust M. országon biztositó 1606-ki bécsi, 1645-ki linczi béke-

---

[1]) Kolozs. Mon. Konv. Lev. 1569—70-ről való királyi könyv (Liber Regius) N. V. P. 91. [2]) Irja ugyan Szegedi, „Syn. Belae sat" IV. §. 20. 130. 131. ll. hogy János Zs. alatt Apor Mihály és neje Andrási Borbára Háromszéken pinczékben és vermekben elrejtve tarthattak csak cathol. istentiszteletet, továbbá gr. Lázár Miklós „A gr. Lázár-család" czimü művében 26. l. emliti Lázár Borbárát, Apor Andrásnét, a ki a „torjai templombeli oltárok kihányására küldött biztosokat a falu asszonyaival és leányaival verte vissza", valamint a „Gyulafejérvári Füzetek" II. kötetében is a 49—50. ll. Cserei Farkasnak az állitólagos esemény után 213 évvel irt müve nyomán az iratik, „hogy János Zs. a csiki népnek a római cathol. vallásból kitéritésére 1567-n fegyveres népet küldött s alfalusi megyés pap, Pap István a főrendekkel egyetértve visszavervén, a csikiakat régi hitökben megtartotta". A két első csak igen parányi árnyat vet Erdély nemesen vívott vallási forradalmára, az utólsó pedig, egykoru adatok részletesb bizonyitását igényli, annyival inkább, mivel fennebb már világosan emlitve volt a catholicus Nagy Szabó Fer. emlékiratában, hogy János Zs. a hitet a népre nem erőszakolta. Az 1557-ki jun. 5-ki országgyülés 21-ik p. alatti végzése is ellenkezőre mutat: „A vásárhelyi apáczákról ugy végeztünk, — mond az — hogy a mint az országnak törvénye van arról, hogy kiki vallja azt a hitet, a mely neki tetszik: ugy azon apáczák is nyughassanak békésen hajlékaikban." (Gr. Kemény, Cod. Art. D. Trans. I. k. 270. l.) „Midőn 1565-n Schwendi Lázár ellen — irja a kiséretében volt Gromo Endre — hadba akartak menni, Váradon a catholicusok panaszoltak a királynál, a ki felfegyverkezve már lován ült, „hogy a nagy székes-egyházból a hugonották — reformátusok — nehány szent képet és oltárt ki akarnak hányni, a nép egybegyülekezett, sőt a dolog ütlegekre is került: a király maga szélesztette el a féktelenkedő csoportot s a zárdabeli és világi papoknak békés megmaradást eszközölt." (Archiv sat. 1855. 9. l.) Ugyan e szemtanu irja, „hogy midőn ő 1565-ben a fejdelemnél Fejérvártt volt, a székes-egyház cathol. papok és kanonokok felügyelete alatt állott, a kik isteni-tiszteletet tartottak ott a fejdelem megegyezésével; ő felsége — ugymond — mikor már nyilván a miséket nem is hallgatta, olykor-olykor e városban mulatásakor nem engedte meg, hogy a cath. egyházi szolgák onnan eltávozzanak, vagy az isteni-tisztelet tartásában bármiképpen háborgattassanak, ámbár arra . . . ösztönöztetett." (U. ott 19—20. ll.) Végre az is tény, hogy a segesvári luther. papságnak 1563-ban dézmáját visszaadatni rendelte, a luth. Alesiusnak, a reform. Károlyi Péternek és az oláh püspöknek jószágot adományozott, titkos tanácsában a két Báthori, Forgács, Gyulaffi László és Harinnai Farkas catholicusok, Apafi, Bethlen reformátusok voltak, kanonok cancellára Csáki végig megtartotta catholicus papi öltönyét és rangját sat. Ily tények egy emelkedett lelkü s nemes kedélyü fejdelemtől származhatnak — türelmetlentől, vakbuzgótól, a hit dolgát erőszakolótól nem!

kötések vallási pontjai, valamint az 179$^{0}/_{1}$-ki 26-k t. czikk eredetét a János Zs. alatt az ő egész birodalmában tettleg gyakorlott vallásszabadság s a m.országi részeket is kötelezőleg hozott vallási törvények őskorára vihetni fel.

Szintily előszeretettel volt János Zs. a nemzet tanitási és nevelésügye, a tudomány és irodalom férfiai, valamint a művészek és szépművészetek iránt, mint a mik a reformátióval együtt a nemzet müveltségét mozditották elé s országának becsületet szereztek. A mint 1556-ban az országba anyjával beléptek, a novemberi kolozsvári orsz. gyülésen törvényt hoztak arról, „hogy a káptalanok és zárdák el levén törölve, a kolozsvárinak és vásárhelyinek helyére tudományos iskolák állitódjanak" [1]). 1557-ben a febr. 6-diki fejérvári országgyülésen pedig ily végzést hoztak: „8.) Átlátván az ország R-ei, hogy az ifjuság közt a helyes tanitás elmulasztása miatt a barbarság mind inkább terjed, a közhaszon és ország disze meggondolásától indítatva ő felségét kérik, hogy miután a káptalanbeliek és a szerzetes-rendek az országból el vannak távolitva, ő felsége bizonyos helyeket u. m. a zárdákat alakítassa át gymnasiumokká vagy iskolákká, a melyekben az ifjuság tudós és nyelvekben jártas férfiaktól minden tudomány-ágban alaposan tanítassék. Ő felsége meg is engedte, hogy a kolozsvári és vásárhelyi zárdák közűl egy-egy iskolává alakítassék" [2]). Ugyanabban az évben a jun. 1-i tordai országgyülésen a 9-dik pont alatt e végzés kibővitetvén, meg lőn határozva: „hogy ily nemzeti iskolát három helyt állitsanak, egyet Kolozsváron a Domokos-, mást Vásárhelyen a Ferencz-szerzetbeliek, 3-kat Váradon a Mindenszentek-zárdájából, egyuttal a kolozsvári iskola és ifjuság fentartására 100 ftot rendeltek, a vásárhelyinek pedig a székely dézmák egy részét" [3]). Időrendben első és egyik főiskola a kolozsvári volt, az Óvárban, a mai sz. Ferencz-szerzetbeliek zárdája, melynek egyebeken kivül bizonysága azon két márványkő-felirat, melyek közül egyik a piaczi templom régi czinterméneк déli kapuja felett, a másik a tanácsház falába volt berakva, s egyiken magyarul, a másikon latinul e szók voltak vésve: „A király ajándéka vagyok, az iskolabeli ijuságnak és a szegényeknek öröksége. A ki ezt vagy más vagyonomat más czélra forditja, töröltessék ki az élők könyvéből és az emberek emlékéből. 1557." [4]) János Zs. 1562-n sept. 5-kén költ

[1]) Cod. Art. D. Trans. I. k. 28. czikk. 247. l. [2]) U. ott 259. l. [3]) U. ott 266. l.
[4]) Kénosi-Fosztó, Histor. Eccl. Unitar. I. k. 348 l.

adomány-levelében ezen iskolának a kolozsvári egész dézma-negyedet adományozta dézmáló-házzal együtt (Quarta-ház, hidutzában)[1]; 1560-ban pedig Fejérváron állitotta fel a második, akkor európai hirü főiskolát, hol a felsőbb tudományokat egy igazgató és két más tanár tanitotta. Ennek igazgatására elébb Ramus Péter párisi akademiai tanárt hivta meg nagy fizetéssel [2]), de ez nem jövén el, helyette M. országról Gyulai Pál lőn behiva. [3]). Ez időtájt állitotta Enyeden is az iskolát, melynek egyik tanára Hunyadi Demeter 1568-n mint ilyen vett részt a fejérvári vallási vitában. Továbbá a „cathedraticum“ 1565-ben a kolozsvári jan. 22 ki országgyűlésen a tiszta evangéliomot hirdető külföldi és székelyföldi plebánusoknak el lőn engedve[4]), a székely-vásárhelyi iskolára nézve pedig ugyanazon országgyülésen végezték a R-ek azt, „hogy annak a harmadfél száz forint segitséget ő felsége a megholt kegyelmes királyné asszony levele tartása szerént ez esztendőben is megadatja, az jövendő esztendőben is megadatja Isten segitségével, mert kedvez ő felsége az tanulásnak és az tanuló személyeknek.“ Azt is végezték: „hogy a fejérvári schola megépitésére, jövedelemnek ahoz szakasztására s tudós embereknek tartására, a kik görögöt és deákot tanitsanak és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére öregbedjék, ő felsége az őkegyelmek országul való engedelmes kérésére és kivánságokra oly gondot akar viselni, ugy akarja megépiteni az fejérvári scholát, hogy országul ő felségével egyetemben kedveskedhessünk“ [5]). „Ez iskolát János Zs. a külföldi hasonló intézetek mintájára fejdelmi széke közelébe, a várral körülvétetni rendelt Szászsebesre, valódi Akademiának akarta épitetni — irja az egykoru Brutus — a hol Erdély ifjusága a legmagasb tudományi kiképzésben részesülhessen; mi végre Blandratát külföldre ki is küldötte volt“ [6]).

---

[1]) Mike S. gyüjt. Egyveleg, 10. köt. 584. l. [2]) Kénosi-Fosztó, sat. 348. l. Bod P. Magyar és Erdélyország eklézs. histor. IV. kötet XI. része kezdetén a gr. Mikó példánya szerént. [3]) Kénosi-Fosztó sat. I. k. 348 l. [4]) Cod. Art. D. Trans. I. k. 142. 143. ll. [5]) U. ott 143. 144. ll. [6]) Bethlen F. Tört. V. k. 287. l. Bizonyitja ezt a királynak 1567-ben jun. 2-kán Celius baseli tanárhoz Blandrata által küldött levele. „Minthogy Isten segitségével — igy szól abban a király — a tudományoknak erősb alapra állitása végett országunkban Akademiát akarunk állitni: kivántunk tanácsoddal élni sat.“ (Sárospataki Füzetek, 1861. 839. l.) Bizonyitja továbbá 1570-ben vizkereszt napján költ azon végrendelet-megerősitési oklevél, melyben fejdelmi tanácsos Gyulai Pál, fiának tanítatására a fejdelmet kérte fel. „Mihelyt a gyermek a 12 esztendőt elhaladta — ugy mond — hozassa el felséged a háztól, tanítassa a mig ideje leszen, a mint ő felsége kegyelmesen kijelentette vala azt Fejérváron, hogy ugy visel gondot az iskolákra, hogy nem kelletik gyermekeinket más országba tanuságért küldenünk“. Kol. mon. Konv. Levélt. kir. könyv, (Lib.Reg.) 1569—70-ről N. V. P. 176.

*

A vallási viták, melyeket János Zs. engedményezett s gyámolitott, egész kis irodalmat idéztek elé. Egy részök fennebb ismertetve volt. Dávid Ferencz és Melius Péter egyszerü, erőteljes nyelven irt műveit irodalmunk őskorának buvárai ma is gyönyörrel olvashatják: azokban lépten-nyomon egész csoport ősmagyar szót, eredeti szólásformát, meglepő sajátságokat, főként pedig az elsőnél rövid és figyelmet megragadó világos gondolatkifejezést fognak találni. S e könyvek nagyobb része a királynak volt ajánlva, kinyomtatása tőle elősegitve, némelyik jegyzetekkel kisérve. A tudósoknak és művészeknek áldozatra kész pártfogója volt. „Gálfi János, egykoru erdélyi iró, azt jegyezte fel róla — irja Bethlen — hogy ő a tetteikről hires férfiakat, kiket neki erényeikért ajánlottak, országába hivta, a bölcseségben kitünőket megbecsülte“ [1]), sőt ajándékokkal, kedvezményekkel, jószágokkal diszesitette fel. A fennebb idézetteken kivül Blandratának több falut, Forgácsnak titkos tanácsosságot s 1569-ben febr. 17-én Gyulafejérvártt költ adomány-levelében Kolozsmonostor mezővárost adta az ott levő zárdával és négy faluval [2]); Károlyi Péter váradi prédikátornak 1569-n jul. 13-kán Gy.-Fejérv. költ adomány-levelében példás élete és erényei, becsületessége s nem közönséges tudományossága tekintetéből nagy kiterjedésü szőlőt adományozott [3]); ugyanazon évben dec. 20-kán Fejérvártt lakó Schutz György festőnek amaz indokoknál fogva: „hogy a fejdelmeknek és országnagyoknak a mesterségekben és művészetekben kitünő embereket mások felett pártolni, segitni, szerencséjöket előmozditni kötelességök — a festészetben való kitünő jártasságáért, és azért, hogy inkább művészetének élhessen, elkezdett munkáit bevégezhesse, s az országnak hasznosabban szolgálhasson — kizáró jogot adott arra, hogy ha valaki kivülről oly rajzokat és képeket hozna be árulás végett, a melyeket ő szokott gondolni, metszeni, festeni, vagy ha bár idevaló is az ő képeinek hasonlatára másokat késziten és árulná, elvétessenek, és a ki árulja, megbüntettessék“ [4]); 1570-ben jul. utólsóján költ adomány-levelében pedig Bakfark Bálint hegedüsnek adta a Dióď várához tartozó Oláh-Gáldot. „E hegedüst — igy szól az adomány-levél — I János király hegedüre való kitünő tehetségeiért még mint gyermeket udvarába fogadta, hegedüre tanítatta, budai tudós hegedütanitójával sok éven át tökéletesittette, s anyjának Izabella királynénak is kedves hegedüse volt. Ezután Olasz-, Franczia-, Németor-

[1]) Bethlen, V. k. 287. l. [2]) Királyi k. N. V. P. 91. [3]) U. ott N. V. P. 104. [4]) U. ott N. V. P. 162.

szágot s szinte egész Európát bejárván és sok fejdelmek udvarában megfordulván, a hegedüművészek helybenhagyását és becsülését kiérdemelte és sok fejdelemtől jutalmat nyert, sőt a római császár őt udvarába hivta, de ő — irja a fejdelem — hozzánk tért vissza, hogy hűségét megmutassa, s országunkat, hazáját életéig szolgálja" [1]). Mikor részesült a magyar művészet és tudományosság a királyi pártfogás ily szerencséiben ?! Átalában János Zs. mindenben szivén viselte országa és népe érdekeit s tudósait künn és benn pártfogásban részeltette. De viszont e tudósok is tisztelettel voltak iránta. Fennebb voltak már példák idézve erre, most még Benessa Péter olasz tudósnak hozzá való viszonyát emlitem meg. „A mit felséged nekem azon magyarokra nézve parancsolt — irja 1570-ben március 1-n irt levelében — a kik Ragusában megfordulnak, hogy azokat a lehetőkben segitsem, a mint nekem az ilynemü kötelességek a legkedvesebbek: ugy kérem felségedet, bizzon meg azokkal minél többször. A mit felségedért teszek, bizonyára semmi sem fáradságos, de megtisztelő. Miért is azon leszek, hogy a magyarok iránt, a kiket eddigelő is kiválóan szerettem, kivált pedig a kik felséged köréből fordultak meg itt és a kikhez felségedért a szeretet legszorosb kötelezésével vagyok csatolva, tehetségem szerént mindég különös szolgálattal legyek s ez által felséged kegyelmét megérdemeljem [2]).

„A vásárhelyi gyülés után — irja Forgács — a fejdelem udvarnépével együtt több napi vadászatra közel levő váraiba rándult; első nap Vécsen rendezett nagy ebéd-vendégséget, de maga a hideg borzogatása miatt részt nem vett, vendégeinek azonban megizente, hogy vigan legyenek. Késő östig folyt az ebéd. Negyed nap mulva megerősödvén, Gőrgény várába ment át vadászni, s lovon egész nap az erdőkön barangolt, de vadra nem találván, rosz kedvben tért vissza Vécs várába, s rövid ideig fel és alá járkált. Ez éjen erős szélgőrcs nyavalya kezdette kinozni s 54 napig szenvedve feküdt miatta; ekkor valamivel jobban levén, ámbár egészen ki volt merülve, szekérbe ült s Gyulafejérvárra ment. Itt az első és második napon jobban látszott lenni, fennjárt s némi remény volt életéhez. Azonban betegségét veszélyesnek érezvén, végrendeletet irt: Miksa császárnak hagyta lovait s régi pénzgyüjteményének egy részét,

---

[1]) Királyi k. NV. P. 300. [2]) Katona, Hist. Crit. Reg. Hung. XXV. köt. 170—172. ll.

Zsigmond lengyel királynak, nagybátyjának phrygiai mívü sátrait és egyéb tábori szereit, e felett 40,000 font termés ezüstöt, három leányának egyéb kincseit, Szélim szultánnak aranyos és gyöngygyel himzett nyeregszerszámait, az országnak azon nagy aranykeresztet, melyet Szolimánnak Zimony alatt meglátogatásakor nyakán viselt, s mely rá atyjáról, arra Grittiről, erre pedig Corvin Jánosról maradt sat. Végrehajtókká nevezte: Csáki Mihályt, Békes Gáspárt és Hagymási Kristófot. Ezután harmad nappal felkelt, felöltözött, megmosakodott, szokott foglalatosságait elvégezte, ezután a kandalló előtt hosszason álldogált, majd asztalhoz ült, a kérelem-leveleket átolvasta, azokra válaszokat adott; miközben gőresös nyavalyája ismét elfogta s 14 napi kinos szenvedés után meghalt" [1]). A végrendelet végrehajtói és az ország R-ei judica vasárnapon Gyulafejérvártt tartott közgyülésökben az új fejdelem választást és a meghaltnak eltemetését május 17-kére határozták. De az május 24-én történt meg, fejdelemmé Báthori István lőn választva, a ki első kötelességének tartotta — ős szokás szerént — elődének eltemetését végrehajtani. A koporsó az új fejdelem és lengyel s török követek jelenlétében tartott teljes országgyülésben, a végrendelet felolvasása után királyi pompával, unitárius szertartás szerént a székesegyházba — fedelén több hadi jelképeket mutató — remek faragásu alabástrom koporsóba tétetett le a nagy oltárral szemben balra, királyi anyja koporsója mellé. A temetési diszmenetet Bethlen F. igy irja le: „Legelől mentek a főrendek gyászba öltözve, a koporsó után nagy pompával Báthori az új fejdelem, körülötte a fejdelmi palástot, pálczát, almát, aranysarkantyut egyenként vivő udvari emberek; ezután sisakos, pánczélos, aranyos vértezetü, hollószin bársonyba öltözött öreg vasas lovasok, valamennyien gyászban, lovaikat szintugy gyász takaró födte; ezek vitték a fejdelmi paizst és dárdát, melyen nagyszerü zászló lobogott, valamint a királynak arany foglalatu czimereit, jobb felől az apait, bal felől az anyait [2]). Beérkezvén a nagy székes-egyházba, a koporsó a kijelölt helyre letétetett [3]), felette Sommer János kolozsvári unitárius tanár tartott

[1]) Forgáss, 622—624 ll. Bethlen, 280 l. [2]) Apai czimere: hármas halom körül kiemelkedő farkas, mely tallérjain is látható, melynek egyik felére közepe táján a czimer van metszve diszités és jelkép nélkül; más része sima, puszta, a mivel országától való megfosztatását akarta kifejezni. Anyai: a majlandi Sforzia-herczegektől származó egybetekerődző kigyó, mely torkában lecsüngő kezü gyermeket elnyelési szándékkal tart. (Bethlen 287 l.) [3]) Bethlen, 286. l.

dicsbeszédet. A belső kisebb koporsóban melle táján aranyozott ezüst lemezre metszve im e halotti dicsőitő irat — elogium — lőn betéve: „Felséges fejdelem, második János Ur, néhai felséges Jánosnak, Magyarország, Dalmatia, Croatia sat. királyának, Izabellától, Zsigmond lengyel király és Bona királyné leányától született fia, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmatia, Croatia sat. választott királya, a kit Isten sok nyelveken beszélés ajándékával, tiszta élettel, lélekéberséggel, a hadakozásokban és hadviselés titkaiban szerencsével s minden hősi erényekkel megáldott, a ki a hazát és igaz kegyességet szerette, életének XXXI-dik évében, mártius XIV-kén hajnali három órakor, mindenkinek utána való mély fájdalmára, övéinek könyhullatása közt, hoszszas kinok és nyavalyák után meghalt. Benne a magyar nemzet királyi magva egészen megszakadt, fejünk koronája igazán leesett s a birodalom idegen nemzetségekre ment át, Krisztus születése MDLXXI. évében“ [1]).

Brutus Mihály egykoru és tekintélyes történetiró azt irja róla: „János Zs. egész életében többnyire gyengélkedő egészségü volt; mikor betegsége s gondjai engedték, nyájas élczelődésben s tréfában keresett üdülést; kegyelmessége bámulatos volt; ételben italban, beszédben takarékos, a zenében oly jártas, hogy a legkitünőbbekkel versenyzett“ [2]). Gromo Endre fennebb idézett müvében ily képét adja a fejdelemnek: „Termete közép magasságu, haja finom szőke, bőre gyönge fejér, feje közepes, homloka magas sima, nézése szives és jóakaratteljes, szeme kék, arcza hosszudad, orra finom szabásu, szája kicsiny, ajakai keskenyek, rajtok kevés világos szőke bajusz, ilyen pofaszakála is, állán nincs szakál, nyaka közönséges és inkább vékony, teste egyéb tagjaival arányos, melle domboru, karjai, ujjai hosszak s gyöngédek, keze ritka szép, inkább nőnek mint férfinak való, egész alakja sovány, de csinos és férfias. . . . Vérmérsékét a mi illeti, az inkább vidám mint komor, de a folytonos nyugtalanság nehéz kedélyüvé teszi; a tréfát és mulatságot szereti, s ámbár maga az italban mértékletes, abban kedve telik, ha valakit magas

---

[1]) E kőkoporsó maig az egykor gyula- ma károlyfejérvári székesegyházban van, a nagy kapun bemenve a bal mellékhajó fenekében Izabella koporsójával egyvégtében a fallal párhuzamosan téve. Mindkettőnek urnája üres. Az idők viszontagsága s a szenvedélyek szétszórták a csontokat és hamvat is. Nem csoda, hiszen azóta az egyház csak kirabolva háromszor volt. Hát egyébféle dulás mennyi érte?! János Zs. nagyobb koporsója belső oldalán kisded vörös márvány tábla van beillesztve, de rajta semmi irás. A munka művészi, itt-ott megcsonkult, de a nagyobb rész ép. Rajza Ipolyi Árnold szellemdús régiségbuvárunk számára közelebb készült el. A tudós világ majd látandja s itélhetni fog felőle. [2]) Bethlen, 287 l.

jó kedvében lát. Az édességet nem szereti, valamint az erős szagot sem, a milyen a bizám sat. A bort jégben meghütve issza, nagyon sebesen eszik, kedvencz ételeiből gyakran többet, mint a mennyit természete meg bir. Ezért s más maga megerőltetései miatt szélbajokban gyakran szenved"…. Szellemi oldalát igy rajzolja: „Természeténél fogva jóakaró, emelkedett szellemü, okos és mérsékelt, munkás, bátor, megjutalmazza a hű szolgálatokat, ugy, hogy ha mások vissza nem tartóztatnák, kevese maradna elajándékozatlanul. Kedélye vallásos, s erősen szereti az igazság megismerését. A halálos büntetésnek nem barátja, s nehezen határozza el magát ilyek aláirására. Az olasz nemzetet inkább szereti, mint bármely más fejdelem; minden tekintetben erényes, és a mit különösen meg kell jegyeznem, őt egész országa szeplőtlennek tartja" [1]). Borsos Sebestyén egykoru krónikairó igy jellemzi: „Ez istenfélő és tökéletes keresztény fejedelem vala, kinél drágalátosabb fejedelem nem vala, ki az Isten igéjének olyan tudakozója lett volna. Ez a tanitóknak nem hogy rontója lett volna, de inkább nagy óltalmára volt. Noha ő az egyedül való Atya Istenröl és annak Fiáról igaz vallásban vala, egyik fél tanitóit is nem háborgatja vala, a Krisztusnak tanitása szerént azoknak kigyomlálását az Isten igéjére hagyta vala, mely Isten igéje őket naponként irtogatja vala" [2]). Miles, egy századdal később élt krónikairó — ámbár forrása megnevezése nélkül — azt hagyta fenn róla: „János király tűköre volt minden erénynek; a természettől annyi ügyességet örökölt s lelkülete oly férfias sőt hősies volt, hogy ha gyönge testalkata s egéssége eleven lelkével egyezik s annak a kellő szolgálatot megteszi vala, egyike lett volna a korabeli legkitünőbb uralkodóknak. Hogy utoljára betegsége súlyosabbá lett, oka a sok gond és szünetlen való dolog. De semmi országos ügygyel oly kiváló előszeretettel nem foglalkozott, mint a vallás ügyével: az abbeli egyenetlenséget ohajtotta életében mindenképpen elintézve látni" [3]). Nevezetes adatot emlit erre nézve Dávid Fer. a fejd. halála után csak hamar megjelent egyik müve előszavában. [4]) „Gyakorta jut eszembe — irja ő — miképpen méltó is erről emlékeznem: Mikor a mü felséges boldog emlékezetü fejedelmünknek gyakorta való betegségében félelmünk volt, hogy azoknak vége a halál lenne, és ugy mint

[1]) Archiv sat. 35—36 ll. [2]) Gr. Mikó, Erd. Történelmi Ad. I. k. 34—35. ll. [3]) Miles, Würgengel sat. 117. 118. 136. ll. [4]) „Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról sat. vallástétel sat. Megjelent Kolozsvártt 1571. 4-dr. Ajánlva van Békesnek. Ebben azt irja Dávid, „hogy a király a „Váradi Disputatio" leirását főnépével egynehánynyal megolvasta és önnön kezével notálta és hozzá tett, a mi eszébe jutott." Cccij ív 2-ik oldal.

emberek szóltunk, hogy halála után bontakozása lenne az igaz tudománynak — miképpen ő felsége bölcsen és Isten szerént felelt: mivel ő nem volna Isten, sem pedig nem óltalmazhatná az Istennek igazságát, hanem az Istennek önnönmagának gondja volt eleitől fogva és leszen az ő igazságára, támaszt ő és ad patronust ha emberek által óltalmazni akarja: ha pedig nem, ő maga elég erős és hatalmas arra". Végre Sommer János diesbeszédében [1]) ezeket mondja felőle: „Derék férfiak voltak nevelői, folyvást jelesek társaságában élt; bölcsek voltak, a kiknek tanácsára hallgatott; a könyv olvasást szerette s életét azokból vett szabályok szerént rendezte, tudta, hogy ezekben sok van megirva, mit a királyoknak megmondani nem mertek; kegyelmessége ritka, irtózott a kegyetlenségtól s bűnöket megvallott bűnösöknek is visszaadta életét; az idegeneket akár számüzöttek, akár a tudomány valamely ágában kitűnők voltak, befogadta, nyájasan hallgatta ki, segitette; erkölcse feddhetlen, beszéde szerény, életében mértékletes, a vallás igazságainak megismerésében és védelmezésében találta boldogságát. Melyik fejdelem tett annyit — kérdi Sommer s kérdhetjük mi is — hogy a keresztény vallás evangéliomi egyszerüségére visszatérjen? Mennyi zsinatot, mily szabad vitatkozásokat tartott Erdélyben és magyarországi birtokaiban a végre, hogy az igazság az irásokból kiderüljen? Mily érdekkel vett részt azokban s nyomosan czáfolta meg némelyek állitásait?! Emlékezem -- ugy mond — s mig élek örökké fogok emlékezni rá: mily szabadon mondották ki előtte vallási meggyőződéseiket nem csak azok, a kik az Isten egysége tanát ez országban legelébb életök veszedelmével tanitni kezdették, hanem más kisebb tehetségüek is! E felett a kiket a tudomány terjesztésére M. országra maga kiküldött, vagy a kik tanulni Olasz- vagy Németországba mentek: mindnyájan részesűltek bőkezü ajándékiban. Ő volt a legelső király, kinek birodalmában annyi századok után az Isten egységét valló tudomány mind szabadon tanittatott, mind meglehetős előmenetelt tett!" Egyik panegyrista pedig igy kiált fel ihletettségében: „Hints violát e sirra utód s ül-

[1]) „Oratio Funebris. In mortem Illustrissimi et REGIIS VIRTUTIBUS ornatissimi, vera etiam pietate Excellentissimi Princ pis ac Domini D. JOHANNIS Secundi Electi Regis Hungariæ etc. Qui natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sancte obiit 1571. Martii 14. Scripta A Johanne Sommero Pirnense, Scholae Claudiopolitanae Lectore. CLAUDIOPOLI Impressa Anno D. 1571". Az én példányom mult századbeli kézirat, ilyen van Kolozsv. az ev. reform. Collegiumban is; nyomtatottat soha sem láttam s létét sem tudom.

tesd be virággal....... A sors elragadá II-dik Jánost....... ki lesz helyébe III-dik ?!“ [1])

Mennyiben állhatnak meg e, több egykoruak öszhangzó itélete s a tőlem törvények, diplomatikai adatok s eredeti források után constatirozott tények mellett Forgács állitásai, a kit Zrinyi Miklós (Pethő Gergely), Bethlen és Katona megrónak, Lubieniecius és Wallászky elitélnek, legújabban pedig irányában Szalay is óvatosságra int, s őt valamennyien az emberek és tények megitélésében könnyelmünek, némelyek álnoknak, az igazság s kivált a tőle különböző vallásuak szenvedélyes ellenének mondanak — megitélése legyen az olvasóra bizva..... Forgács azt irja, „hogy János Zs. tompa elméjü lett volna, őt nem okos emberek, rosszul, gyermekek és alacson sorsu lengyelek közt nevelték, állitja, hogy könyelmü, tudatlan, iszákos lett volna, hogy emlékező tehetsége rövid, itélete gyermekes, vezetői: Csáki, Békes és Blandrata hitvány, elvetemedett emberek voltak [2]); hogy az embereket gyülölte, megfélemlitéssel, kedvezéssel, hivatallal téritette a maga nézeteire, vadászaton kivül testének lelkének semmi foglalkozása nem volt“... Csodálatos! feljebb ő maga mondja hogy halála előtt tizennegyed nappal is szokott foglalatosságait elvégezte, a kérelmeket elolvasta s válaszozta. Azt is irja: „hogy Istenről és az isteni dolgokról betegsége alatt soha sem emlékezett“ — fenebb látók saját papjának ellenkező szavait — „s nem keresztényi szertartással

---

[1]) Az előbbi beszéd 6. 7. 10. 12. 14. 16 lapjain, az én példányom szerént. E beszéd után a következő sirversek vannak: 1.) EPITAΦIOΣ ΛΟΓΟΣ (εἰς) IΩANNHN τόν δεύτερον Ραιωναι Βασιλεα πανυστατον (19—20. ll.) 2.) „Epitaphium Johannis Secundi Regis Hungariae Ultimi.“ (20—21. ll.) 3.) Ugyanott egy másik ily czimmel: „Aliud.“ 4.) PIETAS EXULANS. Johanni Secundo Electo Regi Hungariae.“ (22—27. ll.) 5.) Pietas restituta, ad Tumulum Illustrissimi Principis Johannis Secundi Regis Hungarorum ultimi.“ (27—35. ll.) Az első görögül, a többi latinul van. A verseket berekeszti e Chronosticon:

Annus, dies et mensis mortis.
Vt bIs proDIerat septeno MartIUs orbe
fLeVIt egens regIs pannona terra bonI.
Annus mortis.
fregIt Ioanni LaChesIs bona fILa seCVnDI
pannonII CeCIDIt spesqVe benIgna soLI.
Annus aetatis et mortis.
VnI ConIVnCtVs VIta trICesIMVs annVs
fVnestVs hVIVs prInCIpIs neCe eXtItIt (35. l.)

[2]) Szalay élesen megrója Forgácsot Békesről való ítéleteért. „Őt — ugy mond, — Bécsben és Konstantinápolyban másnak ismerték, Gálfi ártatlannak vallotta, Gyulai Pál őszinte tisztelet érzelmével emlékezett rá s végre ő versenytársának — Báthorinak — szolgálatát ajánlotta s hűségében halt meg. Ily férfiról csak ugy hebehurgyán ne hozzon kárhoztató ítéletet a történetiró“. (Adalékok sat. 227. l.)

temették el" sat. [1]) Tehát Báthori és Erdélyország R-ei pogány szertartásu temetésen voltak jelen!... Én mindezekkel szemben pragmatikai adatokat állitottam — az itélet legyen azoké, kik az igazságot az emberi szenvedélyeknél feljebb becsülik.... Szint ilyenek, tehát ily hitelt érdemelnek Istvánffi állitásai is. Ő többnyire Forgács adatait mondja után s egygyel-kettővel csakugyan hibásan maga is megtoldja. Azt állitja, „hogy János Zs. halálos betegségét is ivásból kapta, hogy hivatalba más vallásut s általában semmi fejedelemhez illőt nem tett, temetése arianus szertartással történt, nem régi keresztény szokások szerént" sat. [2])... Utóljára arra nézve, hogy a 193 évvel későbben iró Timon szavainak mennyi értéke lehet, két tényt emlitek meg világositásul t. i. azt, hogy ő Forgács és Istvánffi állitásait ismétli a nélkül, hogy kritikailag csak egy tényt bizonyitna. 2.) Az ő Epitomáiban 1566-ról Miksa császárról ily megjegyzést találunk: „Midőn az ausztriai R-ek Bécsben december 1-én tartott gyülésökben az új vallás érdekében kérelemmel járultak a cs-hoz, azt felelte: a ki más hitformákat vall mint ő s azokat követni akarja, javait rögtön adja el s birodalmából távozzék....... Catholicus fejedelemhez igazán méltó felelet"! [3]) Ily elfogultsággal történetet irni lehet, de annak az olvasóra épitőleg hatni nem. Forrás idézés nélkül mese a történetirás.... E mérték alá esnek: Ilia, Daróczi, Palma, sat. kiknek a mint művök semmi kutfői tanulmányra nem mutat: ugy egyéneket s fontosb tényeket illetőleg hozott itéleteik is nyomatékkal nem birnak.... Vajha az ez oldalon levő irók a classicus tollu és müveltségü Katona szavait ismernék és követnék! „Senki nem tilthatja, hogy nekünk az ősi vallásban esett szakadás ne fájjon; de ez nem akadályoztat abban, hogy a miénktől különböző vallásuakot szeretettel ne öleljük; mert ha minden embert tartozunk szeretni: mennyivel inkább azokat, a kik a keresztségbe szintugy mint mi be vannak avatva" [4]).

Meg vagyok győződve, hogy a János Zs-ról legkivált Forgács után forgalomba jött igazságtalanságokat és balvéleményeket valamint a mellette szóló egykoru adatokat is a kritikai történetirás mértékére szabván: amazoknak értéke nagyon alá fog szállani, ezeké kellőleg mérséklődni, s igy a történelmi igazság e fejdelmünket illetőleg a maga egyenes közép útját megtalálandja.... Aztán lehetséges, hogy tán egy makacsabb jellemü fejdelem az ő helyében és ko-

[1]) Forgács, Commentar. 624—625. 627—628. 637. 662—664. ll. [2]) Istvánffi sat. XXXIV. k. 319. l. [3]) Timon, Epit. Chronol. 417. l. [4]) Katona, Hist. Critic. sat. XXIII. k. 866. l.

rában önállóvá tette, magasb pályára emelte volna a magyar nemzetet, de binyosan nagyobb s életkoczkáztatóbb válságoknak is tette volna ki. Ő és kora a magyar nemzetiségnek egy jobb jövőhez hidul szolgált, vallási tekintetben a reformátio nagyszerü erkölcsi forradalmának csendes és győztes lefolyását lehetségessé tette. Mikor ő anyjával 1556-n az országba bejött, a szászsebesi gyüléstől a secularisatiot kimondva, a multat szétrombolva, bevégzett tényeket, romokat találtak. Miért volt ez? Tán hogy a catholicismusra vissza menni lehetlen legyen! Nem volt más mit tenni, mint az elsőket tudásul venni, az utólsókból egy új ország és vallás épületét alkotni. Az ó vallásból tényleg kilépett volt az ország— haladnia kellett az eszményi legmagasb felé. A megállás lehetlen volt, ha maguk nem,az európai közmozgalom előfelé tolta. S ki igyekezett minderre buzgóbban, melyik fejdelem áldozott érette többet, mint János Zs.? Előtte senki sem volt oly türelmes, utána egy sem erélyesb terjesztője a világosságnak. Halála után egy lépést sem haladt elébb a lelkiismeret szabadsága honunkban. Nélküle Csehország lett volna M. ország s Honter és Melius Huss és Servetus sorsára jutottak volna, mint jutott később Dávid Ferencz. A pápai tekintély elleni küzdés, az urvacsorai tan és egy Isten eszméje ezereket vitt börtönbe, máglyára, vérpadra, máshol: János Zs. birodalmában, az ő uralkodása alatt, hitért és meggyőződésért kiontott vér nem áztatta a földet. A róm. kath. vallás alatta az idők és közszellem miatt hanyatlott alá. Fennebb láttuk, de Timon maga megvallja, hogy János Zs. kedvezéseiben e hitvallás is részesült[1]). Az ágostai vallás püspökségét és dézmajövedelmét, a helvét-hitüek püspökségöket és önállásukat, az unitáriusok lételöket s mindenöket neki köszönhetik. . . . A helvét-hitüek Németországban 1648-ban a westphaliai béke-okmányban nyertek vallásszabadságot, Németalföldön 1579-ben az utrechti unio által, Francziaországban 1598-ban a nantesi edictumnál fogva, de sok megszoritással, a melyeket a versaillesi edictum 1687-n némileg enyhitett, de végkép csak az 1789-ki nagy forradalom és az 1802-ki Napoleon-törvény szüntetett meg; Lengyelországból 1638 és 1717—24 körül az unitáriusokkal együtt a protestánsok is kitiltódtak; még Angliában a politikai szabadság e classicus honában is, 1661-ben a Corporation-Act szerént a városokban mindazon emberek ki voltak zárva hivatalokból, a kik állomásaiknak elfoglalása előtt egy évvel az angol egyház szer-

[1]) Timon, Epit. Chronol. 442—443. ll.

tartásai szerént urvacsorát nem vettek [1]); az 1672-ben hozott Act of Uniformity törvény 2000 non-conformista azaz oly papot zárt ki az angol egyházból, a kik a kiadott köz-imakönyvben foglalt tanokat s hitczikkeket el nem ismerték, az ezektől eltérő prédikálást s az angol egyház tanaitól eltávozást is megtiltván [2]); az 1665-ki oxfordi vagy ugynevezett öt mérföldi acta a fentebbi imakönyvet el nem fogadó papoknak azon városokhoz, melyek a parlamentbe polgárokat küldenek, öt mérföld közelségbe jöhetést 400 forint büntetés alatt tiltotta meg [3]); 1689-ben szelidülni kezd az angol törvényhozás is, a Toleration-Act a dissenterek istentisztelet-módját megengedte [4]), 1813-ban pedig a jun. 21-kén költ ugynevezett Smith-Wilmos-Acta, a reformátusokkal együtt az unitáriusokat is törvényes vallásnak ismerte el, az eretnekség és káromlás ellen Vilmos, Mária és Károly alatt hozott törvényeket, melyek az eretnekekre és sz. háromság tagadóira halált szabtak, visszahivta, érvényteleneknek, elévülteknek nyilvánitotta; e törvény — a derék Aspland Robert ur szerént — az unitáriusokat saját szülőföldükön, szabadokká tette [5]). Végre 1844-ben jul. 19-kén a dissentereket illetőleg hozott templom-törvény „(Dissenter-Chappel-Bill):" mind három királyságra nézve visszahivott minden oly törvényt, mely az eretnekek és háromság tagadói ellen léteztek, biztositotta a dissenterek különböző vallásfelekezeteitől épitett és a törvény hozásakor az ő kezeikben levő templomokat, egyházi javakat, temetőhelyeket, telkeket, adományokat, egyszóval, mindazokat a jókat, melyeket az adományozók a névszerént megnevezett vallások javára tettek" [6]). Magában Magyarországban az ágostai vallást a Szepességben csak a passaui és ágostai békénél fogva türte Ferdinánd, a Dél-Magyarországban levő reformált vidékek pedig a török türelmességnek köszönhetik szabadságukat, szóval: a reformátio pártfogóinak lakhelyei, jószágai, az első reformált eklézsiák, Erdőd, Csenger, Óvár, Debreczen s több zsinat-tartási helyek, Melius püspöki megyéje — minden azt mutatja, hogy a reformátio Magyárországon is csak a János Zs. birodalmában tudott biztosan terjeszkedni. . . . Valóban János Zs. uralkodása politikai-nemzeti szempontból is méltánylást érdemel; de van egy, a miben vele Európának egy fejdelme, or-

---

[1]) L. R. Wallace, Antitrinitarian Biography I. k. 147. l. [2]) U. ott. [3]) U. ott 156. l. [4]) U. ott 191. l. [5]) U. annak a könyvnek III. köt. Függelék XX. sz. 599. l. [6]) U. ott. Függelék: XXI. sz. 600. l.

szágával a föld egy országa sem versenyez, és ez a vallási és nevelési szabadságot valamint az egy Isten hivést tárgyazó alatta hozott szabadelvü törvények. A müvelt és szabad Albion 273 évvel később mondotta ki azokat az elveket, melyeket János Zs. az 1569-ki zsinaton és 1571-n a vásárhelyi országgyülésen. Azon szolgálatokat, melyeket ő tett a magyar reformátionak, csak azok tudják megmérni, a kik a hit és lelkiismeret szabadságának becsét ismerik. Ha kitünő erényeivel volt is gyöngeség párosulva, ha az alatta és általa elterjedt igazságok közé némi tévedés csuszott is: valóban nem volt joga Forgácsnak és a rokon elvüeknek azokat tulozva, rútitva s gunyolólag mutatni fel. A vallási gyülölséget háttérbe kell vala szoritni a politikai tekintetnek, a honfiui kötelességnek és igazságnak: meg kelle vala gondolni, hogy János Zsigmond nemzetünk utólsó királyi sarja s első nemzeti fejdelme volt, hogy a legnehezebb viszonyok közt uralkodott, s nem egy tette volt, mikre a nemzet maig büszkeséggel tekinthet.... De ők ennél is tovább mentek: gyülölségökben őt sárba rántották, a késő kort balul értesitették, s személyes boszujoknak az igazságot feláldozták. A navarrai királynénak puszta rokonszenvét méltánylólag emliti a történelem, Coligny és a condei herczeg, Egmont és orániai Vilmos magasztaló, János Frigyes és Móricz szász választó fejdelmek dicsőítés tárgyai.... A mi történelmünk még csak illő figyelemre sem méltatja azt a fejdelmet, a ki ha nem mindenben sikerrel is, de a haza két legszentebb érdekét haláláig hiven s magát feláldozva szolgálta! Valóban ez ifju fejdelem életsorsa tragicus: a nemzeti politika kivánta, hogy atyja életalkonyán nősüljön, s ő, e késő házasság kora gyümölcse már mint nehány napos gyermek árván maradt, egy felforgatott ország romjai közt, királyi anyja mint éves csecsemőnek a budai várpinczékben őrzé meg életét Roggendorf romboló ágyuitól, a török táborban élete felett a basák nyilvános tanácsot ültek, M. ország helyett Erdélyt kapta birtokul, oda is bajjal tudtak bejutni, egyik szolgájok ármánya miatt földönfutóvá lettek, Kassáról Bécsbe vitetését tanácsolták, s ők Lengyelországba, onnan Oppelnbe menekültek: idegen földön és népek között bújdostak, idegen nyelven kelle szólniok, idegen szokásokat elsajátitniok [1]), 1556 — ugymondva a tapsoló ország vállain jött visz-

[1]) Itt létök alatt készült azon kép, melyet az olvasó e könyv elején lát, melynek határozott nemes vonásai nemes szivet s gondolkodó lelket sejtetnek, anyjáéhoz sokban hasonlót, mely az ifju herczeget 14—15 éves korában mutatja;

sza, 1559-n Báthori Endre, őt anyjával együtt meg akarta étetni [1]), 1561-n Hyeronimus nevü olaszt, saját hegedü-tanitóját bérelték fel, a ki hegedüjébe rejtett lőszerrel akarta életét elveszteni [2]), 1562-n a székelyeket költötték fel ellene, 1565-n zimonyi utjában volt életveszélyben — folytonosan ármánytól körülvétetve nőni fel, két hatalmas császártól ugyszólván két tüz közé szoritva uralkodni, s mégis semmiben gyarlónak nem lenni, a nép, az idő, az erkölcsök közsülyedése közt megtántorodás nélkül fennállani s a korszellem rontó hatását egyedül meggátolni — kérdem, lehetséges volt-e? Ha igen, ám legyen felette igazságos itélet tartva! Ha ez lehetlen, ne törjünk pálczát felette. Kortársai egy veszélyes politika miatt, melynek ő utjában állott, élete ellen kilenczszer hánytak lest, de a Gondviselés megmentette; sok bal értesitést hagytak hátra felőle az utókornak csak azért, mert gyülölték vallásáért. . . . De háromszázados sír halottját e politika befolyásától emancipálni kell, s a szenvedélynek ideje az igazság előtt elnémulnia. Ne öljük meg mi tizedikszer azt, a ki nem erkölcsi halálra, de nemzeti hálára, vagy legalább is igazságos megitélésre érdemes.

Jakab Elek. [3])

öltözete harczias, melyet bújdosásában mint oppelni herczeg viselt. A kép eredetije az erdélyi Muzeum birtokában van a gr. Lázár Miklós gyüjteményében. Hitelességéhez kétség nem fér. A szerkesztőség azért látta szükségesnek ezt közölni, hogy későbbi fejedelmi kori képe amugy is imeretes. A kép körül e van irva: „JOANNES SIGISM. HONG. REGIS FILIUS. DUX OPOLIENSIS.“ Alól pedig bújdosásukra vonatkozó im e versszak:

„Ora Sigismundi haec qui conspicis Hungara Jani,
Cogeris Hungaricis illacrimare malis“.

[1]) Forgács, 281—282 ll. Hogy én Forgács adatait — a János Zs. jellemére vonakozókan kivül — használtam, oka az, mert azokat más egykorunak is ugy adják elé. Egyébiránt is ő a tények feljegyzésében szorgalmatos, eléggé részletes és hű: a mi az ő szemében szálka volt, az János Zs. királysága, vallása, és személyisége. [2]) U. ott 271. l. Gr. Kemény, Fundgruben I. k. Ostermayer krónikája 60. l.

[3]) E vállalat I. (1861. évi) kötetében a 157—185 lapokon megjelent „Szent-Ábrahámi Mihály“ feliratu dolgozatomban botrányos hibák csuszván be, kötelesnek érzem magam itt nyilván megjavitni. 1.) A 163. l. álló jegyzésben alólról a 17-ik sorban „Zwittinger“ a kéziratból ki volt törölve, s csak tévedésből maradt benn, szintén ez oka, hogy a 165. l. 1710-ben „II. Leopold“ van erd. nagy fejdelemnek irva „I. József“ helyett. A „Lombard“ praedicatum (lásd 164—165. ll.) történelmileg meg- vagy nem állhatása, ugy: „a Summa Universae Theologiae“ sat. (lásd a 169. l.) czimü theologiai kéziratnak az 1787-ik évi kinyomatásakor egy bizottság véleménye nyomán mennyiben történt módositása iránt illetékes helyről jött figyelmeztetés következtében újabb nyomozódásokat kezdettem, az eredményt egy más alkalommal leendő kiadáskor közzé fogván tenni. E jelesünk sirkövét (l. 183. l.) azóta a kegyeletes tanuló ifjuság megtalálta; tán az idő rombolása elleni biztositására valamit idehátrább teendünk.

Az angol unitáriusok londoni akademiájának rövid ismertetése.

Azt hiszem, alig van egyházunknak oly tagja, ki ha nem olvasott is, legalább ne hallott volna amaz, egyházi életünkre oly nagy befolyásu tényről, mely szerént angol hitfeleink 1859-ben londoni akademiájukon egy oly alapitványt tettek, melyen minden évben két erdélyi unitárius ifju 50—50 fnt sterlinggel (egy fnt sterl. 10 pft.) segittetvén, fele költséggel képezheti magát az annyira fontos és teljes bibliai készültséget igénylő papi hivatalra. Ez alapitványt angol atyánkfiai szivességéből először e sorok irója vala szerencsés élvezni, ki azt gondolja, hogy az angol unitáriusok londoni akademiájának ez igen rövid ismertetése némi érdekkel fog birni az ezen intézettel teljesen ismeretlenek előtt, és tájékozhatási tért nyit fel azon ifjak számára, kiket egyházközönségünk ez alapitványra Londonba felküld.

Mielőtt azonban egyenesen rátérnénk angol hitrokonink jelenlegi londoni akademiájának — melyet ezután „Manchester New College"-nak fogunk nevezni — ismertetésére, hogy a dolgot tisztábban megérthessük és az intézet szellemét könnyebben felfoghassuk, menyjünk kissé előbbre, s lássuk meg, mi volt az az ok, mely Angliában a dissenterek [1]) különböző hitfelekezeteit, s illetőleg az unitáriusokat arra vezette, hogy magoknak a nemzeti egyetemekkel szemben külön intézeteket alapitsanak; végre hogy milyen volt ez intézetekben a szellem és tanitási módszer.

Angliának valamint a vallás, ugy az átalános irodalom történetében egyik legnevezetesebb jellemvonása a dissenterek csaknem minden egyes felekezetével összekötött akademiai intézetekben áll, melyeket azok ama czélból alapitának, hogy egyházaikat tudományos és alkalmas papokkal lássák el, s az ifjaknak kellő

[1]) Dissentereknek nevezik Angliában mindazokat a különböző vallásfelekezeteket, melyek az uralkodó anglican vagy is episcopalis vallástól különváltak.

szabadelvü nevelést adjanak. A két régi egyetem, az oxfordi és cambridgei, a nevelés nemzeti székhelyeiül vala alapitva. És e két intézetnek, az alapitók kegyes czéljához hiven alapittatási czéljának meg is kell vala felelnie. De mivel ezek felügyelete kizárólag az uralkodó egyház papjai kezébe volt adva, kik e korlátlan felügyeleti hatalmuknál fogva azokban a nevelés és tanitás egész folyamát az uralkodó vallás szellemében és érdekében vezették: a dissentereket sem el nem ismerték, sem meg nem türték azok egyikében is. Előttök a helyett, hogy a tanulók kezébe a józan tudományosság fáklyáját adnák, melynek világánál az igazságot kiki a maga számára kutathassa a szabadvizsgálódás terén, az vala a főczél, hogy a tanulókat egy külön felekezet párthiveivé neveljék. Egy tanuló sem részesülhetett azokban a javalmakban, melyeket az elődök átalában a nemzet számára biztositának, a nélkül, hogy legalább külsőleg és ideiglenesen az uralkodó egyház rendszabályaihoz ne kelljen alkalmazkodnia; egyszóval, minden dissenternek, ki ez egyetemekbe lépett, tanulása végeztéig proselytává kelle válnia. Aláiratták az egyház tanczikkeit egyetembe lépéskor oly gyermekekkel, kiknek fogalma sem volt az azon czikkekben foglalt és vitatott pontok különbféleségeiről.

E hatalom türelmetlenekké tevé az uralkodó egyház papjait és egyetemek főnökeit a dissenterek irányában, és e türelmetlenség végtére odáig fejlődött, hogy a dissenterek minden igaz ok nélkül végkép kizárattak az oxfordi és cambridgei egyetemekből. A dissenterek ily igaztalanul megfosztva látván magokat a nemzeti egyetemektől, érezték, hogy a hiányt a mennyire lehet fedezni első feladatuk, mit oly szorongató körülmények közt, milyen ez időben a dissentereké vala, midőn annyira nyomatva valának, csak magánintézetek felállitása által vala lehetséges, — azért is, mert iskoláiknak nyilvános jellemet adni a törvény tiltá; következőleg a dissenterek már a „türelmi parancs" előtt, különösen pedig az „Act of Uniformity"[1]) hozása után több magánintézetet állitának fel. Nem azért ugyan, mintha e magánintézeteket pár-

[1]) Az „Act of Uniformity" (egyformasági acta) 1662-ben hozatott. Ez acta ráparancsolt minden papra, hogy azt vallja, a mit a köz-imakönyv elébe szab, és egynek sem engedte meg, hogy isteni-tiszteletet tartson, ki azt nem az uralkodó egyház szellemében és szertartásai szerént tette. Továbbá, sem az egyházi, sem a világi renden levőknek nem engedte meg, hogy az egyház tanaitól és szertartásaitól bármi kevéssé különbözzenek. Az eredmény az lett, hogy 2000 pap lépett ki az egyházból, kiknek legnagyobb része unitáriussá lett, egy kisebb része az orthodox dissenterek tanait fogadta el.

vonalba akarnák tenni, és versenyzőkül léptetni fel az oxfordi és cambridgei egyetemekkel, hanem csupán ideiglenes menedékhelyekül, abban a hitben, hogy eljőnek a napok, midőn a válaszfalak leomlanak, és a megszoritások ez egyetemekbe való belépésnél meg fognak semmisülni. Ez azonban mindeddig csak kegyes ohajtás maradott.

A forradalom után, midőn a dissenterek törvényesen elismertettek, e magánintézetek állandóbb intézetekké, akademiákká változtak. Ilyen volt a mult század második felében alapitott warringtoni akademia, jeles antitrinitarius oktatóival, mint Dr. Taylor, Aikin, Priestley, és Wakefield, mely mintegy átmenetet mutat a régi magánintézetből a jelen dissenter akademiába, hol nem csak egy tanitó volt mint amazokban, hanem a tudomány külön ágai már szakértő férfiakra bizattak. Ilyen volt az unitáriusok által 1786-ban alapitott manchesteri akademia is, mely alapját tevé a jelenlegi londoni „Manchester New College"nek.

Ha már jelen gondolkozásmódunkkal ama magánintézetek szervezetére visszapillantunk, látni fogjuk, hogy azokban a tanitási módszer korlátolt volt, midőn egy oktató volt a tudományok minden ágára, az intézetek nagyon kevés kötetből álló könyvtárral és éppen semmi physicai apparatussal nem birtak, melyek által legalább magán úton az észnek kellő müvelést lehetett volna adni. Ezek mindenesetre nagy hiányok voltak; azonban e visszapillantás alkalmával nem kell felednünk, hogy ez akademiák főkép papnöveldék voltak. A tanitvány egész figyelme arra a törekvésre vala irányozva, mely őt képesitendő vala szent hivatására. A tanitó készültségére és jellemére nézve mindig felekezete jelesbjei közül való volt, kinek terjedelmes összeköttetése volt a társadalom magosabb köreivel, s ki hosszas előkészületi tanulmányok által képesité magát e pályára. Saját felelősségére munkálván, és semmi egyetemi megszoritás által nem levén megkötve, szabadságában állott a kor újabb eszméit bevinni tanitásába, és azokat teljes szabadsággal megvizsgálni. E kis intézetekben az oktató nagy és egyenes befolyással birt. A hol ez alkalmas és népszerű volt, lelke az egész társaság mozgató rugójává lőn, és befolyása alatt az ifju lelkében mélyebb vallásos benyomás. s az igazság és szabadság iránt forróbb buzgalom ébredett, mint egy nagy egyetem fenyitéke alatt. A legnevezetesebb tárgyakban a tanitó tanitásait rövid fejezetekbe szedte, terjedelmes hivatkozásokkal jeles irók munkáira magánta-

nulás végett, ugy hogy a tanitó előadása vezérfonal volt a tanuló-nak tanulmányozásaiban. A czél az vala, hogy az ifjuban a vizsgálódó szellemet fölébreszsze, s eszét gondolkodáshoz szoktassa.

A tantárgyak ezekben az intézetekben logica, metaphysica, ethica, természettan, mathematica, classicus nyelvek és történelem voltak, melyek a tanulót a hittudomány magasabb ágaira előkészitették. Az ethica és theologia alapkérdéseit magokban foglaló vizsgálódó tudományokat elejene tették a történelmi és tisztán nyelvészetinek. A theologia tanitásánál a tanitok a tanitványoknak a legnagyobb vizsgálódási szabadságot engedték. Nem ragaszkodtak vakon egyik vagy másik felekezet nézeteihez, hanem felvették néha a Calvin, máskor a Remonstransok, máskor a Baxter, máskor meg a Socinus nézeteit, s azt fogadták el, a mely ezek összehasonlitása után előttök tisztábbnak és igazabbnak látszott. A tanitók főgondja vala kerülni minden dogmatismust, tanitványaikba egyetemes érzelmeket önteni, és óvni mindattól, mi a tudománynak ellenére van.

Egy intézet sincs ma Angliában, melyet minden tekintetben össze lehetne hasonlitani a régi dissenter akademiákkal. Azokban a belső fegyelem szorosságával és a tanórák rendes beosztásával össze vala kötve a házi élet kelleme és szentsége. A tanulók a tanitó családjával közel viszonyban állottak, ki az ifjak nyers természetét a világ férfia képességeivel mérséklé. Az ifjakat, kik magokat a papi pályára szánták, hivataluk fontosságának és méltóságának érzete hozta ez akademiákba, hol növelte azt a hely szokása és befolyása, mely egyszersmind mélyen behatott az ifjunak minden tanulása-, és vizsgálódásába. Az akademiák rendes fegyelmének nagy részét vallásos gyakorlatok képezték. A tanuló és tanitó nem állván oly messze egymástól, mint egy egyetem hallgatója és tanára, érezték, hogy naponta közelebb vonja őket egymáshoz az imának ama szent köteléke, mely egy keresztény család békéjét és egységét fentartja, és biztositja.

Helyén lesz ide igtatni a warringtoni akademia egyik jeles tanárának Dr. Taylor Jánosnak előadásai megnyitásakor tanitványaihoz intézett beszédéből egy nehány pontot, melyből tisztán át lehet látni, minő szellemben tanitották a dissenter akademiákban a theologiai tudományokat: „Komolyan kérem önöket az igazság Istenének, és a mi urunk Krisztus Jézusnak nevében, ki az út, az igazság, és az élet, s kinek itélőszéke előtt önöknek meg kell jelenniök. 1.) Hogy jelen vagy jövő minden vallásos tanulmányozá-

saikban és vizsgálódásaikban figyeljenek szakadatlanul, gondosan, részrehajlatlanul és lelkiismeretesen a szent iratokban, vagy a dolgok természetében levő evidentiákra és a józan ész sugallataira; óvatosan őrizkedvén a képzelődés rohamaitól és az alaptalan hozzávetés hamisságaitól 2.) Hogy semmi általam tanitott vagy előadott elvet vagy nézetet el ne fogadjanak, ha azt önök előtt a kijelentés és a dolgok evidentiája nem igazolja. 3.) Hogy ha valamely általam előadott, vagy önök által elfogadott elv vagy vélemény önöknek kétségesnek vagy hamisnak tetszik, — az ily elvet vagy véleményt vessék el egészen. 4.) Hogy önök lelköket tartsák nyitva az evídentiák előtt, hogy vetközzenek le minden előitéletet és felekezetiességet, hogy igyekezzenek békében élni minden keresztény atyjokfiával, és hogy állhatatosan tartsák meg magoknak is, szabadon engedjék meg másoknak is az itélet és lelkiismeret elidegenithetetlen jogait." [1]).

A tudomány és kegyesség emez elvonult székhelyein képződött a regi dissenter pap jelleme. Itt sajátitá el az értelmi szabadság és szellemi komolyság amaz egységét, a mérséklet amaz egyetemességét, a vallásos igazság és polgári szabadság ügye iránti ama buzgalmat, és amaz erős törekvést az ismeret és nevelés előmozditására, mely befolyásánál fogva annyira hatott a mult században a közép osztályra, s oly erős lökést adott a polgáriasodásnak a vidéki élet felsőbb köreiben.

És már ennyi előzmény után térjünk rá a „Manchester New College"-ra.

1786-ban febr. 22-kén Manchesterben és környékén egy nehány tekintélyes és befolyásos unitárius ember szövetkezett abból a czélból, hogy egy intézetet alapitson, mely teljes és rendszeres akademiai nevelést adjon a papi hivatalra készülőknek, s előkészületi oktatást más tudományos, polgári és kereskedelmi pályára szándékozóknak; és a mely nyitva legyen különbség nélkül minden vallásfelekezetű ifju előtt. E terv végrehajtására akademiai épületet épitettek, és folyt a tanitás 1803-ig, — ekkor a theologiai osztálylyal összekötött körülmények az intézetnek Yorkba áttételét tevék szükségessé.

---

[1]) Lásd The Lives of Eminent Unitarians, by W. Turner, London ed. 1840. 337 lapját.

Harminczhét év mulva, t. i. 1840-ben Manchester New College visszavitetett alapittatási helyére, oly szervezeti módositásokkal, melyeket a tapasztalat, a tudomány akkori állása és új nevelési intézetek emelkedése megkivánt. Leglényegesebb változást az a körülmény idézett elő, mely szerint az akademia kapcsolatba hozatott a londoni egyetemmel, melynek a czélja, a mint a királyi Charta mondja, az, hogy „rendes és szabad nevelést adjon ő felsége a királyné minden osztályu és felekezetü alattvalóinak különbség nélkül.“ [1]) Ugyan is a Yorkban tanitott tanfolyam a nevelésügyi ministerium előtt teljesen kielégitőnek látszott arra nézve, hogy a londoni egyetemmel kapcsolatba tétessék; és egy 1840 febr. 28-ról kelt királyi charta által az akademia egyenlő lábra állittatott a londoni egyetemhez tartozó többi collegiumokkal, mint a londoni King's College, University College, Owen's College, Manchester, Presbyterian College, Carmarthen stb. E kapcsolat következtében a tanszerkezeten kellő változtatások történtek. Némely tantárgyakat, mint a történelem, és classikai nyelvek, melyeket eddig egy tanár tanitott, egymástól elválasztottak, és külön szakértő férfiakra biztak, hogy a nevelés a tudomány minden ágában kiegészitve legyen.

E szervezet szerint folyt a tanitás 1853-ig. Ekkor hitfeleink jelesebbjei átlátván, mekkora előnyt nyujthat az egyetemi tanulóknak a fővárosi helyzet, az akademiának Londonba áttételét sürgették. Ez már nem vala kis feladat; mert az akademiának Manchesterbőli másodszori elmozditása elébe a manchesteriek nehéz akadályokat görditettek, — melyeket azonban londoni hitfeleink ernyedetlen munkásságának sikerült elmozditani, és az akademia october 14-én 1853-ban áttétetett Londonba, az egyetem egyik collegiumának, az „University College London“-nek tőszomszédságában levő épületbe, az ugynevezett „University Hall“-ba.

A „Dissenter's Chapel Bill“ királyi megerősitést nyert 1844-ben Julius 19-én. Ugyan e hó 20-kán a vallás-szabadság ez elismerésének emlékeül több tekintélyes unitárius ember alapitotta a „Hall“-t, abból a czélból, hogy az ifjak szállást és oktatást kapjanak itt a theologiában és moral-philosophiában, melyeket a londoni egyetemen nem tanitottak. Az épület „Gordon square“-ben van, éppen az „University College London“ mellett. Itt két szoba,

---

[1]) Lásd Unitarian Almanac for 1861. 71. lap.

egy háló és egy dolgozó szoba van minden tanuló számára, melyeknek díja minden butor nélkül egy iskolai évre különböző, a szerint, a mint a szoba első, második vagy harmadik emeleti, udvarra vagy utczára nyiló, 100 frttól fel 500 forintig. A tanulóknak van egy főnöke a Hallban — jelenleg E. S. Beesley ur — ki egyszersmind tanár is az egyetemen. A Hall egy szakácsot tart, ki a tanulók reggelijéről, és ebédjéről gondoskodik, melynek ára hetenkint 7½ forinttól 12½ forintra rug; természetesen a határoz, hogy ki milyen ebédet eszik. A vacsorát, vagy is angolosan teát, minden tanuló maga szokta elkésziteni saját szobájában. Reggelenként a benlakók imára gyülnek össze a közteremben, — és este 11 órakor minden tanuló köteles benn lenni az intézetben, kivéve ha már előre engedélyt eszközölt további künmaradhatásra. A benlakást az intézetben erdélyi ifjainknak csupán abból az okból nem ajánlom, hogy erdélyi ifjaink nem csak a studiumok hallgathatása tekintetéből mennek Angliába, hanem azért is, hogy az angol nyelvet a lehető legjobban megtanulják. Azért erdélyi ifjainknak legczélszerübb családos háznál lakni; mert ha akarnak, ha nem, itt kénytelenek angolúl tanulni, mivel a családdal naponta többször érintkezésbe jőnek; mig a Hallban lakva, csak a rendes tanórákon hallják az angol nyelvet.

Ez intézetbe tették át a „Manchester New College"-ot könyvtárával együtt, mely czélból a Hall tulajdonosai átengedtek az akademia számára két hallgató nagy termet, hol a tanárok felolvasásaikat tarthassák. Ezek egyikében van elhelyezve a könyvtár is, melynek őre az egyik tanár, könytárnoka pedig az idősb tanulók egyike.

Tán különösnek is fog tetszeni, hogy angol hitrokonink londoni akademiája csak két hallgató teremmel bir; azonban tudnunk kell azt, hogy az akademiának Londonba áttétele után a theologiai osztály egészen külön választatott a többi osztályoktól. Itt csak a theologiai és philosophiai osztály maradott; a többi tudományok hallgatására a tanulók az akademiával szomszédos épületbe, a „University College London"-ba járnak. Továbbá azt is tudnunk kell, hogy az akademiának két hall-terme és három tanára levén, a theologiai cursus három osztályának theologiai, tisztán philosophiai és nyelvészeti, és az alsóbb három osztálynak philosophiai órái ugy vannak beosztva, hogy egyik tanár órája a másikéval össze nem ütközik.

A tanárok jelenleg az akademiában ezek:

Art. L. Bacc. Tayler János Jakab, Biblia-magyarázat, egyháztörténet, keresztény-igazságok és evidentiák tanára és igazgató. Martineau Jakab, intellectualis-, moralis-, és vallás-philosophia tanára. Mag. Art. L. Martineau Russel, a héber-nyelv és irodalom tanára. (Mindhárom a régi hugonották ivadéka).

A végett, hogy á mennyire lehet, a tanulók jellemét és kiképeztetését biztositsák, akademiai szabályul fel van állitva az: „hogy minden tanuló, ki az akademiába be akar lépni, köteles a szomszéd helységekben levő három protestáns dissenter paptól ajánló levelet és bizonyitványt szerezni annak bebizonyitására, hogy ő az akademiába lépéskor 16 éves, hogy vizsgálat után ugy találtatott, miszerént erkölcsi jelleme és természeti adományi olyanok, melyek képessé teszik őt theologussá lehetésre, és hogy e pályát ő választotta önkénytesen"[1]). Erdélyi ifjainkra nézve teljesen kielégitő az E. főtanácstól, vagy az E. K. tanácstól kapott ajánló levél.

Az akademiai év kezdődik october 15-én, és tart junius végeig.

Az egész akademiai cursus hat év: három alsóbb osztályu és három theologiai. A három alsóbb osztálybeli tanulók a logikán, ethicán és héber nyelven kivül a többi tantárgyakat az „University College London"ban hallgatják.

Minthogy minket erdélyiekül a theologiai tanfolyam érdekel legközelebbről, hagyjuk a három alsóbb osztályt, és lássuk mit tanitanak a theologusoknak.

A tantárgyak az első évben ezek:

a. Keresztény igazságok és evidentiák.

b. Egyháztörténet. (A három első század a Contstantin haláláig).

c. Ó testamentum-magyarázat. Héber történet és régiség; a LXX. versioból a történeti könyvek olvasása.

d. Új testamentum. Bevezetés a criticismusba és magyarázatba. A három első evangelium specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok az ékesszólásban-, ima és beszéd készitésében.

f. Intellectualis philosophia.

g. Görög olvasás, a görög bölcsészek, moralisták és theologusok müveiből.

---

[1]) Lásd Unitarian Almanac for 1861. 74. lap.

h. Latin olvasás, hasonlólag

i. Héber az ó testamentum történelmi könyveiből.

A második évben ezek:

a. Keresztény igazságok és evidentiák.

b. Egyháztörténet (Constantintól N. Károlyig).

c. Ó testamentum. „A törvény". A LXX (a Pentateuchus). A héber canon és a LXX versio története.

d. Új testamentum. A levelek és az Apost. Csel. specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok, mint elébb.

f. Moral-philosophia.

g. Görög, mint elébb.

h. Latin, mint elébb.

i. Héber. A próféták könyvei.

A harmadik évben ezek:

a. Paptan.

b. Egyháztörténet, (N. Károlytól VII. Gergelyig).

c. Ó testamentum. „A próféták". A messiási helyek kritikai tanulmányozása. LXX (a próféták iratai).

d. Új testamentum. János evangeliuma, levelei, és a Jelenések könyve specialis bevezetéssel.

e. Heti gyakorlatok, mint elébb.

f. Vallás-philosophia.

g. A keresztény vallás-tudomány története.

h. Görög és latin, mint elébb.

i. Héber. A Hagiographa, Syr és Chaldaei nyelvvel együtt. Ezek mellett minden héten egy vallásos istenitisztelet tartatik az akademiában, hol egy, vagy két tanuló is próbabeszédet mond, és a hol minden tanuló köteles jelen lenni.

A tantárgyak egy részéből hetenként két óra van mindenik osztálynak, más részéből pedig csak egy. Évenként kétszer közvizsgálat tartatik az akademiában, melynek eredményét az akademia comitee-ja egy „report"-ban közzé szokta tenni.

A papi hivatalra készülő tanulók száma az 186$^{1}/_{2}$-ik akademiai évben volt 20. Ezeken kivül vannak olyanok is, kik világi pályára szándékoznak ugyan lépni, de azért a hittudományt is hallgatják.

Már most, miután ennyiben ismerjük a Manchester New College-ot, hogy a térrel is egy kissé gazdálkodjam, nem marad egyéb

hátra, mint hogy egy nehány szót szóljak a tanitás szelleméről is. A mint fennebb is emlitém, az volt az intézet alapitóinak czélja ez akademia alapitásánál, hogy a tanulóktól semmi vallásforma ne kivántassék, és ez nem csak betüszerint, de szellemileg is megtartatott. Az intézetnek semmi dogmatikai szinezete sincs. A tanitási modor sokban hasonlit a régi dissenter akademiákéhoz. A tanár előadja a különböző vallásfelekezetek nézeteit, ezekhez hozzá teszi az övét, s azután a tanulókra bizza, hogy fontolják meg, és mindenki azt fogadja el, a melyik józanokosságával leginkább megegyezik. Kiki saját maga alkotja e nézetekből a maga vallását. A nevelés, mig egyfelől teljes és tudományos, másfelől az értelmi tehetségek gondos fegyelmezésére van basirozva, és oda irányozva, hogy tudományos, és a vallásos igazság ügye iránt lelkesült apostolokat képezzen az egyházaknak. Angliának többi theologiai intézeteiben a tanuló meg van kötve dogmatikai formulákkal, melyek azt mondják neki: eddig menj, s tovább ne. — Manchester New College egyedül áll abban a szabad és tudományos szellemben, melyben a keresztény vallás igazságait vizsgálja, azt tartván szem előtt, hogy a vallás elveinek a szabad vizsgálódás terén való alapos tanulmányozása és ismerete a legjobb biztositék a papi kötelességek teljesitésére.

Simén Domokos.

Szabadirányu mozgalmak az egyház terén.

A politikai eszmék és socialis érdekek korunkban annyira elfoglalni látszanak minden osztályokat, hogy sokan talán csodálkozni fognak, ha valaki még egyébről, s éppen vallási mozgalmakról is beszélhet. Sőt hallhatunk nem ritkán oly nézetet is nyilvánulni, hogy a mult századokkal a vallási eszme-forrongások is elenyésztek; az emberiség fejlődésében egy éretlen időszak szülöttjei voltak azok, inkább az érzés s szenvedélyek felbuzogása, mint felvilágosult értelem s higgadt elme munkássága. A tizenkilenczedik századhoz — mondják — méltatlan lenne vallási dolgokkal komolyan bajlodni. . . . . . E nézetben van valami igaz, ha a vallás lényegét egészen dogmaticus vagy formalis szempontból tekintjük; de nincsen akkor, ha a vallás igaz lényegének azt ismerjük el, a mi az valósággal, a miben t. i. szellemi nemesebb életünk táplálékot talál. Nem, a vallási eszméket nem száműzhetjük az eszmék világából. Ősrégiek azok, mint az ember a földön, és lelki s erkölcsi életünkben oly mélyen gyökereznek, hogy az utólsó vallási eszme csak az utólsó emberrel szállhat sirba. Hány embernek jut eszébe naponta az éltető lég hasznos volta, mig csekély értékü dolgok becsét érdekkel számitgatjuk? Ily éltető elem lelkünkre nézve a vallás; létezését apróságos törekvéseink közt gyakran észre sem veszszük, midőn a hit és remény biztatásában, midőn olykor megfejthetlen áhitozásokban körülleng s ölében tart. Miként az illat a virágnak, ugy a vallásos érzés s eszmék is a léleknek természetes áradozásai. És ha bizonyos az, hogy a vallásos elemeknek az emberiség lelkében örök oltár van emelve, melyen füstölögni azok soha meg nem szünnek: ki merné állítani, hogy azok az elemek természetes kifejlődésöket s állandó alakulásukat tartalomban és formában bevégezték; hogy a forrongás megszünt, mert a tökély elkövetkezett? Avagy ki szabhat határt az örök változás s tökélyre törekvés nagyszerü processusának, mely örök törvényként uralkodik nem csak a természetben, hanem az esz-

mék világában is, habár a rövid belátás előtt a fejlődés csendes folyama olykor megállapodásnak vagy éppen bevégzettségnek tetszik?

Vessünk egy futó pillantást Europa s Amerika miveltebb népeinek szellemi mozzanataira: kisérjük figyelemmel vallási s tudományos irodalmukat: s eléggé meggyőződhetünk, hogy a tizenkilenczedik század nagyszerü eszmeforrongásaiban a vallási eszmék sem maradtak háttérben felejtve; sőt osztani fogjuk talán mindnyájan a tudós angol doctor, Beard itéletét, a ki e századot a vallásra nézve forradalminak mondja. „Krisztus urunk napjaitól fogva maig — irja Beard — kivéve talán a reformatio korát, soha sem volt egy időszak sem oly nagy jelentőségü a vallás történelmében mint ez. Nem csupán azért, mert a régi, megmohosult hittanformák korhadásnak indultak; nem csupán azért, mert a vallásos eszmék új lendülete hatotta át a mivelt Europát egyik végétől a másikig; nem csupán azért, mert a világi tudományok mezején a jobb elmék mindenfelé eltávoznak inkább vagy kevésbé ama felekezetek hitformáitól, rokonszenvétől és czéljaitól, melyek a reformatio korában mintegy erőszakosan szilárdulának meg; nem csupán azért, mert irodalmunk legépebb s legéletrevalóbb jelenségei szakitottak örökre a megkövesült orthodoxiával, sőt annak szelidebb nemével is: hanem, mert új, magasabb elvek jutottak elismerésre, új erők vannak hathatós müködésben, melyek a régi hitrendszerek fennállását lehetlenné teszik; s minden mivelt lelkü embert — némelyeket talán öntudatjokon kivül — újabb s nemesebb felfogására vezérelnek az isteni s emberi mélyebb viszonyoknak“[1]). —

Ne várjon azonban a tisztelt olvasó e szerény czikktől részletes, s annyival kevésbé kimeritő szemlét századunk vallási fejlődéséről. Czélunk sokkal kevesebb ennél. Inkább csak az utóbbi pár év alatt történt némely egyes mozzanatokat kivánunk itt közölni a szabadirányu vallásfejlődés teréről, melyek különösen az unitárius kereszténységet érdeklik közvetlen vagy távolabbról, — közölni azok számára, kik távolabb esnek mint mi, e pár szűk forrástól is, melyekből mi merithetünk.

A n g l i á b a n. Az angol unitárius egyház kebelében a közelebbi pár év alatt nagyszerü változások nem történtek; annyi gyarapodást s szellemi előhaladást mindazáltal látunk, mely gazdag benső életről teszen tanuságot. De hogy ezt méltán itélhessük meg: fu-

[1]) The Progress of Religious Thought — Ed. by J. Beard, London, 1861.

tólag bár, vissza kell pillantanunk az angol unitár. egyház fejlődésére s jelen állapotjára. E vallásközönség multja szakadatlan küzdelem a legnagyobb akadályokkal, s folytonos diadal e hosszu küzdelemben. Ezelőtt egy századdal még alig találunk angol földön nehány unitárius egyházközséget, alig nehány hajlékot az Egy Isten dicsőségének szentelve ; mert kormány, törvény, uralkodó egyház, százados szokások s előitéletek még csirában igyekeztek elfojtani minden mozzanatot, a mely a Szentháromság tétele ellen nyilatkozott. E keresztényellenes türelmetlenségnek sötét nyomai maradtak a történelem lapjain. De a legmagasztosabb eszme, mit ember gondolhat, az Egy igaz Isten eszméje nem enyészett el a máglya s börtönök áldozataival. A mult század végén száznál már több u. egyházközséget találunk; s ha bár azt a törvényt, mely az unitárius tanok vallóira terhes büntetéseket szabott, az angol parliament csak 1813-ban törölte el: ma már 300 virágzó ekklézsiát számlál ez egyház kebelében, s hiveinek száma 200 ezernél több az angol nép értelmesebb osztályából. Minden ekklézsiával köz- vagy vasárnapi iskola, és kisebb nagyobb könyvtár van kapcsolatban. Szélesebb körü egyletek az angol unitáriusok közt Londonban 5, vidéken 36 áll fen az 1861-diki u. Almanach szerint, melyek missionariusok, szegény ekklézsiák, iskolák segélyezésére, könyvterjesztés, papnövelés s egyéb humánus czélok eszközlésére önkénytesen alakultak. Van két papnövelő-intézetök, egyik Londonban (bővebb ismertetését l. fennebb), a másik Manchesterben; ez utóbbi csak öt év óta létez. Emlitsük még meg, hogy szellemi müködésök közlönyeiül gazdag egyházi s bölcsészeti irodalmuk mellett egy terjedelmes hétilap (az Inquirer) s 8 más időszaki folyóirat jelenik meg köztök: s már ennyi is, ugy hiszszük, egy század alatt külsőleg oly eredmény, mely jelentékeny erkölcsi s szellemi erőről teszen tanuságot; s az egyház, melyet ily benső élet elevenit, ha annyi terhes küzdelmek közt csak szilárdult s gyarapodott, most, midőn szabad téren folytatja müködését, midőn még százados ellenei előtt is általános tiszteletet vivott ki, teljes reménynyel igérhet szebb jövőt s fontos eredményeket magának a keresztény világban.

Meg kell emlitenünk még egy körülményt; azt t. i. hogy Angliában minden u. ekklézsia, egylet, intézet egészen függetlenül áll, magában birja a legfőbb hatóságig minden szerveit. E függetlenségi elv, melyet angol hitrokonink nem csak külső egyházi

szervezetökben, hanem a hit s meggyőződés dolgában sem hajlandók semmi áron feláldozni, emeli kétségen kivül a legkisebb testületnek is önállósági érzetét, növeli életrevalóságát, fejti munkássági erejét. De ha igaz ez, ha igaz, hogy ily vezérelv mellett, egyfelől, szellemileg s anyagilag erőteljes részek állhatnak elő, melyek kis körben képesek önmagukban a legvirágzóbb s termékenyebb fejlődésre: tagadhatlan másfelől, hogy az egyes részeknek szélesebb körben öszhangzatos egészszé fűződése, s igy egy magasabb czélra vezérlő erkölcsi testületté alakulása annál nehezebb. Érezték ezt az angol unitáriusok régóta; érezték egy szélesebb körü, mintegy központi egyesület alapitásának szükségességét, mely, mint ilyen, az egyes egyházközségek, egyes társulatok s testületek függetlenségének fentartartásával, azokat egymással szorosabban összefüzze, s a különféle részletes irányba működő tényezők közt öszhangzatosságot hozzon létre, mely a testvéries szeretet alapján kölcsönös hatás s gyámolitás által lehetőleg az összes unitárius ker. egyházat szilárdabb egységes testté alakitsa. Ily meggyőződés teremté még 1825-ben a „Brit és külföldi unitárius egyesület“-et (Britisch and Foreign Unitarian Association). Ez egylet tehát az angol u. egyház főorganumául, mintegy központjául tekintendő, melylyel mindazáltal az egyes részek csak önkénytes szövetségi viszonyban állanak, csak a benső meggyőződésből folyó elvi közösség, s ezen elvi közösség üdvös érdekében való összetartás szükségességének érzetétől fűzve szorosan egymáshoz. És van-e ennél szilárdabb kötelék? Nem erősebb-e az ily erkölcsi kapocs minden külső alaki összekötésnél, ott, hol élő hit s keresztény atyafiságos szeretet az elevenitő lélek? Tűzzünk ki egy zászlót oly ügyért, melylyel ezerek lelkének óhajtása van összeforrva, s a rokonlelkek önként fognak sietni, egyesülni annak lobogója alatt; mig az előttünk közönyös ügyért emelt zászló alatt kényszer is csak gépiesen tarthat össze, miként egy élőhalott testet. A Brit és külföldi u. egyesület már alakulása által kitűzte a zászlót e jelszavakkal: „Testvéries szövetkezés“ nagy mesterünk tanitása értelmében: „A legfőbb parancsolat ez: halljad Izrael, a mi Urunk Istenünk egy Úr; szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből“, és „szeressed felebarátodat mint tenmagadat“. — Ily módon az angol u. egyházban, keresztény pátriárchális viszonyainak fentartása mellett, ki lőn jelölve a fennebbi egylet által a központ, mely alakulása óta, czél-

jának megfelelőleg, évről évre mind hatásosabban folytatja keresztény munkálkodását.

Lássuk már ez egyház legközelebbi gyarapodását. A nevezett központi egylet 1861-diki kinyomott jelentése szerint abban az évben különböző vidékeken alakult 6 egyházközség; épült 5 új egyház, újra épült 8; az iskolák száma szaporodott 9-el, öt új iskolaházzal. Missio számára az irt évben 14,300 ftot áldoztak. Ingyen kiosztandó népszerü egyházi nyomtatványokra (tract) csak a nevezett egylet 500 ftot költött; 100 ft. értékü könyv küldemény ezen feljül ugyancsak onnan kolozsvári főiskolánk könyvtárába is jött. Továbbá, Liverpoolban alakult egy tekintélyes missio-egylet. Megindult egy második hétilap négy veterán pap szerkesztése mellett, az „Unitarian Herald". A bibliának új javitott olcsó kiadását eszközölték. — Mindez azonban nem minden, a mi egy év alatt történt; mert a vidéki egyletek részletes müködéséről szinte semmit sem tudunk. — Az irt központi egylet tavaji értesitvényét nem láttuk, s ezért 1862-ről csak azt emlithetjük meg, a mit az „Inquirer" hetilap egyszer-másszor közölt, s figyelmünket nem kerülte el. Ebben olvassuk, hogy mind a papnöveldékben, mind a vidéki iskolákban jóval több volt a tanulók száma tavaj, mint az előbbi években bár mikor, a mit ha részint a tanitóerő szaporodásának tulajdonitunk, másfelől az u. iskolák iránti közrokonszenv emelkedésének kell tekintenünk. S átalában elmondhatjuk minden dicsekedési szándék nélkül, hogy mint nálunk, ugy Angliában sem áll a tanulók száma egy egyház hívei számával is oly kedvező arányban, mint az unitáriusoknál. — A Brit és külf. u. egyesület utóbbi közgyüléséről az Inq. megint ugy értesit, hogy „ez egyesület kedvezőbb helyzetben soha sem volt, szebb reményekkel soha se nézhetett a jövőbe, mint most — —". Az 1662-ben az Uniformity Act erőszakolása által az „Angol-egyházból" 2000 lelkész kizáratásának két századdos emlékünnepét a mult nyáron Angliában minden dissenterek megülték, ezek közt az unitáriusok is. Az utóbbiak az által, hogy a főbb helyeken alkalmi beszédeket tartottak, melyek az unitarismus történelmére, a lelkiismeret szabadságáért kiállott küzdelmeire sok világot vetnek; továbbá (idei jan. 24-ki Inq. szerint) újabban 25 ezer ftot adakoztak, mely összeget azon 80 ezer fthoz csatoltak, melyet az utóbbi 5 év alatt elaggott papok s azok özvegyei s árvái segélyezésére alapitottak. A manchesteri unitáriusok ezen feljül külön egy nagyszerü épület felállitását

tervezik, mely iskolai szobákon, tanitói lakosztályokon kivül egy diszes köztermet foglaljon magában. — Tudjuk, hogy Anglia némely megyéiben, mivel a szokott mennyiségü gyapott az é. amerikai háboru óta kimaradt, a gyáros nép nagy inségre jutott; csak adakozás enyhitheté a nyomort, — s ime, ez emberbaráti munkában is a legbuzgóbbak között találjuk az unitáriusokat: J. Martineau a vasárnapi istenitisztelet alkalmát felhasználja, egyik londoni kápolnában alkalmi beszédet tart, s hivei 2500 ftot hagynak a ládákban az inségre jutottak számára. A szép példa buzgó követésre talált mindenfelé, s nehány száz család lön kisegitve legalább egyideig a nyomorból. — Folyvást küzdve a lelkiismeret szabadságáért, s gyakorolva a valóban ker. jócselekedeteket, méltán mondhatják angol hitrokonink: „ez hát a mi kötelességünk, hogy az egyetemes igaz katholikus keresztyénység terjesztésén fáradozzunk, megtevén mindent, a mi tőlünk kitelik, hogy egy oly egyházat épitsünk fel, mely legyen széles mint a föld határai, gazdag változatosságban mint a természet, jóltevő mint a világosság, és szabad mint Isten lelke, melyben legyen helye nagynak és kicsinynek, mely ne legyen ellenséges semmi igazság iránt, s törekedjék megszabaditani s megáldani mindeneket — —". (Inq. idei jan 7-iki vezércz.).

Ily programmal szemben minő nyilatkozatokat hallunk magából az uralkodó angol egyházból? Goldwin Smith, az oxfordi egyetemen történelem tanára (a „Daily News" 1861 nov. egyik számában) a többek közt ezt mondja: „Az áltekintély nyomása, mely a régi dogmaticus intézvényekben uralkodik, a vallást észszerütlen sajnálatos állapotban tartotta; — — a tudomány emancipálódván hasonló áltekintély alól, roppant előhaladást tett, s az emberi életre nagy befolyást vivott ki; s igy a vallás az ő erőtelenségiben az erőteljes, szabadon fejlődő tudománynyal — fájdalom — ellentétbe jött." — A jeles tanár aztán ostromolja az elévült hitformákat, consistoriális articulusokat, s követeli, hogy a vallás fejlődésének is szabad tér engedtessék. — C. Nevile, anglikán pap, lord Eburyhoz intézett levelében panaszolja, „hogy Angliában mindenkinek szabad az irásokat vizsgálni, csak az állam-egyház boldogtalan papjainak nem, a kiket három százados avatag articulusok tiltanak el attól — —" (Inq, Sept. 7. 1861.). — An angol-egyház egyik püspöke, Dr. Colenso, az ó-testamentumról irt, közelebbről nagy zajjal megjelent, szabadirányu munkájának bevezetésében

(XXIV-dik lapon) ezt irja: „Az angol-egyháznak össze kell omlania belső gyengesége miatt; a miatt, hogy elveszti befolyását minden osztályok növekedő értelmiségére, hacsak valami gyors segély nem orvosol a dolgok ilyetén állásán. Nyomorult politika az, melyet az egyház most követ, méltatlan az igazsághoz magához; nem alkalmas többé arra, hogy a dolgok folyását nyugodtan tarthassa.“ De mellőzve az egyes baljóslatu nyilatkozatokat az angol-egyházra nézve, melyek annak kebeléből, saját fiainak aggódó ajkairól mind gyakrabban s hangosabban emelkednek; még csak az „Essays and Reviews“ (értekezések) czimü könyvet emlitjük meg, mely két év előtt jelent meg, s azóta 12 kiadást ért. E mű hét értekezést foglal magában, mindeniket külön szerzőtől, a kik közül haton részint egyetemi tanárok, részint kitünő állásu papok, egy laicus; de mind az angol egyházhoz tartoznak. E műről irja a „Revue des deux Mondes“ hogy nagyobb felindulást s zajt idézett elő nyugaton, mint az összes politikai kérdések, a Garibáldi dolgait is ide számitva.“ Ezek az értekezések az orthodoxiának alaptételeit támadják meg; az egész könyv czélja: megrenditeni az uralkodó angol-egyházat, s az avatag romokon szabad életteljes keresztény egyházat épiteni fel. Sajnáljuk, hogy e nagy fontosságu kötetet hely szüke miatt itt nem ismertethetjük. Utaljuk egyébaránt az olvasót a „Protestáns egyházi és iskolai lap“ tavaji folyamára, mely e műről bővebben szól. A szerzők nevei a következők: Dr. Temple, Dr. Rowland-Williams, Powel tanár, Vilson, Goodwin (laicus), Pattison, Jowett tanár.

A megtámadott angol-egyház jámbor papsága, kiknek nagyobb része e könyvet nem is látta, s a püspökök és főpüspökök, kik közül kevés nem restelte elolvasni azt, felzudultak, igaz, középkori buzgalommal s hivatalos szokás szerint a hallatlan eretnekség ellen; s ezeren követelték a tévelygő essayisták perbefogását s elitélését. Az orthodoxia végromlást jósolt a szerencsétlenekre. A salisbury püspök mint vádló az egyház nevében fel is lépett Dr. Williams ellen; ez történt Vilsonnal is. A per másfél évig folyt. S mi lett az eredmény? Eszünkbe jut a latin közmondás: „parturiunt montes, nascitur — —“ Anglia mosolygva vagy közönnyel hallgatta a szörnyü vádpontokat, s megtapsolta a remek védbeszédet; a papság észrevette, hogy korunk szelleme sokat változott; Williams és Vilson egy évre nyugalomba mentek, hogy az alatt új erőt meritsenek hivataluk tovább folytathatására. Az uralkodó egy-

ház erőtlensége a közszellemmel szemben kitünt. Ily erkölcsi vereséget az orthodoxia tán soha se szenvedett. Dr. Beard, egy veterán unitárius pap, fennebb idézett munkájában azt irja: „hogy ő a hét hirhedt értekezést maga részirol készséggel irja alá; s bár az angol-egyház terén, annak hivei által folyt e vallási válság: a diadal legnagyobb része abból az unitáriusoknak jutott —". Csuda-e, ha ily körülmények közt az angol-egyház kebeléből előáll egy-egy William Lincoln (walworthi pap) s igy szól: „Meggyőződvén, hogy az ily egyház hasonlit ama Babylonhoz, a melyből kilépni kötelessége minden igaz keresztyénynek: bucsut veszek a hajléktól, melyben eddig éltem, hogy egy szabadabb egyházban találhassam fel azt, a mit itt többé hiában keresek — —" (Inq. nov. 29. 1862.).

Dublinról egy iró azt mondta, hogy ott még a levegő is katholikus; s ime, e városban tavaj 30 ezer ftnál több gyült önkéntes adakozás útján össze egy újonan épitendő unitárius templomra (Inq. febr. 22. 1862.). S habár Skóthont a stabilis kalvinismus legclassicusabb földének tartják Europában: a tavaj előtt alakult „Skót unitárius keresztény Egyesület" Edinburgban tartott utóbbi közgyüléséről ugy értesülünk, hogy ez egylet gyarapodik anyagilag és szellemileg, s legközelebbről egy missio-állomást alapitott. Csak egy pár sort irunk ki az elnöknek e gyülést megnyitó beszédéből: „Egy éve, hogy ez egylet megalakult, s annak már egy évi müködése is feljogosit mindnyájunkat, hogy egyletünk szent ügye érdekében ezután jelentékeny, örvendetes eredményeket várjunk. Hegyes hazánkban elszórt hitfeleink ez által mintegy testvéries szorosabb viszonyba jöttek egymással. Az igazban, nemesben s keresztényies kitartásban egymás gyámolitására mennyi örvendeztető történt. El valánk szórva, alig tudva egymásról valamit nehány hóval ezelőtt; s most már érzelemben, hitben s törekvésben annyi rokon lelkek által látjuk támogattatni egymást — —".

A felhozott tények után bizonyosnak tetszik előttünk, hogy Anglia egyházi életében élénk forrongás s csendes átalakulás foly, melyben az unitárius főelvek az ő egyszerűségökben s tisztaságukban kétségen kivül mind erőteljesebb hangokban nyilvánulnak, határozottabb viszhangra találnak, s nagyobb-nagyobb befolyást nyernek minden osztályokra. A szabad szellem küzdelme ez az elavult formák ellen. A lelkiismeret követeli az ő jogait, melyek az emberi tételek erőszaka által századokig elnyomva valának. A lényeg,

a valóság akarja lerázni magáról a hiábanvaló odatapadásokat s látszatost, melyek amannak éltető erejét eddig emésztették. Vajjon nincs-e közel egy nagyobbszerü átalakulás, egy határozó válság? megjósolni nem vagyunk képesek: azonban elég okuk van angol hitrokoninknak csüggedetlen bizalommal s reménynyel nézni a jövőbe. Mi innen a Kárpátok aljából meleg rokonszenvvel s szivünk tiszta óhajtásával fogjuk szemlélni bátor kitartásukat a lelkiszabadság harczában s diadalmiban!....

Francziaországban. Itt nem találunk névleges unitáriusokra; azonban, ha nem a nevezet, hanem elvek teszik a lényeget, ha a hit s meggyőződés közössége leginkább az, a mi másokkal egyesit vagy tőlök elkülönit: találunk a franczia nemzetben is egy értelmes csoportulatot, mely lényegileg velünk egy. E csoportulat a franczia protestáns egyházban nőtte ki magát s ott kiván maradni. Befolyása naponként növekszik, s a legtekintélyesebb theologusok közűl mind többeket von a maga részire. Ide tartoznak a két Coquerel (párizsi papok); Colani (straszburgi p.); Scherer, a „Revue de Théologie" szerkesztője Straszburgban; Reuss; Collins; Grotz, Renan, a párizsi császári könyvtár őre s a Franczia Collegiumban tanár, jelenleg Francziaország első orientalistája, kinek előadásait a tavaji Moniteurben (febr. 27-diki sz.) a közoktatási minister egy időre fel is függesztette volt — ilyen értelmü mondásaiért: „Jésus Christ, cet homme extraordinaire, que sa mort a divinisé —". Számitsuk ide Hollándia első theologusát, a mélyen gondolkodó filosofust, Dr. Scholtent, ki régóta bámulandó szellemi erővel s kitartással harczol az orthodoxia ellen, — s ifjabb szövetségeseit, Kuenen s Raunenhoff tanárokat; Dr. Reville, rotterdámi papot, a szabadirányu protestántismusnak egyik legélesebb eszü s tollu harczosát; s a genfi papok s egyetemi tanárok nagyobb részét. E férfiak, mondhatjuk, vezérei egy a franczia, hollandi és svájczi protestánsok közt szétágazó „szabadirányu theologusok" szövetségének, mely a régi orthodoxia minden főtételét kérdés alá vonta már, s közlönyeikben, különösön a „Revue de Théologie," „Disciple de Jesus Christ," és „Le Lien" lapjain, ugy a szószékekben, nagy erővel ostromolja a maradó párt háromszázados álláspontját. Igy a franczia protestans egyház két részre szakadva, egyik conservativ, a másik liberalis pártnak nevezi magát. Amazok ragaszkodnak a régi confessiokhoz; ezek nem tartják kötelezőnek azokat magokra nézve nem csak magasabb ke-

resztényi szempont tekintetéből, de államjogilag sem, miután a nantesi edictum megsemmisitése után a franczia protestánsok szabad vallásgyakorlati jogát I. Nápoleon császár biztositotta újból 1802-ben kelt rendelete által, melyben semmi confessioról nincs szó. Az orthodoxok részéről a liberálisok sokféle üldözéseknek voltak kitéve, mig ennyire erősödének; a papokat, tanárokat elmozditották állomásaikról. A feszültség most is nagy a két párt közt. Innen eredt, hogy 1861-ben a liberálisok egy programmot bocsátottak szét, melyben kijelentik, hogy az ellenpárt türelmetlensége őket egy önálló vallási egyesület alakitására kényszerité, melynek czélja a vallási szabadság fentartása s védelme az orthodox törekvések ellenében. Az egylet neve: „Liberale Protestante Union," s ügyeit egy Párizsban székelő 18 laicus tagból álló választmány vezeti, mely különböző helyeken levelező tagokat nevez ki, a kik az egyletnek ügynökei, s ha Párizsban vannak, az egylet gyüléseiben részt vehetnek.

Hogy e szövetségben az unitárius eszméket mondhatjuk vezéreszméknek, a következők is eléggé mutatják: Laboulaye kiadta Channing bostoni volt unitárius pap munkáit franczia forditásban ily czimmel: „Oeuvres de W. E. Channing, Le Christianisme Unitaire," melyet a „Le Lien" hetilap (sept. 1862.) ismertetvén, róla a többek közt ezt irja: „Nagy örömünkre szolgál látnunk, hogy e magas szellem Francziaországban mind ismertebbé s befolyásosabbá lesz. Tisztább éltető s erőt adó légkörbe, egy fensőbb magasztos regioba vezet az minket. Channing lelke, mely oly szabad s még is igazán vallásos, oly szilárd s egyszersmind annyira teljes igaz szeretettel, lehetetlen, hogy a franczia szellemre nagy befolyást ne gyakoroljon. — E munka terjedése Francziaországban kétségenkivül tisztességére válik korunknak. Örvendetes jele az az előhaladásnak. Sem a nagy forradalom, sem az első császárság korabeli Francziaország nem lett volna elég érett egy ily egyszerü s határozott keresztény munka méltó fogadására. Hazánk minden protestánsainak olvasniok s gondolkodniok kellene e nemes amérikai elmélkedésein. A legépületesebb eszmék, legvilágosabb s melegebb kegyesség, a leggyakorlatiabb spirituálizmus elevenitik e szép lapokat s folynak keresztül rajtok eleitől végig. Ha eljő az idő — folytatja e lap — hogy korunk vallási történelmét az arra hivatott történetiró megirja, az első sorban azok fognak állani, kiket hazánkban 20 év előtt szinte senki sem ismert, Vinet Sán-

dor, Vincent Sámuel, Channing, Parker Theodor — kik valóban productiv szellemek, nagy reformátorok voltak. Gondolkoztak, és hitet és szeretetet sugároztak magok körül; de az őket környező világ csak félig értette őket. Ámde gondolatjaik tovább éltek és hathatóssá váltak, s a jövőkor megismeri bennek a nagy és világos szellemet — —".

A „Revue des deux Mondes" 1861 oct. 1-ső számában Dr. Revillenek egy fontos czikke jelent meg ily czimmel: „Egy áméríkai reformátor, Theodor Parker, és az ő iratai." A hosszu, megható czikket terjedelmes voltáért nem közölhetjük, azonban örömmel jegyezzük meg, mint a vallási eszmék előhaladásának világos jelét, hogy Europa legtekintélyesebb közlönye egy unitárius papot megint „igaz profétának," az elenyészhetlen hit ihletett hirdetőjének" nevez. „Parker ugy áll előttünk — irja a nevezett lap — mint képviselője amaz igaz hitnek, mely egyedül látszik biztos védelmet nyujtani az emberinem vallásos életének a mind inkább közelgő értelmi fejlődés processusai közepett. Most, midőn a mult idők minden hagyományait omladozni látjuk magunk körül; midőn mintegy aggodalommal látszunk kérdeni, vajjon e romok nem temetik-e oda magokkal amazoknak mind védőit mind megtámadóit: Parker reményt s biztatást nyujtó profétaként tünik fel nem csak Áméríkának, hanem nekünk is (irja Reville) — —".

Midőn az „Evangélique Alliance" 1861 october elején Genfbe összegyülendő vala, a genfi papok s egyetemi tanárok közül 22 aláirásával a következő óvás jelent meg az ottani „Feuille d' Avis" augustus 27-diki számához mellékelve:

„A genfi nemzeti egyház tagjaihoz:

„Az Evang. Alliance nevü egyesület most gyülekezik Genfbe, s hat napig fogja üléseit székesegyházunkban tartani. Ez az egylet meghivja tanácskozásaira mind azokat, a kik egyek vele az Atya, Fiu, Szentlélek élő, igaz Isten hitében. E meghivás nincs minden protestáns keresztényekhez intézve; mert az világosan kizárja azokat, a kik a Háromságban nem hisznek; és e kizárás annyival feltünőbb, mivel az Alliance minden országban, minden nevezet alatti evangelikus keresztények egyesitésit hirdeti feladatául. Kénytelenek vagyunk azért kimondani, hogy az Alliance itt nagyon is megfelejtkezett a szentirás s reformátio valódi szelleméről. Ez a figyelmetlenség, mely mindenfelé sajnálatot ébresztett, különösen Genf-

ben feltünő, mivel türelmes szokásainkkal s egyházunk alapelveivel annyira ellentétben van.

„Az Alliance, ugy látszik, alapul a háromság tanát veszi — a genfi egyház ellenben a szentirást szabadon magyarázza. A mi egyházunk az egységet a békeség köteléke által akarja fentartani, nem erőszakol tagjaira semmi emberi compositiot; tisztelettel van minden keresztény nézet iránt; egygyé óhajtja fűzni mindazokat, a kik ugyanazon Atyának s ugyanazon Idvezitőnek igaz hivei. Ezek azok az elvek. melyeket a mi egyházunk zászlójára irt, midőn a külső hitformák igáját 1725-ben magáról lerázta. Ezeket az elveket hirdette a keresztény világ előtt 1855-ben tartott nagy ünnepélyekor, a mely elveket nem tagadhatja meg annélkül, hogy magát meg ne tagadja; ezeknek köszönheti életét és békeségét; s azokat fenn is fogja tartani."

„Polgársársak és barátink! Az Alliance egy oly elv nevében gyül össze városunkban, mely nem a miénk, mely elv minket, egyházunk tanárait s papjait kizár e gyülésekből. Összegyülnek székesegyházunkban, és meg fogják látni, hogy mi nem leszünk közöttök, mivel nem vagyunk oda meghiva.

„Egyházunk hivei, kedves atyafiak! ti is átértenditek kimaradásunkat, s nem fogjátok azt igaztalanul szük felekezetességi szellem kifolyásának tekinteni. Avagy nem kellene-e lelkiismeretünk meggyőződését szükségkép elnyomnunk, nem jutnánk-e aggasztó helyzetbe, s nem sértenők-e meg az alapot, melyen egyházunk nyugszik, ha az Alliance-al egyesülnénk? Mi hivek maradunk elveinkhez, szilárdul ragaszkodva lelki szabadságunkhoz; s ezért nem vehetünk részt e conferentiákban; de vendégeink s gyüléseik iránt tisztelettel leszünk, s megmutatjuk, hogy méltók vagyunk ama keresztényhez illő nagy elvre, a türelmességre, mely Genf népének sajátja. A mi elveinket illeti, azok nem enyészhetnek el; azoknak alapja az ige, mely soha el nem mulik. Bizzunk Istenben, s legyünk szilárdak a Jézus Krisztusban. A világosság Atyja velünk van, és diadalra segiti az igazságot a szabadságnak általa. Mert a hol az Ur lelke van: ott van a szabadság."

A fennebbi óvást az ifjabb Coquerel a „Le Lien"-ben (sept. 1. 1861.) közölvén, ezt adja hozzá: „A fennebbi nyilatkozat aláiróinak alapos okuk van arra, hogy magokat a szóban levő conferentiákból kizártaknak tekintsék. Ha az Ev. Alliance zászlójául a szentirást veszi, melyről magát nevezi, ezek a tiszteletre méltó

papok és tanárok bizonnyal jogosan meghiva érezték volna magokat a gyülésekre. De az Alliance különös tévedésből oly jelszót választott a meghivásra, mely az új Testamentomban nincs meg; oly kifejezést, mely a szentirók előtt ismeretlen eszmét foglalt magában; a mely későbbi időkben született meg a theologusok elméjében. A háromság erőszakolt dogmáját a szentirásban semmi sem támogatja, kivévén egyetlen tételt (I. Ján. V. 7.), mely tétel, hogy később csuszott be a szent könyvbe, tehát hogy hamis, abban rég egyetért minden competens criticus, elismerték ezt magok a trinitárius egyháztudósok is." — — „Azok, kik velünk öszintén hiszik, hogy csak egy Isten van, az Atya Isten; hogy a Jézus Krisztus az ő fia s a mi megváltónk; hogy a Szentlélek ama segitő erő, melyet Jézus igért, s a mely soha sem tagadtatik meg azoktól, a kik lélekből imádkoznak érette: azok keresztelhetnek s megkereszteltethetnek az Atya- Fiu- Szentlélek nevében; de azért nem trinitáriusok. Nem csak a mi meggyőződésünk, hanem átalános vélemény, hogy Francziaországban s Genfben a protestánsok között igen kevés azok száma, a kik a háromság dogmájában hisznek, mely épp oly idegen dolog a szentirásokban mint a mily ellentmondó az értelemnek s hitnek, s lerontó a kegyesség, szeretet s igaz vallás elemeire nézve. Az Ev. Alliance nem lehet tehát egy felvilágosult protestáns előtt sem egyéb, mint egy trinitárius Alliance avvégre, hogy egy szük, elévült felekezet tagjait egyesitse. Mondjuk ki nyiltan az igazat: nem egyéb az a trinitáriusok véd- és daczszövetségénél az ellen, a mi itéletünk szerint az evangéliom igazsága."

„Mi üdvözöljük genfi testvéreinket (igy végzi Coquerel) szabad, nyilt és bátor nyilatkozatukért; s részünkről kész örömmel irtuk volna azt alá."

Üdvözöljük mi is testvéreinkként mindazokat, a kik mint a genfi tanárok s papok, mint Coquerel, Reville s sokan mások a lelkiismeret szabadságáért, az evangéliom szeplőtlen tisztaságáért rendithetlen lelki bátorsággal hallatják szavukat a világ előtt. Nehéz munkájokban Isten szentlelkét kérjük számokra! —

Mielőtt szemlénkkel átjőnénk a Rajnán, még csak egy pár sort akarunk közölni egy levélből, mely Wolff József, vicarius, név aláirással a „Gardian"-ban jelent meg 1861. aug. elein. E levél Genf vallásos szelleméről még határozattabban értesit. „Igen is igaz Wright J. urnak az az állitása -- irja Wolff — hogy Genfben

ánia senátorok s papok utódai, a kik Servetust excommunicálták s s halálra itélték a háromság tagadásáért, most magok egyetértenek e tan elvetésében. A genfi főegyházakban unitárius szellemben tanitanak. Kálvin systemája már szinte kialudt abban a városban, melynek ő egykor szellemi zsarnoka volt. — — Genf népessége körülbelől 64 ezer, melyből 40 ezer unitárius, 18 ezer r. katholikus, s csak mintegy két ezeren tartoznak a Société Evangéliquehez —."

Németországban Mig Angol- s Francziaországban, Hollandban és Svájczban a szabad irányu theologusok szövetségét, a haladó protestantismust új erővel látjuk fejlődni s terjedni: Németországban jelenleg a mult évtizedekhez képest e tekintetben lankadást, határozatlanságot veszünk észre. Egyes tények helyett kivonatban egy czikket közlünk a „Le Lien" 1861-diki sept. egyik számából, mely a német theologiai pártokról s ezek helyzetéről némi általános tájékozást nyujt. A czikk igy hangzik: „Ha a német theologia tanulmányozásába ereszkedünk, két különböző szinezetü teren találjuk magunkat, az ó és az új theologia terén. Vizsgálnunk kell természetesen mindkettőnek főjellemző vonásait; az alap különbségét a kettő közt azonban nem a theologia, hanem a filozofia körében találjuk meg. Az ó theologiának, mely orthodox és rationalis alosztályokra oszlik, alapja Kant; mig az új theologia Hegelt, Schleiermacher szerint, tekinti mesterének. Kant szerint Isten teljesen észfeletti, rajtunk kivüli (transcendent), Hegel és Scleiermacher szerint bennünk foglalt (immanent); innen következőleg az ó theologia előtt a Törvény és Kijelentés kivülről adatott; mig az új theologia ezt mondja: a keresztény tudomány az ember keresztény gondolatainak kifejezése.

„Mint az ó, ugy az új theologia is két pártra oszlik, orthodoxra és liberalisra. Az ó orthodoxiának csak egy argumentuma van, ez: „meg van irva"; mig az ó rationalismus előtt a bibliának kevés tekintélye van; szerinte a csudák csak mythosok; a világ s erkölcsi törvények egykor Isten akarata s hatalma által állottak elő, de Isten azután örökre kötve van önmüve által. Sokkal evangelicusabb ennél az új theologia, mely Istent az emberi közeg által mindig munkálkodni látja az ő egyházában; a miből a következik, hogy a bibliát emberek irták, de oly emberek, a kikben Isten tisztább lelki életet ébresztett fel. Az új orthodoxia azt mondja, hogy az új Testamentom Isten tökéletes munkája, Isten adta a szent iróknak nem csak az eszmét, hanem a kifejezést is. Az új

liberalisták meg ezt mondják: Isten csak az eszmét adta nekik Jézus által, az apostolok pedig csak lelki erejök mértéke szerint közölhették azt velünk. Azok a theologusok, a kik nem ismerik el, hogy az absolut igazságot Jézus is tökéletes formában közölte legyen, kevesen vannak. Mind az orthodoxok mind a liberálisták megegyeznek tehát általán abban, hogy az absolut igazság Jézus által kijelentetett, s csak e kérdés választja el őket: hol és miként találjuk meg az igazságot? Az orthodoxok az új Testamentomban keresik azt, mely kifejezéseiben is a teljes igazság. Nem igy, felelik a liberálisok, az igazság a bibliában foglaltatik, de a melyet a vallásos vagy keresztény lelkiismeret érzete segedelmével kell abban keresnünk."

Meg kell emlitenünk külön az új theologiának egy bár nem nagy számu szövetségét, mely 1840-ben keletkezett. Ezek „Lichtfreund"-oknak (világosságbarátjainak) nevezik magokat; később egyházközségeik szaporodván, s magokat szervezvén „Bund freier religiöser Gemeinden" (szabad vallási egyházközségek szövetsége) nevet vettek fel. Az irt évben Sintenis Magdeburgban hirlap útján megtámadta Jézus istenitését s imádását; a Consistorium ezt kárhoztatta. A dolog nagy felindulást okozott, mi közben Uhlich és König felhivására Köthenbe egyházi és világi férfiak nagy számmal gyülekezének össze; s itt a szigoru consistorialis törekvések ellenében megalakult a fennebbi szövetség. A német kormányok s Consistoriumok részéről e szövetség sok üldöztetésnek volt kitéve. Szászországban nem türték őket. A porosz kormány a laicusokat eltiltotta a szövetségtől; de később, 1847-ben egy türelmi rendeletet adott ki, mely szük határok közt a szövetségnek szabad mozgást enged. A mult évben Gothában tartott nagy gyülésökről a „Sonntags-Blatt" egyik száma rövid közlést hoz, melyből látjuk, hogy a szövetség egyházközségeinek száma jelenleg 110. A közgyülésekre mindenik község egy választott képviselőt küld; ezek választanak magok közül három évre egy öt tagból álló igazgató választmányt, mely a szövetségnek feje. Az idén a választmány újra alakult; tagjai lettek Baltzer (Nordhausenből), Albrecht (Ulmból), Bulla és Zenker (Laubanból), Uhlich (Magdeburgból). Jelszava e szövetségnek: szabad vallás gyakorlat, szabad vallási vizsgálódás a biblia alapján.

Szóljunk már valamit a fennebbi pártok közlönyeiről. Az ó rationálisták egészen annélkül vannak, a mi erőtlenségöket mu-

tatja. A régi orthodoxok főközlönye a már 1826-óta a Hengstenberg által Berlinben kiadott „Evangelische-Kirchen-Zeitung", melyben az orthodox reactio egész szenvedélyével nyilatkozik. Hasonló szellemü a Hoffman által nem régiben szintén Berlinben meginditott „Neue-Evangelische-Kirchen-Zeitung", habár ezen nem látszik oly élesen amannak középkori melancholicus színezete. Ez különösön az Evangelische Alliance s Consistoriumok közlönye, mely tiszteletre méltó testületek nem igen jo véleményt látszanak táplálni az új szabadirányu theologia iránt. Berlinben jelenik meg emennek is egy közlönye, a „Protestantische-Kirchen-Zeitung"; Krause szerkeszti; ez a közpapság s községek által nagyon támogatva van, de magasabb helyeken kevés befolyással dicsekedhetik. Élénkebben, világosabban és határozattabban nyilatkozik szabadirányu szellemben a „Süddeutsches Evangelisch-Protestantisches Wochenblatt," mely a badeni nhgségben jelénik meg. A Lichtfreundok hivatalos közlönye, a „Dissident" megszünt: érdekeiket képviseli most az Uhlich által szerkesztett „Sonntags Blatt," s a koronként megjelenő röpiratok. — Egészen orthodox s különösön lutheran felekezeti szellemüek az erlangeni „Die Zeitschrift für Protestantismus und Kirche" és „Die Lutherische Zeitschrift." — A fennebbieken, mint pártközlönyökön kivül, megemlitjük még az „Allgemeine Kirchen-Zeitungot," mely 40 éve, hogy fennáll, régebb Darmstadtban, most Lipcsében jelenik meg; ez, mintegy tisztességes korának megfelelőleg, leginkább a nyugalmat látszik kedvelleni, s ha halad is, csak a megszokottság ösvényén szeret csendesen mozogni. Továbbá, az „Allgemeine Kirchliche Zeitung" sem akar pártlap lenni, melyet 1860-ban dr. Schenkel inditott meg; ez a fennebbinek ellenkezője, benne élénk, fiatal erő s tehetség mutatkozik, a miért szép olvasó körrel dicsekszik majd minden pártoknál.

A szabadirányu theologia veteránjai közül a közelebbi években elhunytak Credner, Bleeck, Baur, Gieseler, Lücke, Winer. Hajlott korban vannak már Hase Jenában, és Strausz és Ullmann. — Az orthodoxia határain kivül állnak a mérsékelt, bölcs és szabadelvü biblia-kritikának az újabb nemzedékből méltó képviselői Rothe és Schenkel heidelbergi tanárok. Dorner Göttingában és Tweszten Berlinben az orthodoxok s liberalisok közt állanak, s épen ezért kevés befolyásuk az ifjuságra, mely nagyobbára vagy egészen jobbra vagy balra hajlik. Ide sorozhatjuk Schweitzer zürichi s Heppe marburgi tanárokat. — Az ó-tes-

tamentomi magyarázatban a középkori szellemü Hengstenbergi iránynyal szemben öt kitünő tudóst találunk: Ewald göttingai tanárt, kinek jeles e nemü müvei felejtetik velünk némely excentricusságait; Hupfield hallei, Hitzig heidelbergi, Vatke berlini, és Knobel gieseni tanárokat. — Az új-testamentomi exegesisben Rothe heidelbergi s Rückert jénai tanárok kiemelendök. — De hogy Poroszországból kifolyólag, mily nyilt terrorizmussal müködik az orthodox reactio: megtetszik Raumer nyilt kijelentéséből, mely szerint az ő administratiója alatt tudori czimet senki sem nyerhet, ha előbb orthodox létét nyilván be nem vallja. —

Általában elmondhatjuk, hogy mint a külső politikában, ugy a theologia mezején is, hiányzik a német nemzetnél a határozott pártalakulás és irány, hiányzik az egységes müködés. Hegel és Kant zászlói már szinöket vesztették. Hogy más vezérekre volna szükségök, azt érzik; de hogy kit vagy mit kövessenek, merre és miként haladjanak: ezzel nem látszanak tisztában lenni. Az anyag bővségben van, az alakulás még jövendő. —

Amerikában. Az egyesült-államokban az unitárius egyház, e nevezet alatt, létezését a mult század utolsó tizedében nyerte a hazájából számüzött nagy tudós Priestley buzgólkodása s befolyása következtében. Azóta bár lassan, de folyvást terjed. Létszámukat jelenleg nem tudjuk meghatározni; az Inq. tavaji apr. 5-ki számában olvassuk, hogy az egyesült-államokban 265 unitárius egyesület (u. societies) létez, némelyik több ekklézsiát foglalván magában. Az unitárizmus főhelyének itt Bostont mondhatjuk, a hol 21 ekklézsiájok s templomuk van. Azonban Ellis György „Félszázad az unitárius küzdelmekből“ [1]) czimü jeles munkájában (l. a bevezetést) azt állitja, hogy nem csalódik, midőn a névszerénti unitáriusok számát az egyesült-államokban levő összes unitáriusok csak egy tized részének mondja. A nagyobb rész inkább hajlik a „Liberal Christians“ általános nevezethez; ezért az unitárius nevet nem ismeri el, részint, mivel ez alap-hitczikkelyeiknek csak egyikét fejezi ki, részint, mivel amaz általános nevezet inkább megegyezik az eredeti keresztény anyaszentegyházzal, s a felekezetesség szinezetét is inkább kizárja, a mitől óvakodnak. E nagy tömeg elvben, meggyőződésben, s rokonszenvben egy a névszerénti unitá-

[1]) A half-century of the Unitarian Contraversy. Boston, 1857.

riusokkal; de ezek gyüléseitől s testületi intézvényeitől távol tartja magát. A név felett, mely őket elválasztja, a vita most is foly. Talán eljő az idő, midőn a puszta név s egyes jelentéktelen szavak nem fogják külön tartani egymástól azokat, a kik a lényegben egyetértenek.

Az utóbbi pár év alatt a szerencsétlen polgárháboru az egyesült államokban minden elméket annyira elfoglalt, hogy vallási jelentékenyebb mozgalmakat ily körülmények közt várni se lehet. Egyházi s világi férfiakat a szószékekben, tanácsban s az életben egy eszme, a haza sorsa, hatotta át, mely felett a jövőt terhes zivatarként látják surudni, mind sötétebben; a rokonvér folyása érinté fájdalmasan az édes anyák, apák s testvérek sziveit; a nagy kérdést látják magok előtt az emberbarátok, melynek megoldása az emberinem egy szerencsétlen törzsének szabadságot ad, vagy ki tudja, meddig sujtja vissza a rabszolgaság nyomoraiba; a szinte egy századig virágzó, boldog köztársaságra boldogtalan gyászos napok következtek, melynek terhe s fájdalma nagyokat s kicsinyeket egyaránt nyom, minden elmét s szivet lázban tart. Ily körülmények közt a társadalomban minden egyéb érdek háttérbe vonul.

Mindazonáltal az egyház terén is több történt a helytmaradásnál ez idő alatt is. Ezuttal azonban csak a névleges unitáriusokra szoritkozunk, még pedig igen röviden. Mint angol hitrokoninknál, ugy itt is önkénytesen alakult központi egyesületet találunk, mely „Amérikai Unitárius Egyesület"-nek (American Unitarian Association) nevezi magát. Ennek 1861-ben tartott közgyüléséről az akkori aug. 3-diki Inquirerben némi értesitést olvastunk, melyből kitetszik, hogy az egylet az irt évben az egyesült-államok bensőbb vidékeire öt missionáriust küldött ki, ezeken kivül egyet k. Indiában foglalkodtatott. „Egész nyugaton (az egyesült államokban) nagy számmal vannak azok, a kik másnemű lelki oktatás szükségét érzik, mint az, milyenben most részesülnek. Az ilyenek a szomszéd vidékeken fel szokták keresni a mi papjainkat, kérvén, hogy látogassák meg őket s beszéljenek nekik. Az érett gabona valóban bőviben van, de az aratók kevesen — —" (Az irt egylet értesitvényének szavai). — Kiosztottak ugyanazon évben 15 ezer nyomtatványt. Egy kitűnő egyházi férfi, Hussey C. C. csatlakozott más egyházból hozzájok. A hadseregben 15 papjok szolgál, a kik közül Babbidge Károly a baltimori átkelésnél hullott el a nevezetes hatodik ezred élén, lelkesitve a szabadság harczosait.

Magas hivatali állásokon aránylag az unitáriusok vannak legtöbben; kivált mióta Lincolnnal a liberalis párt vette kezébe a kormányt, mely pártnak zömében találjuk az unitáriusokat, küzdve nem csak a lelkiismeret függetlenségeért, hanem a polgári szabadságért is lankadatlanul. „Adjunk hálákat (mond az egyl. értesitvénye), hogy a mi csekély seregünkből oly kevés segéd-eszközök mellett, több szolgálatot tehettünk sokaknál ama nagy munkákban, melyeket Isten végrehajtás végett mindnyájunknak eleibe adott — —."

A nevezett központi egyesület tavaji közgyüléséről egy levelező (az Inq. tavaji dec. 27-diki sz-ban) ezt irja: „Az Egyesület utóbbi közgyülése, minden jelen voltak összhangzó itélete szerint, egyike volt a leglelkesültebb s meghatóbb gyüléseknek, melyek valaha léteztek. A szokásos gondolatkülönbségek s többféle véleményiránylatok felett általános ünnepélyes komolyság s határozottság uralkodott. Az emberiség mély problemái felett, melyek oly megrenditő gyakorlati látszattal jelentek meg az elmék előtt, nincs idő a hosszas elmélkedésekre. Gyorsan kell határozni és tenni. S mivel a nagy kérdések oly határozottan erkölcsi természetüek, kétségen kivül a vallásos élet s szószékek körébe tartoznak. Az első napon a gyülésben az unitáriusok kötelességeiről folyt az eszmecsere e nagy nemzeti válság közepett. Dr. Bellows nyitotta meg a tárgyalást sokoldalu addressével. A második napon az unitárizmus belkérdései jöttek szőnyegre. ‚Mi aránylagos érteket lehet tulajdonitani az egyházi szónoklatnak, mint az egyház munkássága egyik tevőrészének?' E kérdés foglalkodtatta sokáig a gyülekezetet. — A gyülés folyama alatt, szokás szerint, két egyházi beszéd tartatott istenitisztelettel egybekötve; mindkét szónok más egyházakból jött át gyülekezetünkbe; egyik Everett C. C. mély gondolkozásu, széles ismerettel biró tudós pap, inkább az értelem erejével mint a sziv hevével hat; a másik Collyer úr, hathatós szónok, alapos beszédein az érzelmek heve s a költészet varázsa árad el, miként ragyogó ezüst habok. Az Everetthez s Collyerhez hasonló férfiak nagy nyereségek mindig a szabadirányu keresztény-ség részére — —." A levél többi része a háboru kérdésével foglalkezik emberi s külsőjogi szempontból.

Megemlitjük még, mint külső gyarapodást, hogy New-Yorkban tavaj Forthingham lelkész buzgólkodása következtében egy új u. ekklézsia (a harmadik itt) alakult, mely templom épitésre 30 ezer tallérnál többet adakozott (Inq. dec. 1862.). Bostonban az unitá-

riusoknak csakugyan tavaj 326,880 ftba került egy új pompás templomuk (Inq. dec. 1862.). S Chicagoban viszont terveznek egyet, mely 80—100 ezer frtba fog kerülni (Inq. jan. 3. 1863.). —

Ily jelenségek mellett mit jelentenek némely orthodox részről támadó oly értelmü nyilatkozatok, melyek az amerikai unitárizmus ellen nem csak különös szenvedélyességet nem titkolhatnak el, hanem annak kihalását örömmel hirdetik? Feleljen helyettünk megint Coquerel, a haladó kereszténységnek e lelkes védője, ez emelkedett szellemü protestáns pap. Fisch György ily czimü munkáját ismertetvén: „Les Etats-Unis en 1861," Coquerel sok tekintetben kedvezőleg nyilatkozik róla: sajnálja azonban, hogy talált egy lapot benne, a hol szerző, ki előitéletességgel vádol másokat, saját előitéletességének szembeszökő jelét adja, midőn az unitáriusokról s universalistákról nyilatkozik. „Fisch, mint majd minden orthodox, a ki e tárgyról ir, csaknem rémülettel beszél e keresztényekről; pedig tagadhatatlan, hogy ők, különösön az unitáriusok, nagyon sok jót tettek, s nagy befolyást gyakoroltak a közjóllét s miveltség emelésére. Bármily profécziás látással jövendőlgesse Fisch úr az unitárizmus haldoklását, — irja Coquerel, — csak ugy kell azt venni, mint a mult félszázadban a katholikusok ama jóslatát, hogy a protestántizmus kihalóban van —" (Le Lien sept. 1862.).

Mi ragaszkodunk ugyan az unitárius nevezethez, mert e név a mellett, hogy történeti sulylyal bir előttünk, hitünk főtárgyára, az Egy Istenség eszméjére is emlékeztet; de a név elmulhat, miként megsemmisül a ruha; az egyesületek, külső szervezet s intézvények felbomolhatnak s újra alakulhatnak, mint a természet képe változni szokott: ez nem fődolog előttünk; csak az elvek s igazságok álljanak. melyekért elődeink küzdtek és szenvedtek, melyekért küzdünk mi is szent meggyőződésünk által lelkesitve; csak ezek álljanak, s terjedjenek, melyekről hisszük szivvel és lélekkel, hogy a keresztény vallás nemes egyszerüségét, magasztos méltóságát, vigasztaló, bátoritó s üdvözitő szent erejét növelik; melyekről hiszszük állhatatosan, hogy az emberek közt Isten országának közeledését elősegitik: igy élni fog az unitárizmus szelleme a szivekben s értelemben, — habár elváltozott külső szinéről némelyek nem akarnák vagy nem tudnák többé megismerni. — Talán most is kérdhetnők: vajjon nincsenek-e sokan velünk bensőleg, itt és máshol, a kik külsőleg távol látszanak állani tőlünk? Nem érzik-e ugyanazt, a mit mi érezünk; nem hiszik-e ugyanazt, a mit mi hiszünk, olya-

nok, kik más zászló alatt állanak, talán, mert oda születtek, vagy némely tekintetek oda rendelték? — E kérdésre azonban nem várunk feleletet. Mi, kik hit dolgában teljes szabadságot hirdetünk és követelünk, elismerjük mindenkinek hasonló jogát; annyival inkább, mivel azt hisszük, hogy minden egyházban megfér, sőt helye van bármely hitnek, a mely igaz meggyőződésből él. Zárt falak közt, vagy a szabad ég alatt, egyik vagy másik társaságban avagy a magányban sziveinkben ugyanazon érzelmeket, elménkben ugyanazon gondolatokat őrizhetjük, ha érzelmeink s gondolataink mélyebbek, mintsem a külső körülmények s helyezet által elmosódhassanak. Előbb követelünk szabadságot a léleknek s akaratnak mint szoros igazságot; mert a hol amaz tenyész, ott megterem idővel ez is; mig szabadság nélkül az igazság is csak üvegházbeli halovány növény. — — —

Amérikából a csendes-tengeren keresztül vezetem olvasóimat azokra a földrészekre, melyek közül egyik legrégibb, a másik legújabb a történet szemei előtt.

Kelet-India az a föld, mely az emberi képzelet előtt a drága kincsek mesés házája volt a légrégibb idők óta. Keressünk mi is kincseket itten. India gazdaggá tette Angliát; vajjon mit nyert kárpótlásul ettől? Nem mondjuk, hogy a kárpótlás arányban van a nyereménynyel. Ha Anglia inkább levetkezte volna az önzést, bizonynyal méltányosabb leendett e tartomány iránt. Annyit mindazáltal még sem tagadhatunk meg, hogy a legújabb évtizedek alatt a polgáriasultság szelidebb szelleme inkább-inkább enyhité az ősvidékek komor képét, s a terjedő keresztény miveltség India életének nemesebb szint kezd kölcsönözni. — Mi azonban itt is csak az unitáriusokról akarunk pár szóval megemlékezni, kik más felekezetü keresztényekhez képest itt sem nagy számmal vannak. Az angol-egyház s a római vaticán téritői ezeren fáradoznak a térités nagy munkájában, milliókra menő összegekkel rendelkezve; mig hitrokonink közül az anyagi segély hiányában kettő-három folytathatja az apostoli munkát, arra levén utalva, hogy lelkesültsége jutalmát főleg a keresztény kötelesség teljesitése öntudatában találja.

Indiában két ponton találunk jelentékeny unitárius egyesületet, egyik Calcutta, a másik Madras. Amott főleg Dall A. amérikai missionarius müködik fáradhatlan buzgósággal több év óta. Olvastuk egy levelét (Inq. sept. 7. 1861.), melyben egyebek

közt ezt irja: „Örvendetes haladást teszen a ker. vallás az indok közt, kivált Calcuttában s Bengáliában. Calcuttában levő népes ekklézsiákkal kapcsolatban évek óta fenálló iskolánk új virágzásnak indult. Eddig 40—50 tanitványom volt rendesen, most naponként 400-nál többen hallgatják oktatásainkat. Ha módunk volna tanitó erőket alkalmazni, bizonnyal nagy nyereményeket tennénk szent vallásunknak. Igy sem csüggedünk; a rokonszenv irányunkban mind érezhetőbben nyilvánul; naponként szaporodunk. Bizunk Istenben, kinek dicsőségét hirdetjük — —." Madrasban Roberts Williám az unitáriusok lelkésze, hasonlóan buzgó, kegyes férfiu, kinek táradozása következtében közelebbről a szomszédos Salem és Tongtoo helységekben is leány egyházközségek alakultak.

A „Keresztény Magvető" első kötetében volt emlités Gangoolyról, egy fiatal brámmról, ki Amérikában unitárius pappá lett. Visszatérvén hazájába, ő is most mint tanitó s hitszónok müködik. Egy tavaji levelében (Inq. febr. 22.) lelkesedéssel irja le, mint keresztelt meg egy előkelő indust az Egy Isten imádására. Levelét igy végzi: „nagy reményem van, hogy sokakot fogok nagy Mesterünk nevében az Egy igaz Felség ismeretére juttatni — —."

Ausztráliában is alakult a közelebbi években nehány unitárius egyházközség, melyek közül legvirágzóbbak az Adelaideban, Melbourneban s Sydneyben levők, igy értesit az „Unitarian Herald" angol hetilap tavaji jan. 18. s august. 30-diki számaiban. Az elől nevezett városban egy új templomot is épitettek tavaj. Papjaik Higginson H., Woods C., és Stanley H. — Balaavatból irja egy fiatal gépész, Balten H., hogy öt év előtt nehányan összejövén, egy társulatot alapitottak, mely előbb az ő házánál, később egy közösön épitett kápolnácskában minden vasárnap összegyül az Atya Isten imádására. Ilyenkor felolvasnak egy-egy nyomtatott beszédet is, s aztán vidám lélekkel oszolnak szét. Papjok nincs. Nehány helységet emlit meg, melyekben, ha lelki tanitók nem hiányoznának, virágzó ekklézsiák alakulhatnának. Végül, kéri az angol unitáriusokat, hogy küldjenek, ha lehet vallási könyveket, s nehány jó készültségü ifju papot, mi által az új világrészben a szabadszellemü kereszténységnek nagy szolgálatot tennének.

Bevégezzük szemlénket, vagy ha jobban talál, e töredékes hirfüzért, Reville, rotterdámi pap, következő szép szavaival: „Az embernek korunkban, a ki érzi s egyesiteni tudja a vallás

szükségét a tudományos fejlődéssel, szeretnie kell az emberiségben a vallást, mely az emberiség magasb élete; a vallásban szeretnie kell a kereszténységet, mely e magasabb életnek legnemesebb kijelentése; a kereszténységben az egyházat, mely amannak történelmi kifejlődése; a keresztény egyházban szeretnie kell a protestántismust, mely a keresztény egyházban mind a régi mind az újabb elemeknek képviselője; s végre, a protestantismusban azt az irányt, mely a legprotestánsabb, a melyben folytatódik a reformátio, a mely az előhaladó vallási gondolatok zászlóját lobogtatja.—" [1])

Buzogány Áron.

Az erdélyi unitáriusok iskoláinak népessége 1862-ben.

I. A kolozsvári főtanodában a tanulók száma: a) a papnöveldében 22; b) a nyolcz gymnasialis osztályban 188; c) a három elemi osztályban 33. Öszvesen . . . . 243.

II. A tordai középtanodában a) az öt gymnasialis osztályban 74; b) a négy elemi osztályban 109. Öszvesen . . . . 183.

III. A sz. kereszturi középtanodában a) az öt gymn. osztályban 85.; b) a három elemi osztályban 56. Öszvesen . . . . . 141.

IV. A falusi iskolákban 2607 fiu és 1483 leány. Öszv. 4090.

A tanulók öszves száma az erdélyi unitáriusoknál e szerint = 4657.

Pályadij. A tordai egyh. zsinaton 1861-ben ürmösi Maurer József atyánkfia 10 darab cs. k. aranyat ajánlott fel pályadijul két egyházi beszédre. A pályadij, valamint a feldolgozandó tárgy kitüzését az egyh. k. tanácsra bizta. A pályadij még azon évben 5—5 aranyával kitüzetvén, a határozott időre öszvesen 11 munka érkezett be. A pályanyertes egyh. beszédeket Maurer József atyánkfia kivánsága szerént vállalatunk jelen kötetében veszik olvasóink II. és III. sz. alatt Goró István- és Koronka Antaltól.

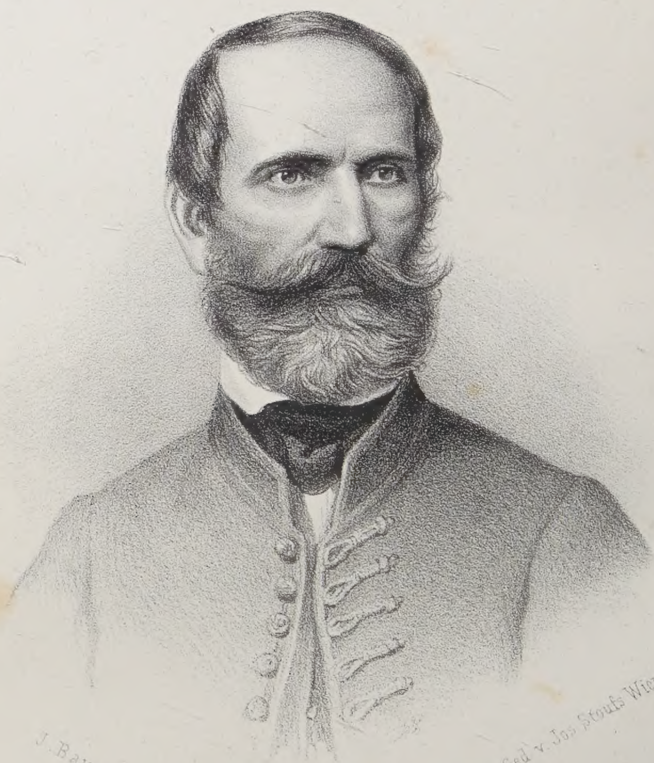
Nyilvános köszönet. Könyvünk elején álló János Zsigmond fejedelem arczképének kiállitási költségeihez kolozsvári polgár id. Fekete Pál buzgó hitsorsosunk fele részben, egy másik atyánkfia pedig 10 frtig járulván: e pártfogásért szives köszönetet mondani kedves kötelességőknek ismerik a szerkesztők.

---

[1]) Lásd: The Progress of Religious Thoughts as illustrated in the Protestant Church of France. — Ed. John R. Beard, D. D. London, 1861.

Kijavitandó hibák.

1\. lapon alol a jegyzésben „waht“ helyett olvasd: „waht.“
40\. „ a 12-ik sorban „Maintenonig“ helyett olvasd: „Maintenon asszonyig“
51\. „ a 27-ik „ „Antenort“ helyett olvasd; „Anteust.“
111\. „ a 23-ik „ „fiad“ után olvasd: „menedéket keresett“
141\. „ a 27-ik „ „egykor“ helyett olvasd: „olykor“
145\. „ az 1-ső „ „beirta“ „ „ „leirta.“
148\. „ a 12-ik „ „legyőzne“ „ „ „lenyűgőzne.“
153\. „ a 18-ik „ „feletti“ „ „ „felett“
157\. „ a két alsó sorban a „váradi“ szó után kimaradt: „püspök és“ . . . továbba e szó után: „tisztétől“ kimaradt: „és dézma vételi jogától.“
161\. „ a 32-ik sorban „sem az igazságos közvélemény“ helyett olvasd: „sem az igazság.“
164\. „ a 11-ik sorban „sem történetiróinknál szavak közé olvasd; „más“
203\. „ a 16-ik „ „Sociné“ helyett olvasd: „Lellio Sociné“
260\. „ a 32-ik „ „imegczáfolják“ helyett olvasd: „megczáfolják“
262\. „ a 19-ik „ „ilyesminek nyoma“ szavak közül kimaradt: „világosan kifejezett.“
275\. „ az első jegyzés első sorában e szám után: 584. l. kimaradt: „az eredeti adománylevél megvan az unitáriusok főtanácsi levéltárában.“
282\. „ az 1. jegyzés 3-ik sorában „Παιωναν“ helyett olv. „Παιωνων.“
284\. „ a 2-ik sorban „binyosan“ helyett olv. „bizonyosan.“
301\. „ a 19-ik „ „Britisch“ „ „ „British.“

Fejér Márton